В.І. Воронов

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2003

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет

85-річчю
Дніпропетровського
національного університету
присвячується

В. І. Воронов

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського університету
2003

УДК 930.2 (075.8)
ББК 63.2 (4 УКР) я73
В 75

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **Г. К. Швидько**
доктор історичних наук, професор **С. І. Світленко**

Воронов В. І.

В 75 Джерелознавство історії України: Курс лекцій.– Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.– 336 с. – *Укр. мовою.*

ISBN 966–551–109–2

Викладені найважливіші теоретико-методологічні проблеми вітчизняного джерелознавства та проведено аналіз найбільш значних комплексів писемних джерел з історії України від найдавніших часів до кінця XX ст. Окреслено головні методи та технічні прийоми, які використовуються для аналізу кожного з видів джерел. Визначене місце джерельних комплексів та окремих джерел різного часу у структурі джерельної бази історії України.

Для науковців, викладачів джерелознавства та історії України, студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпропетровського національного університету, протокол № 12 від 04. 07. 2001.

ISBN 966–551–109–2

УДК 930.2 (075.8)
ББК 63.2 (4 УКР) я73

© Воронов В. І., 2003
© Видавництво Дніпропетровського університету, 2003

РОЗДІЛ 1
ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ЯК ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

ЛЕКЦІЯ 1
ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

1. Проблеми визначення предмета та завдань історичного джерелознавства у вітчизняній історичній науці

Для засвоєння курсу історичного джерелознавства слід насамперед оволодіти комплексом джерелознавчого категоріального апарату. Серед його дефініцій розглянемо такі фундаментальні категорії, як «історичне джерело», «історичний факт», «джерельна база» та ін. Перш ніж переходити до характеристики комплексу джерелознавчих дефініцій, звернімося до визначення предмета, змісту та завдань історичного джерелознавства як спеціальної галузі наукових історичних знань, як науки про історичні джерела, теорію й практику їх використання в історичних дослідженнях.

Хоча джерелознавство, як особлива галузь історичної науки, сформувалося приблизно в другій половині XIX ст. (праці відомих російських та українських істориків В. Й. Ключевського, В. Б. Антоновича, В. С. Іконникова, О. С. Лаппо-Данилевського та ін.), проте в лоні вітчизняної спеціальної наукової літератури всебічне визначення його предмета та завдань було подано лише у першому вузівському підручнику із джерелознавства СРСР для історичних факультетів «Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века. Курс источниковедения истории СССР», опублікованому 1940 р. Його автор М. М. Тихомиров визначив завдання курсу джерелознавства як «огляд і критику джерел з історії СРСР», підкресливши, що «без вивчення історичних джерел та без критичного до них ставлення жоден дослідник не може розпочати своєї роботи». Ці положення були розвинуті в другому виданні підручника від 1962 р., де, між іншим, зазначено, що джерелознавство як дисципліна «однаковою мірою потрібне і для наукових працівників, і для викладачів вищої та середньої школи, і для широкого кола читачів, оскільки воно нерозривно пов'язане з вивченням усього комплексу того матеріалу, на якому ґрунтується наше уявлення про минуле».

Важливим етапом розвитку історичного джерелознавства, визначення його ролі й місця в структурі історичної науки стали 1960-ті рр. XX ст. Для цього періоду характерне віднесення джерелознавства, разом з історіографією, архівознавством, археологією, етнографією, історичною географією, до допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Водночас джерелознавство

вважалося провідною серед допоміжних дисциплін, оскільки воно розробляло і втілювало на практиці теорію та методику вивчення й використання історичних джерел взагалі. Наприклад, у посібнику «Допоміжні історичні дисципліни», опублікованому вченими Київського університету в 1963 р., зазначалося, що «предметом вивчення джерелознавства є історичні джерела, закономірності їх виникнення й відбиття в них об'єктивної реальності». Подібне визначення подано в навчальному посібнику В. І. Стрельського «Теория и методика источниковедения истории СССР». А визначний український історик та джерелознавець академік І. П. Крип'якевич у студіях з методики історичних досліджень, опублікованих у 1967 р. в «Українському історичному журналі», зазначав, що «джерелознавство або гевристика займається розшукуванням та описом джерел».

Подальший розвиток цих ідей у 70-х рр. XX ст. знаходимо в працях О. П. Пронштейна, де під предметом джерелознавства розумілася «вся багатоманітність історичних джерел, які містять в собі інформацію і розглядаються як продукт суспільного розвитку». Дещо пізніше в іншому посібнику, написаному разом з А. В. Лубським, Пронштейн наголошував, що історичне джерелознавство «має за предмет вивчення історичного джерела взагалі як онтологічного та гносеологічного феномену».

У другому виданні підручника за редакцією І. Д. Ковальченка «Источниковедение истории СССР» підкреслювалося, що «предметом джерелознавства є закономірності виникнення історичних джерел та об'єктивного відбиття в них історичного процесу», а саме воно розглядалося як «наука про історичні джерела, разом з тим як теорія та практика вивчення й використання джерел в історичному дослідженні».

Приблизно в цей же час О. М. Медушевська визначила джерелознавство як «науку про джерела», «предметом якої є, по-перше, усі джерела у цілісній сукупності, яка склалася історично, а, по-друге, загальні методи їх дослідження, що спираються на принципову спільність властивостей джерел як соціальних історичних явищ свого часу».

На думку М. Я. Варшавчика, «предмет джерелознавства складають закономірності утворення джерел та відбиття в них об'єктивного процесу суспільного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, а також функціонування джерелознавства в системі історичної науки». Розвиваючи ці положення у довіднику «Джерелознавство історії України», виданому в 1998 р., учений підкреслив: «Предмет джерелознавства становлять закономірності утворення історичних джерел і відображення у них реального історичного процесу, принципи, методи й прийоми використання джерел в історичних дослідженнях».

У цілому студентам слід пам'ятати, що визначення предмета та завдань історичного джерелознавства продовжують залишатися серед поки що не вирішених остаточно, дискусійних теоретичних проблем науки. Але, якщо спробувати узагальнити всі існуючі визначення, можна сказати, що джерелознавство має своїм *предметом*: по-перше, *критичний аналіз, класифікацію, систематизацію та опис історичних джерел*, а також *тлумачення їх змісту (герменевтику)*; по-друге, *вивчення закономірностей їх виникнення, розвитку, становлення та відбиття в них об'єктивних процесів і явищ суспільного розвитку*; по-третє, *методологію, методику й техніку дослідження та використання джерел*.

До найважливіших *завдань історичного джерелознавства* належать: 1) розробка загальної теорії джерелознавства, що охоплює галузі систематизованих знань про природу джерел, їх функціонування в історичному дослідженні, про предмет джерелознавства, його структуру та завдання; 2) опрацювання теоретичних проблем джерелознавства окремих історичних дисциплін (наук); 3) вироблення принципів та методів вивчення і наукового використання джерел; 4) пошук і використання науково обґрунтованих методичних прийомів вивчення джерел, джерелознавчої методики, як провідної в методичному арсеналі науки; 5) аналітико-інформативне вивчення джерел або їх комплексів; 6) забезпечення історичних досліджень вірогідними фактичними знаннями, що складають сукупність фактів як основу для подальших ґрунтовних і незаперечних висновків дослідника.

Слід пам'ятати, що поступовий розвиток історичної науки постійно ставить перед джерелознавством все нові й нові завдання. Серед них не лише уточнення, але й перегляд ключових понять та категорій, що раніше досить однобічно трактувалися з позицій здогматизованого матеріалістичного розуміння історії, а також вивчення джерел як своєрідних культурологічних феноменів, що відбивають менталітет, духовне життя людства на різних щаблях розвитку цивілізації, розробка дієвої методики об'єктивного використання джерел, які з різних причин не були раніше доступними для дослідників, створення банків даних для машинного прочитування та вдосконалення їх опрацювання тощо.

2. Структура історичного джерелознавства

Як система наукових знань джерелознавство почало складатися в епоху Просвітництва, коли нагромаджені людством історичні знання поступово набували характеру науки. З розвитком історичної науки, розширенням кола використовуваних джерел, удосконалювалося й саме джерелознавство як наука, утверджувалося стійке й усвідомлене розуміння необхідності критичного ставлення до пам'яток історичного минулого.

Підхід до джерелознавства як до системи знань про історичні джерела дозволяє виявити його складну структуру. Джерелознавство передусім включає в себе *теоретичну складову* і *джерелознавчу практику*. *Теорія джерелознавства* – це сукупність систематизованих та перевірених на практиці знань про його предмет, структуру й місце в історичній науці. А *джерелознавча практика* – це, по-перше, аналітико-інформаційне джерелознавство, завданням якого є спеціальне вивчення окремих джерел або їх груп (видів) з метою визначення їх інформативної цінності, значення для науки, по-друге, – це практичне використання джерел у конкретних історичних дослідженнях, тобто та повсякденна робота, яку виконує кожний історик, працюючи над певною проблемою.

Структуру історичного джерелознавства, на думку визначного сучасного українського історика-джерелознавця М. Я. Варшавчика, утворюють чотири основних аспекти: *логічний, предметний, функціональний* та *субдисциплінарний*. Логічний аспект охоплює теорію, методологію, методику та практику джерелознавства. Предметний аспект включає джерелознавство окремих історичних дисциплін, історичних епох, класів і видів джерел та окремих проблем науки. У сучасних теоретичних розробках прийнято виділяти дві його складові – суто предметну та суто проблемну. Функціональний аспект відбиває такі етапи джерелознавчого дослідження, як виявлення та відбір джерел, а також їх аналітичну та синтетичну критику. А субдисциплінарний аспект охоплює коло спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, без яких дуже часто неможливо здійснити аналіз інформації, вміщеної в джерелах, наприклад історичну хронологію, метрологію, дипломатику, сфрагістику, палеографію, нумізматику тощо. Отже, саме в цьому аспекті розкриваються і чітко простежуються співвідношення між джерелознавством, як галуззю історичних знань, та спеціальними історичними дисциплінами у структурі історичної науки.

Іноді у структурі джерелознавства виокремлюють ще один *малоструктурний аспект*, який відтворює зовнішні зв'язки джерелознавства як системи, дозволяючи визначити як стосунки його з іншими галузями історичної науки, так і місце джерелознавства серед них.

3. Історичне джерело – основна категорія джерелознавства. Різноманітність підходів до визначення категорії

Одним із найбільш фундаментальних наукових понять у системі дефінітивного апарату джерелознавства є термін *«історичне джерело»*. Уперше його вжив ще у XVIII ст. у праці про давньоруське літописання Август-Людвіг Шльоцер, німецький історик та статистик, який тривалий час працював у Російській академії наук. Щоправда, у подальшому в істориків, хоча вони й спи-

ралися у своїх наукових працях на різні джерельні комплекси і навіть намагалися здійснити їх класифікацію, не було чіткого розуміння сутності історичних джерел.

Уперше визначення категорії історичне джерело дав визначний російський історик і джерелознавець В. Й. Ключевський, який, починаючи з 1884 р. читав курс лекцій «Источниковедение русской истории» студентам Московського університету. У своєму лекційному курсі під джерелами він пропонував підрозумівати «або письмові, або речові пам'ятки, у яких відбилося життя окремих осіб та цілих суспільств». Дещо пізніше, наприкінці XIX ст., з'явилося більш загальне й ширше уявлення про історичні джерела. Його подав у лекційному курсі історик права, професор Казанського університету М. Загоскін. На думку останнього, джерела – «це все те, що надає можливість пізнати істини, розкриття яких становить предмет даної науки, оскільки мета будь-якого людського знання – відкриття істини». Зазначимо, що таке широке тлумачення категорії «історичне джерело» довгий час залишалося не сприйнятим у джерелознавстві.

Поняттю історичне джерело значну увагу приділив інший відомий російський історик О. С. Лаппо-Данилевський, праці якого є краще надбання російського та в цілому світового джерелознавства початку XX ст. На ґрунті суб'єктивістського погляду щодо поняття «історичне джерело», він запропонував визначати його як «реалізований продукт людської психіки, придатний для вивчення фактів з історичним значенням».

Та все ж у 1920 – 1930-х рр. XX ст. у працях з теорії та методики історичного дослідження О. Большакова, О. Шестакова, С. Биковського та інших авторів утвердилося визначення джерел як пам'яток минулого. І лише Б. Греков у лекціях з російської історії історичними джерелами назвав «буквально все, звідки можна взяти відомості про предмет, що нас цікавить», тобто «все, що може бути засобом історичного пізнання». Як бачимо, вчений відстоював позицію більш широкого тлумачення категорії, як і свого часу М. Загоскін, проте запропоноване ним розуміння історичного джерела знову не було історіографічно засвоєне. Натомість у наукових працях, підручниках та посібниках 1940 – 1960-х рр. М. Тихомирова, В. Стрельського та багатьох інших авторів переважно пропонувалося звужене тлумачення категорії історичне джерело.

У 60-х рр. XX ст. утверджується думка про те, що будь-яке джерело повинне розглядатися насамперед як явище, яке виникло за певних умов суспільного розвитку і яке органічно пов'язане зі своїм часом. Поширене тоді визначення історичного джерела знайшло своє відображення в «Радянській історичній енциклопедії». У цьому виданні, у статті Л. М. Пушкарьова,

«історичне джерело» трактується як «все, що безпосередньо відбиває історичний процес і дає можливість вивчати минуле людського суспільства, тобто все створене раніше людським суспільством, що дійшло до наших днів».

Важливим етапом у розвитку радянського джерелознавства було видання у 1969 р. за редакцією С. О. Шмідта збірника статей «Источниковедение: теоретические и методические проблемы». Розглядаючи основні проблеми джерелознавства, редактор виділив два підходи до розуміння сутності історичного джерела: 1) історичне джерело як продукт людської діяльності та її відбиття; 2) історичне джерело як все те, звідки черпаються відомості про минуле, тобто не лише відбиття безпосереднього історичного процесу, але й те, що допомагає пізнати його хід у всій багатогранності.

Два різні уявлення про історичне джерело також містяться в першому виданні підручника «Источниковедение истории СССР» за редакцією І. Д. Ковальченка. З одного боку, до історичних джерел автори пропонують відносити все те, що пов'язане з історією природи та людського суспільства, а з іншого – в історичній науці, яка вивчає історію людського суспільства, під джерелами слід розуміти пам'ятки минулого, що свідчать саме про історію людського суспільства, тобто те, що безпосередньо пов'язано з діяльністю людини. У другому виданні цього ж підручника підкреслено, що історичне джерело є діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного, це все, що відбиває розвиток людського суспільства, становить основу його наукового пізнання, тобто все, що створено в процесі людської діяльності й містить інформацію про різноманітні сторони суспільного життя. У цьому визначенні відбилася тенденція до розуміння поняття історичного джерела крізь призму зараз вже загальновідомої і досить поширеної теорії інформації. Уже у своїх подальших працях І. Д. Ковальченко визначав джерела як носії інформації, на підставі яких історик реконструює суспільно-політичну реальність. Саме цей підхід був творчо сприйнятий у сучасному вітчизняному джерелознавстві. Наприклад, у довіднику «Джерелознавство історії України» зазначено, що *«джерело історичне – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності».*

4. Поняття про класифікацію джерел та її можливі принципи

Класифікацією називають поділ усієї багатоманітної сукупності джерел на певні групи за якоюсь спільною для кожної групи ознакою. Завдання класифікації як дослідницької процедури полягають у виробленні принципів самої класифікації, виявленні внутрішньо властивих джерелам специфічних ознак, зведенні джерел за цими ознаками в групи (класи). Класифікація у подальшому передусім дозволяє виробити й успішно застосовувати спільні для

джерел кожної групи методи й прийоми дослідження. Оскільки характерні й повторювані ознаки переважно відбивають закономірності й обставини створення джерел, то слід наголосити, що саме на пізнання цього й спирається наукова класифікація джерел.

Однак за всієї своєї важливості й необхідності, класифікація джерел має дещо проміжний, допоміжний характер для кращого вивчення різних сукупностей джерел, підвищення ефективності їх використання. Тому залежно від завдань дослідження ті або інші об'єктивні ознаки джерел можуть набувати пріоритетного характеру, тобто можливе обрання різних (за різними критеріями) класифікаційних систем. При цьому утворюються різні за універсальністю й обсягом класифікаційні групи джерел.

Однією з найстаріших класифікаційних схем є поділ джерел за ступенем їх наближеності до відображуваної реальності на *«історичні залишки»* (*«решткн»*) й *«історичну традицію»*. *«Залишки»* виникають безпосередньо у процесі конкретних подій, відбитих джерелами на першопочатковій стадії їх існування, другі – на підставі вражень, що відклалися у свідомості авторів джерел через сприйняття ними явищ, процесів, подій. Оскільки «залишки» більш близькі до події, то вони вважаються більш вірогідними джерелами, ніж традиції. Слід зауважити, що звернення до такої класифікаційної схеми потребує зваженості, бо одне й те ж джерело іноді може бути віднесене і до першої, і до другої з означуваних груп.

Джерела можуть класифікуватися також і за походженням, причому і в цьому разі підґрунтя для класифікації можуть змінюватися. За цією класифікацією можна виділити джерела одноособового й колективного походження. Але можлива також класифікація джерел за належністю їх авторів до різних соціальних і національних груп суспільних верств, організацій та інших суб'єктів історичного процесу. До цього подібна класифікація джерел за авторством.

За ознакою призначення джерела поділяються на нормативні, які фіксують певні людські наміри, життєві норми, настанови (законодавчі акти, укази, накази, плани, резолюції тощо), а також виконавчі, які відтворюють те, що дійсно, насправді відбулося (звітний матеріал, оперативні донесення й листування, аналітичні жанри газетної публіцистики тощо).

Поширеною є класифікація джерел за їх внутрішньою формою, структурою та способом зв'язку елементів змісту на види (акти, листування, статистичні матеріали, мемуари і т. д.), оскільки методика опрацювання джерел за видами в цілому найбільш розроблена. Вона ґрунтується на основних принципах найбільш загальноприйнятої зараз типолого-видової класифікації джерел, які були вироблені у 70-х – 80-х рр. XX ст. Типи джерел виокремлюються за об'єктивно притаманною їм ознакою, а саме за способом кодування

(фіксування) інформації. Основними типами джерел є речові, словесні, зображувальні та ін. У зв'язку з цим дехто із сучасних вчених, спеціалістів у галузі теорії джерелознавства навіть пропонує використовувати термін *«типологізація»*, замість *«класифікація»* стосовно комплексу історичних джерел.

Останнім часом розширилися можливості поділу джерел на поодинокі й масові. Останні характеризуються повторюваністю інформації, яка є ознакою закономірності відображуваних явищ. Вони піддаються статистичній обробці за допомогою сучасної обчислювальної та комп'ютерної техніки.

Існує також практика поділу джерел за змістом на джерела, скажімо, з історії економіки, політики, культури тощо. Однак фактично здійснити класифікацію всіх джерел саме за цим принципом неможливо, оскільки більшість з них містить інформацію з різних сфер діяльності людей. Водночас групування джерел за змістом особливо потрібне для створення емпіричної основи дослідження, хоч ця процедура часто виходить за межі суто джерелознавчої роботи.

Від наукової класифікації прийнято відрізняти різноманітні допоміжні класифікації, які враховують ознаки предметів (скажімо, класифікація книг за алфавітним каталогом у бібліотеках, фондів архівів за номерами тощо). Такою ж є і класифікація джерел на *«архівні»* та *«музейні»*, яка лише допомагає вказати на місце зберігання джерела, а не на його природу.

5. Спроби впорядкування та систематизації джерельних комплексів істориками в минулому

Уже в перших узагальнюючих працях російських та українських істориків XVIII – початку XIX ст. (В. Татищева, М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича) перелічені основні групи джерел, якими скористалися їх автори. Фактично це були перші спроби систематизації і класифікації джерел. Традиційно прийнято було відділяти вітчизняні джерела від іноземних і досить прискіпливо здійснювати поділ саме писемних джерел. Одним із перших поділ джерел на «залишки» й «традиції» (як і вживання цих термінів взагалі) запропонував офіційний російський історик М. Устрялов. Його сучасник М. Надєждін вважав за необхідне покласти в основу класифікації джерел їх «навмисність» або «ненавмисність», тобто врахувати той факт, чи призначалися вони саме для нащадків, чи просто без відома людей залишилися вісниками їх існування, відобразивши частково ідеї, звичаї та уподобання людей.

Цілісну й досить розроблену систему поділу джерел подав у першій книзі другого тому «Опыта русской историографии» визначний історик Володимир Іконников, який тривалий час працював у Київському університеті. У цій праці, між іншим, досить детально викладено основні системи поділу дже-

рел, які були прийняті на той час у західноєвропейській історіографії (Дройзен, Бернгейм, Пертц, Естерлей, Фінкель) та в російській історичній науці. Водночас В. Іконников запропонував власну систему поділу джерел на історичні матеріали, до яких відніс пам'ятки, що є вираженням приватної (літописи, літературні твори) і урядової діяльності (дипломатичні акти, законодавство, юридичні акти), а також допоміжні джерела (географічні, етнографічні дані, речові пам'ятки). Щоправда, вчений не навів принципу поділу історичних матеріалів і не врахував того, що, скажімо, ті ж літописи, акти та справочинні матеріали можуть бути одночасно і приватними, і державними.

Свою класифікацію писемних історичних джерел запропонував і відомий російський історик В. Ключевський у курсі лекцій «Источники русской истории», які він читав починаючи з 1891 р. студентам Московського архівного інституту. Учений пропонував поділяти джерела на пам'ятки, тобто залишки життя та діяльності людей певного часу, куди відносив речі й витвори слова в усіх їх проявах та спогади-спостереження сучасників, які у письмовому або усному слові передають явища та події часу (літописи, записки, сказання, оповідні листи, пісні, прислів'я, перекази, вислови). Ця система поділу історичних джерел В. Ключевським дозволяла досить точно визначатися з віднесенням того чи іншого джерела до певної групи, причому всю літературу історик пропонував відносити до залишків, а окремі сказання до традицій (спогадів). Щоправда, досить важко відрізнити сказання-спогад від сказання-художнього твору, а спогади, як і акти та правові папери, є витвори слова. Тому й ця класифікація не може вважатися вичерпною.

Важливим кроком у формуванні вітчизняного джерелознавства як науки стала праця О. Лаппо-Данилевського «Методологія історії», у якій зазначено, що системи поділу історичних джерел залежать від мети дослідження. На думку вченого, одне й те ж джерело могло бути і залишком, і переказом. Він подав детальніший поділ зазначених двох груп, віднісши до залишків «відтворення» (мова, мораль, звичаї, установи), «пережитки» (деякі елементи мови, ігри, звичаї, обряди тощо), «витвори культури» (предмети давнини, літературні твори, документи та ін.). До історичних переказів О. Лаппо-Данилевський пропонував віднести «чисті», тобто такі, що ґрунтуються на особистому сприйнятті (малюнки, розповіді очевидців, мемуари, сказання тощо); «змішані», тобто ті, що спираються на опосередковане сприйняття (життя, біографії, літописи). «Чисті» перекази вчений, у свою чергу, поділяв на описові (аннали, щоденники) та оцінювальні (мемуари, сказання), а «змішані» – на похідні та складені. При цьому поділ за формою відбиття на письмові, усні, образні він вважав неправомірним, бо цим не підкреслюється й не виявляється джерелознавча сутність джерел. Проте це не вплинуло на уявлення багатьох істориків, які в подальшому розробляли теоретичні проблеми

джерелознавства. Скажімо, В. Пічета та О. Большаков все ж поділяли джерела на речові, усні та писемні.

У 20 – 40-х рр. XX ст. з питань класифікації історичних джерел було запропоновано й втілено у життя дві основні ідеї: 1) можливість поділу джерел за різними ознаками (походженням, змістом, характером, місцем зберігання тощо); 2) започатковано застосування тематичного групування джерельного матеріалу. Наприклад, у першому вузівському підручнику із джерелознавства 1940 р. М. Тихомиров пропонував поділяти джерела на п'ять основних типів: 1) речові; 2) етнографічні; 3) лінгвістичні; 4) усні; 5) писемні. Згодом він дійшов висновку, що з розвитком науки й техніки з'явилися й нові типи джерел, але все ж для істориків основними залишилися саме писемні.

Багато уваги питанням класифікації джерел приділяв визначний український радянський історик В. Стрельський. Наприклад, щодо джерел з історії доби імперіалізму він пропонував вирізняти такі групи: 1) актовий та архівний справотворчий матеріал; 2) соціально-економічна статистика; 3) законодавчі матеріали; 4) мемуарна та епістолярна література; 5) періодика; 6) пам'ятки художньої, публіцистичної та наукової думки; 7) описи географічних експедицій і мандрівок. А в колективному навчальному посібнику «Допоміжні історичні дисципліни», виданому за загальною редакцією В. Стрельського, перелічено п'ять основних видів історичних джерел: речові, етнографічні, лінгвістичні, усні та писемні. Останні, у свою чергу, поділено на дві групи: 1) актові матеріали, історичні акти, які є безпосереднім свідченням про факти, події, явища, їх відбиттям; 2) пам'ятки, які є опосередкованим відображенням історичних фактів, подій, дат, або інакше – літературні пам'ятки.

Інший відомий український історик та джерелознавець І. П. Крип'якевич у студіях з методики історичних досліджень, опублікованих у 1967 р. в «Українському історичному журналі», навів поділ джерел, відомий ще з праць О. Лаппо-Данилевського, вирізнивши дві їх основні групи: 1) «залишки» або «рештки» (матеріал, який зберігся безпосередньо з минулого часу і виник без будь-якого наміру цілеспрямованого збереження пам'яті про історичні події); 2) традиція або переказ, як джерела, створені з наміром передати майбутнім поколінням знання про минулі події. Водночас історик визнавав, що в практичній роботі важко визначити, до якої з названих груп можна віднести те чи інше джерело, хоч поділ джерел на залишки й традицію має значення лише для їх критичної оцінки. Оскільки залишки є прямий наслідок або відображення подій, які дійшли до нас не випадково і не призначалися для використання їх майбутніми поколіннями, тому їх можна визнавати вірогідними свідоцтвами минулого, а традиції, натомість, мають переважно тенденційне забарвлення, впливають на людину і орієнтують її в якомусь напрямку. З практичного погляду І. Крип'якевич пропонував поділяти джерела на три групи:

1) *писемні* (публічні й приватні акти, грамоти, закони, міжнародні договори, угоди, листування, спогади, біографії, літописи, історичні твори, пам'ятки письменства, друку); 2) *речові* (фізичні рештки людини і тварин, городищ, фортифікацій, могили, давні будинки, фотографії, кінофільми тощо); 3) *усні й побутові* (історичні перекази, думи й пісні, анекдоти, мова в цілому, фольклор, народна міфологія тощо).

У сучасному джерелознавстві класифікація й систематизація джерел базуються на основних властивостях їх внутрішньої природи і структури. Вони є важливий етап у розкритті закономірностей виникнення джерел, сприяють розробці принципів їх вивчення та використання.

6. Типолого-видова класифікація історичних джерел. Поняття про типи, роди та види історичних джерел

Основні загальнонаукові засади типолого-видової класифікації історичних джерел, яка у сучасному джерелознавстві вважається найбільш загальноприйнятою і найширше використовується у процесі конкретно-історичних досліджень, були викладені в працях відомого історика-джерелознавця радянської доби Л. М. Пушкарьова, серед яких особливе місце належить монографії «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» (М.: Наука, 1975). Проаналізувавши існуючі на той час критерії і способи класифікації джерел, учений розробив теорію і методику типологічної (типолого-видової) класифікації історичних джерел, основним принципом якої є спосіб кодування наявної в них інформації (у писемних джерелах – знакової системи), як наслідок втілення та одночасно відбиття в них історичної дійсності. Саме в цьому й полягає одна з найбільш загальних, найсуттєвіших властивостей, притаманних будь-якому джерелу.

Л. М. Пушкарьов розробив також дефінітивний класифікаційний апарат, визначивши такі класифікаційні поняття, як тип, рід і вид історичних джерел. Під *типами* він пропонував розуміти такі найбільш широкі категорії джерел, які відрізняються між собою за самим принципом зберігання та кодування інформації, за найзагальнішою властивістю, яка визначає їх наукову вартість. Саме від того, у якій формі закодовано в джерелі інформацію, залежить методика його вивчення та можливі напрями використання в історичному дослідженні. За Л. М. Пушкарьовим, слід виділяти такі типи джерел: *писемні, речові, усні (фольклорні), етнографічні, лінгвістичні, кінофотодокументи, фонодокументи.*

Класифікація джерел за типами взагалі дещо умовна. І на це звертали увагу історики, спеціалісти в галузі теорії й методології науки ще у 80-х рр. XX ст. Наприклад, зрозуміло, що практично будь-яке етнографічне, усне (фольклорне) та лінгвістичне джерело може бути представлене у письмовому

вигляді або у формі фонодокумента, а етнографічне – ще й у вигляді речової пам'ятки або фотокінодокументів. Тому, на думку видатного джерелознавця І. Д. Ковальченка, з погляду форм фіксації соціальної інформації правомірно виділяти такі типи джерел: *речові, художньо-образотворчі* та *графічно-образотворчі, писемні* й *фонодокументи*. Інший відомий спеціаліст у цій галузі С. О. Шмідт запропонував виділяти такі типи джерел: 1) *речові* (від пам'яток археології до сучасних машин та предметів побуту); 2) *образотворчі* (твори мистецтва, фотодокументи, кінокадри тощо); 3) *словесні* (мова, фонодокументи, пам'ятки усної творчості, письмові джерела); 4) *звукові* (безмовні або у поєднанні зі словом); 5) *джерела поведінки* (звичаї, обряди, танці тощо). Слід зазначити, що кожна типологічна класифікація не може бути вичерпною, оскільки щоразу окремі класи джерел не знаходять у ній свого чіткого місця, утворюючи проміжні, змішані або комплексні групи джерел.

Звичайно, головним, найважливішим типом джерел більшість істориків вважає писемні джерела, а вони, у свою чергу, можуть бути поділені на дві великі групи: документальні та наративні (оповідні) джерела, хоч, зрозуміло, що між ними різкої, нездоланної межі й не існує. Самі ці дві групи вчений запропонував назвати *родами письмових історичних джерел*. Поділ писемних джерел за родами випливає з об'єктивних властивостей, які відповідають сутності джерел, пов'язаних з процесом відбиття та втілення в них реальної дійсності. Якщо ця дійсність відбилася у джерелі безпосередньо, без будь-якої оцінки її автором або людиною, яка зафіксувала на письмі відомості про подію, то це джерело є *документальне*, якщо ж фіксація відбулася через світосприйняття автора, а сама подія отримала його власну оцінку, то це джерело *наративне*.

У свою чергу, роди писемних джерел поділяються на менші групи, які Л. М. Пушкарьов назвав *видами* писемних історичних джерел. *Видом називається такий історично сформований комплекс письмових джерел, для якого характерні схожі ознаки їх структури, їх внутрішньої форми*. При цьому вчений визнавав, що значно складнішим завданням є не саме визначення цієї категорії, а вміння після точного аналізу структури джерельної бази для кожного конкретного дослідження практично застосувати свої теоретичні знання для їх чіткого виділення. Це пояснюється тим, що види джерел існують не ізольовано, не окремо один від одного, а у глибокому органічному взаємозв'язку. Ще у вузівському підручнику з джерелознавства, створеному колективом учених Московського університету за редакцією І. Д. Ковальченка, було запропоновано інше визначення категорії виду: під видом там розуміється сукупність джерел, які історично утворилися й характеризуються єдиною внутрішньою формою (структурою), що має витоки з єдності походження, змісту та призначення під час його утворення. У колективній праці «Документаль-

ные памятники» (М.: Высш. шк., 1988), виданій за редакцією С. О. Шмідта, видами історичних джерел названо такі їх групи, які об'єднує спільність ознак за змістом та структурою (тобто внутрішньою формою), що обумовлена спільним походженням, призначенням та функціонуванням джерел. Основними видами письмових джерел можна вважати літописи, законодавчі акти, діловодну документацію, приватні акти, статистичні джерела, періодику, джерела особистого походження, літературні пам'ятки, публіцистику та політичні твори, наукові праці. Залежно від теми й мети дослідження коло видів джерел, які в ньому використовуються, може коригуватися й уточнюватися. У свою чергу кожен з видів джерел може поділятися на різновиди. Скажімо, серед законодавчих актів такими різновидами є декрети, універсали, постанови, рішення, маніфести, накази, конституції, закони тощо.

ЛЕКЦІЯ 2
ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ КАТЕГОРІЇ

1. Історичний факт як категорія джерелознавства

Поняття *«історичний факт»* є найважливіше серед категорій історичного джерелознавства. Історик, вивчаючи зміст джерела, відшукує факт або повідомлення про нього, відбиття сукупності фактів або ж, у крайньому випадку, спираючись на повідомлення із джерел, сам створює факт. Тому, врешті, будь-яке історичне джерело можна розглядати як історичний факт.

Історичний факт, за А. Гуревичем, має подвійну природу, являючи собою єдність загального (закономірного) та індивідуального (неповторюваного). Тому історичним фактом прийнято називати таку подію або явище минулого, повідомлення про яке (тобто відбиття у джерелах більшою чи меншою мірою адекватне й повне) збереглося, отримало оцінку істориків як таке, що стосується проблеми, яка ними вивчається, інтерпретується у світлі тих аспектів, що досліджуються, включається в систему закономірних зв'язків. Згаданий вище А. Гуревич розглядав проблему типології історичних фактів і пропонував вирізняти *факт-подію* та *факт-процес*, *факт поодинокий* та *факт масовий* або *типовий*. Процедура добору історичних фактів у наукових дослідженнях подвійна. З одного боку, вона йде від гіпотези та теорії, якими керується історик, з іншого – від власне вже відомих фактів. При цьому окремі факти не «нанизуються» дослідником на заздалегідь натягнуту нитку, а між ними виявляються об'єктивні зв'язки, внутрішні стосунки, оскільки кожний історичний факт динамічний за своєю природою. Для того щоб установити факт, недостатньо мати добру ерудицію та вміти відрізняти справжній документ від фальшивого, правдиве свідоцтво від помилкового або джерело

з пізнішими нашаруваннями. Для цього також потрібні система тонких ідеалізацій, спрощень, узагальнень, своєрідних «мікровинаходів», а також конструктивне мислення.

Слід пам'ятати, що будь-яке дослідження не лише розпочинається з факту (або фактів, якими можуть бути й самі джерела), але й закінчується встановленням нового факту. Лише внаслідок залучення всього комплексу теоретичних конструкцій вирішується завдання відтворення історичного факту як моменту реального історичного процесу. Це особливо актуально для історичної науки, оскільки насправді факт – це фрагмент дійсності, який передує дослідженню, але водночас він може бути встановлений у процесі активної, творчої, конструктивної й цілеспрямованої роботи історика.

Історичні факти, як складні явища, можуть класифікуватися за різними критеріями. Так, скажімо, російські вчені О. Пронштейн та І. Данилевський пропонували поділяти історичні факти на три групи (категорії): 1) *об'єктивні факти дійсності*, які існують незалежно від нас, знаходяться у певних межах простору й часу і мають матеріальне втілення (це історичні події, явища та процеси як такі); 2) *факти, які знайшли своє відбиття у джерелі*, тобто подають інформацію про подію; 3) *наукові факти*, здобуті й інтерпретовані істориком у процесі дослідження.

Сучасний український історик-джерелознавець М. Варшавчик зазначав, що під історичним фактом, по-перше, розуміють фрагмент історичної дійсності, те, що відбулося (у цьому випадку його визначають як *«факт-подію»*, *«реальний факт»*, *«факт історії»*, *«історичний факт»*), а по-друге, факт означає певну форму людського знання, його елемент, ідеальну осмислену модель «факту-події». Фактичні знання, сукупність знань про реальні факти становлять основу для наукових висновків. Для позначення факту як форми знання вживаються терміни *«факт-знання»*, *«науковий факт»*, *«науково-історичний факт»*.

Між *«фактом-подією»* і *«фактом-знанням»* існує прямий зв'язок, оскільки останній є пряме відображення першого. Але в історичній науці навіть прямий зв'язок не є безпосереднім: між об'єктом і суб'єктом стоїть джерело, яке є відображенням «факту-події» у свідомості автора джерела. Таким чином, як стверджує М. Варшавчик, у пізнавальний ланцюг *«факт-подія»* – *«факт-знання»* в історичній науці вплітається проміжна ланка – факт у відображенні джерела (*«факт-джерело»*). Ця специфічність історичної науки характеризує особливість процесу історичного пізнання, але не може бути приводом для заперечення об'єктивної природи історичного знання, бо в основі «факту-джерела», як первинного знання, лежать реальні події, а джерелознавчі

засоби дозволяють встановити достовірність цього знання й на його основі виробити знання наукове.

Усі три різновиди факту мають спільні риси й відмінності. Спільність полягає в тому, що всі вони об'єктивні й постійні відносно всіх можливих здійснюваних з ними логічних операцій, зміст їх незалежний від будь-яких інтерпретацій, вони «байдужі» до будь-яких тлумачень. У разі фальсифікації факти зникають, вмирають. Безперечно, на їх змісті позначається позиція автора, авторська концепція. Але якщо і первинне джерельне і вторинне дослідницьке знання не автентичні відображуваній події, її фактична цінність є нульовою або навіть від'ємною.

Найбільше відрізняються між собою факти-події і факти-знання. Усе зводиться до різниці між реальністю і свідомістю у цих двох різновидах факту. Як і факт-подія, факт-джерело виникає й існує незалежно від суб'єкта-дослідника, але відрізняється тим, що він є, по-перше, не сама подія, а абстраговане відображення останньої, яке склалося в уявленні автора джерела й у самому джерелі набуло конкретної форми, а, по-друге, своїм змістом джерело, навіть якщо воно об'єктивно відбиває подію, бідніше, ніж ця подія, не може вичерпати її остаточно, оскільки знання авторів джерел мають певною мірою відносний характер.

Факт-джерело і факт-знання мають схожі риси. Обидва є абстрагована форма факту-події, відображення останнього у свідомості людини. Обидва утворюються у процесі практичної діяльності людини (автора джерела або історика-дослідника). Але головна відмінність між ними полягає в тому, що у процесі формування наукового фактичного знання відбувається вторинне абстрагування фактів-подій, які набувають форми наукового опису й у такій формі включаються до наукового дослідження. Відрізняється також практика утворення факту-джерела й наукового фактичного знання. Факт-джерело утворюється в результаті «безпосереднього спілкування» людей з подіями, відбитими в ньому, а факт-знання створюється у ході практичної діяльності дослідника, позбавленого можливості безпосередньо спостерігати явища, що вивчаються. Звідси випливає основна відмінність факту-джерела від факту-знання або джерел від літератури (бо саме остання містить наукові знання, наукові факти). Джерела відбивають реальні явища переважно безпосередньо, а наукова література – опосередковано, на підставі вивчення джерел.

Проблема факту, з'ясування сутності цієї категорії має першорядне методологічне значення взагалі для історичної науки. Визнання чи, навпаки, невизнання об'єктивної природи факту й ствердження чи заперечення можливості його об'єктивного пізнання, об'єктивно-істинного його відображення істориком – все це становить основу поділу істориків на різні наукові школи,

течії й напрями. В цілому тлумачення цієї категорії належить до числа дискусійних проблем історичної науки.

2, Першоджерело та вторинне джерело

Усі джерела, якими користуються сучасні дослідники, не можуть бути визнані рівноцінними або рівнозначимими між собою. Ще відомий російський вчений-правознавець, професор Казанського університету М. Загоскін у своїх лекціях «История права русского народа» (1899 р.) зазначав, що за «способом свого походження» джерела можуть бути *«першопочатковими»* і *«похідними»*, причому перші він визначав як такі, у яких «безпосередньо, так би мовити з перших рук, відобразилися відомі сторони життя за ту чи іншу епоху». Подібний підхід можна простежити в нарисах з методики історичних досліджень українського історика й джерелознавця академіка І. П. Крип'якевича, який вказував, що серед джерел «слід розрізняти джерела оригінальні (тобто самобутні, незалежні від інших) або першоджерела». Ці ідеї певною мірою відповідають сучасному тлумаченню категорії «першоджерело».

Нині *першоджерелами* вважаються такі *джерела, що містять хронологічно первинну й незалежну від інших джерел фіксацію історичних подій.* Згідно з визначенням відомого історика радянської доби Л. М. Пушкарьова, *першоджерело є об'єкт, створений людиною на підставі суб'єктивної подоби об'єктивного світу.* При цьому будь-яке першоджерело за своєю природою наближається до історичного факту, який його породив, а між фактом та самим джерелом знаходиться лише свідомість автора першоджерела.

Поняття «першоджерело» тісно пов'язане з іншою категорією – категорією *«вторинне джерело»*. Останне згаданим вище Л. М. Пушкарьовим визначається як засноване на інших джерелах джерело, яке є діалектичною єдністю відображення та реальної дійсності й суб'єктивної подоби першоджерела. Вторинне джерело, з одного боку, своїм змістом відображає суму першоджерел, на яких воно ґрунтується, а з іншого – ту ж саму реальну дійсність, яка відбилася у першоджерелах, але вже інакше, оскільки автор будь-якого вторинного джерела – не простий спостерігач: його свідомість збагачена свідоцтвами, отриманими з багатьох першоджерел, і він може зіставляти та аналізувати їх, синтезувати отриману з них інформацію тощо. Тому, як правило, *вторинним джерелам притаманний більший ступінь узагальнення, порівняно з першоджерелами.* Водночас обсяг відображення у вторинному джерелі вищий, воно повніше характеризує явище, подію чи сукупність фактів. Однак це зовсім не означає, що вторинне, узагальнююче джерело може замінити собою першоджерело.

У певному сенсі з подібним визначенням узгоджується поняття *«похідне джерело»*, окреслене М. Загоскіним, який вважав, що до нього повинні бути

віднесені ті, у яких «відомі сторони народного життя відобразилися лише опосередковано, через запозичення й переробку джерел першого роду, тому, аналізуючи ці похідні джерела, ми завжди можемо дійти до віднайдення тих першопочаткових джерел, які були покладені в їх основу».

3. Позаджерельне знання

Проблема *позаджерельного знання* в історичному дослідженні тісно пов'язана з філософською проблемою співвідношення знання апріорного та емпіричного. Історик у своїй дослідницькій роботі незалежно від того, усвідомлює він це чи ні, керується вже надбаним або певним чином інтерпретованим знанням про минуле й сучасне. Стосовно історичної науки позаджерельне знання прийнято визначати як знання, яке має й використовує дослідник, вивчаючи на підставі джерел минулу дійсність. Структура цього знання в загальних рисах така: 1) сприйняті дослідником судження про історичні факти (судження як результати спостереження); 2) сприйняті теоретичні твердження; 3) сформована на підставі цього знання система цінностей. Слід особливо мати на увазі, що позаджерельне знання у будь-якому випадку має відносний характер, оскільки знання людини врешті ґрунтуються на джерелах, якими можуть бути в тому числі й спостереження.

Позаджерельне знання, незалежно від постійного процесу його збагачення, «живе» у свідомості історика, зазнає різноманітних трансформацій, бере участь у процесах, які загалом можна назвати теоретично-твірними. Це надзвичайно важливі процеси, особливо якщо вони стосуються процедури з'ясування істориком причинних залежностей, коли слід посилатися на закони, почерпнуті з буденного знання.

Роль позаджерельного знання на різних щаблях історичного дослідження може бути різною. Вибір галузі дослідження та постановка досліджуваної проблеми насамперед пов'язані з проблемою відбору. Критерії цього відбору знаходяться у тісному зв'язку з певною системою цінностей, яка є функція людського знання. При виборі галузі дослідження історик ще не має справи з інформацією, яка ґрунтується на джерелах, бо ще не сформульовано саму проблему (питання). Формулюючи її, звичайно також керуються критеріями відбору, які ґрунтуються на системі цінностей і щонайменше використовують власні знання про історичні факти й частково теоретичні знання. Отже, у такому випадку кожному питанню відповідає певна система передумов, або, інакше кажучи, питання має свою модель.

Після постановки питання закінчується виключна роль позаджерельного знання, і у пошуках відповіді на запитання історик звертається до інформації, яку вміщено у джерелі. Але роль цієї інформації різна на різних етапах

пошуку відповіді на поставлене питання. Під час аналізу джерела (дослідження його автентичності та вірогідності) історик насамперед звертається до знання, здобутого із джерела. З'ясувати автентичність або вірогідність можна лише шляхом порівняння. Навіть якщо не виходити за межі джерела, інформація, яку воно містить у собі (як про факти, так і про саме джерело), сприймається лише тоді, коли вона визначається з погляду певних канонів, які становлять зміст нашого знання. Коли ж не можна погодитися з цією інформацією або ж наявне протиріччя, подальші пошуки продовжуються для того, щоб вирішити, чи не слід змінити позаджерельне знання.

Історик встановлює факти на підставі джерел, хоч зрозуміло, що неможливо отримати відносну інформацію з джерела без допомоги позаджерельного знання. Щоб одержати інформацію з джерела, треба у будь-якому разі вже знати певні своєрідні коди (лінгвістичний, термінологічний та ін.).

У процесі з'ясування причинних зв'язків роль позаджерельного знання висувається на передній план, оскільки дуже рідко в джерелах можна віднайти прямі вказівки на те, що спричинило події, які нас цікавлять. Для з'ясування причин подій чи явищ потрібна складна дослідницька процедура, яка передбачає, у першу чергу, використання історико-порівняльного методу. Під час з'ясування причин фактів історик поєднує їх, спираючись на закони або на позаджерельне (теоретичне) знання. Позаджерельне знання також дозволяє формулювати закони й давати синтетичне тлумачення наслідків дослідження. Оцінка історичних фактів здійснюється на підставі позаджерельного знання, яке у цьому випадку виступає як система цінностей.

4. Джерельна база, її структура та рівні

Ще у 20-х рр. XX ст. почав використовуватися термін *«джерелознавча база»* саме для розуміння сукупності джерел. Цим терміном послуговуються іноді й зараз. Але у 1960-х рр. С. О. Шмідт запропонував його замінити терміном *«джерельна база»*, оскільки останній більш адекватний мовним нормам, якщо намагатися усвідомити сукупність історичних джерел, а не джерелознавчої літератури, що більш характерно для першого терміна. З того часу термін «джерельна база» набув широкого розповсюдження, хоча чіткого визначення йому довгий час ніхто з істориків не давав. Лише з 80-х рр. XX ст. *джерельна база* почала розглядатися остаточно як *система, сукупність комплексу джерел, яка включає їх різні види та різновиди.* Цей термін тісно пов'язаний з поняттям *структура джерельної бази*, яку, за визначенням видатного сучасного українського джерелознавця М. П. Ковальського, «складають джерела різних родів, видів і різновидів, які володіють різним ступенем оригінальності (оригінали, списки, варіанти, редакції, копії, копіаріуші тощо), нагромадженням акумульованої інформації (сумаріуші, реєстри, регести та ін.),

інтенсивністю побутування, повторюваністю і т. д.» Структура джерельної бази перебуває у прямій залежності від особливостей соціальних функцій джерел, соціальних та правових відносин. Вона зумовлена особливостями ієрархічної структури соціуму, а отже, охоплює ті компоненти та складові, у яких документи відігравали найактивнішу роль, одержували своєрідний юридичний статус.

Прийнято вирізняти різні рівні джерельної бази. У першу чергу, це першопочаткова джерельна база, яка формувалася безпосередньо в ході історичних подій, відображених у джерелах, а також реальна джерельна база, тобто сукупність джерел, які реально збереглися й дійшли до нашого часу. Останній рівень, у свою чергу, поділяється на актуалізовану базу, тобто історіографічно засвоєні різними способами історичні джерела, та потенційну джерельну базу, яка об'єктивно існує і може в перспективі бути виявлена та введена до наукового обігу. При цьому весь час неухильно відбувається розширення актуалізованої джерельної бази як за рахунок виявлення реально існуючих, але ще не відомих історикам джерел, так і поповнення її новими джерелами, які постійно відкладаються в процесі людської діяльності. Шляхи введення джерел до наукового обігу, тобто їх перетворення з потенційних на актуалізовані, можуть бути різні. Це, у першу чергу, археографічні публікації, здійснені на сучасному археографічному рівні, з урахуванням всієї багатоманітної специфіки джерел, а також корпусні, тематичні й фрагментарні цитування, згадування та посилання на загиблі й втрачені джерела, які іноді дають підстави й можливість для реконструкції першопочаткового складу як окремих рукописних джерел, так і в цілому джерельної бази з конкретної проблеми.

ЛЕКЦІЯ 3
НАЙВАЖЛИВІШІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1. Наукова критика (аналіз) історичних джерел, її основні етапи

Вивчення будь-яких історичних джерел обов'язково потребує їх наукової критики, яка є одним із найбільш важливих елементів науково-дослідницької роботи, оскільки дає можливість не лише правильно прочитати джерело, але й адекватно зрозуміти його зміст, практичну мету, загальні тенденції, які в ньому відбилися тощо.

Довгий час вважалося, що аналіз джерел повинен передбачати, перш за все, зовнішню й внутрішню історичну критику. До завдань зовнішньої критики, або критики походження джерела, включалося здійснення таких конкретних джерелознавчих завдань: встановлення часу й місця виникнення дже-

рела; з'ясування особи його автора (авторів); вивчення обставин, за яких воно виникло; виділення з первинного тексту пізніших нашарувань, тобто авторських, редакторських і цензурних виправлень, розшифрування незрозумілих місць, умовних позначень, скорочень, пояснення сутності специфічних термінів; встановлення й виправлення помилок у тексті; вивчення зовнішніх ознак джерел; розв'язання питання про оригінальність та виявлення підробок. Усі ці завдання спрямовані на визначення вірогідності як усього змісту джерела, так і окремих фактів, наведених у ньому, тобто зовнішня критика повинна з'ясувати походження джерела, вивчити історію його створення. Іншими словами, цей вид критики зводився до того, щоб визначити походження пам'ятки, провести первинну обробку тексту документа й вірно його прочитати.

Наступним етапом наукового аналізу джерел вважалася внутрішня критика, спрямована на вивчення його змісту, інтерпретацію (тлумачення), встановлення вірогідності, з'ясування ідейного задуму, розкриття політичної тенденції. Отже, внутрішня критика допомагає встановити фактичну цінність, вірогідність фактів, викладених у джерелі, тобто відповідність змісту джерела реальній історичній дійсності. На цьому етапі повинна встановлюватися повнота джерела, виявлятися наміри замовчувань і перекручень, можливі причини неповноти його відомостей, невідповідності окремих повідомлень. Правильна інтерпретація й наукова критика джерел мають своїм головним завданням встановити найбільш важливе й значуще в них, з'ясувати, чи вірно в них визначена суть історичної дійсності, чи не підмінена вона другорядними деталями.

Аналіз історичних джерел у цілому органічно пов'язаний з їх відбором, а останній, у свою чергу, – із синтезом. Синтез як прийом дослідження взагалі має своїм призначенням з'ясування зв'язків між різними сторонами досліджуваного цілого, між його елементами, щоб врешті розкрити внутрішню взаємозумовленість і сутність явища. Синтез дає можливість узагальнити дані, отримані в результаті зіставлення ряду джерел одного виду з джерелами інших видів різних періодів. Усе це дає змогу з'ясувати значення кожного джерела для вивчення об'єктивних закономірностей історичного процесу.

2. Методи джерелознавства як історичної дисципліни: загальна характеристика

Методи джерелознавства – це теоретично засвоєні й логічно обґрунтовані способи зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника джерел, які призначені для отримання з них вірогідної інформації. Розробка теорії цих методів, тобто системи знань про їх зміст, структуру, принципи й мету засто-

сування, входить до числа безпосередніх завдань методології джерелознавства як наукової історичної дисципліни.

Підхід до джерел як до історичних суспільних явищ у цілому дозволяє застосовувати для їх вивчення загальнонаукову методологію. Система методів, що використовуються у джерелознавстві, як і в цілому у будь-якій науці, є строго ієрархічною. За ступенем універсальності всі методи можна поділити на чотири групи: 1) *загальнонаукові*; 2) *міждисциплінарні*; 3) *загальноісторичні*; 4) *суто джерелознавчі*.

До першої групи входять, наприклад, *історичний* та *логічний методи* з властивими їм аналізом, синтезом і системним підходом, які здійснюються як на рівні окремих джерел, так і їх сукупностей. Якщо кожне окремо взяте джерело спочатку сприймається як цілісний феномен, а потім, для глибшого вивчення, воно розкладається, поділяється на частини, а вже потім, на новому рівні знання, знову розглядається як цілісність. Джерела з конкретної дослідницької проблеми також можуть поділятися на окремі складові, які після вивчення можуть бути синтезовані в комплекси, оптимальні для отримання сукупностей наукових фактів. Отже, аналіз і синтез застосовуються як при вивченні окремого джерела, так і їх комплексу, як до певної системи, що має свої інтегративні якості (властивості).

Друга група методів властива цілому ряду суміжних дисциплін або наук. Такі методи започатковуються, як правило, у рамках однієї науки, а згодом їх використання поширюється на інші науки й галузі. До них, наприклад, належать *методи математичної статистики, соціології, лінгвістики, психології, криміналістики, природничих наук*, причому окремі з них настільки твердо укорінилися в джерелознавстві, що вже й не сприймаються як запозичені.

Загальноісторичні методи властиві у цілому всьому комплексу історичних дисциплін. Це, наприклад, *порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний, діахронічний* та ін. Саме через них безпосередньо забезпечується підхід до історичних явищ, якими, безумовно, є й окремі джерела або їх сукупності, з позицій вивірених і апробованих багатовіковим досвідом історичної науки принципів пізнання.

Нарешті, *суто джерелознавчими методами* можна вважати *методи виявлення, відбору, класифікації джерел і формування їх комплексів, атрибуції, встановлення часу й місця їх появи, мотивів створення, текстологічного й герменевтичного вивчення, зіставлення, виявлення їх об'єктивної цінності для конкретного дослідження* тощо. Переважна більшість цих методів конкретизують або поглиблюють загальнонаукові чи універсальні методи. Сукупністю найзагальніших джерелознавчих методів є *джерелознавча критика*, яка є шляхом для отримання сукупності наукових фактів як емпіричної основи будь-якого історичного дослідження. На відміну від наукових принципів, які за-

стосовуються комплексно, методи можуть використовуватися в конкретному дослідженні вибірково, залежно від специфіки форми й змісту джерел, що вивчаються, а також дослідницьких завдань. Методи реалізуються через прийоми, конкретні дослідницькі операції, процедури, що в сукупності складають методику роботи з джерелами.

3. Суттєвий зміст джерелознавчих категорій «вірогідність», «репрезентативність», «автентичність» та «оригінальність»

При вивченні історичних джерел обов'язковою умовою є з'ясування їх правдомовності, як у цілому щодо ступеня адекватного відбиття історичного процесу, так і відтворення окремих історичних фактів. Необхідність цього чітко усвідомлювали ще історики й джерелознавці XIX – початку XX ст. На XX ст. припадають перші спроби визначити сенс терміна *«достовірність»* або *«вірогідність»* історичного джерела. І на сучасному етапі це питання є одне із центральних у джерелознавчій критиці, а сама *вірогідність*, услід за такими відомими вченими, як С. Каштанов, О. Тартаковський, С. Шмідт, визначається як *необхідний і достатній ступінь відповідності між явищем та його відбиттям (тобто описом) в історичному джерелі*. Філософський підхід до розуміння вірогідності розкрив Л. М. Пушкарьов, який розглядав це як питання про адекватність подоби, яку відбито у свідомості суб'єкта, об'єктові й об'єктивній реальності. Отже, *вірогідність визначає відповідність джерела дійсному змісту відображуваних у ньому явищ, історичних фактів, процесів*. Однак слід пам'ятати, що знання, вміщене у будь-якому джерелі, як і взагалі людське знання, певною мірою відносне, оскільки не охоплює всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є дещо абстрагованим відображенням. Фактична вірогідність джерела залежить від багатьох обставин: від можливостей автора джерела безпосередньо спостерігати за подіями, від його компетентності, спроможності й бажання точно й неупереджено відобразити історичні реалії, від об'єктивності його поглядів тощо. Іноді джерело може містити цілком вірогідні свідчення щодо другорядних і випадкових фактів, але не подавати необхідного уявлення про головний зміст, найсуттєвіші риси й особливості відображуваного явища. Тому визначаючи об'єктивну наукову цінність джерела, джерелознавча критика повинна з'ясовувати його вірогідність у тісному зв'язку із встановленням його повноти шляхом порівняння з іншими джерелами тощо.

Іншою, не менш важливою джерелознавчою категорією методико-методологічного рівня є термін *«репрезентативність»*, який надійшов до цієї галузі історичної науки з теорії вибіркового методу, виробленого у математичній статистиці. Як і в статистиці під *репрезентативністю* спочатку розуміли *властивість вибіркових даних («вибірки») правильно й рівномірно*

відображати об'єкт у цілому («генеральну сукупність»). Дещо пізніше у джерелознавстві поняття репрезентативності поширилося і на *всі джерела, які збереглися, по відношенню до тих, що будь-коли створювалися взагалі.* Головним же завданням для з'ясування репрезентативності того комплексу джерел, який вивчається, є визначення того оптимального обсягу джерел, який міг би бути гарантом від дещо однобокого заангажованого підбору, запобігти ігноруванню даних, які не відповідають загальноприйнятій концепції. Отже, репрезентативність допомагає таким чином забезпечувати одну з умов вартісного наукового дослідження, а саме врахування практично всього існуючого комплексу джерел, який стосується певної проблеми. *Репрезентативний комплекс джерел обов'язково повинен відповідати таким вимогам, як повнота, системність, точність, доказовість, наявність незаперечних фактів.*

Ще однією важливою ознакою будь-якого джерела є надійність зосередженої в ньому інформації з погляду генетичної близькості цих джерел до історичних реалій, які спричинили їх появу. Через складність та хронологічну багатошаровість джерел, які збереглися, одна й та ж подія часто фіксувалася в багатьох із них, але все ж такі тексти могли виникнути в різний, у тому числі й у віддалений один від одного час. Різним ступенем близькості джерел до описуваних у них фактів пояснюється їх різна джерелознавча вартість. Усі означені аспекти акумулюються ще в одній джерелознавчій категорії, а саме в категорії автентичності. *Під автентичними джерелами прийнято розуміти такі джерела, які утворилися як система залишків різних соціальних дій (основних або побічних стосовно предмета вивчення), які збігаються хронологічно та перетинаються у просторі.* Тому до автентичних джерел не можна віднести хоч і близькі за часом утворення до описуваної події, але які виникли поза безпосередніми сферами діяльності їх авторів. Наприклад, не можна визнати автентичними такі свідчення учасників подій, які створені через досить довгий проміжок часу після того, як вони відбулися. Це, у першу чергу, переважна більшість спогадів, матеріали, здобуті в процесі слідства, оскільки вони є ретроспективними переказами самовидців, залишками особливого походження, більш пізнього часу появи. Таким чином, автентичні джерела акумулюють найбільш наближену до дійсності, похідну від очевидців інформацію, яка, на відміну від ретроспективної, ще не деформована дією часу. Отже, автентичність історичних джерел тісно пов'язана з такими категоріями, як «першоджерело» та «оригінальність» джерела.

Використовуючи будь-яке історичне джерело, дослідник обов'язково повинен з'ясувати його оригінальність, на підставі чого вже можна говорити про ступінь вірогідності окремих повідомлень, які в ньому зафіксовані. *Під оригінальністю розуміється справжнє походження джерела (індивідуальне або колективне авторство), яке прямо позначене, припускається або може*

бути з'ясоване на підставі непрямих вказівок за текстом джерела. Ідея про оригінальність джерел була відображена ще у працях вітчизняних істориків першої половини XX ст., згодом вона знайшла свій розвиток у пізніших теоретичних розробках, скажімо у «Нарисах з методики історичних досліджень» І. П. Крип'якевича, у яких розрізняються джерела оригінальні, тобто самобутні, або незалежні від інших (інакше – першоджерела), а також джерела, які спираються на інші.

У цілому поняття оригінальності є підпорядкованим щодо автентичності, однак слід пам'ятати, що й неавтентичні джерела можуть бути оригінальними. Але вивчення писемного джерела обов'язково повинне починатися із встановлення його оригінальності. Для з'ясування оригінальності джерела насамперед звертають увагу на час і місце його створення, його форму, матеріал, на якому воно збереглося, специфіку його термінології, авторство тощо. Оригінальність джерела зовсім не визначає вірогідності його змісту, оскільки в ньому можуть бути спотворені або певною мірою перекручені окремі історичні факти. Обов'язково повинні враховуватися зовнішні особливості джерела, особливості мови й стилю, формуляр та структура, хронологія й метрологічні дані, згадувані в ньому події, особи, організації, установи, географічні об'єкти тощо. Ця робота потребує використання даних і залучення теоретико-методологічного потенціалу спеціальних історичних дисциплін, у першу чергу палеографії, хронології, метрології, дипломатики, лінгвістики, топоніміки, історичної географії й картографії та ін. Отже, для з'ясування оригінальності історичного джерела обов'язково слід враховувати всі його особливості в комплексі.

Список рекомендованої літератури до розділу 1

Барг М.А. Категории и методы исторической науки.– М.: Наука, 1984.– 341 с.

Бельчиков Н. Ф. Литературное источниковедение.– М.: Наука, 1983.– 271 с.

Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. Е. М. Лысенко; Примеч. и статья А. Я. Гуревича.– М.: Наука, 1986.– 256 с.

Булыгин И. А. Предмет и задачи источниковедения: Текст лекций.– М.: Высш. шк., 1983.– 36 с.

Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС: Учеб. пособие для студентов по спецсти «История КПСС».– М.: Высш. шк., 1989.– 221 [3] с.

Джерелознавство історії України: Довідник / Під заг. ред. М. А. Варшавчика.– К.: [Б. в.], 1998.– 212 с.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для вузів.– К.: Вища шк., 1986.– 240 с.

Документальные памятники: выявление, учет, использование: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. С. О. Шмидта.– М.: Высш. шк., 1988.– 253 с.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко: 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– 496 с.

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв.: Учеб. пособие для ист. фак-тов / Под ред. И. А. Федосова.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970.– 469 с.

Источниковедение массовых источников: Сб. ст. / Редкол.: С. В. Воронкова (отв. ред.) и др.– М.: Изд-во МГУ, 1988.– 121 с.

Источниковедение. Теоретические и методические проблемы: Сб. ст. / Редкол.: С. О. Шмидт (отв. ред.) и др.– М.: Наука, 1969.– 511 с.

Источниковедение. Теория. Методы. Источники российской истории: Учеб. пособ. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, М. Ф. Румянцева.– М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1998.– 702 с.

Источниковедческая культура студента-историка: Сб. науч.-метод. тр. / Редкол.: Н. В. Еременков (отв. ред.) и др.– Тверь: ТГУ, 1990.– 160 с.

Источниковедческое изучение памятников письменной культуры: Сб. науч. тр./ Науч. ред. Г. П. Енин. – Ленинград: ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1990.– 183 с.

Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: структура источниковой базы: Учеб. пособие.– Д.: ДГУ, 1982.– 91 с.

Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века: Учеб. пособие.– Д.: ДГУ, 1979 – 1981.– Вып.1 – 4.

Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования.– М.: Наука, 1987.– 438 с.

Ковальченко И. Д., Бородкин Л. И. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ: Учеб. пособие.– М.: МГУ, 1987.– 85 с.

Коллингвуд Р. Дж. Идея истории; Автобиография / Пер. и коммент. Ю. А. Асеева; Вступ. ст. М. А. Киселя.– М.: Наука, 1980.– 485 с.

Количественные методы в исторических исследованиях: Учеб. пособие / Под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: Высш. шк., 1984.– 384 с.

Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики // Укр. іст. журн.– 1967.– №№ 3 – 11.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– 352 с.: іл.

Медушевская О. М. История источниковедения в XIX – XX вв.: Учеб. пособие.– М.: Наука, 1988.– 71 с.

Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения: Учеб. пособие.– М.: [Б. и.], 1977.– 86 с.

Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Методология истории: Учеб. пособие.– М: ИАИ РГГУ, 1997.– 72 с.

Методична розробка до вивчення термінології історичного джерелознавства та археографії в курсі «Джерелознавство вітчизняної історії» / Уклад. М. П. Ковальський, Ю. А. Святець.– Д.: Вид-во ДДУ, 1992.– 44 с.

Николаева А. Т. Основные этапы развития отечественного источниковедения XVIII – XX вв.: Учеб. пособие– М.: [Б. и.], 1976.– 67 с.

О подлинности и достоверности исторического источника: Сб. статей.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991.– 136 с.

Підгаєцький В. В. Теорія і методологія джерелознавства з історії України XX століття: Конспект лекцій.– Д.: ДДУ, 1996.– 76 с.

Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения: Учеб. пособие для студ. ист. фак-тов: 2-е изд., доп. и испр.– Ростов-н / Д.: РГУ, 1976.– 479 с.

Пронштейн А. П., Задера А. Г. Методика работы над историческими источниками.– М.: МГУ, 1969.– 62 с.

Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории.–М.: Наука, 1975.– 281 с.

Санцевич А. В. Методика исторического исследования/ АН УССР, Ин-т ист.: 2-е изд., перераб., доп.– К.: Наук. думка, 1990.– 210 [1]с.

Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму: Посібник для ун-тів.– К.: Радян. шк., 1958.– 480 с.

Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР.– К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961.– 133 с.

Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: Вища шк., 1976.– 130 с.

Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин: Межвуз. сб./ Отв. ред. Е. И. Каменцева.– М.: МГИАИ, 1985.– 224 с.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. С древнейших времен до конца XVIII века: Учеб. пособие.– М.: Экономика, 1962.– Вып.1.– 485 с.

Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии.– М.: Наука, 1983.– 231 с.

Шмидт С. О. Путь историка: Избр. тр. по источниковедению и историографии.– М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997.– 612 с.

РОЗДІЛ 2
НАЙДАВНІШІ ІНОЗЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРАУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ЛЕКЦІЯ 4
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИДНІПРОВ'Я З V СТ. ДО Н. Е. ПО X СТ. Н. Е.

У першу чергу студентам слід знати, що комплекс найдавніших писемних джерел з історії наших земель у найдавніші часи складають різноманітні епіграфічні пам'ятки, а також праці античних грецьких і римських істориків, географів та мандрівників, твори арабських і західноєвропейських вчених та мандрівників доби раннього середньовіччя. В епіграфічних пам'ятках, якими є надписи на камені, знайдені на території Причорномор'я та Греції, зафіксовано окремі відомості з історії грецьких колоній та їх стосунки з населенням прилеглих територій (у першу чергу зі скіфами та сарматами). Цікавими епіграфічними пам'ятками є, наприклад, текст присяги, яку давали юнаки Херсонеса, коли досягали повноліття, або так званий «Декрет про Діафанта», прийнятий херсонеською радою і народом на честь полководця, який відзначився в боротьбі зі скіфами та таврами і заклав декілька міст. У цілому надписи на камені дають можливість у загальних рисах скласти уявлення про рабовласницьке господарство в містах-колоніях, стан рабів, приватне життя вільних громадян, стосунки з кочівниками тощо.

1. Твори давньогрецьких та римських істориків і географів як джерела для вивчення історії Східної Європи в античні часи

Звичайно, епіграфічні джерела за ступенем своєї інформативності поступаються іншим писемним джерелам. Тому для вивчення найдавнішої

історії українських земель велике значення мають твори давньогрецьких та римських істориків і географів. Одним із найдавніших джерел з відомостями про населення Східної Європи є «Історія» Геродота (народ. між 490 – 480 рр. – помер між 430 – 424 рр. до н. е.).

Ще в елліністичній традиції александрійськими вченими «Історія» Геродота була умовно поділена на 9 книг, кожна з яких отримала свою назву за іменем однієї з грецьких муз. Найбільше відомостей з історії Північного Причорномор'я міститься у 4-й книзі, присвяченій музі трагедії Мельпомені. Тут у центрі уваги історика перебувають подробиці скіфсько-перського протистояння V ст. до н. е., але також вміщено цікаві відомості про природу краю та народи, які його населяють. Цікаві, хоч часто й малоймовірні, відомості зафіксував Геродот про культуру й звичаї скіфів, їх богів і жертвоприношення тощо. Особливо історик наголосив на ворожому ставленні скіфів до чужинства, зазначивши, що тих, хто лише намагався перейняти чужі звичаї, нещадно вбивали, навіть якщо це були царі. У цій праці можна знайти й ряд інших історичних фактів, цінних для вивчення історії Північного Причорномор'я того часу.

Звичайно, слід враховувати, що досить складним є питання про достовірність усіх відомостей, наведених грецьким істориком, оскільки джерелами його праці стали особисті спостереження під час мандрів (але достеменно невідомо, чи був Геродот у Північному Причорномор'ї та скіфських степах), усні розповіді сучасників та окремі писемні географічні й етнографічні праці. Досвід дослідження «Історії» Геродота сучасними вченими свідчить, що незважаючи на певну тенденційність, неточності, помилки, наведений ним географічний та етнографічний матеріал може використовуватися для вивчення історії народів Причорномор'я та Придніпров'я.

Більш пізній період в історії Скіфії частково відображено у праці іншого грецького вченого Гіппократа (460 – 377 рр. до н. е.) «Про повітря, воду й місцевості», де подано характеристику побутових умов життя скіфів. Згідно з Гіппократом, скіфи не мали будинків, а жили в кибитках на 4 – 6 колесах, у які впрягалися 3 пари волів. Під час пересування в них знаходилися жінки й діти, а чоловіки їхали верхи. Позаду обозу гнали овець, коней та корів. При чому на одному місці скіфи перебували доти, доки вистачало їжі худобі, а потім пересувалися на інші пасовища.

Не менш важливе значення мають праці іншого давньогрецького історика й письменника Арріана (близько 95 р. н. е. – середина II ст. н. е). Серед них особливе місце належить творові «Анабасіс Олександра», написаному ним на основі праць попередників та сучасників, у т. ч. Птолемея – полководця Олександра Македонського, та придворного щоденника останнього. В «Анабасісі», між іншим, досить докладно оповідається про посольство

скіфів до Олександра. В іншій своїй праці «Об'їзд Евксінського Понту» Арріан подав своєрідний звіт про інспектування ним (тоді намісником римської провінції Каппадокії) укріплень і гарнізонів у Причорномор'ї.

Цінні відомості для вивчення історії народів, що населяли узбережжя Чорного та Азовського морів на рубежі старої й нової ери, містяться в «Географії» грецького вченого Страбона (близько 63 р. до н. е. – 20 р. н. е.). Його об'ємна 17-томна праця була першою спробою створити історико-географічний опис територій, з якими контактував античний світ. Опис окремих земель у Страбона відрізняється грунтовністю й досить високою точністю, яка підтверджується іншими джерелами. Тут багато уваги приділяється опису шляхів сполучень і торгівлі, взаємостосунків між грецькими містами і скіфами, військових походів кімерійців тощо. Найбільше відомостей про Причорномор'я міститься в 7-й книзі, де увага автора зосереджена на описі Боспора й Херсонеса. Згадує Страбон також народи, які жили на схід від Дніпра: роксоланів, язигів і царських ургів. Під назвою аланів він об'єднав племена сарматів, аорсів і сіраків, які мешкали за Доном, а так званих східних скіфів він розташовував за Каспійським морем.

Слід особливо наголосити, що достовірність географічного, етнографічного та історичного матеріалу «Географії» Страбона значною мірою визначається тим, що вона повинна була стати своєрідним практичним посібником для римських державних і військових діячів та адміністраторів, торговців.

В «Історії» римського письменника, географа та історика Плінія Старшого (23 – 79 рр. н. е.) практично вперше під назвою венедів на схід від Вісли та на північ від Дунаю згадуються племена східних слов'ян. Однак Пліній некритично поставився до джерел, які були в його розпорядженні, тому слід мати на увазі, що його твір містить багато неточностей та помилок.

У «Географії» Птолемея Клавдія (друга половина II ст. н. е.) багато матеріалу стосується історії Сарматії, яку автор поділяє на європейську та азіатську. Щоправда, у його творі багато запозичень з праць Геродота. Особливий інтерес становлять відомості, що стосуються географічної локалізації окремих племен Причорномор'я.

Відомості про Східну Європу є також в «Анналах» («Літописах») Корнелія Таціта (близько 55 – 120 рр. н. е.), де подана римська історія від смерті Августа до смерті Нерона, наведено цікаві відомості про вторгнення слов'янського племені роксоланів у римську провінцію Мезію (близько 70 р. н. е.), а також про життя й побут сарматів та венедів.

Територія, прилегла до Чорного моря, була об'єктом вивчення і римського історика Амміана Марцелліна (близько 330 – 400 рр.). Його праця «Діяння» в 31 книзі була, по суті, продовженням «Анналів» Таціта. Щоправда, до нашого часу збереглися лише фрагменти 18 книг. В основі твору – писемні

джерела, відомі Марцелліну, особисті спостереження, свідчення очевидців. Це зумовило високий ступінь достовірності «Діянь», особливо стосовно повідомлень про гунів та їх пересування через Східну Європу до окраїн Римської імперії.

Окремі відомості про наші землі в давнину можна знайти й в інших працях античних авторів, але вони в основному мають уривчастий, випадковий характер і часто не дозволяють однозначно трактувати ті чи інші події, що стосуються історії найдавнішого населення України.

2. Візантійські джерела про ранню історію східних слов'ян

Від VI ст. н. е. спостерігається помітне розширення кола джерел, які стосуються історії східних слов'ян, що стало наслідком їх активних контактів з Візантійською імперією. Одним із перших найвідоміших творів, що безпосередньо стосуються цього періоду, є «Історія війни з готами» (у 8 томах) Прокопія Кесарійського (народився між 490 і 507 рр. – помер після 562 р.). Деякий час він був особистим секретарем візантійського полководця Велізарія. У своєму творі автор виділив численні племена антів і склавінів, зазначивши, що вони користуються подібною мовою та законами, описав їх суспільний устрій, який визначив як народоправство або демократію тощо. Слід відмітити, що у цьому творі слов'янам дані досить виважені характеристики. Окрім цього, історик також писав про готів, які мешкали понад Азовським морем, булгарів (їх він, щоправда, практично ототожнював з гунами), про укріплення оборонних споруд Херсонеса за часів імператора Юстініана тощо. У цілому відомості, наведені Прокопієм Кесарійським, відрізняються досить високим ступенем вірогідності й достовірності.

На рубежі VI – VII ст. н. е. виникла важлива для вивчення ранньої історії слов'ян анонімна праця «Стратегікон». У ній фактично пропонувалися методи боротьби зі слов'янами, які тоді являли собою чи не найбільшу небезпеку для Візантії. Зокрема, вважалося за слушне вдаватися до залучення їх на свій бік шляхом обіцянок та подарунків, запобігати їх об'єднанню, намовляючи одні слов'янські племена на інші тощо. Окремі дослідники вважають, що автором твору був візантійський імператор Маврикій, але це не доведено остаточно, тому іноді цю людину в наукових працях називали ще Псевдо-Маврикієм.

До IX – X ст. відноситься цілий ряд праць візантійських авторів, які так чи інакше стосуються історії русичів. Більшість з них торкається зовнішньополітичних подій, наприклад походів русичів на Візантію. Найбільш ранні такі відомості збереглися у бесідах та посланнях Константинопольського патріарха Фотія (IX ст.) і в «Житіях» візантійських святих. В одному з творів патріарха Фотія викладено причини та перебіг походу русичів на Візантію у

860 р. В іншому посланні під 867 р. вміщено розповідь про хрещення русичів і про становлення руської єпархії. Фотій характеризує русичів як численний, раніше невідомий, а нині славний, щоправда дикий, суворий і підступний народ. Подібну інформацію містить твір невідомого автора IX ст. «Житіє Георгія Амастрідського», де, між іншим, йдеться про напад русів близько 840 – 842 рр. на південне Чорноморське узбережжя, яке закінчилося підписанням вигідного для них мирного договору і хрещенням вождя русичів. Звичайно, ці відомості не позбавлені певної тенденційності та фактичних помилок і потребують перевірки за іншими джерелами, однак вони мають важливе значення для вивчення ранньої історії східних слов'ян.

Декілька творів з відомостями про русичів приписується візантійському імператору Костянтину Багрянородному (Порфирородному) (905 – 959 рр.). В одному з них під назвою «Про управління імперією» є відомості про ранню історію Київської держави, в іншій праці «Про церемонію візантійського двору» описується поїздка київської княгині Ольги в Константинополь 957 р. з метою зміцнення торговельних та політичних відносин, прийом її при дворі імператора тощо. Досить складно визначити, що саме написано в цих творах самим Костянтином, а що зроблено за його наказом. Крім цього, не піддаються розшифруванню деякі географічні назви, подані в згаданих творах, а окремі відомості, що були запозичені з якихось інших праць, сприйняті автором некритично або викривлені.

Перу візантійського хроніста Лева Диякона належить написана близько 990 р. «Історія в десяти книгах», яка охоплює 959 – 976 рр. Перша частина праці є фактично переказом якогось твору невідомого сучасника хроніста (це так звана «Історія Фок»), а друга – оригінальна за змістом і написана на основі особистих спостережень та свідчень очевидців. Особливо багато відомостей стосуються часу правління київського князя Святослава. Як безпосередній свідок, Лев Диякон розповідає про війни між русичами та Візантією, про підписання миру й особисту зустріч на березі Дунаю Святослава з імператором Цимісхієм. За описом Лева Диякона вчені реконструювали зовнішність давньоруського князя Святослава. Його Диякон зобразив безбородим, з майже оголеною головою і довгим чубом спереду, широкоплечим і кремезним, і з сережкою в одному вусі, але водночас якимось понурим і диким. Лев Диякон також переказав слова, з якими Святослав звертався до своєї військової дружини, закликаючи її або жити переможцями, або, здійснивши подвиги, померти зі славою. У цілому ця праця є досить інформативне джерело з історії раннього періоду державності на Русі.

Ще одним цікавим джерелом є так звана «Записка грецького топарха», що являє собою подорожні замітки невідомого візантійського чиновника, який здійснив подорож разом із загоном воїнів наприкінці X ст. вздовж Дніпра.

Анонімним автором описано труднощі зимових мандрів через Крим та Придніпров'я, розповідається про небезпечність переправ через річку, описуються зносини Візантії з Руссю в період походів Святослава в Болгарію тощо.

Подібну епізодичну і невпорядковану інформацію про перші століття існування Київської держави можна знайти й у деяких інших творах візантійського походження.

3. Західноєвропейські джерела з історії східних слов'ян

З найбільш ранніх західноєвропейських джерел, що стосуються історії Східної Європи, найвідомішим та найважливішим є твір готського історика Іордана «Про походження й діяння гетів». Іордан був секретарем при дворі готських королів в Італії, возвеличував їх, особливо короля Германаріха. В основу праці була покладена «Хроніка», складена в V – на початку VI ст. іншим придворним істориком готських королів Кассіодором. А сам Іордан поставив собі за мету викласти історію готів від їх переселення із Скандинавії до війни остготів з Візантією. Праця доведена до подій 551 р. У творі Іордана є досить розлогий історико-географічний опис, який умовно можна поділити на три частини, першу з яких складають стислі й недостатньо достовірні відомості про давню епоху, другу – докладні географічні описи IV – V ст., а третю – відомості про сучасні автору події. У творі наведено опис племен і народів, підвладних або сусідніх з готами в період найвищого піднесення готського племінного союзу в IV ст. за короля Германаріха. Іордан вперше виділив три основні групи слов'ян, назвавши склавінів, які займали землі від Дунаю до Карпат та Бескидів. Далі за ними починалися землі венедів, що тяглися на схід від Дніпра, а ще північніше жили анти. Слід зазначити, що окремі географічні назви у творі Іордана встановлюються з великими труднощами, оскільки переклад їх із слов'янської мови на латину призвів до великих перекручень. Наведено тут також багато малоймовірних і невірогідних відомостей. У зв'язку з цим важливо зіставляти відомості твору Іордана з аналогічною інформацією, яку наводить його сучасник Прокопій Кесарійський.

Певний інтерес являють також так звані «Бертинські аннали» IX ст. невідомого автора, де під 839 р. вміщено повідомлення про народ рос, посли якого прибули до візантійського імператора Феофіла. Це свідчення може розглядатися як одна з найбільш ранніх згадок про Русь у Західній Європі.

Серед 8 книг хронік німецького автора Тітмара Мерзебурзького (976 – 1018 рр.) особливо цікавими є «Хроніки» кінця X – початку XI ст., де автор виступає як сучасник і очевидець подій, що тоді відбувалися. Хоч центральною подією цього часу була боротьба німецьких феодалів з Польщею, особливе місце у хроніці відведено опису походу польського короля Болеслава

Хороброго в Київську Русь, хрещення Русі, опис Києва, що постав перед очима німецьких найманців, які входили до складу військ короля, великим містом із численним населенням, багатьма церквами і ринками. Автор переповідає чимало подробиць з життя князя Володимира, про гріхи його молодості, які він частково стер «щедрістю милостині», а також про його поховання в Десятинній церкві. Тітмар Мерзебурзький зазначив, що одному з нащадків Володимира Святополку допомагали заволодіти містом найманці, серед яких було 300 німців, 500 угрів і близько 1000 печенігів. Згідно з цим автором, у самому місті Києві тоді налічувалося понад 800 церков, 8 ринків, мешкала велика кількість жителів. Оцінки окремих подій у «Хроніці» суто тенденційні, але в цілому вона є важливим джерелом для вивчення історії Київської Русі часів князя Володимира І.

Відомості про часи князювання Володимира збереглися також у листах і посланнях архієпископа Бруно з Кверфрута німецькому імператорові Генріху II, які датуються 1008 р. Бруно здійснив поїздку через Київ у печенізькі степи, причому до кордону, який лежав за два дні шляху від міста і являв собою укріплення з валів і засік, його нібито супроводжував сам Володимир із своєю дружиною. Архієпископ Бруно дав досить розгорнуту характеристику князю Володимиру, доволі шанобливо до нього ставиться, що напевно визначилося наданим йому гостинним прийомом. Особливу увагу в цьому творі звернено на досить міцні укріплення, збудовані русичами на кордонах своєї держави за часів князювання Володимира, їх постійні військові сутички з кочівниками.

Деякі відомості про слов'янські країни, прилеглі до Балтійського моря, є у творах північно-німецького хроніста XI ст. Адама Бременського, найвідомішим серед яких є «Діяння гамбурзьких єпископів». У цілому, незважаючи на те, що ці та інші джерела містять лише епізодичні відомості з історії східних слов'ян та їх держави, тенденційність, а також окремі перекручення й помилки в їх тексті, праці західноєвропейських авторів можуть використовуватися для вивчення означених питань.

4. Арабські джерела з історії східних слов'ян

Значну групу джерел з історії Давньої Русі становлять праці східних авторів, які відрізняються як за обсягом, так і за достовірністю повідомлюваного матеріалу. Більшість з них є компілятивними працями, що грунтуються на відомостях, отриманих, як правило, через багато рук, частково змінених або переопрацьованих. Слід наголосити на специфіці східних рукописів, особливо мовній, з якою пов'язані складнощі щодо розшифрування власних імен, географічних назв, деяких термінів тощо. Серед цих джерел, у першу чергу, вирізняються своєю значимістю географічні твори, які стали своєрідним

результатом значної уваги арабських учених саме до питань географії й історії.

Одна з перших за часом появи серед таких праць є «Книга шляхів і держав» іранського географа Ібн-Хордадбеха (близько 820 – близько 912/913 рр.), яка була написана 846 р. Її автор був начальником пошти в одній із провінцій на північному заході Ірану. Крім цього, до його обов'язків входили нагляд за діяльністю правителя області, складання карт доріг на випадок війни. «Книга шляхів і держав» – перший географічний твір, який дійшов до нас і містить окремі стислі відомості про слов'ян у цілому і русичів зокрема, написаний арабською мовою.

Важливе значення як джерело з історії народів Поволжя і слов'ян має твір іншого арабського автора Ібн-Фодлана, який протягом 920 – 921 рр., як посол халіфа Мухтадіра, здійснив подорож з Багдада через Середню Азію та башкирські землі у Волзько-Камську Булгарію. Йому належить один з найцікавіших описів русичів, їх зовнішнього вигляду, одягу, зброї, жіночих прикрас, вірувань, торговельних звичаїв тощо. Ймовірно, що Ібн-Фодлан зустрічався з руськими купцями в Булгарії і передав свої особисті враження.

Цікаві відомості з історії Русі містять твори арабського географа, історика і мандрівника Аль-Масуді (кінець IX ст. – 956 або 957 рр.). Відомо, що він написав 7 праць. Окремі з них не збереглися, а деякі в переопрацьованій формі дійшли у фрагментах у складі інших творів. Серед них «Звістки часу», «Середня книга», «Промивальні золота та рудні самоцвітів», «Книга попереджень і перегляду» (в останній стисло викладено всі праці Аль-Масуді). «Промивальні золота...» є фактично своєрідна історико-географічна енциклопедія, у якій подано описи країн, розселення народів, відомості про їх суспільний устрій, звичаї, побут. Ймовірно, що Аль-Масуді особисто відвідав Поволжя і слов'янські землі, що дало йому можливість описати їх. У творі є опис походу 913 – 914 рр. русичів в Азербайджан по Каспійському морю, де вони з'явилися на 500 човнах по 100 чоловік у кожному, наведено відомості про аланський племінний союз, про заняття аланів. Екскурси Аль-Масуді цікаві з погляду їх зіставлення з даними інших джерел. Наприклад, арабський історик свідчить про східнослов'янські племінні об'єднання, які утворилися в Прикарпатті (дулібів та ін.). У творах Аль-Масуді є також не дуже точні, але досить оригінальні відомості про розселення слов'ян.

Більш достовірні відомості про слов'ян знаходимо в іншого арабського автора Аль-Джайхані (кінець IX – початок X ст.), згідно з яким русичі поділяються на три гілки: 1) ті, що мешкають ближче до Булгара, а їх володар перебуває у місті Куяб; 2) русини Славії; 3) русини Танії. Більшість сучасних дослідників вважають, що згаданий Куяб – це Київ, Славія – Новгородське князівство, а Танія – Тмутаракань. До такої думки серед інших вітчизняних

істориків схилявся й М. С. Грушевський. У сучасних підручниках з історії України також можна знайти вказаний поділ давньоруських земель.

До подібних історико-географічних творів належить написана в X ст. праця арабського географа Ібн-Русте (Ібн-Дасте) «Книга дорогоцінних ожерель», де, між іншим, подано досить докладний опис Чорного й Каспійського морів, Вірменії, Азербайджану, деяких районів Середньої Азії. Крім того, Ібн-Русте навів відомості про хазарів, слов'ян, про Волзько-Камську Булгарію. В останній він був сам, і тим цікавіші його спостереження про розповсюдження ісламу у булгар, їх заняття, торгівлю з Руссю тощо. Так, арабський автор зазначав, що слов'яни практично не займаються землеробством, не мають виноградників, а випасають переважно свиней та овець, розводять бджіл і роблять напій з меду. Описує Ібн-Русте і житла слов'ян. Однак численні розбіжності та неточності в його описах (як, до речі, і в працях решти арабських авторів) примушують обережно й критично використовувати наведені в них відомості.

На думку істориків, на підставі праць арабських авторів досить складно зробити достовірні висновки щодо слов'ян взагалі і русичів зокрема, окрім одного. Усі ці автори одностайно свідчать, що ці великі, численні народи населяють простори на північ і захід від Чорного моря. Досить суперечливими є відомості арабів про основні заняття слов'ян, адже єдине, на що всі вони вказували у своїх творах, це широкі торговельні зв'язки русів, як сухопутні, так і водні, з хазарами, булгарами, Візантією, країнами Закавказзя і навіть арабським світом. Отже, твори арабських авторів дозволяють підтвердити тезу про те, що Русь відігравала визначну роль у тодішніх міжнародних політичних та економічних відносинах, але щодо решти їх повідомлень доводиться констатувати, що в них часто досить складно відрізнити істину від фантастичних повідомлень і вигадок.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 2

Джерела

Багрянородный Константин. Об управлении империей.– М.: Наука, 1991.– 262 с.

«Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв.: [Пер.] / Под ред. В. Л. Янина; Вступ. ст. и коммент. Н. И. Щавелевой.– М.: Изд-во МГУ, 1987.– 259 с.

Византийская библиотека. Источники. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. «GETICA».– С.Пб.: Алатейя, 2001.– 512 с.

Византийская библиотека. Источники. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история.– С.Пб.: Алатейя, 2000.– 543 с.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. і передм. А. О. Білецького.– К.: Наук. думка, 1993.– 574 с.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом / Передм. Ю. М. Хорунжого; Підгот. тексту М. Ф. Слабошпицького.– К.: Довіра, 1992.– 72 с.

Геродот. История: В 9-ти т. / Пер. и прим. Г. А. Стратановского.– М.: Ладомир, АСТ, 1999.– 752 с.

Иордан. О происхождении и деяниях готов. «Getica» / Вступ. ст. и коммент. Е. М. Скржинской.– М.: Изд-во вост. лит., 1960.– 536 с.

Историки Греции: Геродот, Фукидид, Ксенофонт / Пер. с древнегр.; Сост. и предисл. Т. Миллер; Примеч. М. Гаспарова и Т. Миллер.– М.: Худ. лит., 1976.– 430 с.

Корнелий Тацит. Сочинения: В 2 т. / Перев. Отв. ред. С. Л. Утченко.– Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1970.– Т.1.– 440 с.; Т.2.– 370 с.

Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко; Отв. ред. Г. Г. Литаврин; Статья М. Я. Сюзюмова; Коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. М.: Наука, 1988. – 272 с.

Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия, с. XII – с. XIII в.: [Тексты и переводы] / Состав., пер., коммент. М. Б. Свердлова.– М.; Ленинград: Ин-тут ист. СССР, 1990.– 469 с.

Марцеллин Аммиан. Римская история: 3-е изд. / Пер. с лат. Ю. В. Кулаковского, А. И. Сонни.– С.Пб.: Алатейя, 2000.– 567 с.

Прокопий из Кессарии. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева; Вст. ст. З. В. Удальцовой; Отв. ред. Е. А. Косминский.– М.: АН СССР, 1950.– 515 с.

Свод древнейших письменных известий о славянах / Под ред. Г. Г. Литаврина; Состав.: С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин и др.: В 2 т.– М.: Наука, 1995.– Т. 1 – 2.

Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.– К.: Довіра, 1992.– С. 8 – 41.

Страбон. География: В 17 кн. / Пер. Г. А. Стратиновского; Под. общ. ред. С. Л. Утченко– Ленинград: Наука, [Ленингр. отд-ние], 1964.– 943 с.

Література

Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья.– М.: Наука, 1992. – 234 с.

Византия между Западом и Востоком: Опыт исторической характеристики / Отв. ред. Г. Г. Литаврин.– С.Пб.: Алатейя, 2001.– 544 с.

Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: Сб. ст. / Под ред. А. С. Тверитиновой.– М.: Наука. –Т. 1.– 1964.– 304 с.; Т. 2.– 1969.– 339 с.; Т. 3.– 1974.– 310 с.

Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории / Под общ. ред. А. Г. Голикова.– М.: РОССПЭН, 2000.– 440 с.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посібник для вузів.– К.: Вища шк., 1986.– С. 34 – 35.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студ. вузов / Под ред. Е. А. Мельниковой.– М.: Логос, 2000.– 608 с.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д.Ковальченко: 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– С. 49 – 58.

Источниковедение. Теория. Методы. Источники российской истории: Учеб. пособие/ И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, М.Ф. Румянцева и др.–М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1998.–702 с.

Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху.– М.: Наука, 1952.– 213 с.

Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг.: Статьи, пер., коммент.– Х.: ХГУ, 1956.– 312 с.

Крисаченко В. Образ України в давньогрецькій культурі // Ойкумена.– 1993.– № 1. – С. 63 – 76.

Литаврин Г. Г. Византия и славяне: Сб. ст.: 2-е изд. – С.Пб.: Алатейя, 2001. – 608 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– С. 19 – 37.

Січинський В. Чужинці про Україну.– Л.: Світ, 1991.– С. 5 – 10.

РОЗДІЛ 3
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ПІВДЕННО-РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ (X – перша половина XIV ст.)

ЛЕКЦІЯ 5
ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ПЕРІОДУ ПОЛІЦЕНТРИЗМУ

Згідно із загальноприйнятою в джерелознавстві типолого-видовою класифікацією, законодавчі акти виділяються як окремий вид документального роду історичних джерел. До законодавчих актів переважно відносять юридичні документи, що видані верховними органами державної влади і визначають обов'язкові норми, які регулюють найголовніші аспекти взаємовідносин людей у суспільстві. Закони, хоч і створені волею людей, зазвичай не можуть бути випадковими, адже певною мірою вони відбивають об'єктивний процес розвитку суспільства, виражають і своєрідним чином протоколюють політичні й соціально-економічні відносини. У будь-якому соціально неоднорідному суспільстві законодавчі акти виражають волю панівної верстви, її прагнення зміцнити свої позиції, тримати в покорі решту членів суспільства. Зрозуміло, що в період феодалізму вони були спрямовані на зміцнення феодально-кріпосницького ладу, розширення прав і привілеїв бояр, шляхти, магнатів, дворянства, підкорення їм усіх сторін суспільного життя. Тому в законодавстві віддзеркалилися соціально-економічні, правові, політичні відносини того часу, а самі ці акти є яскраво вираженими соціальними джерелами.

1. «Руська Правда» як пам'ятка законодавства та історичне джерело: редакції, їх час створення, специфіка та зміст

Український народ у перший період своєї державності (княжої Руси – України) не мав власного писаного закону конституційно-державного характеру, однак заклав тоді певне підґрунтя для подальшого розвитку політико-правових ідей на українських землях. У цілому саме звичаєве право було єдиним джерелом правових норм у переддержавну епоху, а також протягом першого періоду української державності. Звичайно, найважливішою пам'яткою, яка зберегла давні норми звичаєвого права і дійшла до нашого часу, є *«Руська Правда»* – перший збірник законів, укладання якого було започатковане за часів Ярослава Мудрого. Збірник був орієнтований на врегулювання відносин землевласників і підданого населення та інших сторін суспільного життя.

«Руська Правда» має три редакції: коротку, простору (широку) й середню (або скорочену). Перша редакція цієї пам'ятки права збереглася, у свою чергу, у двох основних списках XV ст. – Академічному й Археографічному. Крім цього, існує ще понад 10 списків короткої редакції, створення яких датується XVIII – XIX ст. Датою виникнення першої редакції вважається 1036 рік. За своїм складом «Правда» поділяється на чотири структурні частини: Правда Ярослава, Правда (Статут) Ярославичів, Покон вірний і Урок мостникам. Перша частина містить 17 перших статей джерела. Слід зазначити, що у самих списках нумерація відсутня, вона була запропонована вже дослідниками «Руської Правди». При цьому вчені враховували своєрідні сигнальні моменти: червоний рядок, заголовна літера, логічне завершення думки, вичленування окремої норми права, новий об'єкт права тощо. Правда Ярослава продовжується до слів: «Правда уставлена руськой земли, егда съ съвокоупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, Перенег, Микыфор, Кыянин, Чюдин, Микула». Розрив цей у тексті помітний не лише тим, що вказує безпосередньо на нову частину Правди, а й специфікою термінологічних особливостей перших 17 та усіх наступних статей. У Правді Ярослава вчені виділяють два окремі хронологічні шари: давній та більш пізній. У найдавнішому шарі зафіксовані неписані норми звичаєвого права, які грунтуються на принципі «Око – за око, зуб – за зуб». У пізніших нормах право кровної помсти співіснує із заміною її викупом. Якщо ж пригадати договори Русі з Візантією більш раннього часу, то в них визнається лише кровна помста. Водночас деякі текстуальні особливості перших статей Правди можуть свідчити про їх виникнення на основі більш ранньої пам'ятки, що дозволило виділити навіть так звану Найдавнішу Правду.

Ось кілька витягів із статей Правди Ярослава щодо кримінального права: «Якщо уб'ють огнищанина (управителя), то вбивця платить за нього 80 гривень..., а за князівського під'їздного – 80 гривень... А за князівського тіуна (виконавця князівських завдань) – 80 гривень... А за вбитого смерда або холопа – 5 гривень... Якщо ж спалить стодолу, то видається з головою князеві з усім майном, з якого передусім відшкодовується збиток господареві, а рештою розпоряджається князь, як він хоче. Так само вчинити з тим, хто спалить двір». Отже, «Руська Правда» юридично закріпляла нерівність у суспільстві й оформляла панування феодалів над залежними селянами.

Час виникнення другої частини короткої редакції «Руської Правди», а саме Правди Ярославичів, датується за згадкою у заголовку синів Ярослава Мудрого – Ізяслава, Всеволода і Святослава, а також осіб, які знаходилися в їх оточенні і, ймовірно, брали безпосередню участь у її складанні. З тексту преамбули стає зрозумілим, що Ярославичі спеціально збиралися у дні встановлення «Правди руської землі». Такий з'їзд напевне міг відбутися між 1054

(смерть Ярослава Мудрого) та 1076 роками, коли помер перший із Ярославичів Святослав. Можливо, що відбулося це саме 1072 р., оскільки в «Повісті минулих літ» під цим роком зафіксоване повідомлення, що Ярославичі та інші князі руські збиралися у Вишгороді на урочистості на честь перенесення мощів Бориса і Гліба Володимировичів у зв'язку з їх канонізацією православною церквою. І хоч цей з'їзд був присвячений суто релігійному питанню і в літопису немає прямої згадки про вироблення на ньому нових статей Правди, але логічно припустити, що саме тоді Ярославичі обговорювали ту частину норм давньоруського права, яка згодом увійшла до короткої редакції. Можливо також, що це було пов'язано з народними повстаннями у Києві 1068 та 1071 рр., оскільки в цих статтях передбачено дуже жорстокі покарання за вбивство княжих людей. Деякі матеріали для датування часу появи Правди Ярославичів можна отримати, проаналізувавши імена, згаданих разом із Ярославичами людей. Вони теж вказують на 1072 р., як рік можливого укладення цієї частини «Руської Правди».

Особливе місце в короткій редакції Правди займають дві її заключні частини – Покон вірний та Урок мостникам. Перший, імовірно, є статут для вірників – збирачів данини на користь князя і, можливо, виник ще за часів Ярослава Мудрого, а другий більшість дослідників вважають правилами для мостників або ремісників, які настилали й ремонтували дерев'яні мости в містах, інші ж припускають, що тут йдеться про будівельників мостів через ріки.

Серед сучасних дослідників не було й немає до цих пір одностайності щодо часу остаточного укладення короткої редакції «Руської Правди». Одні вчені вважали її пам'яткою кінця XI ст. Зокрема, такої думки дотримувалися М. Д. Присьолков та С. В. Юшков. Інші пов'язують виникнення короткої редакції з подіями у Новгороді 1136 р. Отже, можливими місцями укладення її розглядаються Київ і Новгород.

Широка редакція Правди дійшла до нашого часу більш ніж у 100 списках. Вона значно більша від короткої за обсягом і складом. У всіх списках широка редакція поділена кіноварними заголовками на дві структурні частини – «Судъ Ярославль Володимиричь. Правда Русьская» и «Уставъ Володимерь Всеволодича». Обидві ці частини у такому вигляді виникли одночасно.

Одним із джерел широкої редакції була коротка редакція «Руської Правди», окремі статті якої увійшли до неї практично дослівно або в дещо переопрацьованому вигляді в обидві структурні частини. Іншим джерелом є статут Володимира Мономаха, з якого були включені дві статті з другої частини про рези (проценти) та закупів. Час створення цього статуту можна пов'язати з нарадою, що відбулася напередодні першого в'їзду Володимира в Київ після повстання 1113 р., спрямованого, перш за все, проти лихварства. Саме цим,

на думку відомого російського історика радянської доби Б. Д. Грекова, пояснюється поява статей про рези. Досить складним є питання про можливе третє джерело широкої редакції Правди. М. М. Тихомиров вважав, що ним був протограф скороченої Правди, який виник у другій половині XII ст. Інші ж дослідники вважають, що він виник значно пізніше, тим більше, що обидва списки, які збереглися, датуються XVII ст. С. В. Юшков відносив її виникнення до першої половини XV ст., коли нові правові потреби Московського князівства змушували вилучати з тексту широкої редакції ті статті, які втратили своє практичне значення, натомість замінюючи їх новими. На думку дослідників, які спеціально вивчали широку редакцію «Руської Правди», окремі її статті, у т. ч. статут про холопів, розділ про спадщину, спочатку виникли як самостійні акти, які були згодом включені до загального тексту.

Час виникнення звідного протографа широкої Правди М. М. Тихомиров і Л. В. Черепнін пов'язують з повстанням 1209 р. у Новгороді проти лихварства (слід зазначити, однак, що за уточненням В. Л. Яніна, воно відбулося у 1207 р.).

Середня, або скорочена, редакція «Руської Правди», на думку більшості дослідників, які спеціально займалися її вивченням, є скорочення широкої, а тому не має самостійного значення. Вона була призначена для використання у церковних судах, де як збірка законів продовжувала використовуватися ще і в XV ст.

У цілому «Руська Правда», яка відобразила поступові зміни правових норм, дозволяє ознайомитися із соціальним, економічним та політичним життям руських земель у XI – XV ст. Зазначимо, що найдавніша «Правда» у відомостях з історії Давньої Русі першої половини XI ст. не містить достатніх відомостей про диференціацію суспільства в цілому, а Правда Ярославичів з додатковими статтями відобразила ці зміни для другої половини XI ст. Окрім цього, у широкій редакції «Руської Правди» йдеться про господарство, категорії залежних людей (холопів, закупів, смердів), про систему юридичного оформлення цієї залежності, поглиблення соціальної, класової диференціації, у ній знайшли відображення політичні події, вона частково вводить в атмосферу побуту феодальної міської верхівки та купецтва.

У період феодальної роздробленості тексти «Руської Правди» (особливо в широкій її редакції) часто переробляли відповідно до конкретних потреб, а також доповнювалися численними посібниками для церковних і громадянських суддів, що мало наслідком широке розповсюдження списків пам'ятки. Характерно, що більшість списків широкої редакції переважно північно-руського походження, тому не випадково, що її вплив більшою мірою простежується в інших юридичних джерелах Новгородської та Псковської земель, а також Володимиро-Суздальського князівства. Однак «Руська Правда» досить

суттєво позначилася і на розвитку правової думки в тих південних і західних землях Русі, які увійшли згодом до складу Великого Литовського князівства та Речі Посполитої.

2. Складові акта як історичного джерела. Основи дипломатичного аналізу

Важливим видом джерел з історії Київської Русі є акти. Слово це багатозначне. З одного боку, під *актами* розуміють документи, які надають будь-які права і є доказом таких прав; з іншого – це ділові і службові записи, які містять інформацію про ту чи іншу подію або процес, стан майна тощо. Іншими словами, *до актів у широкому сенсі слова належать усі тексти, які виконують функції документів.* При цьому вони фактично перетворюються у надвидове поняття, яке об'єднує велику кількість різноманітних за своїми функціями та призначенням джерел. Тому в сучасному вітчизняному джерелознавстві, за визначенням відомого російського теоретика джерелознавства С. М. Каштанова, *під актами у вузькому сенсі розуміють не весь комплекс документів, а лише ті з них, які встановлюють певні правовідносини або між контрагентами угоди, або між автором та адресатом.* При цьому принципово важливо відокремити акти від законів (тим більше, що останні часто називаються законодавчими актами). На відміну від законів, які встановлюють, формулюють правові норми, акти лише використовують їх; відносини, які закріплюються актами, не повинні порушувати прийняті законодавчі норми.

За умови вузького визначення поняття «акти», до них відносимо три групи документів: 1) публічно- і приватноправові договори; 2) постанови й розпорядження різноманітних органів влади, які мають індивідуальну чи колективну адресу або адресовані всім, але торкаються конкретного юридичного чи фізичного контрагента автора; 3) розпорядження власників, адресовані агентам, які знаходяться у них на службі. Ці групи документів об'єднуються в один вид завдяки наявності спільних зовнішніх документально-юридичних ознак: їх походження – результат угоди контрагентів; зміст – визначення взаємних умов; форма – комбінація стійких статей та формул. На відміну від них, реєстраційні, інформаційні, звітні та інші різновиди документів, у разі відсутності в них, окрім основної, договірної чи розпорядчої функцій, С. М. Каштанов пропонував не відносити до актів. Але зараз все ж доволі часто при широкому тлумаченні поняття «акти» до них відносять також діловодні, приватно-публічні документи і навіть приватне листування.

Акти як історичні джерела вивчає спеціальна джерелознавча дисципліна – *дипломатика.* На нашу думку, у даному випадку мова все ж більше повинна йти саме про дипломатичні методи аналізу як один з найбільш

цінних і добре розроблених складників загальної джерелознавчої методики, а не про дипломатику як про дисципліну, що є до певної міри натяжкою.

Давньоруські акти являють собою досить різноманітний, але нечисленний комплекс джерел. Без урахування міжнародних договорів часів Русі та церковних уставів, до цього часу збереглися лише 8 оригіналів приватно- й публічноправових актів, які датуються XII ст. П'ятнадцять таких актів відносяться до XIII ст., а ще 163 – до XIV ст.

Назва «акт» щодо документів юридичного характеру стала вживатися лише з XVIII ст. До цього всі різноманітні за змістом і правовим призначенням документи називалися *грамотами*. Причому грамотами називалися і документи з певною юридичною формою, і звичайні ділові або навіть приватні листи. Усе це вимагає від дослідника особливої уваги у разі віднесення окремих грамот до числа актів. Вище вже зазначалося, що всі актові джерела прийнято поділяти на публічноправові та приватноправові. Також їх класифікують на окремі групи залежно від значущості для різностороннього вивчення суспільних відносин.

Майже всі акти у розвиненому вигляді містять три основні частини: *протокол (початковий протокол), основний текст* і *остаточний протокол*. У протоколі (початковому протоколі) виділяється *релігійна присвята (інвокація)*, вказується *ім'я й титул особи*, від якої виходить документ *(інтитуляція)*, окреслюється *коло осіб, яким адресований документ (інскрипція)* та *привітання (салютація)*. Основний текст включає *преамбулу* (з формулюванням вищої мети складання акта), *формулу публічної об'яви, викладення обставин справи, розпорядження по суті справи, своєрідну релігійну заборону* порушувати під загрозою божої кари або штрафу дане розпорядження, а також *посвідчення про скріплення документа підписом, печаткою* тощо. До остаточного протоколу входять *вказівка місця й часу видання документа* і *релігійна формула вдоволення з приводу завершення його написання*. Підпис і печатки примикають безпосередньо до кінцевого протоколу.

Слід зазначити, що на ранньому етапі функціонування актових джерел було досить багато відхилень від такого розвиненого формуляра. Остаточно завершеної форми формуляр акта досяг у діловодстві пізнього середньовіччя, коли цей вид документів набув усіх характерних для нього рис, які дозволяють вирізняти актові джерела з-поміж джерел інших видів

Використання запропонованої структури умовного формуляра акта особливо важливе при попередньому аналізі його тексту. *Метод членування тексту акта на складові елементи умовного формуляра називається умовнодокументознавчим.* На підставі аналізу конкретного акта, згідно із запропонованою схемою, встановлюється його *індивідуальний формуляр. Індивідуальні*

формуляри подібних актів дозволяють побудувати *абстрактний формуляр*, а на його основі – типову схему кожної частини, з яких складається акт цього різновиду. *Отримана у такий спосіб схема є технічним засобом, який дозволяє вивчити еволюцію внутрішньої форми актів у часі й просторі.*

Наступне пряме порівняння текстів актів дозволяє виявити формуляри груп джерел, з яких складається той чи інший різновид, тобто вивести конкретні формуляри. Відтворення історії конкретних формулярів – основне завдання дипломатичного аналізу внутрішньої форми актів. С. М. Каштанов розробив детальну схему членування акта, коли весь його текст поділяється на *статті* (закінчені вислови, фактично окремі речення). Якщо статті представлені складними реченнями, то вони поділяються на звороти, а ті, у свою чергу, на *елементи* (прості статті поділяються на елементи безпосередньо). У кожній з частин можуть виділятися ще дрібніші складові – *характеристики* й *відділи*. Серед елементів і характеристик вирізняють реалії, форми й описи. До перших належать імена осіб і топоніми, до других – стійкі вирази, клішовані звороти мови, а до третіх – більш-менш оригінальні вирази, які характеризують якісь особливі обставини чи умови, а тому відрізняються від звичних штампів. Таке членування тексту на складові є його попередньою інтерпретацією, тлумаченням і називається *граматично-дипломатичним методом*. Отримані з його допомогою результати багато в чому залежать від того, наскільки детально й ґрунтовно здійснено формулярний аналіз – вивчення структури тексту акта. Такий аналіз може бути плідним не лише при вивченні актів, а й пам'яток законодавства, агіографічних творів тощо.

На стадії вивчення конкретних формулярів *граматично-дипломатичний метод* повинен поєднуватися з *методом юридичного членування тексту за змістом*, де кожний закінчений виклад норми, на яку спирається укладач акта, є постановою, а остання, у свою чергу, може поділятися на пункти. Такий захід дозволяє підійти до вирішення питання про соціальне й політичне походження як усього різновиду актів, так і кожного окремого акта. Ці питання, як правило, вирішуються з допомогою методів текстології, які дозволяють відстежити еволюцію текстів актів того чи іншого різновиду, порівняти її з розвитком формулярів споріднених груп актів, встановити відмінності кожного окремого акта. Особливо це важливо при вивченні публічноправових актів. Завершується робота з актом логічним аналізом його тексту: інтерпретацією, встановленням логічних розбіжностей, «темних місць» тощо.

Характеристика акта ґрунтується на його походженні. При цьому слід з'ясувати, де він створений, як засвідчено його текст, а також які причини викликали його появу. Проблеми походження досить складні й не завжди можуть бути з'ясовані. В їх основі лежать *історико-юридичний* (порівняння акта із законодавчими пам'ятками свого часу для з'ясування того, які норми в

ньому відбилися), *історико-географічний* (ідентифікація топонімів з географічними реаліями), *історико-політичний* (зіставлення відомостей акта з відомостями в інших видах джерел – літописах, родовідних тощо) та *історико-економічний* (зіставлення норм, які відбилися в акті, з інформацією інших джерел, що висвітлюють економічну історію даної території) аналіз умов створення тексту, що вивчається.

Найскладніше при вивченні актового матеріалу визначити ступінь достовірності його інформації. До цього часу методика й практика з'ясування того, наскільки вона відповідає реальним подіям і обставинам, слабко розроблені. Однією з причин такого становища є те, що традиційно акти відносилися до категорії джерел, яка найменше, порівняно з іншими видами, потребувала критики змісту. Тому основна увага тут приділялася встановленню вірогідності актового матеріалу. Але вірне розуміння історичної інформації, вміщеної в будь-якому акті, неможливе без її культурологічного тлумачення і всебічного зіставлення з відомими реаліями минулого.

Узагальнення всієї отриманої інформації про умови появи акта, його зміст та соціальні функції може дозволити повністю відтворити історію актів певного різновиду як складного історичного явища. Зі свого боку, історія актів як договірних документів є наслідок і складова історії розвитку договірних відносин у суспільстві. Вона відображає становлення й еволюцію прав різних соціальних груп, їх стосунки між собою, а також між суспільством і владними структурами, державою.

3. Міжнародні договори як джерела з історії Київської Русі

У ранній період превалююче значення мали публічноправові акти, головним чином ті, що фіксували відносини між світською і церковною гілками влади, а також різноманітні жалувані грамоти на землю та інші об'єкти власності. Останнім часом доведено, що приватні акти існували з XII ст., але дуже багато актів не дійшли до нашого часу.

До групи актових джерел доби Давньої Русі належать міжнародні договори князів з імператорами Візантійської імперії. Тексти окремих із них частково збереглися в «Повісті минулих літ», інших літописах. Перший такий договір було укладено між київським князем Аскольдом та імператором Василем I Македонянином у 873 – 874 рр. Про нього є згадка у праці Костянтина Порфирородного «Про управління імперією», але оригінальний текст договору не знайдено.

До найдавніших руських актів відносять перші міжнародні договори Русі з Візантією 907, 911, 944 і 971 рр. Оригінали їх звичайно не збереглися, але їх зміст відомий завдяки уривкам з них, уміщеним у «Повісті минулих літ». Хоч у цьому літопису є безпосередні вказівки на договірні статті 907 р., однак

більшість дослідників не вважає їх реально існуючими. Яким чином вони потрапили до літопису достеменно невідомо. Можливо, це були перекладені копії з грецьких оригіналів. У всякому разі, здійснений вченими джерелознавчий аналіз дозволив зробити висновок про пряму залежність тексту договору 911 р. від грецького оригіналу.

Усі чотири договори були підписані після військових зіткнень, у перших двох випадках успішних для Русі, у двох інших – невдалих для неї. Це відобразилось у змісті статей. Так, договір 911 р. встановлював порядок викупу полонених, покарання за карні злочини, здійснені грецькими та руськими купцями у Візантії, порядок судочинства. Згідно з ним руським купцям надавалося право безмитної торгівлі у Царгороді, вирішувалася ще ціла низка спірних питань. Натомість договір 944 р. підтверджував дещо змінені норми карного і процесуального права договору 911 р., але водночас встановлював деякі обмеження для руських купців, вводив систему княжих грамот для руських послів та купців тощо. Згідно з договором, Ігор зрікався володінь Русі понад Чорним морем і у гирлі Дніпра, зобов'язувався надавати військову допомогу Візантії у разі нападу кочівників. Окрім того, договори 944 і 971 рр. встановлювали певні обов'язки Русі не претендувати на отримання викупних платежів і не нападати на володіння Візантії. Договір 971 р. між князем Святославом та імператором Цимісхієм підтверджував умови попередніх договорів, оскільки попередній похід русичів на Візантію не був однозначно вдалим. Останній із відомих договорів Русі з Візантією був укладений Ярославом Мудрим у 1043 р. і закріплений шлюбом його сина Всеволода з царівною Анною Мономах. Оригінальний його текст також не виявлено.

Однак сучасні дослідники засвідчують автентичність усіх текстів договорів, які в уривках збереглися в літописах. Оскільки ж будь-які договори Візантійської імперії з іншими державами обов'язково укладалися у двох примірниках, то це наочно підтверджує існування у слов'ян писемності вже принаймні на початку X ст. Слід відмітити, що в договорах Русь виступає як рівнозначна Візантії держава, яка має власну політичну організацію й усталене право (у тексті згадується «закон руський»), а отже, це одні з перших джерел, які засвідчують вихід русичів на міжнародну історичну арену.

4. Давньоруські церковні устави і жалувані грамоти, їх особливості як історичних джерел

До найдавніших руських актів також належать церковні устави (статути). Найвідоміший серед них «Устав князя Володимира Святославовича», який є актом, що визначив правовий стан православної церкви на Русі. Вважається, що з шести його пізніших редакцій, які збереглися, принаймні перші дві були складені наприкінці XII – на початку XIII ст. В основу «Уставу» покладе-

на уставна грамота князя Володимира, яка датується кінцем X – початком XI ст. і яка за формою була зовнішньополітичним актом. Це своєрідна шлюбна угода Володимира з його останньою дружиною Анною, сестрою візантійського імператора. Це джерело має велике значення для вивчення історії давньоруського права та стосунків між державою й церквою. Згодом подібні устави укладалися й іншими руськими князями – Ярославом Володимировичем (XI ст.), Ростиславом Мстиславовичем (1136 р.), Святославом Ольговичем (1137 р.). Князі часто затверджували устави кожного монастиря.

Скажімо, устав князя Ярослава Володимировича зберігся в редакціях XIV – XV ст. У цілому численні його списки поділяються на дві редакції. Одна з них є короткою і, як вважають вчені, вона ближча до початкового тексту, а тому відображає правові норми XI – XII ст. Цьому «Уставу», як і попередньому, передувала уставна грамота-договір князя з першим руським митрополитом Іларіоном. На це є безпосередня вказівка на початку джерела: «Се яз, князь великий Ярослав, сын Володимерь, по данью отца своего сгадал есмь с митрополитом Ларионом».

У XII ст. виникають також місцеві церковні устави, які мають більш регіональне значення. Слід зазначити, що в цілому такі джерела ще не містили розвиненої протокольної частини та інших складових актових джерел, натомість у них часто превалювало суто нормативне, розпорядче над виконавчим. Тому за своїм характером вони близькі до законодавчих актів і займають проміжне положення між цим видом джерел та актовими джерелами.

Суто актовими пам'ятками розглядуваного періоду є різноманітні жалувані грамоти, окремі з яких збереглися ще з XII ст., хоч у цілому цей різновид особливого розповсюдження набув у XIV – XVI ст., коли з'явилися його численні форми, але таким документам продовжувало належати ключове місце серед інших діловодних матеріалів і в пізніший час. Сутність будь-якої жалуваної грамоти зводиться до розпорядження князівської влади про надання земель, підданих та різноманітних пільг світським і духовним феодалам. Від XII ст. до нашого часу дійшли оригінали 4 жалуваних грамот монастирям, які свідчать, що у той час головним видом пожалування була земля, але в одній з них згадуються як «об'єкти пожалування» люди й коні, в іншій – залежні селяни (смерди), у третій – срібне блюдо. Окрім цього, дві грамоти жалували звільнення від податків.

Серед даного виду грамот є найдавніший руський акт, який зберігся в оригіналі на пергаменті зі слідами прикріпленої печатки. Це жалувана грамота Мстислава Володимировича Новгородському Юр'єву монастирю, яка датується 1130 р. Окрім цього, багато актів XII – XIII ст. дійшли до нас у більш пізніх списках XV – XVII ст., які виникали часто в результаті здійснення

судових слідств і процесів. Оригінальними пам'ятками, які являють собою актові джерела, є берестяні грамоти.

З XII ст. пов'язані ще два акти, які відомі під назвою данна (дарча або купча) і духовна (заповіт) Антонія Римлянина. Обидві грамоти відомі в списках 1573 р. Відомий дослідник В. Янін вважав, що духовна Антонія могла виникнути до 1131 р. Що ж стосується данної, то цей же вчений вважає можливим часом її складання між кінцем XIII і серединою XIV ст.

До найдавніших актів належать вкладна (данна) Варлаама Хутинського Новгородському Спасо-Хутинському монастирю, написана на пергаменті, яку за палеографічними особливостями відносять до кінця XII – початку XIII ст. (хоч дехто з істориків і піддає сумніву її вірогідність). Цей акт датують або 1192 р., під яким у новгородському літописанні є запис про побудову згаданим Варлаамом церкви на Хутині, або 1211 р., коли останній помер. До найдавніших пергаментних вірогідних та оригінальних непідробних актів відносять і духовну грамоту новгородця Климента, складену не пізніше 1270 р., та псковську зговірну грамоту.

Отже, найдавніші акти, які дійшли до нашого часу, виникли переважно у сфері зовнішньополітичних та соціально-політичних відносин. Актів, у яких відбито соціально-економічні відносини, що тільки-но зароджувалися, та оригіналів, які б датувалися XI – XIII ст., не збереглося. Данні грамоти фіксували передачу (віддання) нерухомого майна духовному закладу або приватній особі. Якщо ж така грамота надавалася монастирю або митрополиту, то вона називалася вкладна грамота і переважно мала відповідний запис про передання майна «на помин душі». Однак між цими різновидами не було чіткої різниці.

ЛЕКЦІЯ 6
ЛІТОПИСИ X – XIII СТ. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Поняття про літопис та літописний звід. Редакції та списки літописів

Літописи цілком справедливо вважаються одними з найважливіших джерел з історії давньої Русі. Саме в них учені знаходять основний фактичний матеріал для реконструкції подій того часу. Зараз відомо понад 200 списків літописів, і переважна їх більшість опублікована в «Полном собрании русских летописей» або окремо. Кожний літописний список має свою умовну назву. Частіше вона давалася за місцем зберігання (Іпатіївський, Кенігсберзький, Академічний, Синодальний, Археографічний списки), за прізвищем попереднього власника (Радзивилівський, список Оболенського,

Хрущовський тощо), за іменем замовника, укладача, редактора, переписувача (Лаврентіївський, Никонівський), за місцем створення (Київський, Новгородський, Московський). Однак такі назви часто даються не окремим спискам, а цілим редакціям, у які об'єднуються декілька списків. Якщо ж декілька списків називаються однаково, то до їх назви додається ще й порядковий номер (I, II, III і т. д.), причому ця нумерація аж ніяк не відтворює послідовності їх створення.

У зв'язку з невпорядкованістю номенклатури літописів деякі списки можуть мати декілька назв. Наприклад, Радзивилівський і Кенігсберзький списки (літописи) тощо. Неопубліковані списки літописів прийнято називати за архівосховищем, у якому вони знаходяться, і шифром, під яким вони там містяться. Неодноразово здійснювалися спроби систематизувати назви літописних списків і редакцій, але вони не дали позитивних результатів. Як свідчить практика, це призвело лише до появи додаткових назв, пов'язаних з кожним рукописом, що значно ускладнювало розуміння посилання на конкретний літопис і навіть його ідентифікацію.

Літописи є досить специфічні історичні джерела непростого складу, історія їх походження переважно недостатньо з'ясована. Як зводи попередніх текстів, літописи можуть містити хронікальні записи подій за рік (так звані порічні записи), окремі документи (міжнародні договори, публічноправові і приватноправові акти), самостійні літературні твори (різноманітні «повісті», «слова», агіографічні матеріали, сказання) або їх фрагменти, фольклорні записи тощо. Водночас, починаючи з праць О. О. Шахматова, який заклав підвалини сучасного літописознавства, кожний літописний звід прийнято розглядати як самостійний літературний твір, що має свій замисел, структуру, ідейну спрямованість.

Додаткові ускладнення в термінологію літописознавчих досліджень вносило побутове вживання слів «літопис» та «літописання». У давній Русі літописанням називалася навіть новозавітна книга діянь апостолів, тобто під літописом розумівся опис діянь як таких, а не обов'язково точно датовані записи про те, що відбувалося, розташовані у хронологічному порядку. У сучасних історичних та джерелознавчих дослідженнях допускається також використання цих термінів для позначення літописної традиції, що склалася на певній території (літописання київське, галицько-волинське, московське, новгородське).

Однак традиційно *літописами у широкому сенсі називають історичні твори, викладення подій у яких ведеться строго за роками і супроводжується хронографічними (річними), часто календарними, а іноді й хронометричними (годинними) датами.* За видовими ознаками вони подібні до західноєвропейських анналів (від лат. *annales libri* – річні зведення) і хронік (від грец.

chronikos – той, що відноситься до часу). У вузькому сенсі слова *літописами називають літописні тексти, які реально збереглися в одному або декількох подібних між собою списках.* Іноді невеликі за обсягом літописи – частіше всього вузькомісцевого або хронологічно обмеженого характеру – називають *літописцями* (Острозький літописець, Рогозький літописець тощо). Хоча, у зв'язку з непевністю поняття «невеликий обсяг», іноді їх можуть також називати літописами. Як правило, *під літописом у дослідженнях розуміють комплекс списків, об'єднаних в одну редакцію* (скажімо, Лаврентіївський літопис, Іпатіївський літопис). При цьому вважається, що в їх основі знаходиться спільне джерело. Кожний список по-своєму передає попередній текст, більшою чи меншою мірою змінюючи його (перекручуючи або, навпаки, виправляючи).

Ще в XIX ст. було з'ясовано, що практично всі літописні тексти, що збереглися, є компіляції, звід попередніх літописів. Згідно з Д. С. Лихачовим, «відносно літописів звід є більш-менш гіпотетичною пам'яткою, тобто пам'яткою передбачуваною, такою, що становить основу його списків чи інших передбачуваних зводів». Іншими словами, *звід – реконструкція тексту, покладеного в основу всіх літописних списків даної редакції.* Такий *передбачуваний вихідний текст називається протографом* (від грец. protos – перший, grapho – пишу). Інколи текст списку літопису ґрунтувався на декількох протографах. У такому випадку говорять не про редакцію зводу, а про редакцію літопису, тобто редакцію редакції. Тому історики та літературознавці дійшли до досить обґрунтованого висновку, що *існуючі списки переважно являють собою не просто зводи, а зводи попередніх літописних зводів.*

2. Найдавніше руське літописання та зводи-попередники «Повісті минулих літ»

Ретельне дослідження тексту «Повісті минулих літ» дозволило джерелознавцям ще наприкінці XIX ст. констатувати, що в ній містяться окремі фрагменти, які порушують виклад змісту. Деякі з них навіть викликали зміну структури окремих фраз, до яких вони були включені з відривом початку речення від його закінчення. Натомість у Новгородському I літопису, текст початкової частини якого відрізняється від більшості інших літописів, що містять «Повість минулих літ», такі змістовні порушення відсутні. Це дало вченим підставу висловити гіпотезу про те, що у складі цього літопису зберігся текст літописного зводу, який передував «Повісті». Далі з'ясувалося, що у Новгородському I літопису відсутні договори Русі з греками, а також усі прямі цитати з грецької «хроніки» Георгія Амартола, якою користувалися укладачі «Повісті». Оскільки тоді повністю було відсутнє уявлення про авторське право, то вичленити й видалити з літопису всі прямі цитати з будь-якого іншого

тексту можна було лише провівши повне текстуальне порівняння літопису з цитованим твором. Ця операція досить складна технічно, крім того, невідомо в такому разі, чому літописцю знадобилося очистити текст саме від вставок з «Хроніки» Г. Амартола, коли залишено було цитати з інших джерел. Усе це привело до висновку, що «Повісті» передував більш ранній літописний звід, який О. Шахматов запропонував назвати Початковим і датував його появу 1096 – 1099 рр. Саме він, на думку вченого, і був покладений в основу Новгородського І літопису.

Подальше вивчення Початкового зводу довело, що й він мав у своїй основі якісь твори літописного характеру. У цьому переконували деякі логічні невідповідності тексту, які відобразилися у Новгородському І літописі (розповідь про загибель старшого брата Володимира Святославича Олега під 977 р. і подальше перезахоронення його тіла), на підставі чого той же О. Шахматов дійшов висновку, що в основі Початкового зводу був раніший літопис, складений між 977 і 1044 рр. Найбільш імовірним у цьому проміжку він вважав 1037 р., під яким у «Повісті» вміщена розлога похвала князю Ярославу Володимировичу. Цей гіпотетичний літописний твір дослідник запропонував назвати Найдавнішим літописним зводом. Оповідь у ньому ще не була розбита на роки і виглядала монотематичною (сюжетною). Річні дати (хронологічну мережу) в нього вніс, на думку Шахматова, києво-печерський монах Никон у 70-х рр. XI ст. Слід зазначити, що якщо попередні побудови вченого були підтримані майже всіма дослідниками, то ідея про існування Найдавнішого зводу викликала заперечення. Вважається, що ця гіпотеза не має достатніх підстав, але більшість дослідників все ж згодні, що в основі Початкового зводу дійсно був якийсь літопис або монотематичне оповідання. Характеристики й датування цього твору суттєво розходяться.

Так, М. М. Тихомиров вважав, що «Повість минулих літ» базувалася на монотематичній «Повісті про початок Руської землі», у якій розповідалося про заснування Києва та про перших київських князів. Гіпотеза М. М. Тихомирова, по суті, збіглася з думкою М. К. Нікольського і отримала підтримку у Л. В. Черепніна. Текстологічна перевірка цієї гіпотези не проводилася.

Д. С. Лихачов вважає, що Початковому зводу передувало «Сказання про первісне розповсюдження християнства на Русі» – монотематична оповідь, складена на початку 40-х рр. XI ст., до якої згодом були додані якісь усні народні перекази про князів-язичників. Сюди, на думку Лихачова, входили: сказання про хрещення і смерть княгині Ольги, про перших руських мучеників варягів-християн, про хрещення Русі, про Бориса й Гліба і, нарешті, похвала князю Ярославу Володимировичу. Віднесення всіх цих текстів до єдиного джерела базувалося на дуже тісних композиційних, стилістичних та ідейних

зв'язках. Однак текстологічний аналіз не дає необхідних підстав для гіпотези Д. С. Лихачова.

Одну з найраніших дат початку давньоруського літописання запропонував Л. В. Черепнін. Порівнявши текст «Повісті» з «Пам'яттю та похвалою князю Володимиру» Якова Мніха, він дійшов висновку, що в основі останньої був звід 996 р. Цей текст, як вважає Л. В. Черепнін, спирався на короткі літописні замітки, які велися при Десятинній церкві в Києві. Також була висловлена гіпотеза про причетність до складання зводу Десятинної церкви Анастаса Корсунянина.

Отже, незважаючи на окремі розбіжності з уявленнями О. О. Шахматова про характер і час написання найдавнішого літературного твору, який згодом був покладений в основу власне літописного викладу, дослідники сходяться в тому, що такий твір існував. Відсутні й принципові розходження щодо дати його складання (перша половина XI ст.). Подальше вивчення ранніх літописних текстів, можливо, дозволить уточнити склад цього джерела, його ідейну спрямованість, дату створення.

3. «Повість минулих літ» як пам'ятка літописання, її джерела та основний зміст

Центральною літописною пам'яткою часів Київської Русі є «Повість минулих літ», яка знаменувала собою продовження попередньої літописної традиції і водночас згодом була покладена в основу пізнішого літописання. Порівняльний текстологічний аналіз списків «Повісті минулих літ», які збереглися до нашого часу, доводить, що ці списки створюють дві основні літописні традиції. Одна з них збереглася у Лаврентіївському списку, написаному монахом Лаврентієм близько 1377 р. для суздальсько-нижегородского князя Дмитра Костянтиновича. Ту ж традицію «Повісті» містить Троїцький список початку XV ст., Московсько-Академічний список Суздальського літопису кінця XV ст., Радзивілівський літопис, а також переважна більшість літописів XVI – XVII ст.

Інша традиція дійшла до нас в Іпатіївському списку (XV ст.), що отримав свою назву від Іпатіївського монастиря в Костромі, у якому і був укладений. У цій же традиції виконаний також Хлєбніковський список XVI ст., Погодінський XVII ст., Єрмолаєвський кінця XVII – початку XVIII ст.

Текст «Повісті минулих літ» у Лаврентіївській редакції доведено до 1110 р., після цього (під 1116 р.) йде приписка ігумена Київського Видубецького монастиря Сильвестра про написання саме ним цього літопису. Однак на початку «Повісті» за Іпатіївським списком повідомляється, що вона була складена монахом Києво-Печерського монастиря. Підтвердження належності літопису до цього монастиря зустрічається в тексті «Повісті» декілька разів.

До того ж, наприклад, Хлєбніковський список літопису навіть називає ім'я літописця-печерянина. Це Нестор, відомий ще як автор агіографічних творів – «Чтенія про невинно убієнних Бориса і Гліба» й «Житія преосвященого Феодосія Печерського». Слід зауважити, що навколо питання про Нестора як безпосереднього першого укладача «Повісті минулих літ» не припиняється полеміка й до цього часу. Вона викликана деякими фактичними невідповідностями між його агіографічними творами та відповідними оповіданнями, вміщеними у «Повісті». Однак, у будь-якому разі й повністю відкидати безпосередню участь Нестора у створенні «Повісті» немає абсолютно ніяких підстав. Літописна традиція, яка привела до появи Іпатіївського та інших списків, без сумніву, належить Нестору, який у хронологічній викладці, даній під 852 р. визначив межу закінчення повісті роком смерті київського князя Святополка, тобто 1113 р. Тому дослідники вважають, що первісна несторівська редакція «Повісті минулих літ» може датуватися умовно 1110 – 1113 рр.

Видубецький ігумен Сильвестр близько 1116 р. переробив «Повість». Наслідки його втручання у текст літопису особливо помітні в останній його частині, де йдеться про взаємовідносини між Святополком Ізяславовичем та Володимиром Мономахом. Святополк з тексту постає керівником нерозумним і легковажним, а мудрі поради він постійно отримує від Володимира Мономаха. Саме тут неважко помітити редакторську руку Сильвестра, який притримувався промономахівської орієнтації.

Характерно, що в Іпатіївському списку текст «Повісті» продовжено далі за статтю, що стосується подій 1110 р. Тут безперервний виклад подій, пов'язаних головним чином з діяльністю Мономаха і його синів, продовжується до 1118 р., після чого протягом декількох років записи мають уривковий характер. Статтею 1118 р. завершується текст останньої третьої редакції «Повісті минулих літ». Складання третьої редакції «Повісті» пов'язане зі старшим сином Володимира Мономаха – новгородським князем Мстиславом Володимировичем. З цим узгоджується й перебування протягом певного часу на новгородській півночі літописця, засвідчене ним самим і відображене у третій редакції північних видань.

Таким чином, можна вважати, що перша Несторова редакція «Повісті минулих літ» (1110 – 1113 рр.) невдовзі після свого створення була використана при складанні літописів, які привели до появи другої і третьої редакцій у 1116 – 1118 рр. Тексти цих редакцій у Лаврентіївському і Іпатіївському списках відображені не в первісному вигляді, оскільки на час створення найбільш давніх із відомих нам сьогодні списків «Повість минулих літ» нараховувала вже кількасотлітню історію існування в різному соціальному й культурному просторі.

У цілому в «Повісті» розповідається про ключові історичні події, природні явища й катаклізми, подана характеристика найвідоміших історичних осіб епохи. При цьому автор (або автори) охопили період від біблійного потопу до початку XII ст. Під час створення «Повісті» укладач безумовно спирався на попередню літописну традицію. Як доводять сучасні історики-джерелознавці, це ймовірніше всього були літописні твори ігуменів Києво-Печерського монастиря Никона та Іоанна, які в 1072 – 1073 та 1093 – 1095 рр. уклали два літописні зводи (до речі, один із них ще О. О. Шахматов називав Початковим). Саме ці літописні твори й були продовжені Нестором на підставі відомостей, запозичених ним з різних світських повістей та агіографічних творів, численних документальних та наративних джерел. Серед них можна виокремити джерела вітчизняні та іноземного походження. Одним із таких джерел є світська повість про осліплення князя Василька Ростиславича (Теребовельського), яка була написана київським боярином Василем. За інші вітчизняні джерела «Повісті» слід вважати: договори Русі з Візантією, житія Володимира та Ольги, Бориса і Гліба, різні світські повісті. З іноземних джерел найбільш широко літописцем залучалися візантійські: у першу чергу, це компіляції із всесвітньої історії, «Хроніка» Георгія Амартола (доведена до 842 р., з продовженням до 948 р.) та «Хроніка» Іоанна Малали (виклад подій у ній доведено до 563 р.). За Амартолом літописець починає викладення з розповіді про поділ землі між синами Ноя, за ним же він дає опис звичаїв різних народів. Для ув'язування біблійної історії з вітчизняною використовувався «Летописец вскоре» патріарха Никифора або близький до нього текст. Під 898 р. у «Повісті» вміщено твір, який умовно називають «Сказанням про переклад книг на слов'янську мову», який ґрунтується на джерелах західнослов'янського (моравсько-чеського) походження.

Досить широко авторами «Повісті» використовувалися й усні джерела. Усними переказами й легендами насичена початкова частина твору. Так, літописець переповів поетичні легенди про Кия, Щека й Хорива, про заснування Києва, про віщого Олега, про богатиря Кожум'яку тощо. У самому тексті згадуються імена окремих інформаторів літописця. Це представник старовинної родової київської знаті Ян Вишатич та новгородець Гюрята Рогович. Відомий дослідник давньоруського літописання Д. С. Лихачов навіть висунув гіпотезу про існування «усного літописання» семи поколінь новгородських посадників і дійшов висновку, що принаймні два покоління київських літописців отримували інформацію від двох представників роду новгородських посадників: Никон – від Вишати, а ті, що створили Початковий звід і «Повість», – від Яна Вишатича. Однак ця гіпотеза викликала справедливу критику Б. О. Рибакова і фактично була відкинута. Та все ж літописці без сумніву користувалися

деякими усними джерелами, склад і обсяг яких поки що достеменно не з'ясований.

Початок літопису має форму літературного твору – повісті, яка передувала власне літописним записам і дала назву всій праці Нестора, створеній у 1110 – 1113 рр., а згодом доопрацьованій наступними авторами. Опис подій за тодішніми традиціями починається з моменту створення світу, потім розповідається про всесвітній потоп, про поділ Ноєм землі між синами. При цьому літописець додав, що саме Яфетові, окрім перелічених у Священному Письмі земель, дісталися території, де жили «русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва» і т. д. Отже, у цьому місці Русь подано в контексті етнічних назв народів, які згодом населяли Київську Русь на момент її розквіту. Потім розповідається вже безпосередньо про слов'янські народи, переказується легенда про заснування Києва, про полян та інші племена, які «жили подібно до звірів... і вбивали вони один одного, їли все нечисте, і весіль у них не було, а крали вони дівчат коло води». Характерно, що першою датою, яка вказана у «Повісті», є 6360 рік за візантійською ерою від створення світу (852 р. від народження Христа), коли в Константинополі почав правити імператор Михайло.

Далі в літописній манері розповідається про Русь і Руську державу. Переповідаючи найважливіші події історії IX – початку XII ст., літописець намагається дати їм свою власну оцінку, в окремих місцях висловлює сумнів щодо вірогідності тих чи інших подій. Окремі історичні події висвітлені досить широко, про інші лише стисло згадується, а іноді роки просто перелічені без зазначення того, що ж тоді відбулося (наприклад: 6362, 6363, 6364, 6365 рр. від створення світу). З хронологічної сюжетної лінії літопису часом випадають навіть окремі цілі періоди, скажімо з 6456 (948) до 6462 (954) рр.; з 6464 (956) до 6471 (963); з 6506 (998) до 6522 (1014) тощо. Взагалі до найдавніших дат, зафіксованих у «Повісті минулих літ», слід ставитися критично, оскільки вони не завжди можуть бути точними й правдоподібними (наприклад, датування років життя княгині Ольги).

Датування подій XI ст. вже значно точніше, оскільки воно було ретельно перевірене попередніми дослідниками «Повісті» (С. М. Соловйовим, О. О. Шахматовим, М. М. Тихомировим та іншими). При описі подій цього часу в тексті літопису вказується не лише точна дата місяця події, а інколи й день тижня або зазначається часовий проміжок до найближчого релігійного свята. Наприклад, про смерть князя Ярослава Мудрого у 6562 (1054) р. у «Повісті» переповідається так: «Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою Богові місяця лютого у двадцятий, у суботу першої неділі посту, у святого Федора день». Не вдаючись до більш повного переказу всього змісту літопису, слід зауважити, що незважаючи на окремі вказані та інші

хронологічні й тематичні неточності, незначні невідповідності, фактологічна інформація твору (у тому числі й прихована) до цього часу залишається ще абсолютно невичерпаною для сучасних джерелознавців, а сама «Повість» безумовно продовжує залишатися найважливішим вітчизняним писемним джерелом з ранньої історії слов'ян і перших сторіч існування Давньоруської держави.

4. Обласні літописи часів Київської держави. Київський літопис XII ст., його структурні частини та основний зміст

«Повість минулих літ» була покладена в основу подальшого літописання у Києві та інших центрах Русі. Літописи складалися при монастирях (Києво-Печерський, Видубецький і т. д.), а також у княжих дворах. Безпосереднім продовженням «Повісті» став так званий «Київський літопис» XII ст., але, окрім нього, відомості також збереглися про чернігівське, переяславське та галицьке літописання XII ст., що не дійшли до наших днів, але уривки з них знаходимо в інших літописних зводах. Оскільки в цих літописах йдеться переважно про події з історії окремих земель, їх ще називають обласними. Найважливішими серед обласних літописів вважаються київський та галицько-волинський.

Київський літопис присвячений історії Київської землі у XII ст., і хоч у ньому іноді й зустрічаються згадки про події в інших землях та в інших князівствах, але лише тому, що Київ ще продовжував відігравати центральну роль у політичному житті Русі.

Київський літопис (до речі, як і «Повість») складається зі щорічних коротких записів і окремих оповідань, більш розгорнутих та великих за обсягом. Як відомо, «Повість» закінчувалась оповіданням про князювання у Києві Святополка. І ця оповідь отримала продовження у Київському літописі. Під 1111 роком у ньому розповідається про з'їзд князів у Долобську, де вирішувалася справа про похід на половців.

Київські записи за першу половину XII ст. (до 1146 р.) здебільшого стосуються життя та діяльності Володимира Мономаха, його дітей, а також історії київських монастирів. Частина оповідань написана, ймовірно, очевидцем подій у ростово-суздальській землі. Як довели дослідники Київського літопису (М. Бестужев-Рюмін, О. Шахматов), він є таким же зводом, як і «Повість». Джерела, на підставі яких він був складений, можна виявити. У зводі вміщено різні оповідання та вставки, які розбивають його на окремі частини. Дійшов літопис до нас у списку, датованому XIV ст. У деяких випадках автор списку вміщує опис тих самих подій двічі під різними роками, що вказує на

те, що він і сам користувався різними списками і редакціями під час переписування літопису.

Літопис охоплює події з 1111 до 1200 р. На думку Д. І. Багалія, літопис писався не в самому Києві, а в інших місцях, потім з цих місцевих літописів деякі уривки перейшли до Київського зводу, навіть із окремими вказівками персонального характеру. Тому остаточно з'ясувати кількість авторів літопису практично неможливо.

Головні оповідання, які увійшли до Київського зводу, такі:

1) про закладення кам'яної фортеці Ладоги;

2) про Ізяслава Мстиславовича (1146 – 1154 рр.). Оповідання написане його сучасником, прихильником, можливо дружинником. Як доводив М. Бестужев-Рюмін, до нього додано багато вставок (це, перш за все, звістки про Ігоря та Ольговичів, його противників). Дослідники літопису вважають, що частина його писалася у Києві, частина – у Суздалі або в Ростові. При цьому зводи київський і ростово-суздальський дають різне висвітлення одних і тих же історичних подій;

3) про вбивство Андрія Боголюбського і похвала йому. Це оповідання має навіть свій заголовок (1175 р.). Автор його, ймовірно, киянин, прибічник князя. Оповідання подає такі яскраві подробиці, що його міг скласти лише очевидець. У ньому згадується якийсь киянин на ймення Кузьмище. Можливо, він і є автором літопису. Цю думку підтверджує ще й те, що у київському зводі є багато подробиць про вбивство князя, навіть більше, ніж у суздальському (хоч повинно було бути навпаки, бо справа стосувалася суздальського князя, а не київського);

4) про боротьбу братів князя Андрія Суздальського зі своїми небожами за великокнязівський стіл. Це оповідання, скоріш за все, має володимирське походження. Літописець надає цій боротьбі релігійного характеру, оповідаючи про чудо – знамення Божої Матері, яке стало попередженням про можливу кару за розбрат і міжусобиці;

5) про похід князя новгород-сіверського Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Це окреме оповідання, не пов'язане з попереднім змістом літопису. Його цікаві подробиці теж вказують на те, що автор був сучасником і самовидцем основних подій. Через усе оповідання проходить думка, що Бог покарав Русь за розбрат і чвари, а натомість необхідна погодженість між князями. Чітко простежується турбота автора про руську землю, передусім про русько-українські південні князівства, які найбільше потерпали від половецьких нападів. Існує кілька редакцій цього оповідання у різних списках літопису. Цей самий сюжет покладений і в основу «Слова о полку Ігоревім». Але, як засвідчував Д. І. Багалій, ні оповідання не було джерелом для «Слова», ні навпаки.

б) про побудування за часів князя Рюрика Ростиславовича кам'яної стіни в Київському Михайлівському Видубецькому монастирі. Хоча в оповіданні переважають суто релігійні міркування, а не факти, все ж у ньому, наприклад, подано відомості про архітектора, який збудував цю стіну («именем Милонег, Петр же по крещению»).

Зміст щорічних записів Київського зводу свідчить, що вони складалися не лише в Києві. До літопису занесено багато відомостей некиївського походження. До 1146 р. за основу щорічних записів бралися київські джерела, оскільки вони стосувалися переважно Володимира Мономаха, його роду й історії київських монастирів. Причому досить помітним є прихильне ставлення літописця до В. Мономаха та його сина Ярополка. У зв'язку з цим М. Костомаров пропонував поділяти літопис на дві частини: першу (з 1111 до 1146 р.) і другу (1147 – 1200 рр.). До київського зводу ввійшли й записи, вилучені з тих літописів, які велися при дворі чернігівських князів, а також окремі записи київських монастирів (Видубецького, Михайлівського), Софійського собору й Десятинної церкви тощо. Є в київському зводі звістки про деякі іноземні події (1187 р. – відвоювання сарацинами Єрусалима у хрестоносців; 1190 р. – про II хрестовий похід німецьких лицарів). Також у літописі подано відомості про III хрестовий похід, очолений імператором Фрідріхом I. Окремі повідомлення літопису стосуються неукраїнських частин Русі (звістки про походи Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода Велике Гніздо на Булгарію в 1120, 1173 і 1182 рр. тощо).

Київський звід вважається найбільш змістовним і цікавим після «Повісті минулих літ». Високо цінував його визначний історик кінця XIX – початку XX ст. В. С. Іконніков. Досліджуючи київський звід за Іпатіївським списком, М. С. Грушевський висловив думку, що його було створено на Волині в останній чверті XIII ст. на основі київських записів. Уперше в літописній традиції Переяславське князівство названо тут Україною, саме ж слово «Україна» (у значенні українська земля) зустрічається в ньому декілька разів. У цілому історія Київського князівства у зводі викладена за хронологічним порядком, і його витримано з 1111 до 1200 р.

Становлять науковий інтерес філологічні розвідки літопису, здійснені відомими істориками та мовознавцями М. П. Погодіним, М. О. Максимовичем, академіком О. І. Соболевським, А. Нікольським, О. Шахматовим, О. П. Потебнею. Наприклад, А. Нікольський констатував, що літописець (літописці), пишучи свій твір, користувався переважно церковно-слов'янською мовою, але в записах присутні й елементи народної мови (як української, так і великоруської). На думку дослідника, оригінал літопису найімовірніше був написаний у Південній Русі, але переписувався кілька разів у ростово-суздальській землі.

5. Галицько-Волинський літопис XIII ст. як історичне джерело. Особливості хронології літопису

Інший суто обласний літопис датується вже XIII ст. Це Галицько-Волинський літопис. Про досить значні традиції галицького літописання свідчить те, що вже у «Повість минулих літ» увійшло запозичене звідти оповідання про осліплення князя Василька Теребовельського, яке є високим зразком тогочасної історичної повісті. З другої половини XIII ст., після занепаду Києва й перенесення державного центру до Галицько-Волинського князівства, в останньому зосереджується й літописання, яке найбільш рельєфно репрезентує Галицько-Волинський літопис кінця 90-х рр. XIII ст. Це головне джерело з історії України цієї доби.

Літопис складається з двох частин, які умовно в науковій літературі прийнято називати галицькою (1201 – приблизно 1264 рр., оскільки написана, імовірно, у Галичі) й волинською (з 1265 до 1292 р., що писалася, відповідно, у Володимирі-Волинському). Кожна з частин мала декілька редакцій (щонайменше по 5).

Літопис продовжив попередні літописи, перш за все, «Повість минулих літ» та Київський літопис XII ст., а також подав за хронологією історію Галицько-Волинського князівства від 1201 до 1292 р. Автори (або автор) літопису наголошували на необхідності об'єднання всієї Руської землі навколо Галича з правом галицьких князів володіти столицею Русі Києвом, відстоювали сильну централізовану владу князів у їх боротьбі проти бояр. Особливо яскраво у літописі описується життєдіяльність Данила Галицького. Від 1264 р. до кінця літопису головна увага авторів зосереджена на історії Волинської землі та стосунках з Литвою і Польщею. До літопису залучено високомистецькі, пройняті патріотизмом військові повісті та літописні оповідання, які своєю майстерністю та художнім стилем нагадують «Слово о полку Ігоревім».

У редакціях, що дійшли до нас, Галицько-Волинський літопис вважається неповним. Існує гіпотеза, що його перша частина втрачена. У тій, що збереглася, виклад починається від часів галицького князя Романа, якого названо «самодержцем всей русской земли» і якому й складено похвалу. Але, наприклад, про смерть Романа звістка у літописі відсутня, хоча її знаходимо у Лаврентіївському списку, куди вона, безумовно, перейшла з Галицько-Волинського літопису (тобто при переписуванні ця подія була випущена літописцем). Є й інші ознаки щодо неповноти та пропусків у Галицько-Волинському літописі. Однак існує й інший погляд на цю проблему. Зокрема, М. С. Грушевський вважав, що літопис зберігся у повному обсязі. Зауважимо, що обидва висновки ґрунтувалися не на фактичних даних, а на власних спостереженнях дослідників літопису. Це не можна вважати достатньо доказовим для остаточного розв'язання проблеми походження літопису.

Думка Д. І. Багалія про можливість місцевого галицько-волинського літописання до початку XIII ст. здається досить вірогідною. В усякому разі у Галицько-Волинському літопису про початок князювання Романа Мстиславовича нічого не говориться. Хронології Галицько-Волинського літопису М. Грушевський присвятив спеціальну розвідку «Хронологія подій Галицько-волинської літописи» (Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.– Львів, 1901. –Т. 3. – С. 1 – 72). Як джерело, літопис досліджували також М. Карамзін, Д. Зубрицький, Д. Шараневич, М. Дашкевич. Усі дослідники хронологію Галицько-Волинського зводу ставили під сумнів, вказуючи на силу помилок у датах. М. Грушевський висловив думку, що «галицький літописець писав без років» і сподівався «розставити роки, закінчивши працю», але «обіцянки цієї не виконав», тому його літопис так і залишився без зазначення дат подій, а його наступники теж їх не проставили. Згодом, коли літопис було об'єднано з Київським зводом, «якийсь книжник» проставив дати. Тому, на думку М. Грушевського, хронологію Галицько-Волинського літопису «треба ігнорувати і дати кожної події брати з інших джерел».

Стосовно авторства літопису в науковій літературі існує декілька гіпотез: 1) згідно з першою з них,створили його два літописці, які писали в різний час; 2) згідно з другою – декілька літописців, а потім було створено звід на основі їх записів; 3) згідно з третьою – автор – це самовидець найпізніших подій, який використав для написання літопису різноманітні джерела, щоб витримати історичну канву. Написаний літопис,найімовірніше,не духовною, а світською особою, яка була близькою до галицько-волинських князів і добре знала, що робилося при дворі. Дуже точно в літописі описуються звички, характер князів, різноманітні історії, які траплялися з ними. Вірогідно, що літописець міг користуватися офіційними актами й навіть частину з них вніс до літопису (наприклад, текст шлюбної угоди Данила Романовича з дочкою австрійського герцога Гертрудою 1245 р. або уривки з грамот Батия). У тексті літопису наведені реєстри вбитих дружинників, імена послів, татарських воєначальників, осіб, які брали участь у мирних переговорах та підписували міждержавні угоди. Складач Галицько-Волинського літопису добре знався на тогочасних пам'ятках письменства, що вказує на його освіченість.

З погляду літературного оформлення тексту,Галицько-Волинський літопис вирізняється з-поміж інших. Оригінальні його зміст та структура, літературна форма, стиль та мова. Автор (автори) навіть частково звільнилися від впливу візантійських хронік, який відчувається, наприклад, у «Повісті», і започаткували свій власний літературний стиль, який у подальшому зберігся у галицько-волинському письменстві. Для мови літопису характерні яскраві епітети, а стиль його красномовний і риторичний. Квітчаста мова Галицько-Волинського літопису нагадує мову «Слова о полку Ігоревім». А. Нікольський

стверджував, що стиль літопису близький до народної поезії. У тексті часто вживаються епітети, порівняння, уособлювання, персоніфікації, алегоричні вислови тощо. У літопису також знаходимо окремі прислів'я й притчі, є глибоко ліричні та патетичні місця. Але поряд з високопоетичними висловами часто зустрічаються й вислови штучні, надумані, на зразок церковно-слов'янських хитросплетінь.

У першій частині літопису вміщено два окремі широкі оповідання – про січу над Калкою та про Батиїв напад, а в другій лише одне – про смерть Володимира Васильковича. З 1227 р. починаються звістки про війни, походи, про ті важкі часи, які довелося пережити Данилові й Василькові. Є цікаве оповідання про мандрівку Данила в Орду до Батия, про те, як папа римський надіслав Данилові Галицькому корону, вінець і скіпетр тощо.

Отже, у цілому Галицько-Волинський літопис – один із найбільш змістовних історичних творів XIII ст. і водночас мистецький художній трактат, що вказує на високий рівень розвитку літератури та публіцистики того часу в цих українських землях.

6. Методи вивчення літописів.
Внесок О. О. Шахматова у літописознавство

Роботу з літописом розпочинають з прочитування та порівняння усіх списків даної редакції. При цьому рекомендується ретельно фіксувати й пояснювати всі виявлені різночитання. На початковому етапі вивчення літописів усі дослідники дотримувалися єдиної думки, що різночитання є наслідком перекручення вихідного тексту у процесі неодноразового переписування. Тому, наприклад, А. Л. Шльоцер вважав першочерговим завданням ученого відтворення так званого «очищеного Нестора». Однак спроби багатьох дослідників виправити накопичені механічні помилки в літописах і переосмислити літописні тексти довгий час були невдалими. Адже з часом текст літописів, які переписувалися, не лише видозмінювався, але й свідомо переправлявся переписувачами та редакторами. Ще істориками XIX ст. остаточно доведено, що «Повість» дійшла до них не в первісному вигляді, і цим фактично було порушено питання про необхідність реконструкції найранішого літописного тексту.

У середині XIX ст. М. К. Бестужев-Рюміним обґрунтував можливість «розшивання» літописних текстів, що збереглися, на тексти попередніх зводів. Однак відповідної методики він не запропонував.

Досвід попередніх поколінь дослідників давньоруського літописання та розроблені зарубіжними джерелознавцями методи (наприклад, при вивченні текстології Священного Писання) дозволили вже наприкінці XIX ст. створити нову методику вивчення літописних текстів. Принципово по-новому

підійшов до аналізу літописів видатний літературознавець та лінгвіст О. О. Шахматов. Зіставивши всі доступні йому списки літописів, він виокремив в них різночитання і так звані спільні місця. Далі він згрупував списки за редакціями і висунув декілька гіпотез, що доповнювали одна одну і пояснювали причини виникнення різночитань. Дослідник зробив припущення, що різночитання, наявні в декількох списках, мають спільне походження, тобто існував єдиний протограф усіх цих списків. Зіставлення гіпотетичних зводів дозволило виявити вихідні тексти. З'ясувалося, що багато фрагментів літописного викладу запозичувалися з більш ранніх текстів. Це дало можливість перейти до реконструкції найдавнішого руського літописання. Висновки О. О. Шахматова згодом отримали повне підтвердження. Було знайдено Московський звід 1408 р., про існування якого висунув гіпотезу великий вчений. У повному ж обсязі методика, розроблена Шахматовим, стала відомою лише після опублікування зошитів ученого його учнем М. Д. Присьолковим. З того часу вся історія вивчення літописання поділяється на дошахматовський і сучасний періоди. При цьому вважається, що вивчення історії кожної літописної статті до моменту внесення її в текст літопису виключає некритичне ставлення до літописного матеріалу.

Таким чином, О. О. Шахматов запропонував метод комплексного, порівняльно-історичного, текстологічного дослідження літописів з поступовим сходженням від відомих літописних пам'яток до невідомих, від реальних до реконструйованих, від пізніших нашарувань до більш давніх. Метод дозволяє на основі порівняльного вивчення, зіставлення всіх подібних літописних текстів, що збереглися, виявити їх протографи, визначити склад останніх, час та обставини їх виникнення, ідейну спрямованість і, врешті, послідовно відновити всі ланки тієї чи іншої літописної традиції. Згідно з цим методом літописання розглядається як складова культурно-історичного процесу.

Невід'ємною умовою наукового вивчення літопису є з'ясування особи автора, його політичних, релігійних, етичних поглядів, його симпатій та антипатій. О. Шахматов вважав, що рукою літописця поводили не об'єктивні уявлення про істину, а світські пристрасті та політичні інтереси. Це й було покладено в основу вивчення давньоруського літописання в радянський час. Однак дотримуючись методики, розробленої О. Шахматовим, історики радянської доби фактично зводили критичний аналіз літописних джерел до вивчення історії їх текстів. При цьому комплекс проблем, пов'язаних із сенсорним навантаженням релігійних формул і мовних зворотів, цілком зрозумілих людям середньовіччя і зафіксованих у літописних зводах, тривалий час залишався поза сферою інтересів дослідників. Ігнорувалася навіть та образна система, якою користувалися літописці і яку чудово розуміли їх сучасники. Саме на це звернули увагу провідні спеціалісти в галузі літописознавства

наприкінці XX ст. Вони вважають назрілою потребою замінити проблему з'ясування вірогідності (достовірності) текстів літописів проблемою встановлення його оригінальності. Адже без спеціального вивчення семантики лексем (навіть на перший погляд знайомих досліднику), прийнятої на час створення літопису, тлумачення його тексту може стати помилковим, оскільки самі слова з часом зазнають специфічних змін. Тому головною метою сучасних літописознавців повинно бути витлумачення тексту таких джерел якомога ближче до сенсу, який у нього вкладали автори.

Не лише образ світу літописця принципово відрізняється від нашого образу світу, зовсім іншим є спосіб його опису. Тому головним допоміжним завданням при вивченні літописання є відтворення «життєвого світу» Давньої Русі в сучасних категоріях і поняттях, і така реконструкція повинна обов'язково передувати спробам зрозуміти літописний текст, а тим більше описам історичного процесу як такого.

Розуміння інформації, вміщеної у писемному джерелі, і у літопису в тому числі, передусім залежить від того, наскільки точно дослідник визначив мету його створення, адже зміст і форма тексту прямо й безпосередньо пов'язані з тим, для чого він створений. Тобто задум є основний фільтр, крізь який автор (літописець) «просіює» інформацію, отриману ззовні. Цей задум визначає набір і порядок викладу відомостей у літопису. Більше того, від нього значною мірою залежить зовнішня форма викладу, оскільки автор (укладач, редактор) орієнтується на певні літературні паралелі. При цьому літературний етикет перетворюється із суто «зовнішнього» прийому викладення у важливий елемент прояву змісту.

Таким чином, знайдений задум повинен допомогти з'ясувати без розбіжностей: 1) причини, які змушували створювати нові зводи і продовжувати розпочатий колись виклад; 2) структуру літописної оповіді; 3) відбір матеріалу, який підлягав викладу; 4) форму його подання; 5) підбір джерел, на які спирався літописець. Шлях виявлення задуму – зворотний: за аналізом змісту текстів, на які спирався літописець (і спільних ідей творів, які він брав за основу викладу), за літературними формами, які зустрічаються в літопису, слід реконструювати актуальний для літописця та його потенційних читачів зміст літописних повідомлень, зводу в цілому, а вже на підставі цього спробувати виокремити базову ідею, яка викликала до життя цей твір.

Велике значення для встановлення часу укладання окремих записів у літопису, а отже, й визначення часу його написання мають так звані повні або точні дати (рік, місяць, число, день тижня і час доби). Суттєве значення для датування літописних повідомлень мають характер згадування в тексті історичних осіб, відомості про їх вік, нащадків тощо. Аналізуючи літопис,

важливо з'ясовувати походження літописної інформації через виявлення політичних тенденцій і специфічних інтересів автора, характеру фактичного матеріалу. Частіше вони відображають політичні інтереси різних політичних центрів, але літописець міг зайняти і відносно незалежну позицію стосовно верховної влади.

Установлюючи джерела, якими користувався літописець, слід звертати увагу на дублювання відомостей, що було переважно наслідком механічного поєднання різних текстів. Це переважно свідчить про введення в оповідь якогось нового матеріалу. Визначення місця й часу створення літопису або зводу, встановлення джерел літопису, його політичної спрямованості, симпатій та антипатій автора, інтерпретації ним фактів – все це дуже важливі проблеми, без вирішення яких неможливо оцінювати наукову цінність і використовувати літопис як історичне джерело. Тому аналіз літописів на рівні їх фактичного матеріалу продовжує залишатися невід'ємною передумовою залучення літописних фактів до історичних досліджень.

ЛЕКЦІЯ 7
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ЗНАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ, ПУБЛІЦИСТИКИ ТА АГІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ XI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.

1. Особливості давньоруської літератури як історичного джерела

Давньоруські літературні твори, для яких художня форма не менш значима, ніж сам зміст, і публіцистика, для якої характерне превалювання полемічної функції над естетичною, серед інших видів історичних джерел займають особливе місце. Вони не стільки документально фіксують описувані події, скільки відображають почуття й думки авторів з приводу тих чи інших явищ, процесів, історичних фактів. Тому літературні й публіцистичні пам'ятки мають важливе значення для вивчення історії культури, ідеології епохи. При втраті або ж відсутності інших джерел вони допомагають з'ясувати окремі загальноісторичні відомості.

Взагалі термін «літературні твори» для давньоруського періоду є умовним, оскільки насправді тоді художньої літератури в сучасному розумінні цього слова не було, адже жоден з творів не призначався власне лише для вдоволення естетичних почуттів читача. Будь-яке писемне джерело того часу було наділене декількома смислами: крім буквального (явного й таємного), у ньому були присутні також символічний, алегоричний і моральний пласти. Тому прочитування та осмислення кожного давньоруського твору складне для сучасного читача. Разом з тим ця особливість давньоруської літератури розширює

інформаційні можливості майже кожної пам'ятки писемності за умови її використання в історичному дослідженні. Слід також враховувати, що така специфіка семантичного наповнення давньоруської літератури робить досить умовним її поділ на духовну й світську, адже суто світських творів, орієнтованих на секулярну свідомість і сприйняття, до кінця XVII ст. майже не було.

Проблема використання літературних творів як джерела з історії давньої Русі до цього часу частіше порушується літературознавцями, яких цікавлять переважно питання форми, у яку «вдягалися» думки та почуття середньовічної людини. Історики ж поки що значно менше попрацювали над питаннями змісту, часто прихованого за формою літературного твору. Спостерігався переважно дещо спрощений підхід до літературного матеріалу, бо в ньому частіше просто шукали яскраві ілюстрації до тих чи інших висновків, отриманих на підставі інших джерел. Окремі дослідження були орієнтовані на певну ідеологічну схему і норми сучасного сприйняття тексту. Більшість цікавих спостережень здійснено на інтуїтивному рівні, і вони не підкріплені спеціальним семантичним аналізом тексту, що вивчався. До того ж вірне розуміння середньовічного твору неможливе без залучення широкого кола літератури духовного змісту, з якої давньоруські книжники черпали основну частину образів, сюжетів, характеристик. Протягом майже всього XX ст. навіть посилання на таку літературу в нашій країні з відомих причин були небажані, а це суттєво знизило джерелознавчий рівень вивчення давньоруських літературних творів. Тому можна сказати, що справжнє глибоке наукове їх вивчення саме як специфічних історичних джерел розпочинається тільки зараз.

У цілому давньоруську літературу умовно можна поділити на перекладну та оригінальну. До перекладної літератури належать переважно духовні твори, але також і окремі переклади світських творів. Духовна література – це *скриптурні, літургійні, віроповчальні, проповідницькі* та *житійні твори*. Світська література представлена перекладами з грецької на давньоруську мову окремих візантійських хронік, повістей, діянь, трактатів тощо. Значно більший джерелознавчий інтерес, безумовно, становить оригінальна давньоруська література. Її умовно поділяють на декілька груп: 1) *повчання та послання* («Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Послання» та «Повчання» митрополита Никифора, «Повчання дітям» Володимира Мономаха та ін.); 2) *житійна (агіографічна) література* («Сказання про святих мучеників Бориса та Гліба», «Житіє князя Володимира», «Житіє Феодосія Печерського» тощо); 3) *«Ходіння»* («Хожения») (ігумена Даниїла, паломника Антонія); 4) *військові повісті* («Слово о полку Ігоревім», «Слово про погибель Руської землі»); 5) *ранні публіцистичні твори* (у розвиненому вигляді вони з'явилися наприкінці XIV – на початку XV ст.).

2. «Слово о полку Ігоревім»: гіпотези про час створення та авторство, зміст та значення як історичного джерела

До особливої групи давньоруських літературних джерел належать так звані воїнські повісті. Вони виникли в межах літописання, але поступово виділилися в самостійний жанр з власною джерелознавчою специфікою. На їх формування суттєво вплинули перекладні військові повісті та західноєвропейський лицарський роман. Тому воїнські повісті – це не документальні описи війн та битв, а художні твори з досить своєрідною образною мовою, які потребують адекватного тлумачення. Більшість повістей писались через багато років після описуваних подій, що не могло не позначитися на точності деталей, а часом і на описі загального їх перебігу, але в окремих випадках такі твори з'являлися майже відразу після події. Звичайно, буквальне розуміння і пряме запозичення з них історичної інформації може призвести до суттєвих помилок в історичних побудовах. Поява воїнських повістей перш за все пов'язана з подіями військової історії, які залишили помітний відбиток у свідомості сучасників та їх найближчих нащадків. Хоч цей різновид літератури остаточно сформувався в середині XIV ст., але й деякі більш ранні твори мають практично всі риси, характерні для воїнської повісті. Серед них ключове місце належить, безумовно, *«Слову о полку Ігоревім»*.

Цей найяскравіший твір давньоруської епічної поезії присвячений опису невдалого походу 1185 р. на половців чернігівсько-сіверських князів на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем. Оскільки в ньому йдеться про Ярослава Осмомисла Галицького та Володимира Глібовича Суздальського, які померли 1187 р., як про ще живих, то, найімовірніше, «Слово» написане між 1185 і 1187 рр. Палеографічна перевірка часу створення і раннього побутування на Русі «Слова» неможлива, оскільки єдиний рукописний збірник з ним, який відносився до XVI ст., зник під час пожежі в Москві у 1812 р. До нас дійшли лише списки кінця XVIII ст. і друковане видання 1800 р. Ці обставини породили сумніви щодо вірогідності «Слова» як твору XII ст. Однак аналіз змісту пам'ятки, дослідження її художнього стилю й мови, зіставлення з творами ранньої середньовічної літератури дають можливість стверджувати, що ця вона могла бути створена на Русі у XII ст. Особливо плідним у цьому сенсі виявилося порівняння «Слова» з давньоруськими літописами.

Похід князя Ігоря описується, наприклад, в Іпатіївському літопису під 1185 р. Слід зазначити, що історичний зміст «Слова» у цілому подібний літописній оповіді, але за сюжетної подібності обох творів інтерпретація тих самих фактів у них неоднакова. Причому численними працями істориків і філологів, які вивчали «Слово», доведено, що ліричні відступи в ньому, порівняно з літописом, не є домисли автора.

Автор твору подав дуже змістовні характеристики руських князів XI – XII ст., професійно описав дружинну стихію (бій, соколине полювання), виклав чітке розуміння політичної ситуації на Русі у XII ст. Подання подій в художній поетичній оболонці дозволяє стверджувати, що «Слово» було створене поетом XII ст., людиною з військового оточення руського князя. Доведений також і тісний зв'язок стилю й мови «Слова» з іншими творами давньоруської літератури того часу.

Автор цієї унікальної літературної пам'ятки до цього часу невідомий, незважаючи на численні спроби встановити його ім'я. Навіть найбільш грунтовні розробки (скажімо, атрибуція «Слова» боярину Петру Бориславичу відомим російським істориком Б. Рибаковим або припущення, що його автором міг бути молодший син галицького князя Ярослава Осмомисла Володимир, який перебував в оточенні своєї сестри, дружини князя Ігоря і, можливо, брав участь у поході) можуть поки що розглядатися як робочі гіпотези або здогадки.

«Слово о полку Ігоревім» – це оригінальна пам'ятка ідеології свого часу. Значення його як історичного джерела полягає, у першу чергу, у достовірному відображенні взаємовідносин між руськими князями наприкінці XII ст. Твір закликав до державної єдності і спільної протидії зовнішнім ворогам. Значне місце автор відводив побуту, опису предметів військового вжитку, зброї, одягу тощо. Це особливо цінно для відтворення колориту епохи, оскільки опис допомагає уточнити призначення окремих речей, які збереглися з того часу. Нарешті «Слово» є важливе джерело для вивчення вірувань Давньої Русі. У ньому досить слабко відображена офіційна церковна ідеологія і взагалі лише одного разу згадується церква Пирогощі. Зате язичницькі уявлення та обряди (втілення сил природи у плачі Ярославни, звернення героїв до слов'янських богів Велеса та Даждьбога) зустрічаються значно частіше, вони відображені не лише у висловлюваннях, а й у вчинках та діях героїв «Слова».

Робота із «Словом» як з історичним джерелом, з одного боку, полегшується наявністю декількох паралельних текстів, які оповідають про похід новгород-сіверського князя. З іншого боку, оригінальну інформацію «Слова» не можна піддати незалежній перевірці (тим більше, що ранній список втрачено, а надійні відомості про його походження відсутні). Тому оцінку ступеня її достовірності доводиться давати лише з погляду внутрішньої несуперечності. Наявність у тексті твору «темних», складних для розуміння місць ще більше ускладнює це завдання. Крім того, дослідження останніх років доводять, що в описі окремих фактів автор «Слова о полку Ігоревім» спирається на значну кількість літературних пам'яток, і це слід обов'язково враховувати, працюючи з цим джерелом.

3. Інші оригінальні твори часів Давньоруської держави

За своєю ідейною спрямованістю і високим емоційним настроєм «Слово о полку Ігоревім» перегукується з іншим твором давньоруської літератури – *«Словом про загибель Руської землі»*. У цьому творі спочатку подано поетичну картину Північно-Східної Русі, змальовано «города великие и села», а далі вміщено опис прадавніх кордонів Руської землі і уславлено князів з роду Володимира Мономаха: Юрія Долгорукого, Всеволода Велике Гніздо, Ярослава Всеволодовича. Саме їм приписано честь створення величної руської держави. Так, між іншим, у творі йдеться про легендарні дари, надіслані візантійським імператором Володимиру Мономаху, щоб той «Царя-города не взял». Потім мова йде про міжусобиці й часті набіги іноземців. Автор ніби передчуває, що розбрат накличе на його рідну землю нові напасті, нову погибель від нашестя ворогів. Тому він часто звертається до героїчних прикладів минулого, закликає Русь до єдності дій.

Твір відомий у двох рукописах XV – XVI ст. В обох він вміщений перед *«Житієм Олександра Невського»*, тому окремі вчені вважають його структурною частиною цієї агіографічної пам'ятки. Однак це твердження відкидається після зіставлення часу появи обох творів. Одні дослідники пов'язують появу «Слова» з 1223 р. (М. М. Тихомиров), інші – з 1237 р. – О. В. Соловйов). У будь-якому разі ця пам'ятка написана напередодні грізних для Русі випробувань, а «Житіє» не могло бути складене раніше 1263 р. (дати, коли помер Олександр Невський). Отже, «Слово» – це самостійний твір, але оскільки в ньому прославляється рід Мономаха, до якого належав і О. Невський, то переписувачі й поєднували ці два різні джерела.

До визначних літературно-публіцистичних творів Давньоруської держави також належать «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про князів або Слово похвальне на перенесення мощів св. Бориса і Гліба» (1175 р.), «Моління Данила Заточника» (кінець XII ст.) та інші твори.

Значний історико-філософський матеріал міститься в церковних «словах», «повчаннях», «ходіннях», «молінні». Найбільш раннім таким твором є *«Слово про закон і благодать і похвала кагану нашому Володимиру»* митрополита Іларіона, складене між 1031 і 1050 рр. Однією з найімовірніших дат його створення вважається 1038 р. Саме того року ще майбутній перший руський митрополит 25 березня виголосив промову, освячуючи церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці на Золотих воротах у Києві. Можливо твір був саме записом цієї промови. У ньому фактично визначено місце Київської Русі у світовій історії. Взагалі збереглося понад 50 списків «Слова», які датуються XV – XVII ст. Сам твір мав величезний вплив на подальший розвиток літератури й публіцистики не лише на вітчизняних землях, а й далеко поза їх

межами. Цитати з нього, наприклад, знайдені у працях сербського письменника XIII ст. Доментіана.

Між іншим, у «Слові» відображена боротьба релігійних і політичних ідей у Києві в XI ст., підкреслена важливість державної могутності Русі й християнства як провідної релігії (благодаті) на противагу іудаїзму (закону), який був віруванням ворожого для русичів Хазарського каганату. У цьому творі Іларіон звеличує руських покровителів християнства – княгиню Ольгу, Володимира І і Ярослава Мудрого. Наприкінці твору вміщено похвалу князю Володимиру, у якій змальовано образ ідеального князя. З джерелознавчого погляду «Слово» являє особливий інтерес, оскільки це унікальна пам'ятка офіційної ідеології Русі. Крім цього твору, Іларіону приписуються коротке догматичне викладення віри, написане ним, як вважають, з приводу рукопокладення його в сан митрополита, а також *«Повчання про користь душевну до всіх православних християн»*. Однак авторство митрополита щодо останнього викликає серйозні сумніви.

Цікаві відомості про культуру й побут Русі подано у *«Повчанні Кирила, єпископа Туровського»* (1171 – 1182), *«Посланні до смоленського пресвітера Фоми»* Климента Смолятича (середина XII ст.). Автори цих творів відстоюють право народу на освіту, засуджують корисливість духовенства та монастирів.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха відоме за одним списком, вміщеним як вставка до Лаврентіївського літопису під 1096 р. Однак насправді написане воно, ймовірно, дещо пізніше, а саме близько 1117 р., про що можна говорити з аналізу його змісту. У літопису цей твір опинився під 1096 р. тому, що пізніший редактор «Повісті минулих літ», а, можливо, й сам Лаврентій, намагався ретроспективно обґрунтувати позицію Володимира Мономаха на Любецькому з'їзді 1097 р. Фактично під загальною назвою «Повчання» об'єднано три різні твори: повчання дітям, спогади великого князя про своє життя і його послання своєму, тоді головному супротивнику в боротьбі за великокнязівський стіл Олегу Чернігівському. Джерелами, які використав у своєму творі автор «Повчання», були «Псалтир», «Шестоднєв» екзарха Іоанна, численні настанови дітям, апокрифічні «Заповіти 12 патріархів», окремі твори середньовічної візантійської, латинської і навіть англосаксонської літератури.

Перелічивши загальні норми християнської моралі, Володимир Мономах перейшов до конкретних політичних рекомендацій своїм нащадкам. Він виступив за єдність дій руських князів проти зовнішніх ворогів. Заради єдності Мономах готовий був замиритися навіть зі своїм найзлішим супротивником Олегом. Значне місце у творі відведено опису військових походів і князівських полювань. У ньому даються конкретні настанови щодо ведення

господарства. У спогадах подано основні події з життя автора, які одночасно є найбільш визначними фактами політичної історії Русі кінця XI – початку XII ст.

У декількох списках зберігся ще один давньоруський публіцистичний твір – *«Слово Данила Заточника»*, який являє собою послання з проханням про милість, адресоване новгородському князю Ярославу Володимировичу (він князював з перервами з 1180 по 1199 рр.). Автор, імовірно, потрапив в опалу і був засланий на озеро Лаче. У творі багато соціальних і побутових описів, багато висловів у формі притч. Данило вбачає основу князівської могутності у відмові від міжусобиць та в союзі князівської влади з розумними радниками. Багато відомостей стосуються міського ремесла. Цілком можливо, що автор походив з майстрів-ремісників. Цим можуть бути пояснені його демократизм, ненависть до бояр, глибоке розуміння суттєвої різниці між багатими та бідними.

Інший твір, пов'язаний з іменем Данила Заточника, – *«Послання»* або *«Моління»*, насправді є переробка «Слова», виконана невідомим автором у XIII ст. Подібно до Данила зазнавши переслідувань і поневірянь, він теж пише досить гострим стилем. За своїм соціальним станом автор «Послання» найімовірніше був служила людина, радник князя, який багато побачив на своєму віку. Відчувається його презирство до холопів і взагалі залежних людей. Декілька різких випадів він робить проти монахів, не посягаючи на основи релігії, натомість не так різко ставиться до бояр і навіть робить спроби піднести роль князя. Слід наголосити, що окремі вчені вважають, що «Слово» і «Послання» Данила насправді це один і той же твір, дещо переопрацьований і видозмінений під час багатьох наступних переписувань.

Отже, у цілому давньоруська література – це досить різножанрове специфічне джерело, яке дозволяє вивчати найрізноманітніші аспекти політичного, соціального й культурного життя Русі як у період існування централізованої держави, так і в добу феодальної роздробленості.

4. Агіографічні джерела з історії Київської Русі та періоду поліцентризму X – XIV ст.

Агіографічну літературу репрезентують різноманітні легенди, оповідання про життя святих, канонізованих офіційною православною церквою. Уже з XI ст. значного поширення набули житійні переклади з грецької творів, складених у Візантії. Перші оригінальні зразки агіографічної літератури з'явилися в XI ст. Найбільш раннім давньоруським оригінальним житієм вважається *«Служба святим мученикам Борису і Глібу»*, яке атрибутується митрополиту Іоанну і датується приблизно 1021 р. Твір відомий у списках ще XII ст. Основні його положення увійшли (і були там розвинені) до *«Сказання про*

святих мучеників Бориса і Гліба», написаному у другій половині XI ст. можливо печерським монахом Яковом. Дещо пізніше він склав *«Житіє князя Володимира»*, яке зустрічається у списках переважно разом з «пам'яттю» та «похвалою» йому.

Найбільш відомі серед агіографічної літератури є праці Нестора-літописця, дещо молодшого сучасника Якова, – *«Житіє Теодосія, ігумена Печерського»* та *«Чтеніе о житії і погубленії блаженную страстотерпця Бориса і Гліба»*. Зміст цих творів доводить, що Нестор добре знав кращі зарубіжні зразки житійної літератури, а також загальні канони агіографії і, ймовірно, спирався на якісь втрачені більш ранні твори (серед них, можливо, *«Житіє Антонія Печерського»*). Автор наводить багато картин побуту київських монахів і міщан кінця XI ст. Важливо відзначити, що, описуючи поведінку Феодосія під час конфлікту Ярославичів за київський престол, Нестор задекларував декілька положень, які легітимізували непідкорення діячів церкви світській владі князів. Не дивно, що Несторове «Житіє Феодосія Печерського» стало взірцем для складачів наступних давньоруських житійних творів, зокрема таких досить відомих, як анонімні *«Житіє святого князя Мстислава»* (кінець XI ст.), *«Житіє преподобного Антонія»* (близько 1089 р.), *«Житіє і хожденіе Данила, руської землі ігумена»* тощо.

Особливу форму агіографічних творів являють собою житійні збірники «Патерики», які складаються з оповідань про життя монахів. Серед них виокремлюють «Прологи» – збірки житій короткої редакції та «Четьї-Мінеї» – збірки житій широкої редакції, призначені для повсякденного читання. Найбільш відомий з них *«Києво-Печерський патерик»*, написаний у формі листування єпископа Симеона та ченця Полікарпа. Він датується 1215 – 1225 рр. Згодом цей «Патерик» переписувався і доповнювався упродовж XIII – XIV ст. До нас він дійшов у двох редакціях: редакції тверського єпископа Арсенія 1406 р. та в редакції монаха Печерського монастиря Касіяна 1462 р. Збірник складається із сказання про заснування Києво-Печерського монастиря, житія одного із його засновників Теодосія, двох монашеських послань і оповідань про 26 «чорноризців печерських». «Патерик» прославляв будівників і живописців, окремих діячів монастиря, пропагував ідею єдності київської землі. В окремих його оповіданнях подано реальні відомості про побут чорноризців, конфлікти монастиря з київськими князями, військові сутички Русі з половцями. Оскільки монастир знаходився завжди в центрі політичного життя Русі, то описи побуту його мешканців, людей різного соціального та економічного рангу, являють досить значну історичну цінність. Оповідання, що увійшли до складу «Патерика», можуть допомогти у вирішенні багатьох джерелознавчих питань, між іншим і щодо авторства окремих давньоруських літописів.

Як специфічні агіографічні твори розглядаються різноманітні збірники проповідей. Найбільш відомі серед них *«Златоструй»* – збірник проповідей, які приписуються авторитетному релігійному діячу Іоанну Золотоусту (часом його створення вважається XIV ст.), а також *«Ізмарагд»* – збірник, до якого увійшли найкращі проповіді Теодосія Печерського, Кирила Туровського, преосвященного Серапіона та ін.

У цілому ж у структурі джерельної бази з історії Київської Русі та періоду феодальної роздробленості найрізноманітніші літературні пам'ятки та твори посідають надзвичайно важливе місце, оскільки відчувається недостатня кількість документальних актів того періоду. Згадані твори досить оригінальні за змістом, але певна їх специфіка потребує й критичного ставлення з боку дослідників.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 3

Джерела

«Великая хроника» о Польще, Руси и их соседях XI – XIII вв.: [Пер.] / Под ред. В. Л. Янина; Вступ. ст. и коммент. Н. И. Щавелевой.– М.: Изд-во МГУ, 1987.– 259 с.

[Владимир Мономах]. Поучение // Повесть временных лет.– М.; Ленинград: Наука, 1950.– Ч.1: Текст и пер. / Подгот. текста и пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова.– С. 153–167.

Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов; Отв. ред. Л. В. Черепнин.– М.: Наука, 1976.– 240 с.

Древнерусские литературные памятники / Ред. кол.: Д. С. Лихачев (отв. ред.) и др.– Ленинград: Наука, 1979.– 463 с.

Древнерусские письменные источники X – XVIII вв. / Под ред. Я. Н. Щапова.– М.: Наука, 1991.– 80 с.

Изборник: Сборник призведений литературы Древней Руси / Под. ред. Б. А. Рыбакова.– М.: Наука, 1969.– 765 с.

Изборник Святослава 1073 года: Факсим. изд-ие / Науч. ред. Л. П. Жуковская.– М.: Книга, 1983.– 266 с.

Изборник 1076 года. (Текст и исследования) / Изд. подгот. В. С. Гольшенко и др.; Под ред. С. И. Коткова.– М.: Наука, 1965.– 1091 с.

Избранные жития русских святых X – XV вв. / Под ред. Н. И. Щавелевой. – М.: Наука, 1992.– 567 с.

Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. / За заг. ред. М. Н. Петровського. – К.: Рад. шк., 1939.– С. 5 – 113, 118 – 133, 203 – 214, 223 – 225.

Києво-Печерський патерик / Вступ і передм. Д. Абрамовича.– К.: Наук. думка, 1991.– 232 с.

Книга хожений: Записки русских путешественников XI–XV вв. / Сост., подгот. текстов, пер., вступ. ст. Н. И. Прокофьева.– М.: Наука, 1984.– 447 с.

Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия, середина XII – середина XIII в.: [Тексты и пер.] / Составление, пер., коммент. М. Б. Свердлова.– М.; Ленинград: Ин-т ист. СССР, 1990.– 469 с.

Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Махновець; Відп. ред. О. В. Мишанич.– К.: Дніпро, 1989.

Памятники литературы и общественной мысли эпохи феодализма: [Сборник] / Отв. ред. Е. К. Ромодановская.– Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1985.– 256 с.

Памятники русского права / Под ред. и с предисл. С. В. Юшкова.– М.: Госполитиздат, 1952–1963.– Вып. 1 – 8.

Повести Древней Руси XI – XII вв. / Сост. Н. В. Понырко; Вступ. ст. Д. С. Лихачева.– Ленинград: Наука, 1983.– 574 с.

Повесть временных лет.– М.; Ленинград: Наука, 1950.– Ч. 1: Текст и пер. / Подгот. текста и пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова.– 406 с.; Ч. 2: Приложения / Ст. и коммент. Д. С. Лихачева.– 556 с.

Правда Русская / Подгот. к печати: В. П. Любимов и др.; Под ред. Б. Д. Грекова.– М.; Ленинград: Госполитиздат, 1940 – 1963.– Т. 1 – 3.

[Іларіон, митрополит]. Про закон і благодать // Київська старовина.– 1992.– № 1.– С. 138 – 144.

Российское законодательство X – XX веков: Тексты и коммент.: В 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистяковой.– М.: Юрид. лит., 1984 – 1994.– Т. 1 – 9.

Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.–М.; Ленинград: Госполитиздат, 1950.– 484 с.

Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды.– М.: МГУ, 1953.– 190 с.

Хрестоматия по истории СССР. С древнейших времен до конца XV в. / Под ред. М. Н. Тихомирова; Сост.: Л. В. Милов, А. И. Рогов, М. Н. Тихомиров.– М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1960.– 736 с.

Хрестоматия по древней русской литературе XI – XVI веков: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Сост. Н. К. Гудзий.– М.: Просвещение, 1973.– 528 с.

Література

Алешковский М. Х. Повесть временних лет: Судьба литературного произведения в древней Руси / Отв. ред. В. Л. Янин.– М.: Наука, 1971.– 135 с.

Анцукевич Н. П. Слово о полку Игореве. Перевод. Комментарий. Исследование. Концепция палеографического, филологического и исторического толкования памятника / Отв. ред. и автор послесл. Н. К. Митропольская.– Вильнюс: Рус. культ. центр, 1992.– 284 с.

Бельчиков Н. Ф. Литературное источниковедение.– М.: Наука, 1983.– 272 с.

Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / Укр. Вільна Акад. Наук в Канаді; Ред. Ю. Книш.– Вінніпег, 1993.– 263 с.

Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI – XIV вв.).– М.: Изд-во АН СССР, 1960.– 488 с.

Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI – XVII вв.).– К.: Наук. думка, 1976.– 455 с.

Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції, редактори).– К.: АН УРСР, 1958.– 103 с.

Горский А. А. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: Источниковедческие и историко-культурные проблемы. –М.: РАН, Ин-т рос. ист., 1992.– 172 с.

Грушевський М. С. Найдавніша Київська літопись // Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.– К.: Наук. думка, 1991.–Т. 1.– С. 579 – 601.

Данилевский И. Н. Библия и Повесть временных лет: К проблеме интерпретации летописных текстов // Отеч. история.– 1993.– № 1.– С. 78 – 94.

Данилевский И. Н. Замысел и название Повести временных лет // Там же.– 1995.– № 5.– С. 101 – 110.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для вузів. – К.: Вища шк., 1986.– 240 с.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студ. вузов / Под ред. Е. А. Мельниковой.– М.: Логос, 2000.– 608 с.

Изборник Святослава 1073 г.: Сб. ст. / Отв. ред. Б. А. Рыбаков.– М.: Наука, 1974.– 343 с.

Источники и историография славянского средневековья: Сб. статей и материалов / Отв. ред. С. А. Никитин.– М.: Наука, 1967.–286 с.

Источниковедение истории СССР: Учеб. / Под ред. И. Д. Ковальченко: 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– С. 62 – 69, 81 – 84, 93 – 105, 135 – 142.

Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника: Акты X – XVI вв.– М.: Наука, 1996.– 265 с.

Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики.– М.: Наука, 1970.– 502 с.

Каштанов С. М. Русские княжеские акты X – XIV вв. (до 1380 г.) // Археограф. ежегодник за 1974 год.– М.: Наука, 1975.– С. 94 – 116.

Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник / Послесл. А. И. Плигузова, В. Л. Янина.– М.: Наука, 1988.– 509 с.

Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К.: [Б. в.], 1993.– 152 с.

Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания.– М.: МГУ, 1977.– 494 с.

Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси.– Рязань: [Б. и.], 1969.– 240 с.

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.– М.; Ленинград: Госполитиздат, 1947.– 499 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.–С. 38 – 75.

Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона.– К.: Наук. думка, 1984.– 240 с.

Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования.– М.: Наука, 1969.– 555 с.

Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве».– М.: Наука, 1991.– 286 с.

Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».– М.: Наука, 1972.– 132 с.

Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.– М.: Наука, 1971.– 112 с.

Советское источниковедение Киевской Руси: Историограф. очерки.– Ленинград: Наука, 1979.– 264 с.

Тихомиров М. Н. Исследование о «Русской Правде»: Происхождение текстов.– М.; Ленинград: Госполитиздат, 1941.– 254 с.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР: Учеб. для вузов.– М.: Наука, 1962.– Вып. 2.– С. 31 – 68.

Тихомиров М. Н. Русское летописание / Ред. кол.: С. О. Шмидт (отв. ред.).– М.: Наука, 1979.–382 с.

Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении.– К.: Наук. думка, 1986.– 183 с.

Черепнин Л. В. Повесть временных лет, ее редакции и предшествующие ей летописные своды // Ист. записки.– М.: Наука, 1948.– Т. 25.

Шерман И. Л. Русские исторические источники X – XVIII вв.– Х.: ХГУ, 1959.– 253 с.

Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI – XIV вв.– М.: Наука, 1972.– 340 с.

Юшков С. В. Руская Правда. Происхождение, источники, ее значение. – М.: Юриздат, 1950.– 379 с.

РОЗДІЛ 4
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

ЛЕКЦІЯ 8
ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Для окресленого періоду, безумовно, найважливішими у структурі джерельної бази – і за інформаційними можливостями, і за питомою вагою – є документальні джерела. Найбільш повну й чітку класифікацію джерел з історії України польсько-литовської доби, а також їх ґрунтовний аналіз знаходимо у працях нашого сучасника, відомого українського вченого, історика і джерелознавця, провідного фахівця в галузі джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст. Миколи Павловича Ковальського. Ним ретельно досліджуються не лише документальні, а й наративні джерела вказаного періоду. Так, серед найважливіших документальних джерел цього часу вчений називає: 1) *законодавчі пам'ятки* (Литовські статути або точніше Статути Великого князівства Литовського – ВКЛ); 2) *сеймові конституції* (постанови сейму ВКЛ і Речі Посполитої); 3) *документи канцелярії ВКЛ* («Литовська метрика»); 4) *документи виконавчих органів Російської держави* (Приказів); 5) *документи шляхетських сеймиків*; 6) *діловодна документація та актові записи судово-адміністративних закладів*: ґродських, земських, каптурових, магістратських судів (Ради, Лави, колегії сорока мужів, комісії присяжних), їх фінансові документи; 7) *документи братств*. Усі ці джерела дійшли до нашого часу в різноманітних формах: чернеткові записи, чистовики, списки з оригіналу (у тому числі «мануали»), копії («відімуси») і копіаріуші, «виписи», «кверенди», сумаріуші з переліком заголовків або з викладом стислого змісту документів на зразок регентів, витяги з документів, екстракти та близькі до них реєстри справ, «обляти» (або «облямовані» документи), тобто внесені записи текстів до актових книг, що надавало їм юридичної сили тощо.

Слід зауважити, що документи, які відносяться до цього часу, нерідко зустрічаються як офіційні записи (особливо підтверджувальних грамот) в актових книгах пізнішого часу, що викликає потребу залучення й урахування і цих документальних зібрань для встановлення складу джерельної бази з історії України польсько-литовської доби. Завдяки записам у книгах великокнязівської канцелярії часто можна навіть відновити текст втраченого оригіналу. А, наприклад, відомості, які містяться в сумаріушах, дозволяють здійснити реконструкцію складу колись досить значних магнатських архівів, які не збереглися, розширити джерельну базу досліджень, встановити нові факти.

Натомість оповідні (наративні) джерела з досліджуваного періоду можуть бути поділені на такі основні види: 1) *літописні твори (російські, українські, білорусько-литовські літописи та хронографи)*; 2) *публіцистика* і особливо *полемічна література другої половини XVI – початку XVII ст.*; 3) *свідоцтва очевидців, описи українських земель* та *історико-географічні твори* іноземних авторів.

1. Литовські статути 1529, 1566 та 1588 рр. як пам'ятки законодавства та історичні джерела

Найважливіші законодавчі настанови, які безпосередньо стосувалися українських земель під час їх входження до литовсько-польської держави, знайшли своє втілення у першу чергу в Литовських статутах. Взагалі відомі три Литовські статути – 1529, 1566 і 1588 рр.

Перший Литовський статут був вироблений і прийнятий двома сеймами 1528 і 1529 рр., але йому передувала тривала законодавча ініціатива різних органів ВКЛ. Цей статут складався з 13 розділів, які у свою чергу поділялися на артикули або статті (за одними списками статуту їх налічується 243, за іншими – 272). У сукупності в цих артикулах зібрано найважливіші норми судово-процесуального, карного, цивільного й господарчого права, а також окремі постанови, що стосуються державного права. Провідною ідеєю цього кодексу була беззастережна охорона інтересів держави, а також шляхти і магнатів, як вищих верств суспільства. Головними джерелами, на основі яких було складено Перший Литовський статут, були привілеї великого князя литовського магнатам і шляхті від 1447 і 1529 рр., а також матеріали поточного судочинства, «Руська Правда», окремі положення римського, польського та німецького права. Дослідники, які вивчали цей статут, підкреслювали неповноту й суперечливість окремих його статей, численні розбіжності в його тексті.

Тому невипадковим було те, що статут мав чинність лише 36 років, а перелічені вище його характерні ознаки стали чи не найголовнішою причиною прийняття у 1566 р. Другого Литовського статуту, який повинен був ліквідувати основні недоліки Першого. Особливу роль у виробленні тексту цього статуту відіграла волинська шляхта, тому його іноді так і називають Волинським статутом. Він складається з 14 розділів і 367 артикулів, тобто має значно більший обсяг, ніж попередній. У цьому статуті були враховані основні невідповідності попереднього кодексу, зроблено важливі доповнення. Саме за Другим статутом було здійснено адміністративно-політичну реформу у ВКЛ, тобто введено поділ на повіти, а також значно розширено привілеї рядової шляхти у сеймі як вищому законодавчому органі князівства, адже в його складі, поруч з вищою палатою (пани-рада), отримала свій статус і нижча

палата з представників шляхти – повітових послів. Фактично цей кодекс став юридичним оформленням панівної ролі шляхти у державі, натомість ще більше обмеживши права селянства. Окрім цього, Другий Литовський статут також врегулював діяльність магдебурзького права у містах. Однак унія Польщі і Литви 1569 р. вимагала беззаперечного узгодження норм статуту 1566 р. з польськими законами, на що наголошувалося у постанові Люблінського сейму. Отже, постала потреба в уніфікації кодексу.

Третій Литовський статут, який був затверджений 1588 р. великим князем литовським і польським королем Сигізмундом III Вазою, став основним законодавчим актом для території ВКЛ в його кордонах після Люблінської унії. Статут складався з 14 розділів або 448 артикулів. У ньому вже було засвоєно переважну більшість польських юридичних понять, особливо в заново систематизованому і значно розширеному карному і цивільному праві щодо закріплення привілеїв шляхти і закріпачення селян. У розділах статуту чітко й недвозначно говориться про «парсону господарську», тобто владу великого князя литовського (розділ 1); про основні положення і засади військової служби (розділ 2); про вольності шляхетські (розділ 3); про громадське і карне право, діяльність судів і повноваження суддів, порядок оформлення посагу, складання заповітів, вирішення спірних поземельних питань, межування і т. п. (розділи 4 – 14).

Якщо порівняти три Литовські статути між собою, то неважко помітити, що вони мають яскраво виражений соціальний характер і переконливо свідчать про поступові зміни у розподілі сил серед пануючих верств суспільства. У них чітко простежується еволюція політичного устрою князівства від магнатської до шляхетської монархії, поступове становлення незаперечних станових привілеїв шляхти, оформлення кастового характеру цієї суспільної верстви, але також прагнення захистити права литовської шляхти від посягань польських і литовських магнатів. Статути дають можливість відстежити основні етапи закріпачення селян на землях ВКЛ, яке було остаточно завершене Третім статутом 1588 р., згідно з яким оформився єдиний стан кріпосних селян.

Усі три редакції литовських статутів написані тодішньою руською канцелярською мовою, яка являла собою своєрідну суміш церковнослов'янської, української та білоруської мов. Дві перші редакції існували лише в рукописній формі, а третя 1589 р. була надрукована у Вільно. Згодом там само у 1614 р. ця редакція з'явилася у польському перекладі, а в 1811 р. з польського зразка була перекладена російською й опублікована ще раз. Однак сам Третій Литовський статут був відомий у Московії й раніше і навіть став одним із джерел Соборного Уложення 1649 р. Третій Статут упродовж двох з половиною століть був основною збіркою права на українських землях, навіть на тій

їх частині, яка формально підлягала Польщі, він був головним джерелом українського права доби Гетьманщини, у тому числі використовувався для складання «Прав, по которым судится малороссийский народ». На Правобережній Україні Третій Литовський статут офіційно діяв аж до його скасування офіційним указом царя Миколи I від 25 червня 1840 р., а окремі його положення були внесені до збірників законів Російської імперії і зберігали законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях до 1917 р.

2. Різновиди актових джерел XIV – першої половини XVII ст. Документи, які утворилися в результаті діяльності державних сеймів та повітових сеймиків як джерела

Серед актових джерел доби ВКЛ переважну групу становлять *жалувані грамоти (привілеї)*. Наприклад, Городельський привілей 1413 р. не лише проголосив унію Польського королівства і ВКЛ, але й оформив політичні права вищого католицького духовенства, а також визначив звільнення від повинностей на користь великого князя для магнатів і шляхти, отримання ними права брати участь в обранні польського короля і литовського великого князя, у засіданнях ради ВКЛ. Привілей 1447 р. великого князя Казиміра розширив права католицького духовенства та шляхти, передавши право суду над селянами їх власникам, звільнивши шляхту від необхідності посилати кріпаків виконувати окремі повинності на великого князя. Окрім привілеїв загальнодержавного характеру, часто приймалися жалувані акти більш локального значення, які розповсюджувалися на окремі землі, повіти або волості. Відомим є привілей Київській землі від 1529 р., за яким передбачалися окремі пільги населенню, а також грамоти містам з наданням їм прав на магдебургію (Київ таку грамоту від великого князя отримав у 1516 р.).

Особливий різновид офіційних джерел з історії України литовсько-польської доби становлять документи сеймів: конституції, постанови, ляуди, «поборові» реєстри тощо. Серед них найважливіше місце належить сеймовим конституціям, перші з яких датуються кінцем XV ст. Вони являють собою постанови так званих вальних (загальних) сеймів і за часом своєї дії поділяються на постійні та ті, що мали юридичну силу на певний термін. За змістом такі сеймові постанови, що безпосередньо стосувалися українських земель та їх населення, можна класифікувати так: 1) ті, які мали загальнодержавне значення (наприклад, постанови Люблінського сейму 1569 р., які проголосили унію Польщі та Литви) або стосувалися зовнішньополітичних питань; 2) регулювали внутрішню та зовнішню торгівлю; 3) за якими вирішувалися фінансові питання, стягувалися податки; 4) торкалися діяльності адміністративних та судових органів, проведення люстрацій і ревізій королівських замків та державних маєтностей, перевірки актових книг гродських та

земських судів тощо; 5) спрямовувалися на посилення визиску народу та придушення антифеодальних виступів.

Сеймові конституції чітко й недвозначно відображають прагнення правлячих кіл Речі Посполитої, магнатів та шляхти через відповідні акти закріпити свої політичні, соціальні та економічні позиції. Серед сеймових постанов з торговельно-економічних питань деякі стосувалися саме українських земель, наприклад документи Петрковського сейму 1565 р., «Статут про ваги і міри», «Про склади та старі дороги» (зазначено міста України, які отримали «право складу» солі – Львів, Красностав, Коломия, Белз). Неодноразово в таких джерелах йшлося про «руську» сіль з Прикарпаття та торгівлю нею. До подібних документів також можна віднести постанову «Про комори та прикомірки на прикордонні» (1643 р.) з переліченням митних застав у Києві, Черкасах, Кременчуці, Ніжині, Конотопі, Батурині, Чорнобилі, Чернігові.

Сеймові постанови торкалися також магнатського і шляхетського землеволодіння в Україні, у тому числі в них йшлося про «феоди» Руської та Подільської земель (1676 та 1581 рр.). Видавалися постанови про сесії («роки», «рочки») земських судів у Кам'янці-Подільському, Галичі, Коломиї, Києві, у Волинському та Брацлавському воєводствах. Часто на сеймах порушувалися питання релігії, причому буквально на кожному з них «про релігію грецьку» лише фіксувалося, але ніякого конкретного рішення з цього приводу не ухвалювалося, а саме питання відкладалося до наступної сесії аж до 1635 р. включно.

Серед сеймових конституцій особливо слід виокремити ті, які відобразили наростання спротиву селян та козаків України соціальному й національному гнобленню, тобто ті, що стосувалися антифеодального та визвольного руху українського народу. Втечі селян, як форма опору феодально-кріпосницькому гнобленню, були об'єктом розгляду сеймів, які прийняли рішення «Про гультяїв та люзних людей» (1563 р.), «Про люзних людей» (1565 р.), «Про втікачів-слуг та селян воєводств Київського, Волинського і Брацлавського» (1578 р.) Зростання ролі козацтва в боротьбі проти гноблення, селянсько-козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст. знайшли відображення в сеймових постановах, які приймалися під тенденційними назвами і мали антинародний характер: «Припинення українського свавілля» (1589 р.), «Порядок з боку низовців і українців» (1590 р.), «Про низовців» (1593 р.), «Про козаків і свавільних людей» (1596 р.). Сеймові постанови про запорозьких козаків неодноразово приймалися і в першій половині XVII ст. (1601, 1607, 1609, 1618, 1619 рр.) разом з такими, як «Про свавілля окраїнне козацьке» (1611 р.). Офіційні ж документи про урядові переговори з реєстровими козаками мали такі назви: «Комісія козацька» (1623 і 1624 рр.), «Апологія ординації запорозьких козаків» (1626 р.), «Ординація війська запорозького

реєстрового» (1638 р.). Сеймові рішення, які ухвалювалися під час селянсько-козацьких повстань та після їх придушення, вимагають надзвичайно критичного ставлення, оскільки в цих джерелах реальні події часто перекручувалися або їм давалася суто тенденційна й упереджена оцінка.

Матеріали з політичної історії, а також історії шляхетських вольностей збереглися в щоденниках державних сеймів та повітових сеймиків. Особливу цінність мають документи, які відклалися у «Щоденнику» Люблінського сейму 1569 р., де зафіксовані суперечки між делегатами, між шляхтою і магнатами, між литовською і польською сторонами. Збереглися дві редакції щоденника, які мають певні текстуальні відмінності між собою, хоч і складені обидві прихильниками унії, які найімовірніше були родом з території Польщі. Протокольні записи промов литовських та польських делегатів (серед них були й українці за походженням) дають можливість відстежити порядок вироблення засадних положень Речі Посполитої.

Розглянуті джерела суттєво доповнюють сеймові діаріуші, які являють собою фактично щоденники засідань нижньої палати польського сейму. Якщо конституції були стислими, мали законодавче або нормативне значення і були кінцевим результатом роботи сейму, то діаріуші писалися переважно приватними особами, мали неофіційний характер і за формою були значно ширшими. Завдяки цим джерелам можна уявити хід обговорення питань, з'ясувати різні погляди сторін, розстановку політичних сил. Разом з тим слід враховувати можливу неповноту відомостей і певний суб'єктивізм цих джерел, адже вони межують і з документальними, і з наративними. Сеймові діаріуші велися систематично лише з 1585 р., але відомо, що окремі з них укладалися ще з 1545 р. Значення цих джерел полягає в тому, що в них переповідаються промови учасників важливих форумів, послів та офіційних осіб, які давали оцінку становища в державі, у тому числі і в українських землях. Так, наприклад, в одному зі щоденників Петрковського сейму 1558 – 1559 рр. відзначається, що народним масам України чиниться «нечувана неволя» і гніт, «ніколи не бачений перед тим на Русі». А сеймовий діаріуш 1597 р. є важливе джерело для вивчення політичної ситуації в Україні після повстання під проводом Северина Наливайка, оскільки в ньому подано свідоцтва про єднання польських та українських магнатів і шляхти під час загострення соціальної боротьби в Україні (скажімо, князь К. К. Острозький відверто висловлював подяку королю та коронному гетьману Жолкевському за придушення повстання).

Для історії козацько-селянського повстання під керівництвом М. Жмайла цікавими є повідомлення, зафіксовані в діаріуші сейму 1625 р., де міститься конкретна інформація про хід повстання, про посольства запорозьких козаків до Росії. До речі, представники уряду Речі Посполитої висунули вимогу,

щоб «ті, хто з цими посольствами їздив до Москви, з'явилися і під присягою зізналися, з якими посольствами були туди послані і які листи (грамоти) вони мали» від московського царя.

Разом з цими джерелами безсумнівний інтерес для вивчення соціально-економічної історії України мають документи шляхетських сеймиків, які скликалися у воєводствах та повітах і виражали інтереси шляхти. Найповніше представлені документи Вишенського сеймика (зараз – с. Судова Вишня на Прикарпатті, тоді – у Руському воєводстві), які охоплюють період з 1572 по 1772 рр., особливо його ляуди (постанови), інструкції шляхетським послам до сейму тощо.

Особливий різновид публічно-правових актів, що мали офіційний характер, утворюють *королівські інструкції* з приводу різних питань зовнішньої і внутрішньої політики, *королівські декларації, акти комісарських комісій і трактати, складені після придушення народних рухів*, у тому числі Вільшанська комісія 1617 р., Роставицька комісія 1619 р., Куруківська комісія 1625 р., «Ординація козаків низових» (фактично реєстрових 1591 та 1638 рр.). Ці юридичні джерела, складені представниками Речі Посполитої, відображали урядову версію подій, що відбувалися, і тому вирізняються особливою тенденційністю та ворожістю відносно українського народу.

3. Книги гродських, магістратських та земських судів як історичні джерела

Значну групу джерел із соціально-економічної історії України XVI – першої половини XVII ст. становлять документи місцевих судово-адміністративних установ. У книгах гродських, земських, підкоморських, комісарських, міських (магістратських і ратушних) судів та «урядів» (адміністративних органів, управлінь) України міститься значний інформативний матеріал з життя й побуту сільського та міського населення, відомості про його майновий стан, ремесло й торгівлю, фінансові відносини, землеволодіння і його перерозподіл, про форми експлуатації селян, їх становище, соціальний і національний гніт, різні прояви соціальних протиріч, антифеодальну та національно-визвольну боротьбу тощо.

За способом і формою фіксації відомостей такі документи представлені: *протоколами* (чернетковими записами), *індуктами* (чистовими записами), *фасцикулами* (в'язанками окремих, іноді розрізнених рукописів, у тому числі індукованих), *реєстрами* та *індексами справ, сумаріушами*. Серед них зустрічаються також *відімуси* (копії) та *обляти* (запис оригіналу, який подавався у відповідний судово-адміністративний орган для фіксації).

Основною функцією гродських судів, як спеціальних урядових органів (на чолі із старостою, який призначався королем), був розгляд карних справ.

У канцеляріях цих судів також засвідчувалися офіційні документи (майнові та фінансові). Земські суди були органами, що обстоювали інтереси шляхти, а їх склад (суддя і судові чиновники) обирався на шляхетських сеймиках. На засіданнях земських судів (сесіях, «роках», «рочках») розглядалися громадянські справи, переважно майнові та фінансові спори між шляхтичами. Однак з часом чітке функціональне розмежування між гродськими та земськими судами поступово розмивалося і відбувалася своєрідна їх дифузія. Серед інших судово-адміністративних органів, де збереглися справи стосовно українських земель, слід назвати коронні трибунали в Любліні та Луцьку, підкоморські (розглядали спірні межові питання між шляхтою) і каптурові суди, які діяли в період між смертю попереднього короля й обранням наступного. З приводу діяльності майже кожного з гродських та земських судів у містах України уціліла значна кількість рукописних томів справ. Стосовно ж інших судових установ, то збереглися лише окремі книги підкоморських судів (Київського та Луцького за 1547 – 1648 рр.), каптурового суду Волинського воєводства (один том за 1632 р.), комісарського суду Подільського воєводства (два томи за 1600 – 1606 і 1629 – 1679 рр.).

Серед документів, які вносилися до гродських і земських книг, за їх походженням та формою (актовим формуляром) можна виокремити такі різновиди: 1) *публічно-правові акти, або акти державної влади*: королівські та великокнязівські «листи» (грамоти), пожалування, привілеї магнатам та шляхті, у тому числі підтверджувальні на земельні володіння і надання адміністративних та військових посад; 2) *документи ревізій державного майна* (люстрації, тарифи подимного та інших податків, «поборові» реєстри тощо); 3) *приватноправові акти*, які стосувалися майна та господарства: інвентарні описи земельних володінь (часто у формі «посесій»), заповіти («тестаменти»), дарчі, заставні записи, фінансові документи («квитанції», «пленіпотенції» – ручательства), «юраменти» (свідчення свідків, дані під присягою), купчі, продажні записи тощо.

Як уже зазначалося, до книг гродських та земських судів вносилися публічно-правові акти для надання їм юридичної сили і постійної фіксації, але часто сюди додавалися й приватно-правові майнові акти, і тоді в одній актовій книзі утворювався досить великий комплект документів, занесених одночасно.

Серед записів у книгах гродських судів вирізняються інвентарі міст і сіл, які, як і люстрації, містять великий обсяг інформації про їх розташування, юрисдикцію, нерухоме майно, склад населення, його заняття, промисли, повинності, податки і т. ін. Склад феодальних володінь, іноді досить значних, з переліком сіл та їх власників чи орендарів можна з'ясувати за близьким до інвентарів видом актових записів – посесіями. Фіксація повинностей міщан

також зустрічається у так званих юраментах. Завдяки їм, скажімо, можна встановити кількісний та професійний склад ремісників багатьох українських міст.

У гродських та земських книгах знаходяться також окремі акти про антифеодальну боротьбу в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII ст., зокрема у записах, що мали форму «протестацій», «оповідань» та ін. Серед таких повідомлень багато скарг шляхтичів на повсталих селян і козаків. Велика кількість записів – це скарги (*«оповідання»*) одного шляхтича на іншого за організацію грабіжницьких та розбійних наїздів на їх володіння, захоплення й розорення маєтностей і земель. У таких актах наводяться численні відомості про особисті речі, одяг, прикраси, дорогоцінні предмети, зброю, знаряддя праці, виробничий інвентар, сільськогосподарську та промислову продукцію тощо.

У процесі діяльності судово-адміністративних органів (Ради, Лави, колегії «сорока мужів» – тільки у Львові, комісії присяжних), які розповсюджували свою юрисдикцію на міщан, та інших магістратських установ у містах, які користувалися правом самоуправління (так зване магдебурзьке право), сформувалася та дійшла до наших днів значна група гродських книг – магістратських та ратушних. Хоч такі книги велися протягом XVI – XVII ст. у багатьох містах та містечках України, але, на відміну від книг державних судово-адміністративних органів, вони дійшли до нашого часу не в повному комплекті. Найкраще й досить компактно збереглися фонди магістратських книг Львова та Кам'янця-Подільського. Особливо значним є фонд 52 «Рада міста Львова» у ЦДІАУ у Львові. У його складі 67 книг (за 1460 – 1647 рр.) індуктів, протоколів та формулярів Ради, 54 книги актів гродського суду Лави, починаючи з 1515 р., 61 книга протоколів і індиктів війтовського управління з 1541 р. тощо. Книги Кам'янецького магістрату складають 42 позиції за 1519 – 1650 рр. Що ж до діяльності судових та адміністративних установ інших міст України, то збереглася лише незначна кількість книг (переважно від 1 до 3) магістратів Києва, Кременця, Луцька, Ковеля, Острога, Ровно, Дрогобича та ін. Однак такі документи магістратів та ратуш являють собою досить цінну джерельну базу для дослідження історії міст, їх економічного розвитку, організації ремісничого виробництва та торгівлі, соціальної структури міського населення, розшарування в містах, участі міських низів у національно-визвольній боротьбі українського народу та козацько-селянських повстаннях кінця XVI – початку XVII ст.

Характерно, що за формою та формуляром акти судово-адміністративних органів мають багато спільного з актами гродських та інших судів того часу, оскільки всі установи функціонували одночасно й зазнавали взаємного нормативного та діловодного впливу. Початкова частина формуляру записів цих книг має приблизно таку форму: *«Coram Officio consulari Leopoliensi coparantes*

personaliter famati...» («Перед львівськими радниками особисто з'явилися славні...»), а датування одночасних актів мала формулу *«Actum ut supra»* – «Відбулося, як вище», тобто як акт, записаний раніше. Найважливішими формами записів є: *зміст* (tenor) *текстів або записів* та *обляти* (oblata) документів (наприклад, декретів, ординацій, мандатів, інвентарів тощо). Найбільшу інформаційну цінність становлять такі різновиди записів: заповіти (*«тестаменти»*), розрахунки (*«квитанції»*), майнові розділи, свідоцтва (*«тестимонії»*), поручительства (*«пленіпотенції»*), оцінки (*«такси»*) та їх *реляції, інвентарі речей, інвентарні описи, ординації* тощо.

У цілому, разом з книгами Литовської та Волинської метрик, документи місцевих судово-адміністративних органів ВКЛ та Речі Посполитої містять розлогий та багатогранний фактичний матеріал про соціально-економічне, політичне й культурне становище та розвиток українських земель у складі цих держав протягом XV – першої половини XVII ст.

4. Документи Литовської метрики як джерела з історії України XV – першої половини XVII ст.: склад, історія вивчення та публікації, характеристика найважливіших комплексів документів

Цінним, унікальним і досить компактним зібранням документальних джерел з історії соціально-економічної, внутрішньополітичної і міжнародної політики ВКЛ, до складу якого у свій час, крім литовських земель, входили Білорусія, частина України і навіть окремі російські землі, є *Литовська метрика*. У зв'язку з цим географічна номенклатура є дещо умовною і неадекватною тій величезній території, яка входила до ВКЛ, а термін «метрика» дослівно перекладається як офіційний перелік, список, а в Польщі і Литві XV – XVIII ст. так ще називали державне архівосховище.

Метрика являє собою записи документів у книгах канцелярії ВКЛ (у її складі були канцлер, віце-канцлер, писарі, дяки) або окремі зібрання документів, починаючи з XV ст. і до 1794 р. включно, які зберігалися спочатку в Троках (Тракай), а з середини XVI ст. у Вільно. У середині XVIII ст. комплект книг метрики був переданий до Варшави. Під час третього розділу Польщі у 1794 – 1795 рр. метрика була перевезена до Петербурга, а в 1887 р. передана до Московського архіву Міністерства юстиції. У 1836 – 1837 рр. у Петербурзі книги метрики були пронумеровані і систематизовані спеціально створеною комісією. Остання поділила метричні справи на 12 відділів: 1) *книги записів*; 2) *книги судних справ*; 3) *справи публічні*; 4) *переписи*; 5) *виписи*; 6) *справи за печаткою*; 7) *книги Невідмінної ради і справи новітнього виробництва*; 8) *регісти (реєстри)*; 9) *книги копій*; 10) *давні акти*; 11) *родовідні*; 12) *карти і плани*. Ця структура метрики в основному збереглася дотепер. У наш час

основна частина метрики знаходиться в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) у Москві, складаючи окремий фонд № 389, який нараховує 584 одиниці зберігання. Згідно з Ризьким мирним договором, частина книг метрики (так звана Коронна метрика) у 1923 р. була передана до Польщі і зараз знаходиться в Головному архіві давніх актів у Варшаві (понад 400 позицій документів і 32 томи копій). Між іншими джерелами там знаходяться коронні судні й «писцові» (переписні) книги, щоденник Люблінського сейму, акти, які стосуються історії Руського та Подільського воєводств і українських земель у складі Речі Посполитої за період XV – XVIII ст.

Уперше короткий нарис з історії Литовської метрики та її складу подав відомий історик І. М. Данилович у вступі до першого тому видання під назвою «Книга посольская метрики ВКЛ, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 гг.)». Початок наукового вивчення Литовської метрики було покладено вже у другій половині XIX ст. відомим польським дослідником Станіславом Пташицьким (1853 – 1933), який склав коротку історію метрики, а також описав її книги та окремі документи. У 1887 р. він опублікував каталог Литовської метрики, який не втратив своєї наукової вартості й зараз. У своїх працях з історії Литви і Білорусії зверталися до вивчення окремих документів метрики Ф. І. Леонтович (1833 – 1911), М. В. Довнар-Запольський (1867 – 1934), М. К. Любавський (1860 – 1936), І. І. Лаппо (1869 – 1944). Однак саме у джерелознавчому аспекті Литовська метрика до 1917 р. ніким з істориків спеціально не вивчалася.

Оскільки оригінали книг Литовської метрики практично не збереглися, а в нашому розпорядженні є головним чином їх копії (переписування всіх книг метрики розпочалося за розпорядженням канцлера Лева Сапеги у 1594 р.), важливим джерелознавчим, а також гносеологічним завданням вивчення Литовської метрики є з'ясування первісного складу книг цього архівного зібрання. Цю важливу наукову проблему щодо першого періоду функціонування метрики досить успішно вирішив визначний історик і джерелознавець Микола Георгієвич Бережков (1886–1956). Досліджувати метрику він почав ще на початку XX ст., працюючи в Московському архіві Міністерства юстиції, де вона зберігалася. Першою його спеціальною працею про метрику є вступ до довідкового видання «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции» (М., 1915. Кн. 21), у якому дослідник подав опис № 5 – 12 книг записів метрики. У виданій в 1946 р. першій частині монографії «Литовская метрика как исторический источник» (що одночасно було й темою його докторської дисертації) М. Г. Бережков, ґрунтуючись на вивченні метрики й аналізі складу книг копій, відновив достовірні книги (оригінали – їх виявилося 32 за 1440 – 1490 і 1492 –

1523 рр., а також розрізнені, значні й невеликі за обсягом документи, які не могли бути включені до складу будь-якої книги.

У подальшому книги Литовської метрики також вивчала Ганна Леонідівна Хорошкевич, яка визначила три актуальні джерелознавчі завдання у дослідженні метрики: 1) вивчення співвідношення книг копій з оригіналами книг у великокнязівській канцелярії з 1522 р. до кінця XVIII ст.; 2) внутрішня критика різноманітних джерел, що входили до складу метрики; 3) вивчення посольських книг. Дослідниця підкреслила необхідність двох форм аналізу метрики – внутрішньої та зовнішньої, а також видання метрики. При цьому вона запропонувала різні принципи едиційної роботи в цьому напрямі: хронологічний, історико-географічний і тематичний.

Серед сучасних дослідників Литовської метрики найвідоміші є П. Грімстед-Кенеді, З. Кяупа, А. Василяускене, М. П. Ковальський, С. В. Абросимова та інші вчені.

Публікація документів із складу Литовської метрики розпочалася ще в 40-х рр. XIX ст., але спочатку вона здійснювалася без будь-якого плану й системи у двох напрямах: 1) видання окремих документів метрики (вибіркові публікації, витяги); 2) поактові видання книг метрики у цілому. З усіх публікацій, що з'явилися до 1917 р., найбільш монументальною й систематичною, хоча й незавершеною, була серія «Литовская метрика», яка виходила в багатотомному збірнику «Русская историческая библиотека» (упродовж 1903 – 1915 рр. було опубліковано п'ять томів). У збірнику вміщено три перші книги судних справ за 1510 – 1522 рр., три книги записів і три книги публічних справ. У 80-х рр. XX ст. було започатковано повну публікацію документів Литовської метрики. До 2000 р. планувалося опублікувати по 20 томів метрики польською і радянською сторонами. Однак цього досягти не вдалося, особливо з огляду на повільне виконання зобов'язань, покладених на країни СНД.

Наукова цінність Литовської метрики полягає в тому, що в її книги заносилися різноманітні документи державного публічноправового та приватноправового характеру, у яких зафіксувалися різноманітні аспекти життя тодішнього суспільства. Це привілеї, пожалування володінь і посад, устави (статути) про земські повинності, описи й люстрації замків, міст і сіл, документи про розміри податків, про порушення і порядок ведення судових справ, вироки, дозволи на заснування населених пунктів, надання окремим з них прав на самоврядування за магдебурзьким правом, документи, які відображали фінансові справи у державі та зовнішньополітичну діяльність ВКЛ.

У фонді 389 Російського державного архіву давніх актів (м. Москва) зараз міститься 147 томів книг записів і невелика група (відділ) книг переписів (22). Орієнтацію у такій кількості різноманітних документів Литовської

метрики полегшують вміщені у кожному томі реєстри (покажчики або переліки заголовків справ).

Першу групу (відділ) книг Литовської метрики утворюють *книги записів*, які є найважливішою частиною цього зібрання як за кількістю (близько 37 % від загальної кількості), так і за своїм значенням. Саме в цих книгах зосереджено документи, які підтверджували право на володіння нерухомим майном, надання феодалам різних прав і привілеїв. Це грамоти (королівські й великокнязівські) про надання земельних володінь, прав збору податків, купчі, заставні, статути земель, окремі дипломатичні акти. Термінологія заголовків актів, які входять до книг записів Литовської метрики, досить різноманітна, однак можна виділити основні різновиди записів. Найчастіше у книгах зустрічаються документи з такими оригінальними назвами: *«лист»* (у значенні грамота), *«підтвердження»* (підтверджувальна грамота), *«признання»* (акт визнання відповідних прав), *«привілей»*. Серед листів-грамот, у свою чергу, вирізняються: 1) листи-накази представникам місцевої адміністрації, які стосуються зовнішньополітичних і військових питань; 2) листи-розпорядження, які направлялися місцевою адміністрацією для вирішення господарчих і фінансових питань; 3) листи про надання земельних володінь і кріпосних селян феодалам; 4) листи з дозволом організовувати ярмарки і торги, відкривати корчми; 5) листи-дозволи на торгівлю без державних податків; 6) листи-майнові домовленості між окремими феодалами; 7) листи, які окреслювали відносини між духовними (монастирями і церквами) і світськими феодалами.

Особливим різновидом листів є *«лист продажний»*, тобто своєрідний акт купівлі-продажу майна.

«Привілей» теж є досить розповсюджений різновид записів у розглядуваному відділі книг Литовської метрики. У ньому фіксувалися пожалування магнатам і шляхтичам («земянам»), представникам місцевої великокнязівської і королівської адміністрації на рухоме й нерухоме майно, організацію ярмарок, неоподаткувану торгівлю. У цьому сенсі привілеї мають багато спільного з листами, однак відрізняються від них відсутністю розпоряджень, наказів та інших норм імперативного характеру.

«Потвердження» (підтверджувальні грамоти) прийнято розрізняти за тією ознакою, представникам яких соціальних груп вони видавалися: 1) підтверджувальні грамоти магнатам і шляхтичам на володіння нерухомим майном; 2) підтверджувальні грамоти міщанам; 3) підтверджувальні грамоти духовенству.

До розглянутих різновидів записів близькі й ті, у яких фіксувалися факти подання документів у великокнязівську канцелярію для підтвердження певних прав і привілеїв. Заголовки таких актів мали особливу форму: *«виписаннє привілею»*, *«відімус»* тощо. Особливий інтерес являють *«відімуси»*,

оскільки за ними, як і за *«сумаріушами»* можна частково відновити актові документи, які не збереглися до нашого часу.

Інші різновиди документів: *«признаннє»* – офіційно фіксоване надання прав і повноважень; *«визнаннє»* – підтвердження достовірності документа особою, від імені якої він складався; *«сознаннє»* – запис свідчення у великокнязівській канцелярії; *«оповіданнє»* – запис скарги у суді; *«угода»* – договір, погодження двох сторін у спірному питанні.

Для вивчення економічних питань особливий інтерес мають документи про надання великими князями литовськими права аренди мит торговельних, корчем, млинів із вказівкою на термін аренди і плати за неї. У вигляді *«квитанцій»* або *«лічби»* фіксувалися кошти, які надходили у казну від королівських митників. Хоч серед книг є спеціальні книги судових справ, але і в книгах записів часто фіксувалися спірні судові питання під заголовками *«справа»*, *«одложення справи»*, а також рішення по них (*«ухвала»*, *«вирок»*). Останні переважно приймалися «господарем», тобто великим князем або від його імені.

Друга група (відділ) книг Литовської метрики – *книги судних* або *судових справ* (близько 30 % від загальної кількості). У ці книги заносилися не лише судові рішення, а й документи, які стосувалися судочинства. Окрім того, сюди потрапили деякі документи, які не мають прямого відношення до цих питань або навіть не підходять до згаданого розряду книг. З них лише частина стосується українських земель. Форми або види записів тут такі: 1) *«справа»* (матеріали судового слідства); 2) *«отложеннє»* (перенесення слухання справи на інший час; 3) *«преложеннє»* (по суті аналогічне за змістом попередньому різновиду); 4) *«припоминанє»* (висунення звинувачень потерпілою стороною); 5) *«оповіданнє»* (скарга в судові установи); 6) *«визнаннє»* (показання свідків), 7) *«вирок»* (рішення, присуд великого князя (або від його імені), «панів-рад», верховної судової інстанції з окремого спірного питання. У цілому це одна з найважливіших груп актових джерел у складі метрики, у яких відобразилися соціально-правові відносини та боротьба за свої права окремих соціальних груп. Окрім цього, у книгах судових справ Литовської метрики зустрічаються ще такі різновиди записів: «постановлення», «учинення вольним», «позначення певного року», «записання пильності», «угода», «уписання», «декрет», «дання моци зуполное», «познання», «вивод», «вивод познання», «визнання», «подтверження» тощо. Отже, серед записів у книгах судових справ зустрічаються такі ж, як і в книгах записів (привілей, підтвердження та ін.).

Третя група книг Литовської метрики – *книги публічних справ* – порівняно невелика і налічує всього 36 томів. До них заносилися сеймові і конфедератські рішення, постанови, прохання, відмови на них, відомості про

посольства в іноземні держави, переліки воєводств і повітів, устави земель, переліки тих, хто йшов на військову службу або направлявся на громадські роботи. Як і в книгах записів, тут також містяться копії великокнязівських і королівських грамот, привілеї на земельні володіння, організацію нових поселень, торгів і ярмарків.

Для вивчення історії українських земель непересічне значення має ще один відділ книг Литовської метрики – *книги переписів*, хоч у цілому із 22 таких книг фонду у РДАДА лише 2 безпосередньо стосуються України. Зате обидві люстрації досить розлогі й змістовні (одна з них налічує 126 аркушів рукопису, інша – 202 аркуші). Вони є переписами або описами українських замків і сіл, які були до них приписані і відбували на них повинності. Хронологічно переписи розділяють лише 7 років. Перший з них, що має назву *«Реестр пописов замков»* (1545 р.) (книга перепису № 561), складається з 11 частин (6 замків і піддані їм села). Перепис містить докладний опис кожного замку, його розташування, стану фортифікаційних споруд, наявності продовольства й амуніції, вказівки на те, які саме види замкових і мостових відробітків відбували залежні селяни тощо.

Інша книга перепису № 563 має заголовок *«Книга пописаня замков украгинных за розказанем короля Жикгимонта Августа в року 1552»*. Королівські замки в цій книзі описані в такій послідовності: Черкаський, Київський, Остерський, Чорнобильський, Мозирський, Овруцький, Житомирський, Вінницький, Брацлавський, Кременецький, Луцький, Володимирський. Значення книг переписів українських замків визначається тією величезною інформацією, у т. ч. й прихованою, функціональною, яка міститься в них і стосується різноманітних аспектів життя тогочасного суспільства. Відомості про споруди, амуніцію, продовольство, замкову обслугу, повинності різних категорій підданого населення, його склад, заняття, нерухоме майно тощо мають велику наукову цінність і допомагають вивчати цілий ряд конкретно-історичних аспектів, які стосуються українських земель у литовсько-польську добу.

Звичайно, не всі питання історії України знайшли своє адекватне висвітлення в документах Литовської метрики, є в ній окремі хронологічні й тематичні лакуни, але в цілому без цього важливого комплексу актових джерел практично неможливе адекватне відтворення основних соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися у ВКЛ і Речі Посполитій протягом кінця XIV – XVIII ст.

5. Руська (Волинська) Метрика як джерело з історії українських земель

Руська (Волинська) Метрика (далі РМ) – це реєстрові книги Руської канцелярії як структурного підрозділу польської королівської (Коронної)

канцелярії, які велися з 1569 по 1673 рік. До складу РМ входять офіційні копії (вписи) значної частини документів, що видавалися в канцелярії за дорученням короля або його довірених осіб, а також тих, які надходили до канцелярії і за розпорядженням її керівників повинні були там фіксуватися. Юрисдикції РМ підлягали Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, перші три з яких були інкорпоровані до складу Польського королівства за Люблінською унією, а останнє – створене у 1633 р. із східної частини Київського воєводства та земель Чернігово-Сіверщини, відвойованих у Московської держави Річчю Посполитою внаслідок війн початку XVII ст. У розпорядженні сучасних дослідників зараз є 29 книг Руської Метрики. Вона є фактично єдиним майже повністю збереженим комплексом книг, що висвітлює історію українських земель означеного періоду, оскільки, за підрахунками М. П. Ковальського, на сьогодні збереглися лише 1 книга Київського гродського суду, 12 – Житомирського, 1 – Вінницького, а також 1 книга Брацлавського земського суду, що становить мізерну частку від колишньої їх кількості. У подібному стані збереглися й книги київського та брацлавського підкоморського судів. Згідно з реконструкцією Н. Яковенко, київський підкоморський суд упорядкував за 1581 – 1659 рр. 6 книг, з яких фрагментарно збереглися тільки 3, зшиті в одному конволюті (рукописному збірнику), а брацлавський підкоморський суд залишив по собі за 1580 – 1665 рр. 5 книг, жодна з яких не збереглася. Фактично відсутні на сьогодні створені в другій половині XVI – XVII ст. на теренах Київського і Брацлавського воєводств магістратські, замкові, ратушні та інші різновиди серійних книг.

Ще у 70-х рр. XVII ст. та другій половині XVIII ст. відповідно руським писарем Стефаном Казиміром Ганкевичем і регентом Малокоронної канцелярії Яном Франциском Цивінським було укладено два детальні подокументні описи. Але, незважаючи на це, РМ ще довго залишалася поза увагою дослідників. На сьогоднішній день література, присвячена її вивченню, не така вже й значна і в цілому може бути умовно поділена на дві групи: 1) праці, присвячені вивченню архівної історії метрики; 2) дослідження, у яких здійснено джерелознавчий аналіз окремих документів чи їх збірок у складі РМ.

Перший напрям був започаткований польським істориком-архівістом Анжеєм Гулінським, яким у 1853 р. написана, але так і не опублікована праця під назвою *«Historia Metryki Koronnej i Litewskiej»*. Один із її розділів присвячений загальній характеристиці РМ. Незважаючи на залучення до дослідження окремих цінних матеріалів, А. Гулінському через відсутність книг самої РМ, які зберігалися у той час в Архіві Правлячого Сенату в Петербурзі і тому користуватися ними було складно, вдалося лише окреслити даний джерельний комплекс, спираючись переважно на власні гіпотези та здогадки.

Інший польський дослідник, який деякий час був метрикантом комплексу реєстрових книг, окремих документів, родовідних документів та карт під назвою *«Литовська метрика»*, Станіслав Пташицький у своїй праці *«Описание книг и актов Литовской метрики»* (1887) не лише навів опис 28 книг РМ, але й висловив деякі слушні зауваження стосовно характеру даних книг, періоду їх ведення, належності до Коронної канцелярії та архівної історії самої серії. Завдяки цій праці факт існування у складі архіву «Литовської метрики» окремої серії книг Коронної канцелярії для східноукраїнських воєводств за 1569 – 1673 рр. став відомим широкому колу дослідників історії України.

Майже через сто років вивчення архівного аспекту історії РМ було продовжене польськими істориками-архівістами І. Сулковською-Курасьовою та М. Возняковою в процесі укладання ними інвентаря книг Коронної метрики. Ними було використано два дуже важливих джерела: загальний інвентар книг РМ близько 1676 р. авторства С. К. Ганкевича та його ж подокументний опис цього зібрання за 1673 р., які дали можливість досить адекватно реконструювати склад метрики і навести її загальну характеристику.

До кола зацікавлень американської дослідниці П. Кеннеді-Грімстед з середини 80-х рр. XX ст. між іншими потрапили й питання щодо архівної історії РМ, зокрема її загальна характеристика, визначення складу книг, аналіз певних елементів діяльності Руської канцелярії, як у цілому, так і окремих книг, а також архівознавче опрацювання РМ протягом XVII – XIX ст., зокрема складання описів С. К. Ганкевичем та Я. Ф. Цивінським. Серед найважливіших здобутків П. Кеннеді-Грімстед – встановлення точної кількості чистових книг РМ та відтворення процесу їх формування.

Другий напрям в історіографії РМ представлений роботами, у яких здійснено конкретно-джерелознавчий аналіз окремих її документів або тематичних збірок. Зачинателем його був видатний український історик М. Грушевський, який наприкінці XIX – на початку XX ст. у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» паралельно з публікаціями документів РМ подав ряд невеликих за обсягом, але надзвичайно змістовних джерелознавчих розвідок, у яких аналізуються інформативні можливості опублікованих документів. Саме джерелознавче дослідження РМ продовжив інший український історик Ф. Ніколайчик. Він опублікував розшукані ним у РМ документи, у яких подано відомості про формування землеволодіння князів Вишневецьких у Лівобережній Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Після розвідок М. Грушевського та Ф. Ніколайчика книги РМ надовго випали з поля зору джерелознавців. Лише у 1970-х – 1980-х рр. цей джерелознавчий напрям був продовжений у ряді праць історика й джерелознавця М. П. Ковальського. У першу чергу, ним були проаналізовані «міські» документи у складі РМ (локаційні, магдебурзькі, торгово-ярмаркові привілеї,

цехові статути і судові декрети, які стосувалися соціальних протиріч в українських містах. Також саме М. П. Ковальський відновив започатковану ще М. Грушевським традицію вивчення РМ шляхом подокументної евристики. У даному напрямі також працювали учні М. П. Ковальського – П. М. Кулаковський, В. А. Брехуненко та С. В. Абросимова. Зокрема, П. М. Кулаковський у 1992 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Руська (Волинська) метрика (1569 – 1673 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводств», а також опублікував ряд спеціальних праць на цю тему.

Інформативні можливості книг РМ та окремих документів з їх складу досить широкі. Особливо багато інформації вони надають для вивчення процесу зростання королівського землеволодіння, колонізації нових земель, діяльності системи державної адміністрації, життя міст на основі магдебурзького права, козацьких рухів, генеалогії місцевих шляхетських родів. Особливо перспективним є вивчення декретів сеймового, асесорського і реляційного судів.

Поява РМ стала можливою у результаті Люблінської унії 1569 р., яка закріпила українські воєводства у складі Речі Посполитої. З огляду на тогочасні реалії за ними було збережено право на вживання руської мови як діловодної і Волинського статуту як основи судочинства. Останні два чинники визначили неминучість ведення у Коронній канцелярії окремих книг для інкорпорованих воєводств.

РМ, як і Литовська та Коронна метрики, мала досить яскраву соціальну спрямованість. До сфери її юрисдикції могли потрапити лише привілейовані стани Речі Посполитої. До таких станів належав, насамперед, «політичний народ», тобто стан з чіткою ідеологією – шляхта, духовенство, а також міщанство, яке користувалося Магдебурзьким правом, причому шляхта не просто обов'язково підлягала юрисдикції РМ, а й визначала, внаслідок своєї політичності, тобто ідеології «руського сарматизму», процес ведення книг руської серії. Ця соціальна база поступово й неухильно зменшувалася у зв'язку з полонізацією українців та білорусів.

У роки ведення в Коронній канцелярії (1569 – 1673 рр.) окремих книг, що стосувалися саме українських воєводств, у канцелярському середовищі, причетному до цього процесу внаслідок існуючого розподілу праці між урядниками, які працювали з коронними і руськими книгами, уперше з'явилися поняття «Руська метрика» (1620 р.), «Волинська метрика» (1620-ті рр.), «Руська канцелярія», «Волинська канцелярія» (початок 1630-х рр.), «Канцелярія декретова Руська», «Канцелярія декретова Волинська» (кінець 1650-х рр.). Як свідчить аналіз документів РМ, поняття з прикметником «Руська» вживалися стосовно всієї метрики, тоді як застосування понять з прикметником «Волинська» обмежується лише волинським документальним матеріалом.

Самі ж книги РМ є записово-декретові, а їх сучасний склад можна вважати фактично тотожним існуючому за станом на 1673 р. Безсумнівним фактом є наявність невеликих внутрішніх втрат у чистових книгах РМ, а також нестача принаймні 5 чорнових її зошитів (протоколів).

Документи метрики свідчать, що протягом 1569 – 1673 рр. мав місце поступово наростаючий процес вилучення українських документів із сфери компетенції РМ і переведення їх у зону впливу Коронної метрики із зосередженням у Варшаві. Як наслідок, книги руської серії практично ніколи не концентрували в собі виключно лише українські документи, що видавалися Коронною канцелярією або ж надходили до неї.

У своїй діяльності Руська канцелярія користувалася тими ж методами і прийомами, що й Коронна канцелярія. До її книг вписувалися документи, які з погляду права можуть бути зведені у 7 груп: *листи публічного характеру (привілеї, універсали, сеймові акти, люстрації, лімітації, межові акти, консенси, королівські листи-послання), приватні акти (цесії, даровизни, ревітації, продажні записи, застави, фундуші, квити, тестаменти, інтерцизи, пленіпотенції та ін.), протестації та маніфестації, реляції, судові рішення (арешти, контумації перші, реєкти, евазії, реляксації, публікації баніцій, декрети інфамій, діляції та ін.), дипломатичне листування, вірчі копії (відімуси, трансумпти)*. Дані документи записувалися до книг як *у формі обляти (слово в слово)*, так і *у формі зізнання (переказом основного змісту)*. Документи, що видавалися самою канцелярією, вписувалися до книг у формі обляти; документи, що надходили до канцелярії, могли фіксуватися у книгах як у формі обляти, так і у формі зізнання. До документів, які вписувалися до книг РМ у формі зізнання, належали реляції, протестації і маніфестації, а також деяка частина приватних актів. Подібно до Коронної канцелярії реєстрація документів у Руській канцелярії відбувалася у два прийоми: спочатку документ фіксувався у чорновій книзі (протоколі), а потім – у чистовій книзі (індукті). Досить розповсюдженою в Руській канцелярії була практика видачі на прохання клієнтів виписів та екстрактів з документів РМ. Видані з канцелярії виписи та екстракти, як свідчать документи, мали юридичну силу, тобто могли бути використані як правовий доказ у тому чи іншому суді. Займалася Руська канцелярія і визначенням автентичності документів, що надходили до канцелярії і підлягали впису. Прийоми такого визначення були загальноприйняті: дослідження матеріалу, на якому написаний документ, печатки, засвідчувальні підписи.

У цілому значний інформаційний потенціал документів РМ спроможний суттєво вплинути на існуючі нині інтерпретації тих чи інших аспектів української історії. Особливого значення він набуває для відносно бідної на документальний матеріал історії українських земель XVI – XVII ст.

6. Джерела описово-статистичного характеру з історії українських земель кінця XIV – першої половини XVII ст. «Устава на волоки» 1557 р. Люстрації, інвентарі, ревізії, «писцові книги»

Для вивчення соціально-економічних питань розвитку українських земель у складі ВКЛ та РП велике значення мають різноманітні джерела описово-статистичного характеру: *устави, інвентарі (описи), люстрації* та *ревізії*. Устави призначалися для опису господарських (великокнязівських) маєтностей і мали певні відмінності, пов'язані з характером господарства в тій чи іншій частині держави. За період з XV по XVI ст. було створено досить багато місцевих устав, на основі яких у 1557 р. було вироблено *«Уставу на волоки»*, яка в подальшому постійно доповнювалася новими даними й уточнювалася, будучи своєрідним взірцем для подібних документів. Метою устави стало розмежування великокнязівських і боярських земель, а також перевірка прав на землеволодіння й повернення до великокнязівської казни земель, захоплених незаконно, перепис селян і їх майна, встановлення селянських повинностей. За «Уставою» була виділена основна податкова одиниця – волока, яка вважалася звичайним наділом для одного селянського двору (у дворі могло бути декілька хат). Вона приблизно дорівнювала 19 – 21 га і наділялася в трьох полях. Саме з волоки були визначені основні повинності залежних селян, які складалися з панщини, натуральних і грошових податків, церковної десятини тощо. Впровадження «Устави на волоки» призвело до державного обмежування приватних земель, супроводжувалося встановленням твердих надходжень до великокнязівської скарбниці.

Починаючи з XVI ст. господарчі описи земель ВКЛ частково збереглися у різноманітних інвентарях та ревізіях. Спочатку здійснювалися інвентарні описи переважно церковних володінь, а потім державних (королівських або великокнязівських) та приватних феодальних маєтків. Інвентарі складалися при зміні осіб на адміністративних посадах (старост), переданні земель в аренду або після її закінчення. Після розділу королівщин у 1590 р. на староства та економії складалися інвентарі і в останніх. Регламентація проведення інвентарних описів була передбачена сеймовою конституцією Речі Посполитої у 1601 р. В інвентарях, як правило, вказувалися кордони маєтностей, відомості про садибу господаря, описувалося саме господарство (фільварок), подавалися відомості про церкви й духовенство, міста й села, кількість господарств у них, забезпеченість землею, робочими руками, реманентом. Інвентарі часто вказували джерела й розміри прибутку, податки й повинності міщан, селян, общини, іноді національність, віросповідання населення, якість ґрунтів, наявність лісів, водних артерій, шляхів сполучень тощо. Часто в інвентарях наводилися відомості про подані власниками підтверджувальні документи що-

до права на володіння або сумаріуші з вказівкою, у яку саме з книг записів метрики вони були внесені.

Такі інвентарі староств зараз переважно зберігаються в архівах Польщі, хоч багато з них безпосередньо стосуються історії українських земель. Щоправда, вони досить нерівномірно розподіляються за часом складання та охоплюваними регіонами. Скажімо, щодо XVI ст. Дрогобицьке, Галицьке та Львівське староства представлені досить значною кількістю інвентарів, які між собою розділені проміжком часу у 5 – 10 років, завдяки чому можна здійснювати їх порівняльний аналіз, виявляти динаміку й тенденції розвитку основних економічних явищ та процесів на цих землях (хоч, зрозуміло, не всі аспекти знайшли в них однакове відбиття). Натомість інші українські староства значно слабше репрезентовані у подібних джерелах того часу. Інвентарі українських земель XVII ст. представлені описами Білоцерківського (1616 та 1622 рр.), Канівського (1622 р.), Остерського (1626 р.), Володимирського (1636 р.) та Вінницького (1604 р.) замків. Певний інтерес являють також інвентарі духовних латифундій. До них належить, наприклад, інвентар острозьких духовних володінь 1517 р., у якому перелічені села, що належали «попам острозьким руським» та острозькій замковій церкві з вказівкою кількості жителів (селян та підсусідків), маєтностей, розміру натуральної, відробітної та грошової рент.

Подібними до інвентарів були ревізії, які періодично проводилися як у маєтках великого князя, так і в приватних володіннях. Якщо інвентарі були описами широкого плану з різноманітною інформацією, то ревізії переважно мали більш локальний характер, як у географічному сенсі, так і щодо відтворення в них різних числових і описових показників. У цілому вони мали більш локальні завдання. Так, «Ревизия пущ и переходов» 1559 р. і «Ординація» 1631 р. включають матеріали опису лише лісових угідь ВКЛ.

Одне з найважливіших місць серед джерел статистичного характеру розглядуваного періоду в історії України належить люстраціям. Про окремі з них у складі «Литовської метрики» йшлося вище. Подібні джерела можна також знайти серед книг Коронної метрики. Скажімо, щодо другої половини XVI ст. у їх складі стосовно історії України важливе значення мають люстрації, які охоплювали територію Руського, Подільського та Белзького воєводств (1564 р.), Самборського (1568 р.) і Дрогобицького (1569 р.) староств, Руського воєводства за 3 роки (1569, 1570, 1616 рр.) та Барського староства (1569 р.).

Цінний фактичний матеріал про соціально-економічне становище українських земель на початку XVII ст. містять спеціальні книги люстрацій Коронної метрики, серед них Подільського, Брацлавського та Київського воєводств 1615 – 1616, 1622, 1629 і 1636 рр., Руського, Белзького і Волинського

воєводств 1628 р. Більшість цих джерел була опублікована в «Актах Юго-Западной Руси» (1886) та «Жерелах до історії України-Руси» (1895 – 1900).

Подібні матеріали з історії економіки є і в «писцових книгах», де основна увага приділена опису міст і поселень, встановленню земельних кордонів між ними. У цих книгах також наведено окремі відомості про повинності кріпосних селян.

ЛЕКЦІЯ 9
ЛІТОПИСАННЯ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Західно-руські (білорусько-литовські) літописи кінця XIV – першої половини XVII ст. як джерела з історії України

Після створення Галицько-Волинського літописного зводу XII ст. на українських землях літописна традиція не припинялася. Але, на жаль, літописи, які були б створені у XIV – першій чверті XV ст., до нас не дійшли, в усякому разі науковцям такі невідомі. А ось різноманітних літописних списків, датованих після 1440 р., збереглося досить багато. Саме їх і прийнято в історіографічній традиції називати західно-руськими або білорусько-литовськими літописами. Одні дослідники налічують 25 таких літописних списків, інші – щонайбільше 14. Усі ці списки утворюють три основні редакції: старшу, створену близько 1440 р., складну – 1550 р. і повну – 1560 р.

Супрасльський літописний звід першої половини XVI ст. Найбільш «українським» за змістом цілком справедливо можна вважати Супрасльський список, або, як його частіше називають, Супрасльський літопис. Насправді це літописний звід. Назва його походить від назви монастиря під м. Білостоком (нині у Польщі), де він був виявлений. Сам монастир було засновано на землях білоруських магнатів Хоткевичів приблизно у XIV ст. Відомо, що рукопис літопису складався за завданням князів Одинцевичів, земельні володіння яких знаходилися у Східній Білорусії та Смоленщині, а його переписувачем був згаданий у тексті літопису Григорій Іванович (близько 1520 р.). За окремими списками літопис доведено з 862 до 1541 р. Першим знайшов цей літопис у 1823 р. у згаданому монастирі дослідник білорусько-литовського літописання І. Данилович, тому цей звід іноді ще називають літописом Даниловича. Уперше опублікував цей літопис князь Оболенський у 1836 р. під назвою «Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи». Цим було підкреслено той факт, що в основу джерела були покладені витяги з Новгородського IV та Новгородського V літописів, які сходили до псковського зводу XV ст., та декілька відомостей, запозичених з київського літописання. Згодом, уже в 1907 р., «Супрасльський

літопис» у комплексі білорусько-литовських літописів помістили О. Шахматов та С. Пташицький під назвою «Западнорусские летописи» як 17-й том «Полного собрания русских летописей». Останнє за часом видання даного літопису здійснив у 1970-х рр. визначний білоруський джерелознавець радянської доби М. М. Улащик (*«Летописи белорусско-литовские»*). Зараз Супрасльський літопис, у якому є чимало відомостей про політичні й військові події в Україні у XIV – XVI ст., зберігається в архіві Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук.

Літописний список складається з трьох частин. Першу частину з оригінальною назвою *«Сказание о верных святых князей руських»* невідомий автор скомпонував, скорочуючи та комбінуючи відомості з давньокиївських, волинських, подільських, новгородських і частково московських літописів до 1427 р., а також деяких польських хронік. Друга частина має назву *«Летописец великих князей литовских»* і охоплює період 1431 – 1446 рр. У ній викладено події за хронологічним принципом. Третю умовну частину списку становлять літописні оповідання, сказання, повісті або окремі замітки за 1447 – 1505 рр. Наприклад, у повісті *«О подольской земли»* як частині списку розповідається про київського князя Скиригайла та ченця Фому, який мав намісництво від митрополита у святій Софії і отруїв князя, давши йому зілля. Створення цієї повісті датується вченими першою половиною XV ст.

У найдавнішій частині літописного зводу переважно переповідаються найбільш значні події, зафіксовані у київському літописанні. Але в другій частині, після короткого переказу київського літописання, є оригінальні продовження, написані невідомим автором. Це свідчить, як стверджують сучасні дослідники, про включення до неї звісток з якогось невідомого західно-руського літопису, який не дійшов до нас. У сучасній науковій літературі цей втрачений літопис називають Волинським коротким. З 862 і до 1240 р. Супрасльський літопис фактично є скорочений і не зовсім точний конспект з давнього Київського (Лаврентіївського) літопису.

Окремі вчені вважають, що період з 1240 по 1491 рр., якому відведено всього декілька сторінок, є витягом із смоленського літопису, що не дійшов до нашого часу, але частково увійшов до Воскресенського зводу. Однак і в цьому уривку є опис окремих цікавих історичних подій, які відбувалися в Україні наприкінці XIV – протягом XV ст. Скажімо, у ньому передано битву на Ворсклі 1398 р. між військами великого князя Вітовта з татарським ханом Темір-Куклуєм. Наводяться імена 18 литовських і руських князів, які загинули під час битви. Серед них Андрій Полоцький Ольгердович, Іван Борисович Київський, Федір Патрикеєєвич Волинський та ін. Є також інформація про боротьбу Свидригайла із Сигізмундом Кейстутовичем за великокнязівський престол у 30 – 40-х рр. XV ст. При цьому особливо виразно продемонстровано

методи боротьби, які майже нічим не відрізнялися від татарських. Становлять інтерес відомості про те, як поляки після смерті Вітовта у 1430 р. закріпилися у Кам'янці, пограбувавши місто.

Нарешті частина, що охоплює 1491 – 1516 рр., є найбільшою і найзмістовнішою. У Супрасльському списку вона має назву *«Краткая Киевская летопись. От начала земли русской до 1516 года»*. Давня історія Русі подана на основі київського і галицько-волинського літописання XI – XIII ст., а період 1491 – 1516 рр. – крізь призму сприйняття очевидця подій. За її змістом можна констатувати, що це не компіляція, і не скорочення якогось попереднього літописного твору, а оригінальні записи, зроблені людиною, яка, ймовірніше всього, жила на Волині, оскільки в цій частині головна увага зосереджена саме на волинських подіях. Розповідається у літопису про набіги татар на Волинь, про долю церкви, про місцеву шляхту. Особливо чітко й докладно описано руйнування й плюндрування Волинської землі татарами у 1491 р. У той же час із захопленням описані перемоги волинських князів над татарськими ордами, наприклад у 1497 р. Улюблений герой автора – князь Костянтин Іванович Острозький, а сам літопис завершується оповіданням про перемогу його війська над татарами під Оршею і похвалою йому: «...как же и в нынешнее время случися видети того доброго и храброго воина, пореклом стратилата князя Костентина Ивановича Острозького». З цього видно, що автор заключної частини був сучасником князя. Це досить цікава частина, оскільки події, які розглядаються в ній, не описані в жодному іншому літописі.

Баркулабівський літопис (1545 – 1633 рр.) свою назву отримав від селища Баркулабове поблизу м. Старий Бихов Могильовської області (нині Республіка Бєларусь). На думку вищезгаданого М. М. Улащика, літопис створено не пізніше 30-х рр. XVII ст. Його автором вважається священник Федір Филимонович. Ще до 1917 р. літопис публікувався 7 разів: уперше з купюрами і пропусками П. Кулішем під назвою «Баркулабовская летопись (1563 – 1608 гг.)» у 2-му томі його книги «Материалы для воссоединения Руси» (1877), потім М. Довнар-Запольським у 1908 р. в «Университетских известиях» і окремим виданням, а також тричі Є. Р. Романовим. Однак у повному обсязі літопис був опублікований лише у 1962 р. О. М. Мальцевим. Останнє його видання було здійснене у 32-му томі «Полного собрания русских летописей» за редакцією М. М. Улащика.

Літопис відрізняється серед інших білорусько-литовських літописів не лише соковитою образною мовою, але й особливостями місцевого характеру. Автор зосередив увагу на описі подій, пов'язаних з Баркулабовим, Могильовом і Полоцьком та прилеглими до них районами. Матеріали літопису досить нерівномірно розподілені в часі. Перше повідомлення датоване 1545 р. (відомості про Берестейський сейм 1544 р.), потім з деякою перервою

висвітлено події з 1563 по 1608 р., а наприкінці йде запис за 1633 р. Найточніші відомості літопису стосуються подій останнього десятиріччя XVI – початку XVII ст., де автор виступає як очевидець і учасник подій. У літописі можна знайти різноманітні відомості про повсякденне життя простих людей, господарство та побут селян, про час та умови проведення польових робіт. Особливе значення мають записи більш ніж за 20 років про ціни на жито, овес, гречку, коноплі, горох, капусту, про врожайні та неврожайні роки, голод і його наслідки. Глибокий інтерес до життя народу, співчуття до його страждань і становища проходять через весь літопис. Дуже зворушливо автор зобразив наслідки неврожайного 1601 р., коли через голод померло багато людей.

Між іншим, літопис містить також цікаві відомості про дії російських військ під Могильовом наприкінці Лівонської війни, про перебування у Білорусії українських козаків під час повстання під проводом Северина Наливайка, про Лжедмитра I і московське повстання 1606 р., про боротьбу між православними та прихильниками унії на території Речі Посполитої (у тому числі й на українських землях).

Літопис Биховця середини XVI ст. Цей літопис дійшов до нашого часу у вигляді двох різних списків та одного фрагмента з третього. Знайдений був в особистій колекції гродненського міщанина О. Биховця вчителем Віленської гімназії І. Климашевським. Учитель надрукував невеликий уривок літопису. Повну його публікацію здійснив у 1846 р. польський вчений Теодор Нарбут під назвою «Хроника Быховца». Після цього літопис друкували ще декілька разів, найпізніше у тому ж 32-му томі «Полного собрания русских летописей» у 1975 р. Спеціально досліджували його зміст такі відомі вчені, як О. Зимін, М. Ючас, Ю. Драгун, М. Улащик. Насправді це джерело є літописний звід, укладений близько 1548 р. Слід зазначити, що список, за яким літопис опублікував Т. Нарбут, не мав кінця й обривався 1507 р. Познанський список більш повний, а аркуш знайдений В. Мухановим, завершував рукопис, про що робив припущення ще Нарбут. На думку В. Б. Антоновича, цей літопис потребує особливо критичного ставлення, оскільки в ньому багато легендарного та тенденційного. Дехто з учених вважає, що в його основу покладено «Літопис Великих князів литовських», який було написано приблизно в середині XVI ст. при підготовці Люблінської унії, коли литовська шляхта боялася відкрито співробітничати з польською (що й відтворено в літопису). Літопис охоплює події з історії Великого Литовського князівства від XIII до XVI ст. Укладач весь час намагається довести переваги литовського дворянства, посилаючись на давність його походження та знатність пращурів, які походили від римлян, а останні нібито прийшли в Прибалтику ще після погрому Аттіли і заснували тут свої колонії.

За змістом літопис поділяється на три частини. У першій наведено переважно легендарні відомості, створені на підставі середньовічних місцевих усних і письмових переказів та пов'язані з топографією краю (про римське походження Литви і т.п.). Наприклад, з імені Юрбург (місто, яке, як відомо, було засноване насправді німецькими хрестоносцями) виводиться генеалогія князя Борка, сина Палемона, легендарного засновника першої династії великих литовських князів. У цілому перша частина літопису, яку доведено до кінця XIV ст., є своєрідне переплетіння різноманітних легенд і вигадок, вірогідність та достеменність яких викликає сумнів.

Друга частина літопису – це список з літопису Даниловича з багатьма місцями, майже повністю подібними. Однак у цій частині є й окремі оригінальні. Вставлені епізоди ґрунтуються на фамільних легендах і переказах, пов'язаних з топографією. Наприклад, для виведення генеалогії Немировичів автор описує військову сутичку між військами Вітовта і Василія II на р. Угра, а також переговори між ними, на яких дії Немировича були схвалені й відзначені великим князем Литовським. В іншому місці, щоб вивести родовід Воловичів, розповідається про похід Казимира Ягайловича в Сілезію. Під час нього пращур Воловичів, який був кінним лицарем у загоні Казимира, у бою врятував тому життя. Такі вставки являють собою ніби фамільні легенди знатних родів Литовського князівства, а серед останніх зустрічаються й українські.

Нарешті третя частина літопису передає події очима сучасника від часів Казиміра Ягайловича до одруження Сигізмунда-Августа (1530 – 1572 рр. – король польський, 1548 – 1572 рр. – князь литовський). Ця частина більше схожа на мемуари, а її достовірність не викликає особливих сумнівів. У цілому літопис досить рельєфно відображає міжусобну боротьбу литовських князів, стосунки Литви з Польщею, Тевтонським орденом, Золотою Ордою, Кримським ханством. Є в ньому й окремі матеріали про боротьбу українського населення проти литовського та польського панування.

До білорусько-литовських літописів належать також «Літописець великих князів литовських», «Літопис Авраамки», «Літопис Великого князівства Литовського». Написані вони переважно мовою, дуже близькою до сучасної білоруської. Їх поділяють на дві групи – Короткі та Просторі зводи. Цей поділ, хоча дещо й умовний, якщо судити з обсягу літописів, у цілому відповідає походженню відомостей. Якщо в коротких списках переважають білоруські свідчення, то в просторих – в основному – литовські. Загальноруський звід у західно-руській обробці під назвою «Літописець великих князів Литовських», який являє собою коротку редакцію, створений, можливо, близько 1428 – 1430 рр. За окремими списками викладення подій в ньому доведено до 1446 р. Він проникнутий ідеєю возвеличення ВКЛ і його князів. У «Літописці»,

наприклад, оповідається про повстання у Смоленську 1440 р. проти намісника великого князя Сигізмунда Андрія Саковича. Окремі списки літопису містять опис битви при Грюнвальді 1410 р. та битви при Танненберзі, де об'єднані руські, литовські й польські війська одержали перемогу над німецькими рицарями.

До короткої редакції відносяться також *«Літопис Авраамки», Уваровський, Познанський, Никифорівський, Академічний списки*, а також *«Кроники о великих князех литовских» Красинського*. Особливою оригінальністю вирізняється «Літопис Авраамки», складений наприкінці XV ст. і названий за іменем переписувача.

Простора редакція білорусько-литовських літописів – *«Літописець Великого князівства Литовського»* – виникла у другій половині XVI ст. в період гострих дискусій з приводу характеру унії, що планувалася між Польщею та Литвою. За цих умов особливо нагальною була потреба в ідеологічному та політичному обґрунтуванні провідної ролі і значення ВКЛ та його князів стосовно Польщі. Тому Коротка редакція у Просторій була доповнена розширеними легендарними, але маловірогідними у своїй основі відомостями про походження окремих родів литовської шляхти і початкового періоду історії ВКЛ. У Просторій редакції знайшла відображення історія про латинське походження литовського народу, а сам твір починається з розповіді про князя Палемона, родича імператора Нерона, який втік з Риму і поселився на Німані. Простора редакція представлена декількома списками, створеними у більшості своїй безпосередньо в Литві. Найвідоміші з них – списки Рачинського, Євреїновський, Румянцевський тощо.

2. Українські узагальнюючі та місцеві літописи XV – першої половини XVII ст.

Густинський літопис кінця XVI ст. Названий він так за списком XVII ст., який належав однойменному монастирю на Полтавщині поблизу м. Прилуки (нині територія Чернігівської обл.). У літопису розрізняються дві основні частини. Перша за змістом близька до Іпатіївського літопису і, ймовірно, є компіляцією з нього, а друга частина (1300 – 1597 рр.), хоч і досить коротка, відрізняється певною самостійністю. Написано літопис наприкінці XVI ст., а переписано в 1670 р. з більш раннього списку іеромонахом Михайлом Лосицьким за благословінням ігумена Авксентія Якимовича. Невідомий літописець за джерела використав Воскресенський і Троїцький літописи, а також окремі хроніки польських авторів (Длугоша, Кромера та ін.), західноєвропейські хроніки, давньоруські «временники», про що свідчать окремі посилання на полях рукопису. Оригінальна й повна його назва: *«Кройника, которая начинается от потопу первого мира, и столпотворенія, і разделенія*

язык, и разсеянія по всей вселенней, и о разных народах, таже и о початку славенского Россійського народу,– и егда седе в Кіеве и како крести благоверный князь Володимерь Рускую землю, и о великом княжении Киевском, по Греческих Царех. Списася сія Кройника в Малой Россіи, в монастырю святой Живоначальной Троици общежительном Густынском Прилуцком... игумена тоей же обители, року 1670, месяца августа 2 дня». Слід зазначити, що автор літопису вживав слова «Росія», «Россія» для позначення слова «Русь».

На думку визначного українського історика та джерелознавця В. Б. Антоновича, Густинський літопис фактично знаменував собою остаточний перехід від давньоруського літописання до козацьких літописів. Відомий український історик М. Марченко вважав літопис оригінальним твором, побудованим на використанні значного кола джерел як вітчизняного, так і іноземного походження. Аналізуючи зміст та джерела літопису, А. Єршов висловив і спробував обґрунтувати припущення, що його автором міг бути Захарія Копистенський, автор відомого полемічного твору «Палінодія», який помер у 1627 р. Сам же літопис, на думку дослідника, був написаний між 1623 і 1627 рр. Однак, зважаючи на те, що верхня хронологічна межа подій, висвітлених у літопису, доведена лише до 1597 р., то ряд дослідників схиляються до думки, що літопис був створений раніше.

Можливо, що насправді літопис закінчувався 1515 роком, оскільки статті про початок козацтва (1516 р.), новий григоріанський календар (1582 р.) та Брестську унію (1596 р.) мають характер приписок. Друга частина літопису являє собою суто звід, до складу якого увійшли відомості, запозичені автором з якогось руського літопису, що не зберігся до нашого часу. Про це, між іншим, свідчать вказівки на правонаступність влади київських князів після монголо-татарського завоювання XIII ст. та опис подробиць окремих подій до завоювання українських земель Литвою.

Найбільшу цінність у літопису являють відомості про боротьбу з татарами у 1489 р., селянське повстання під проводом І. Мухи 1491 р. та війну московського князя Івана III з Литвою тощо. Із змісту чітко видно, що автор – палкий захисник українського народу і православної віри.

Текст літопису супроводжується багатьма філософськими роздумами про вітчизну, роль історичних знань, покликання людини. Зокрема, автор вважав, що кожній людині дуже корисно читати історії, і чітко аргументував цю свою думку, «бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом без вісті все сходило б у землю, і люди у темряві будучи, не відали, що за минулих віків діялося». Проте далеко не все написано в літопису з позицій раціоналізму. Автор, віддаючи данину існуючій тоді традиції, переповідає багато легенд і чуток, запозичених у попередніх творах. Він переповідає легенду про смерть князя Олега від укусу змії, що виповзла з черепа коня, описує випадок

народження у 1269 р. однією полькою відразу 36 дітей, народження у Калуші теляти з сімома головами тощо. Однак, звичайно, що наукову вартість цього літопису визначають не такі повідомлення, а оригінальна історична інформація, яка переважно стосується історії України кінця XV – XVI ст.

Львівський літопис, його авторство, структурні частини, зміст та особливості. Існує думка, що цей літопис писав Михайло Гунашевський, служитель військової канцелярії при Богдані Хмельницькому. Щоправда, один із дослідників літопису – Ф. Петрушевич вважав, що його автором був козацький гетьман Тимофій Орендаренко, але більшість сучасних дослідників, спеціалістів-джерелознавців піддають цю думку сумніву. Перша частина Львівського літопису (1498 – 1626 рр.) не дуже інформативна. А в другій частині (1626 – 1649 рр.) автор виступає як очевидець і безпосередній учасник подій, найбільш докладно ним описано козацькі повстання 1630-х рр. та початок визвольної війни українського народу.

Літопис знайдений був у Львові (звідси його назва) галицьким істориком Д. Зубрицьким, а вперше опублікований відомим російський істориком М. Погодіним у 3-му томі «Русского исторического сборника» в 1839 р. У цілому літопис охоплює 1498 – 1649 рр. Автор принагідно досить часто розповідає про себе, подає більш-менш приблизні відомості своєї біографії. Так, під 1621 р., описуючи морову язву, він свідчить, що розпочав навчання у дяка у Меджибожі, але невдовзі помер його батько і він змушений був повернутися додому. Звідси можна припустити, що складач літопису народився на Поділлі і у 1621 р. йому було приблизно 10 років. Під 1630 р., оповідаючи про козацьке повстання, автор описує те, як поляки оточили і намагалися захопити Межигірський монастир, де він у цей час був ченцем. Причому до 1625 р. автор викладає виключно місцеві події (подільські й червоноруські), а з 1626 р. – загальноукраїнські, переважно київські. Особливо вирізняється початок літопису, який є своєрідним вступом до твору. На думку В. Б. Антоновича, події 1592 – 1630 рр. автор описав на основі оповідей сучасників, з якими був знайомий (можливо, з представниками козацької старшини), і частково на основі своїх дитячих вражень, оскільки він народився, як уже зазначалося близько 1610 р. У цьому місці літописець зосереджується переважно на подіях, що стосуються Західного Поділля та Східної Галичини. Скажімо, у літопису подано досить точні відомості про татарські набіги на край, моровi язви, землетрус, про перебування знатних осіб у регіоні, міжусобиці й конфлікти між представниками знаті з родів Лаських, Стадницьких, Гербутів тощо. Натомість найважливіші події в історії України або повідомлення про похід Лжедмитра I на Москву передано лише в декількох словах. В описі подій 1630 – 1649 рр. подано розгорнуті характеристики окремих історичних осіб, висловлено власні думки щодо їх діяльності. Майже вся увага автора

зосереджена на козацько-польських війнах, про які в інших джерелах розповідається мало, тому літопис являє собою значну цінність. Рік за роком описані найважливіші події в історії України до 1649 р., включно до Зборівського договору. Зважаючи на такий зміст, окремі дослідники вважають Львівський літопис проміжним між узагальнюючими і місцевими українськими літописами розглядуваної доби.

Серед українських місцевих літописів даного періоду один із найбільш відомих є Хмільницький літопис першої половини XVII ст., який охоплює події 1636 – 1650 рр., що відбувалися на Поділлі і частково на Волині та Київщині. Автор його невідомий, але ймовірно, що це житель містечка Хмільник (нині Вінницької обл.), звідси й походить назва літопису. За змістом це своєрідний щоденник подій переважно локального характеру, що передували Визвольній війні українського народу. У цьому й полягає найбільш суттєва відмінність місцевих літописів від узагальнюючих. Між іншим, у літопису подані окремі оригінальні відомості про селянсько-козацькі повстання під проводом Павла Бута та Карпа Скидана. Але найбільш повно описано події 1648 – 1649 рр.: про битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, про дії козацьких військ під проводом М. Кривоноса під Немировом, Махнівкою, Животовом, Бердичевом і Тульчином, про облогу Збаража. Автор зосереджує свою увагу на описі тих бід, яких завдала війна простому народу, вочевидь співчуваючи йому. Це і криваві розправи поляків, і лиха, які принесли татарські орди, і неврожаї, голод та пошесні хвороби. Слід зазначити, що автор у цілому не поділяє думки про необхідність війни з метою визволення українського народу з-під польського гніту.

Не менш цікавий місцевий український літопис, відомий як *«Острозький літописець»*. Оригінальна його назва – *«С кройники Бельского речи потребниї вибрані»*. Літопис, укладений у першій половині XVII ст., дійшов до нас у декількох редакціях (за однією він охоплює 1500 – 1636 рр., за іншими – 1500 – 1621 або 1494 – 1649 рр.). «Острозького літописця» відкрив у 50-х рр. XX ст. відомий російський історик-джерелознавець М. Тихомиров. Учений його вперше й опублікував в «Историческом архиве» в 1951 р. Відомі й інші публікації «Острозького літописця». Так, вдруге його видав київський учений О. Бевзо у 1970 р. (разом із Львівським літописом), а у 1994 р. його було включено до збірки «Галицько-Волинський літопис», що вийшла друком у Львові. Записи в «Острозькому літописці» досить лаконічні, рідко котрий з них займає більше ніж півсторінки.

Ядро пам'ятки найкраще зберегла так звана харківська редакція, яка у першій частині (1500 – 1592 рр.) грунтується на «Хроніці Польщі» М. та Й. Бельських, а у другій (1597 – 1619 рр.) – на інформації, зібраній власне автором. Літописець був українським православним шляхтичем,

якого найбільше цікавили відомості з історії Волині і частково Галичини, перипетії Лівонської війни, боротьби українського народу проти турків та татар. У цьому проявляється спорідненість пам'ятки з кількома українськими літописами першої половини XVI ст. (Київського, Львівського, Яна Біньвільського). Це вказує на використання ними спільного джерела. Згідно з припущенням відомого сучасного українського історика і джерелознавця Ю. А. Мицика, ним міг бути стислий Галицько-Волинський літопис, створений не пізніше 1615 – 1619 рр.). Можливо, після 1621 р. ядро літопису доповнив інший автор розповіддю про різницю між православними та католиками у питанні про походження Святого Духа, використавши твір відомого італійського хроніста XVI ст. Ц. Баронія. Ймовірно, що у 30-х рр. XVI ст. пам'ятка була значно переопрацьована і доповнена, а також доведена до 1636 р. Автор цих доповнень був духовною особою, можливо навчався або викладав в Острозькій академії, був близький до відомого церковного та культурного діяча України, острозького протопопа Івана Бережанського, який відзначався непримиренною боротьбою проти експансії католицизму та унії і згодом став київським протопопом. Відомо, що помер І. Бережанський у 1642 р. Невідомий автор літопису був досить талановитим істориком, блискучим письменником-полемістом. Він створив яскраві публіцистичні оповіді про київського митрополита Петра Могилу та полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького. Дуже змістовною й оригінальною є розповідь літописця про повстання в Острозі на «Воскресіння Христово» та про його жорстоке придушення. У його оповіді також ідеться про відступника від православ'я князя Корецького та гонительку православних княжну Острозьку Анну-Алоїзу Ходкевич, яких він засуджував. Автор літопису виявив великий інтерес до історії Острога, зафіксував різні дивовижні і надприродні явища. Невідомий літописець у цілому співчував визвольній боротьбі українського народу як проти гніту Речі Посполитої, так і агресії Османської імперії. Можна також відзначити близькість автора, який, очевидно, був певний часченцем монастиря св. Юрія в Любартові, до ігумена цього монастиря Кирила, який мав зв'язки з рядом діячів культури першої половини XVII ст. У цілому літопис подає відомості не лише про окремі події з історії України, а й досить переконливо вводить у загальну культурно-політичну атмосферу своєї епохи.

Відома також скорочена редакція «Острозького літописця» під умовною назвою *«Крехівська хроніка»*, яка охоплює події 1494 – 1649 рр.

Серед місцевих літописів особливе місце належить літописам монастирським, обов'язковою складовою більшості яких є легенда про заснування монастиря, виклад пов'язаних з ним основних подій, житійні перекази про ігуменів таченців, а також списки тих, хто перебував у монастирі в різний час. До них можна віднести *літопис Густинського монастиря*, який за змістом є

суто монастирським і не має нічого спільного зі згаданим вище Густинським літописом. Увів до наукового обігу літопис монастиря і вперше опублікував його в 1848 р. відомий вчений Осип Бодянський. Літопис охоплює 1600 – 1641 рр. з моменту заснування монастиря. Головним, найдокладніше описаним у ньому епізодом є оповідь про приїзд на українські землі на початку 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана. Патріарх перебував у Києві й рукоположив єпископів, а також відвідав інші землі України. Літопис цікавий також тим, що до його змісту включено окремі актові джерела (наприклад, дарчі записи монастирю від князів Вишневецьких).

До нашого часу дійшло чимало монастирських літописів, щоправда більшість з них не у повному обсязі. Скажімо, збереглися два списки *Межигірського монастирського літопису*, складеного в однойменному монастирі у с. Межигір'я поблизу Києва, який було засновано, згідно з переказами, ще задовго до монголо-татарського нашестя. Відновлений у першій чверті XIV ст. монастир розвивався досить повільно, але у XVII ст., завдяки діяльності ігуменів Афанасія та особливо Ісайї Копинського, перетворився на значний церковний осередок (напередодні Визвольної війни в ньому було близько 150 ченців), який поширив свій вплив на релігійно-церковне й культурне життя всього Лівобережжя. В одному списку літопису, укладеному в Межигірському монастирі, містяться відомості за 1392 – 1620 рр., а в іншому – за 1608 – 1700 рр., які тематично майже не дублюються. Інші монастирські літописи – *Добромильський* (1648 – 1700 рр.), *Підгорецький* (1659 – 1715 рр.), *Мгарський* (1682 – 1775 рр.) та *Сатанівський* (1770 – 1793 рр.) – переважно описують події з історії українських земель доби Гетьманщини. Достеменно відомо, що майже кожен з названих літописів вівся у монастирі і в попередні роки, але ці ранішні записи до нашого часу не дійшли.

ЛЕКЦІЯ 10
УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

1. Особливості літературних та публіцистичних творів як окремого виду історичних джерел. Методи їх аналізу

У структурі джерельної бази з історії України литовсько-польської доби не менш важливе значення мають інші види наративних джерел. Серед них – публіцистика та літературні твори, які становлять окремий особливий різновид історичних джерел. Як і літописні твори, вони належать до наративних або оповідних джерел, тобто суттєво відрізняються, у першу чергу, від

документальних джерел, як за формою та структурою, так і за змістом. Особливо їх вирізняє оперативність, актуальність, жвава реакція на поточні суспільно-політичні проблеми. Для цього виду історичних джерел характерний високий ступінь авторського суб'єктивізму, що проявляється в оцінках описуваних подій. Автор сам добирає матеріал і тему для дослідження. При цьому він, відкидаючи все другорядне, зупиняється на тому, що, на його думку, є найбільш важливим. Літературні й публіцистичні твори відрізняються від інших видів історичних джерел (документів, актів) і своєю мовою. Вона більш жива, літературно оздоблена, зовсім не схожа на суху офіційну казенну мову актів. У таких творах зустрічаємо ліричні відступи (виклад міркувань авторів з приводу різноманітних проблем сучасності тощо). Їх вирізняє злободенність тем (адже вони писалися очевидцями і сучасниками історичних подій), а також виклад суспільної думки конкретної епохи. Літературні та публіцистичні твори доносять до нас проблеми, що найбільше турбували людей минулого.

Джерелознавче дослідження літературних і публіцистичних творів передбачає вирішення цілого ряду конкретних завдань, *а* саме: 1) встановлення ступеня збереження початкового корпусу джерел, фіксація всіх виявлених пам'яток та їх редакцій; 2) типологізація і класифікація пам'яток, з'ясування їх походження, що має принципове значення для кінцевої мети та результатів дослідження; аналіз пам'яток різного походження має свої особливості, що пов'язано не лише з формою та способом фіксації (у тому числі і з мовою оригіналу), а й з тлумаченням (інтерпретацією) їх змісту; 3) встановлення генетичного зв'язку творів з попередньою літературою, виявлення джерел інформації, з'ясування взаємозв'язку між творами та їх значення для своєрідної акумуляції і передачі інформації в сучасній і навіть пізнішій історіографії; 4) атрибуція джерел: відносне датування і встановлення (нерідко дещо гіпотетичне) можливих авторів або редакторів текстів; 5) виявлення інформаційної цінності і значення повідомлень, вміщених у таких творах, для встановлення нових фактів або їх висвітлення, інтерпретації. Стосовно цього досить помітним є тісний зв'язок історичних аспектів дослідження літературних та публіцистичних творів, записок іноземців, а також літописів, хронік і хронографів з вивченням у межах історіографії як науки загальних політичних та ідеологічних засад, рівня розвитку суспільно-політичної думки, загальних прагнень різних соціальних верств суспільства в період, коли були створені відповідні джерела.

Найбільш яскравими літературно-публіцистичними пам'ятками України кінця XVI – першої половини XVII ст. є твори так званої полемічної літератури. Особливо вирізняються твори антиуніатські і антикатолицькі, які є важливими джерелами для вивчення політичного та соціального становища

в Україні зазначеного періоду, оскільки вони віддзеркалили реакцію суспільства на посилення національного, релігійного й соціального гноблення українського народу з боку уряду Речі Посполитої, її магнатсько-шляхетської верхівки. Загальна релігійна оболонка цих творів була в цілому типовою для того часу, але за нею досить легко простежуються справжні прагнення передових найбільш освічених кіл української спільноти.

2. Основні етапи розвитку російської публіцистики. Найважливіші твори та ідеї

Початок написання перших літературних праць майже у кожного народу збігається з часом появи писемності. З самого початку люди намагалися в літературній формі донести до майбутніх поколінь свої думки з приводу певних проблем. Корені української літератури та публіцистики сягають давніх часів, до періоду утворення та існування Київської Русі як держави східних слов'ян. На основі давньоруської літератури й публіцистики розвивалися такі напрямки творчості на землях України, Білорусії та Росії. При цьому вони мали свої особливості, що знаходило прояв у першу чергу в різносюжетності й різній тематичній спрямованості давніх літературних і публіцистичних творів, різноманітності проблем, порушуваних їх авторами.

Розквіт російської публіцистики відноситься до XVI – XVII ст. На думку спеціалістів-істориків, у своєму розвитку вона пройшла декілька головних періодів або етапів.

1. Перший охоплює кінець XV – середину XVI ст. У публіцистичних творах цього періоду в основному порушувалися і розв'язувалися дві основні сюжетні лінії: а) обґрунтування тези про те, що Москва повинна вважатися Третім Римом християнського світу, тобто значення московської монархії («Повесть о белом клобуке», «Сказание о царях Владимирских» тощо); б) відтворення основних віх боротьби між нестяжателями та іосифлянами (праці Ніла Сорського і Йосипа Волоцького, «Судное дело» Максима Грека тощо).

2. Наступний етап стосується другої половини XVI ст. У цей час провідною темою в російській публіцистиці стає боротьба між концепцією самодержавною і концепцією боярською (листи Івана IV Грозного і відоме «Послание к Бекбулатовичу» князя Андрія Курбського). Ще однією сюжетною лінією в публіцистиці Росії того часу виокремилося ставлення до опричнини. Її знаходимо в працях іноземних авторів (Штаубена, Флетчера, Таубе, Краузе та ін.), які перебували на службі у московського царя. Ці твори суттєво відрізняються за поданням матеріалу і загальною оцінкою опричнини, що пов'язано із соціальним статусом, національним менталітетом та іншими особливими рисами їх авторів. Окрему сторінку в російській публіцистиці цього часу складають твори Івана Семеновича Пересвєтова, який був автором декількох

політичних трактатів, серед яких найвідоміший «Сказание о царе Константине», у якому запропоновано проект реформування Московської держави на користь дворянства, яке поступово зміцнювало свої позиції.

3. Третій період розвитку російської публіцистики охоплює XVII ст. У цей час розроблялися такі основні сюжети:

а) проблема «смутного часу» і ставлення до неї суспільства. Наприклад, у «Сказаниях Авраамия Палицына, келаря Троице-Сергиевого монастиря» «смутні часи» подано як покарання Боже за вбивство царевича Дмитра, за гріхи Івана IV Грозного та Бориса Годунова, що призвело до частих повстань холопів та нападів іноземців (шведів і поляків) на землі Московії. З таких же засад виступають й інші автори публіцистичних творів (Ю. Катирєв-Ростовський, Д. Хворостинін та ін.). Характерно, що дещо інше трактування цих подій подано у творах польських публіцистів (скажімо, у С. Жолкевського у його праці «Початок і успіх Московської війни»);

б) прагнення до політичних реформ (політичні памфлети «Политика» Ю. Крижанича, «О России в царствование Алексея Михайловича» Г. Котошихіна, твір князя Ордина-Нащокіна тощо);

в) навколорелігійна боротьба (твори Никона та Аввакума).

Як бачимо, у російській публіцистиці релігійна боротьба або реформаційні рухи церкви склали лише один, далеко не найголовніший сюжет творів, як це сталося в українській полемічній літературі.

3. Українська полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. як своєрідне історичне джерело. Острозький та львівський гуртки українських полемістів

Для української публіцистики й полемічної літератури XVI – XVII ст. було характерним, з одного боку, засвоєння традицій і специфіки творів західної середньовічної літератури, а з іншого – поступовий відхід від церковнослов'янської мови і наближення її до розмовної народної мови. Основним сюжетом для праць українських публіцистів стало ставлення їх до Брестської церковної унії та до акту про злуку католицької і православної церков. Завдяки цьому зародилася специфічна форма для української літератури цього часу – полемічні твори.

Тогочасні українські полеміст фактично розбилися на три основні непримиренні табори: 1) *католицький* (Петро Скарга та Герберст взагалі виступали за єдність церкви під владою римського папи); 2) *табір прихильників унії* (І. Потій, К. Терлецький, М. Рогоза); 3) *табір поборників православ'я*. Саме представники останнього й стали генераторами української полемічної літератури та авторами найвідоміших творів, які прийнято відносити до її складу. Переважна більшість українських православних полемістів входила

до складу одного з двох *осередків*: 1) *гуртка, що діяв у межах Острозької академії*, до якого входили Кирило Лукаріс, Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Василь Суразький, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко та ін.; 2) *Львівського церковного братства* (його провідниками були Юрій Рогатинець, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський).

Острозький гурток уже в 1581 р. опублікував «Острозьку біблію», яка стала однією з перших книг, видрукуваних в Острозькій друкарні. Першими працями полемістів, спрямованими безпосередньо на оборону православ'я у ході підготовки і прийняття церковної унії, стали *«Ключ царства небесного»* (1587 р.) Герасима Смотрицького та *«Книжиця о вірі єдиній»* (1588 р.) Василя Суразького. Видатною пам'яткою української полемічної літератури також є *«Апокрисис»* (1598 р.) Христофора Філалета, написаний як полемічна відповідь на «Синод Берестейський» (1597 р.) Петра Скарги. Головною ідеєю твору став захист православ'я від утисків з боку римської курії та поборників уніатства. Справжнім автором, який підписався цим псевдонімом, одні вчені вважають Христофора Бронського, інші – Мартина Броневського, оскільки обидва саме в той час були викладачами Острозької академії. Автор твору виступає з протестантських позицій, даючи доволі рішучу відсіч протилежній стороні.

У 1598 – 1599 рр. також були опубліковані ще два полемічні твори під однаковою назвою *«Отписи»*, автором яких був Клірик Острозький. Під цим псевдонімом виступав достеменно невідомий православний український полеміст, імовірно студент Острозької школи, який свої праці написав у відповідь на твір Іпатія Потія про Флорентійський собор і важливість прийняття унії для українських земель. Згідно з однією з найбільш імовірних гіпотез, під іменем Клірика Острозького приховувався Гаврило Дорофійович, клірик львівської церкви та вчитель грецької мови, відомий як перекладач і редактор *«Бесід і Діянь св. Апостолів»* Іоанна Золотоустого, видрукуваних 1624 р. у Києво-Печерській лаврі з передмовою З. Копистенського. Автор цих творів виявив високу богословську й світську вченість, глибоке розуміння суті розглядуваних питань. Наприклад, він часто цитує Петрарку, Боккаччо, посилається на праці інших західноєвропейських письменників і вчених епохи Відродження.

Визначними творами української полемічної літератури були *«Перестороґа»* Юрія Рогатинця (1605 – 1606), *«Тренос албо плач»* Мелетія Смотрицького (1610), твори Стефана Зизанія *«Книжиця на римський костел»* (1595) і *«Захист православ'я від папізму»* тощо.

Визначним полемістом був відомий православний богослов Захарія Копистенський (помер у 1627 р.), який навчався і довгий час працював у Львові, згодом мандрував, а з 1616 р. оселився у Києві. 1624 р. він став архімандри-

том Києво-Печерської лаври, а двома роками раніше написав найвідомішу свою полемічну працю «Палінодію», у якій міститься найґрунтовніший виклад православного богослов'я київської школи. Твір насичений історичним та богословським матеріалом, спрямованим проти уніатства. Захарія Копистенський – автор *«Книги про віру»* (1619 – 1622) та *«Книги про правдиву єдність»* (1625). Він написав також промову до Номоканона (1624), проповідь на захування Єпіфанія Плетенецького та інші твори.

До полемічної літератури можна також віднести й пізніші твори митрополита Петра Могили *«Афілогіон»* (1636), *«Літос або камінь»*; твори Іоаникія Галятовського, ігумена Братського монастиря, згодом архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря, автора збірника проповідей *«Ключ разумения»* (1659), *«Наука албо способ зложення наказання»* (1659), ряду трактатів, спрямованих проти унії, іудейства, ісламу. До більш пізніх за часом появи полемічних творів належать праці Лазаря Барановича *«Меч духовний»* (1668) і *«Труби словес проповідних»* (1674), Інокентія Гізеля *«Мир з богом людині»* (1669).

У цілому полемічні твори найбільш характерні для української літератури XVI – XVII ст. Але у цей же період з'явився і ряд поетичних творів та панегіриків. Наприклад, це *«Візерунок цнот»* (1618), присвячений Є. Плетенецькому; *«Вірші на жалостний погреб заєнего рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного»* (1622) Касіяна Саковича; *«Євхарастіон, албо вдячность»* (1629) – панегірик анонімного автора, присвячений П. Могилі; *«Слово о збуренню»* (1648 – 1654), цикли віршів про Хмельниччину та ін.

4. Значення творів Івана Вишенського як історичних джерел

Найбільше значення у боротьбі з унією мали твори Івана Вишенського (близько 1550 – 1620-ті рр.) – письменника-полеміста родом із Судової Вишні у Галичині. Наприкінці 80-х рр. XVI ст. він став ченцем одного з монастирів на острові Афон у Середземному морі. Іван Вишенський підтримував досить тісні стосунки з Львівським братством і Острозьким гуртком. Свою літературну діяльність розпочав майже одночасно з острозькою групою полемістів. Відомо всього 16 його творів. У 1590-х рр. були написані найвизначніші з них, усі спрямовані проти Брестської унії. У 1598 р. в острозькій *«Книжиці»* було надруковано послання до князя Костянтина Острозького та православних. Його автор написав від імені монахів Святої Гори. Близько 1600 р. на Афоні він склав збірку, куди увійшли *«Извесчение краткое»*, *«Писание до всех обще, в Лядской земле живущих»* (написані до 1596 р.), а також послання до князя К. Острозького і до єпископів, *«Обличение диавола-миродержца»*, *«Порада»*, *«Загадка философам латинським»*, *«След краткий»* та інші твори.

У 1600 – 1601 рр. І. Вишенський написав свій *«Краткословний отвєт»* Петру Скарзі. Відомо, що близько 1604 р. полеміст приїздів в Україну і побував у Львові, щоправда залишався там недовго, оскільки серйозно розійшовся у поглядах з керівниками Львівського церковного братства, особливо з Ю. Рогатинцем. Звідти він перебрався до Унівського монастиря, де написав своє *«Посланіє Домнікії»*, присвячене полеміці з останнім. Пізніше жив у Манявському скиті у Йосипа Княгинецького, а в 1606 р. повернувся на Афон. Близько 1609 р. І. Вишенський написав *«Зачапку мудрого латинника з глупим русином»*, а у 1615 – 1616 рр. з'явився останній з відомих творів письменника *«Позорище мисленне»*.

Твори Івана Вишенського вирізняють не лише винятковий літературний стиль, але й своєрідна позиція автора, адже визначний полеміст не обмежувався лише віршованими виступами проти католицизму та унії. Виходячи із засад візантійського аскетизму, Вишенський гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад, вимагав простоти старохристиянського братства як здійснення царства Божого на землі. Він відкидав, зокрема, світську освіту і народні старовинні звичаї як поганські. Переважно користувався формами церковного послання, діалогу або полемічного трактату, постійно поєднуючи ці жанри. У своїх творах Іван Вишенський подав барвисті, часто гіперболізовані образи морального занепаду вищих верств тодішнього суспільства, зокрема духовенства, протиставляючи їм бідних підданих і простих ченців; зворушеність, емоційне піднесення чергуються тут з гострою сатирою і сарказмом. Нагромадження епітетів, порівнянь, запитань і закликів, іронічне подання побутових деталей, багатство словника, використання живої народної мови надають творам Вишенського яскравості й ефектності. Стиль полеміста, хоч і подібний до візантійської проповіді, насправді тісно споріднений з літературною манерою сучасних йому полемістів, як українських (особливо представників Острозького гуртка), так і польських (скажімо, П. Скарги). Як зазначав відомий дослідник творчості Івана Вишенського Дмитро Чижевський, стиль полеміста «наближається до кращих взірців барокового стилю».

Окрім уже згаданого Д. Чижевського, творчість І. Вишенського ретельно досліджували такі українські історики й мовознавці, як І. Франко, А. Кримський, М. Сумцов, М. Грушевський, М. Возняк та багато інших. Усі вони вважали твори І. Вишенського досить своєрідними, але безсумнівно важливими джерелами з історії України литовсько-польської доби. Проте його полемічні твори, як і публіцистична література взагалі, потребують досить специфічної методики вивчення, яка повинна поєднувати дослідницький арсенал, перш за все, історії й мовознавства.

ЛЕКЦІЯ 11
ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

1. Загальна характеристика творів іноземних авторів як історичних джерел

Записки іноземців – це умовна назва комплексу наративних джерел, авторами яких є люди з інших країн, переважно мандрівники й дипломати, які побували в Україні. Ці твори є досить своєрідні джерела з історії України литовсько-польської доби. Однак щоразу використання їх як джерел обов'язково потребує встановлення соціального й національного походження, а також майнового становища автора, його політичних поглядів, рівня освіченості, ступеня знання слов'янських мов, мети складання записок, причин, які змусили їх приїздити в Україну, подальшого генезису оприлюднених ними у своїх творах відомостей, автентичності поданої інформації, з'ясування причин тенденційного ставлення до описуваних подій тощо. У цілому такі джерела за жанровими ознаками можна поділити на дві основні групи. Першу з них утворюють мемуарні твори, записки, мандрівні записи, щоденники сучасників та очевидців подій, а також їх донесення, реляції, звіти тощо. До другої групи можна віднести різноманітні історичні та історико-географічні твори, праці загального характеру, що стосуються конкретних подій у певній частині України. Зрозуміло, що перші з них мають значно більшу цінність, оскільки є результатом безпосереднього сприйняття сучасних подій і фіксації їх майже відразу або невдовзі після того, як вони сталися.

Докладнішу класифікацію творів іноземних авторів з історії України дав сучасний український історик і джерелознавець Ю. А. Мицик. Він запропонував поділити їх на сім основних груп за видовими ознаками: щоденники, мемуари, хроніки, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти. Серед щоденників для нас особливий інтерес становлять ті, у яких висвітлюється історія національно-визвольних повстань в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст., визвольної війни середини XVII ст., історія козацтва.

Досить багату й різносторонню інформацію про Україну містять у собі зарубіжні літописи і хроніки, особливо якщо врахувати вміщення в них цілих уривків з багатьох зараз уже втрачених українських джерел. На відміну від хронік, літературно-публіцистичні пам'ятки бідні на факти, дуже політизовані й тенденційні, однак відображають процес поступового формування образу України в рецепції жителів сусідніх державах.

З кінця XV ст. з'явилися й почали поступово розповсюджуватися в усіх великих містах Центральної й Західної Європи рукописні газети та друковані періодичні видання. У більшості з них періодично вміщувалася й інформація

про Україну, переважно стисла й тенденційна. Причому окремим подіям присвячувалися спеціальні брошури та листівки («летючі листки»), наприклад Зборівській (1649 р.), Берестейській (1651 р.), Конотопській (1659 р.) та іншим битвам.

Листи й реляції становлять найбільшу частину розглядуваного виду джерел, але до цього часу вони найменше вивчені. Зараз опубліковано й уведено до наукового обігу лише кілька тисяч донесень папських нунціїв про події в Україні до початку XIX ст., а також листи-послання представників польської шляхти, яка брала участь у придушенні національно-визвольних повстань в Україні.

Окрім того, записки іноземних авторів можна класифікувати за змістом, взявши до уваги, які з них переважно подають історико-географічну, загальноісторичну або етнографічну інформацію, які більш докладно розкривають подробиці конкретних подій або фактів з української історії (наприклад, селянсько-козацьких повстань або визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького) та подають їм авторську оцінку.

Ще одним можливим критерієм класифікації записок іноземців може бути виокремлення їх груп за національним або соціальним походженням авторів, оскільки насправді інтерпретація подій української історії у творах німців, італійців, поляків, турків, англійців, вихідців із соціальних низів або,навпаки,представників вищих соціальних верств європейського суспільства суттєво відрізняється.

У записках іноземців відобразилися події політичної історії, відомості з топографії, природно-географічних умов країни того часу, етнографічні дані про звичаї та побут українського населення тощо. Саме ці аспекти місцевого життя обов'язково звертали на себе увагу іноземних мандрівників та дипломатів, інженерів та військовослужбовців, хоча у своїх записках вони найчастіше не могли вірно інтерпретувати та достовірно відтворити ключові події історії України. Ознайомлення з такими джерелами, безумовно, дає можливість не лише знайти нові історичні факти, але й відчути своєрідність та неповторний колорит тієї епохи, проникнути на рівень ментальності не лише автора твору, а й скласти уявлення про раніше невідомі характерні ознаки та деталі з повсякденного життя українського народу.

2. Мемуарні твори та донесення іноземних авторів як джерела

У цій групі іноземних джерел особливо вирізняються щоденники та мандрівні нотатки й записки *А. Контаріні, М. Литвина, Е. Лясоти* та *Ф. Євлашевського* (вони містять досить різноманітний фактичний матеріал про українські землі на час перших козацько-селянських повстань, особливо під керівництвом С. Наливайка), а також вже більш пізні мемуарні праці

Й. Єрлича, С. Освєнціма, П. Гордона та ін., які хронологічно виходять за межі періоду, що розглядається.

Одним з найраніших за часом появи мемуарних творів з відомостями про Україну є подорожні нотатки *Амвросія Контаріні*, представника відомої венеціанської родини, з якої вийшло багато дожів і дипломатів. Його праця датується кінцем XV ст. А. Контаріні очолив посольство до персидського шаха, щоб домогтися з його боку підтримки для генуезьких та венеціанських колоній у їх боротьбі з Туреччиною. Зі своєю місією він відбув з Венеції у 1479 р. За рік подорожі він проїхав Німеччину, Польщу, Україну, татарські степи й Кафу. На зворотному шляху А. Контаріні їхав у Москву також через українські землі. У його записках зустрічаються окремі відомості про такі українські міста, як Луцьк, Житомир, Київ, Черкаси та ін. Особливо змістовним є опис Києва, де А. Контаріні познайомився з київським воєводою Гаштольдом (першим управителем міста після останнього київського князя Симона Олельковича), якого за тодішнім звичаєм називає просто паном Мартином. У Києві А. Контаріні був запрошений на весілля і зафіксував свої враження про звичаї та обряди українців.

Не менш цікавим є твір *Михалона Литвина*, який побував в Україні близько 1550 р. У науковій літературі існує гіпотеза, що справжнє ім'я автора Михайло Тишкевич, який обрав такий псевдонім для того, щоб підкреслити своє походження з Литви. Відомо, що у свій час М. Тишкевич був послом великого князя литовського до Кримського ханства, а також виконував ряд інших його доручень. *«Записки про звичаї татар, литовців і москвитян»* М. Литвина вперше було в уривках опубліковано у Базелі латиною у 1615 р. Згодом «Записки» видавалися у перекладі іншими мовами, у тому числі й російською (у томі I «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси» в 1890 р.). Тут є відомості про природні багатства України (підкреслюється родючість її ґрунтів), про вирощувані культури, про основні заняття й побут українського населення. У цілому твір характеризується певною безсистемністю, хоча призначався для спадкоємця престолу Сигізмунда II. Малося на меті ознайомити Сигізмунда з топографією і частково історією краю. Праця Михалона Литвина повчального характеру. Автор порівнює литовців з москвитянами та татарами, намагаючись довести, що устрій Кримського ханства та Московії значно кращий, ніж адміністративно-управлінська система Литви та Польщі. М. Литвин дає досить змістовні характеристики всіх основних соціальних верств Великого Литовського князівства, а також наводить окремі загальноісторичні відомості. Щоправда, останні переважно мають поверховий характер і містять багато помилок, неточностей, невірогідних повідомлень, відрізняються уривковістю.

Дивується багатствам української землі і французький мандрівник *Блез де Віженер*, праця якого була опублікована в Парижі 1573 р. Особливо його привабили родючі землі Поділля. Так, він наприклад розповів про залишений у полі плуг, який протягом двох – трьох днів так заріс травою, що його не можна було знайти. Звичайно, це перебільшення, як і низка подібних свідчень де Віженера. Автора приваблював тваринний світ України як об'єкт полювання. Галичина, Волинь і Поділля, за його даними, населені одним народом, мова і звичаї якого абсолютно ідентичні. Описав Блез де Віженер і окремі звичаї та особливості побуту українського народу.

Більш докладно зупинимося на аналізі «Щоденника» Лясоти як історичного джерела.

Ерік Лясота фон Стеблау (Стеблів) (1550 – 1616) походив з онімеченого моравського шляхетського роду. Народився у Верхній Сілезії, навчався в Лейпцізькому та Падуанському університетах, обіймав різні адміністративні посади, служив при дворі імператора Священної Римської імперії, який тоді знаходився в Празі. Брав участь у іспансько-португальській війні на боці Іспанії, австрійсько-польській війні, побував у польському та шведському полоні. У 1594 р. за завданням Габсбургів прибув у Запорозьку Січ з дорученням залучити козаків, як міцну військову силу, до європейської антитурецької коаліції. Посольство Лясоти продовжувалося з 24 січня по вересень і було досить вдалим. Лясота повернувся до Праги разом із запорозькими представниками Саськом Федоровичем та якимсь Никифором. Останні отримали аудієнцію при дворі Рудольфа II, а потім були направлені до Відня. У результаті посольства козаки на чолі з С. Наливайком здійснили похід проти турків у Молдавію (1594 – 1595 рр.), а також напали на турецькі фортеці Яси і Тягин.

З 1579 по 1594 рр. Лясота вів щоденник німецькою мовою, найважливіші сюжети якого стосуються перебування австрійського дипломата на Азорських островах, у Швеції та Україні. Щоденник відрізняється досить високою точністю, хоча в ньому трапляються й окремі огріхи. Твір призначався не для друку, а, власне, для особистих цілей, тому автор з протокольною точністю відтворював найважливіше з побаченого та почутого, уникаючи при цьому будь-яких оцінок. Характерною особливістю щоденника є те, що в ньому зафіксовано позитивне ставлення до українського народу, до визвольної боротьби українського козацтва. Ця риса значно вирізняє твір Лясоти з-поміж інших праць, особливо польських авторів.

Лясота докладно зафіксував назви населених пунктів, через які він проїздив в Україні (Львів, Ярмолинці, Пилявці, Острополь, Хмільник, Біла Церква, Фастів, Київ, Терехтемирів, гирла річок Оріль і Самара, Дніпрові пороги, о. Хортиця, о. Базавлук). Зворотний його шлях пролягав через Чигирин,

Черкаси та Білу Церкву. У щоденнику вміщено досить докладний опис Києва з коротким нарисом його історії, розповіддю про церкви, легендою про богатиря Чоботько (Іллю Муромця). Становлять інтерес також відомості про те, що кордон українських земель з татарськими володіннями проходив трохи південніше гирла Самари, тобто поблизу сучасного Дніпропетровська.

Е. Лясота наголосив, що на берегах Дніпра, поблизу порогів, є козацькі хутори, а на о. Хортиця козаки взимку утримують своїх коней. Цікавою є згадка Лясоти про Перекоп та про те, що навпроти о. Хортиця у Дніпро впадають відразу три річки, кожну з яких називають однаково – Хортицею. Говорить автор щоденника і про похід запорожців на чолі з Богданом Микошинським проти турок, який розпочався 31 травня 1594 р., коли Лясота якраз перебував на Січі. Спостережливий Лясота відзначив складне життя простого українського народу, який зазнавав постійних татарських набігів. Українець змушений був навіть у поле брати з собою рушницю, оскільки ніколи не почував себе в безпеці.

Звичайно, чільне місце в «Щоденнику» Е. Лясоти відведено відомостям про Запорозьку Січ і запорозьке козацтво. Він докладно оповів про своє перебування на о. Базавлук, про особисті зустрічі з російським послом Василем Никифоровичем, із запорозьким гетьманом Б. Микошинським, С. Наливайком, Г. Лободою, С. Ручкою та іншими відомими козацькими ватажками, описав адміністративний устрій Січі тощо. У щоденнику наводяться важливі документи: лист Війська Запорозького до імператора Рудольфа II від 1 липня 1594 р., повноваження Б. Микошинського своїм послам від 3 липня, «Кондиції» запорожців з 8 пунктів і 8 відповідей на них Лясоти (від 23 липня).

Надзвичайну цінність являють собою наведені Лясотою факти про наявність соціального розшарування серед запорожців, їх поділ на старшину («більш заможних») і рядове козацтво («простий народ, який називають чернь»), про внутрішні протиріччя між ними. Автор щоденника свідчить, що при вирішенні найважливіших питань запорожці утворювали два кола. Під час його перебування на Січі між ними виникла суперечка, що мало не закінчилися збройною сутичкою, а «чернь» загрожувала старшині розправитися з нею і втопити у Дніпрі.

Таким чином, «Щоденник» Е. Лясоти у цілому є першорядне джерело з історії України, особливо щодо історії запорозького козацтва, оскільки в ньому подана нетрадиційна для того часу розгорнута і досить толерантна характеристика цього феномену вітчизняної історії.

Як бачимо, головну увагу подорожуючі по Україні автори щоденників, звітів і реляцій звертали на опис природно-кліматичних умов, на життя та побут народу, намагалися подати своєрідний психологічний портрет українця. Зазначимо, що більшість мемуарних творів іноземних авторів, донесень і

звітів дипломатів містить прямі або опосередковані свідчення про тяжкий соціальний гніт, якого зазнавали селяни України, з переліками численних повинностей, які вони виконували, а також окремі відомості про факти спротиву українського народу національному та соціальному гнобленню.

3. Записки іноземців як джерела з історичної географії та етнографії України

Історико-географічні та етнографічні описи українських земель, створені іноземцями у XV – XVII ст., також становлять надзвичайну цінність для вивчення історії України. Одними з перших таких праць є *«Трактат про дві Сарматії» Матвія Меховського* (1517 р.) та *«Записки про Московію» Сигізмунда Герберштейна* (1549 р.). Останній твір мав великий вплив на зарубіжну історичну літературу щодо сприйняття в Європі специфіки життя та історії українського народу. Не випадково з цього твору пізніше запозичували інформацію француз Блез де Віженер в «Описі королівства Польського» (1573 р.), італієць Андре Теве («Загальна космографія», 1571 – 1575 рр.) та інші автори аж до появи «Опису України» Гільома Левасера де Боплана.

Сигізмунд Герберштейн, дипломат і письменник, двічі з посольствами від Священної Римської імперії побував у Московії й Литві і, можливо, проїздив і Україною, оскільки окремі відомості про неї залишилися в його творі «Записки про Московітські справи». Ця праця, вперше з'явившись друком у Базелі в 30-х рр. XVI ст., багато разів перевидавалася різними європейськими мовами. Хоч значну частину її становить опис прийому при дворі Великого князя Московського Василія III, але в ній вміщено окремі оригінальні відомості й про Україну. Так, автор згадує одного з перших козацьких гетьманів Євстафія Дашкевича, називаючи його досвідченим військовим керівником, сміливим і хитрим. За свідченням С. Герберштейна, Дашкевич певний час перебував у полоні в московітів, але згодом, вибравшись звідти, завдав багато клопоту окраїнам Московської держави. С. Герберштейн також подав опис Києва, відзначивши пишність і королівську велич міста, оповівши про його пам'ятки, церкви й місця торгівлі. Він подав тлумачення відомого українського народного прислів'я «Що з воза впало, те пропало». Водночас слід зазначити, що праця С. Герберштейна не позбавлена також неймовірних, а то й неправдоподібних відомостей. У його творі є й інші глави, у яких йдеться про Україну. Скажімо, він намагається передати подробиці так званої справи князя Михайла Глинського, подає різні топографічні й географічні відомості про Подніпров'я тощо. Хоч, звичайно, цілісної завершеної картини згаданих фактів історії у його творі немає.

Виняткове значення як джерело для вивчення історії України має *«Опис України» Гійома Левассера де Боплана.* Цей французький інженер-

фортифікатор протягом 1630 – 1647 рр. перебував на службі у польського короля і мешкав переважно на території сучасної України. Боплан неодноразово брав участь у бойових діях проти повсталих козацько-селянських загонів, керував будівництвом фортеці Кодак на Дніпрі, здійснював геодезичні вимірювання, подорожував Україною, цікавився її минулим і вивчав історичні пам'ятки. Головним результатом його життя стала згадана вище праця, яка вперше була опублікована французькою мовою в Руані у 1650 р. Згодом вона неодноразово перевидавалася в перекладі латиною, німецькою, англійською, польською, російською та українською мовами, оскільки містила досить цінні відомості з історії, географії та етнографії України. Характерно, що у своїй праці Боплан фактично розглядає Україну як цілком самостійну географічну і політичну одиницю зі своєрідними природними, господарчими й культурними особливостями, використовуючи її самоназву і називаючи тамтешній народ українським. Більше того, саме Боплан розглядав Україну не лише як територію Запоріжжя, Київщини, Чернігівщини, Поділля, Волині, а й Люблінщини, Белзщини, Галичини і Покуття.

Особливо яскраву характеристику Боплан подав запорозьким козакам, віддаючи належне їхній хоробрості й мужності, високій військовій майстерності. Але водночас він зазначав, що останні, особливо тоді, коли не перебувають у військовому поході, часто п'ячать і байдикують. Спеціальну увагу він також зосередив на описі козацького устрою, виборах гетьмана й полкової старшини, життя й побуту різних верств українського населення (козаків, міщан, селян, духовенства). Є в його праці й етнографічні сюжети, у яких описано звичаї й свята українців, види господарчих робіт українців, плодові й овочеві культури, які ними вирощувалися, природні (рослинні й тваринні) багатства краю. Боплан охарактеризував також розвиток ремесел і торгівлі в Україні. Тобто в цілому його праця містить досить широку палітру насамперед соціально-економічного життя українського народу в першій половині XVII ст. Щоправда, спираючись лише на свої враження, а то й навіть на відомості, які від когось почув, він іноді подавав дещо гіперболізовану, неточну або перебільшену інформацію. Тому, звичайно, праця Боплана, як і взагалі будь-який твір іноземних авторів про Україну, потребує критичного та неупередженого сприйняття.

Історико-географічні та етнографічні відомості про українські землі в період, що розглядається, можна знайти і в багатьох інших описових працях іноземних авторів. Серед них можна вказати свідчення поляка *І. Папроцького*, англійця *Д. Флетчера*, шведа *П. Петерсена*, італійця *А. Гамберіні*, німця *Л. Мюллера*, француза *П. Шевальє* та багатьох інших. Водночас їх твори, як і праці, що аналізуються в 2 та 4 підпунктах цієї лекції, переважно виходять за межі суто досліджень історико-географічного або етнографічного характеру.

4. Хроніки та історичні твори іноземних авторів з відомостями про Україну

Серед хронікально-літописного жанру вирізняються праці польських істориків-хроністів. Особливе значення для вивчення історії України мають твори *Мартіна* та *Йоахіма Бєльських, Мацея Стрийковського, Олександра Гваньїні, Павла Пясецького*. У них вміщені досить докладні відомості з історичної географії, довідки про адміністративний уклад, поділ і політичне становище населення на українських землях. Вступ на політичну арену запорозького козацтва і перетворення Запорозької Січі на центр протидії українського народу турецько-татарській експансії та антифеодальної, національно-визвольної боротьби сприяли появі у працях хроністів, як і в записках іноземців у цілому, сюжетів з історії козацтва.

Саме в *«Хроніці Польщі» М. Бєльського* (1495 – 1575) міститься одна з найперших згадок про козаків, яка датується 1489 р., а потім оповідається про нанесення козаками нищівної поразки татарам під Бєлгородом у 1516 р. Вперше хроніка була опублікована у 1586 р., через 11 літ по смерті М. Бєльського. Оскільки в ній матеріал викладався з гуманістичних та протестантсько-скептичних позицій, а представники цих ідейних напрямів у Польщі тоді переслідувалися, то твір згодом перероблявся сином Бєльського Йоахимом, причому досить складно визначити, що ж написано кожним з них. Перероблений варіант «Хроніки» Бєльських був опублікований у 1597 р., а згодом вона багато разів перевидавалася і була досить популярною в Європі.

«Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» відомого польського історика і поета *Мацея Стрийковського* (близько 1547 – 1582), яка вперше вийшла друком у 1582 р., базувалася на широкому колі українських, білоруських літописів і польських хронік. Хроніст був родом з Мазовії. У 18 років поступив на військову службу і потрапив до Литви. Як людина підприємлива, почав знайомитися з краєм, вивчив руську й литовську мови, зав'язав стосунки з можновладними особами, отримав доступ до книгосховищ та архівів. Сам збирав і досліджував білорусько-литовські літописи. У своїй праці посилався на них, наводив їх різні варіанти. Крім цього, М. Стрийковський широко використовував усні джерела (народні пісні, перекази, легенди тощо). Перебуваючи на службі у великого князя литовського, певний час знаходився під безпосереднім керівництвом коменданта гарнізону фортеці О. Гваньїні. Тому окремі дослідники-джерелознавці (наприклад, В. Антонович) вважали, що насправді він був автором й іншого твору («Опису Сарматії Європейської»), який О. Гваньїні просто приписав собі.

«Хроніка» відрізняється багатством матеріалу, у тому числі загальноісторичного, географічного й етнографічного. Однак некритичне сприйняття Стрийковським матеріалу джерел часто призводило до фактичних помилок,

повторів і схематичних нашарувань у його власній праці. Часто, зустрічаючи в джерелах імена різних осіб, учасників одних і тих же історичних подій, він трактує ці події як зовсім різні факти і намагається хронологічно розмістити їх у часі. Як зазначав один із дослідників його хроніки, визначний український історик і джерелознавець В. Антонович, метод, яким користувався Стрийковський, був геродотівським, тому його праця може задовольнити літераторів, але не істориків, особливо в разі некритичного її сприйняття. Однак вчений також визнавав її цінність саме як історичного джерела, вважаючи необхідним строгий критичний підхід до «Хроніки».

Згодом працею М. Стрийковського широко користувалися більш пізні історики та літописці, зокрема вона була одним із джерел Густинського та інших українських літописів XVII ст., «Київського Синопсису» 1674 р., козацьких літописів С. Величка та Г. Грабянки.

Окремі з відомостей хронік М. Бєльського та М. Стрийковського пізніше використав *Олександр Гваньїні* (1538 – 1614) у монументальній праці *«Опис (Хроніка) Сарматії Європейської»* (перші видання – 1581 і 1611 рр.) (якщо, безумовно, визнавати саме його авторство). Хроніка мала величезну популярність і в Східній, і в Західній Європі. Для нас найбільшу цінність становить частина третя третьої книги про Русь, де є описи міст і містечок України, а також окремий підрозділ «Про козаків низових, котрих зазвичай називають запорозькими». Хроніст підкреслив, що козацтво виникло в результаті соціальних процесів і факт його появи не був типовим лише для України, оскільки майже одночасно з'явилося також донське козацтво, про значення якого для оборони південних кордонів Московії Гваньїні також зазначив.

Твір О. Гваньїні, як пізніше і книга Г. де Боплана «Опис України», користувався великою популярністю в Україні, про що свідчить не лише широке використання його відомостей в українській історіографії XVII – XVIII ст., але й те, що декілька рукописних списків його перекладу російською та українською збереглися до нашого часу.

Не менш відоме в історіографії ім'я *Р. Гейденштейна (Хайденштейна)* (1553 – 1620). Знаний юрист, дипломат та історик походив зі старовинного німецького роду. У другій половині XV ст. його предки переселилися з Франконії до Польщі. Р. Гейденштейн отримав блискучу для свого часу освіту, був активним членом академії Замойських і особисто знав таких відомих польських істориків та літераторів, як М. Кромер, Я. Коховський, Я. Ожельський та ін. Багато мандрував, брав участь у польських посольствах до Прусії, Курляндії, Інфляндії, Гданська, походах Я. Замойського проти татар у Галичині. Відомий Р. Гейденштейн, перш за все, як історик, автор творів, які неодноразово перевидавалися протягом XVI – XVII ст. Найбільшу цінність серед них становлять дві праці: *«Коментар про московську війну в шести книгах»* (1584)

та *«Справи польські (починаючи) від смерті Сигізмунда-Августа в дванадцяти книгах»*. Для їх написання використав широке коло джерел, оскільки спочатку був особистим секретарем видатного політичного діяча Речі Посполитої, канцлера Яна Замойського, а згодом польських королів Стефана Баторія і Сигізмунда III, мав доступ до всієї інформації, яка потрапляла до королівського двору. Джерелами праць Р. Гейденштейна були окремі листи королів, великих литовських князів, послів європейських держав, папських нунціїв (наприклад, Антоніо Поссевіно), історичні твори XVI ст., свідоцтва очевидців (як правило, високопоставлених персон, наприклад польського коронного гетьмана С. Жолкевського). Відомий сучасний український історик і джерелознавець Ю. А. Мицик установив, що Р. Генденштейн, описуючи Київ, спирався на працю біскупа Ю. Верещинського «Спосіб заселення нового Києва» (1595 р.); викладаючи перебіг повстання під проводом Криштофа Косинського – на «Хроніку» М. Бєльського; висвітлюючи повстання Северина Наливайка – головним чином, на листи С. Жолкевського до Сигізмунда III та Я. Замойського. За джерела йому були й окремі східнослов'янські літописи, захоплені польськими військами у Полоцьку в 1579 р.

Така грунтовна джерельна база дозволила Р. Генденштейну скласти правдивий нарис давньоруської історії. Він досить докладно висвітив перебіг Лівонської війни та охарактеризував історико-географічне положення східнослов'янських земель. Так, у праці *«Справи польські...»* (її інша назва – *«Історія Польщі»*) він підкреслив роль Києва, Білої Церкви, Переяслава як значних торговельно-економічних центрів, вказав на важливість Дніпра та Десни – водних артерій, по яких велася торгівля з Московією тощо. Звичайно, найбільшу цінність становлять відомості Р. Гейденштейна про козацько-селянські повстання 90-х рр. XVI ст. в Україні, про боротьбу запорозьких козаків з татарськими набігами, про походи запорожців до Туреччини, Угорщини, Трансільванії, Кримського ханства, про козацького ватажка Івана Підкову. Цей хроніст, як і Е. Лясота, теж звернув увагу на неоднорідність козацького середовища. За його суб'єктивною оцінкою рядові козаки – «злочинці», «втікачі» і «люди суворі», а старшина – «низові старої, чистої раси». Вихідця з рядового козацтва С. Наливайка він різко й тенденційно засуджує, а Г. Лободу та К. Косинського возвеличує. Отже, використовуючи багатий фактичний матеріал з історичних творів Р. Гейденштейна, слід мати на увазі, що хроніст був послідовним виразником офіційних поглядів правлячих кіл Речі Посполитої другої половини XVI – початку XVII ст., яких національно-визвольна боротьба українського народу обурювала. На жаль, ці суб'єктивні оцінки отримали подальший розвиток у працях інших польських істориків, які згодом писали про Визвольну війну українського народу середини XVII ст.

Західноєвропейський хроніст *Іоахім Пасторій* (справжнє прізвище – *Хіртенберг*) (1611 – 1681), який походив із сім'ї німецького пастора, що мешкала в Сілезії, теж писав про історію України. Був освічений, володів німецькою, польською, латинською, грецькою та французькою мовами. Побував в Англії та Франції, кілька разів міняв віросповідання. Довгий час мешкав на Волині, коли розпочалася Визвольна війна переселився в Ельблонг, а потім у Гданськ, де викладав у гімназії. Став придворним секретарем і істориком короля Яна-Казиміра, а згодом – його наступника Яна Собеського.

У творчій спадщині І. Пасторія більше 120 праць. Найбільш відома його *«Війна скіфо-козацька»* (Гданськ, 1652 р.), де викладено події Визвольної війни до Білоцерківського миру 1651 р. У подальшому, на основі цього твору історик написав свою велику *«Історію Польщі»* (1685 р.) та підручник з польської історії. Висвітлення подій у підручнику доведене вже до 1660 р.

І. Пасторій спирався на різноманітні джерела: хроніку А. Кояловича і працю Я. Битомського, латинську реляцію про Зборівську битву, листи, свідоцтва очевидців, власні спогади, «летючі листки», окремі твори, які не збереглися до нашого часу. Завдяки цьому в його працях знаходимо оригінальні повідомлення, що стосуються таких важливих моментів Визвольної війни як Зборівська і Збаразька битви, облога Львова і Замостя селянсько-козацькою армією під проводом гетьмана Б. Хмельницького, битви під Берестечком, Білою Церквою тощо. Характерно, що І. Пасторій прагнув осмислити події та встановити взаємозв'язок між ними. Він розробляв теорію історії, перебуваючи під помітним впливом відомого юриста Гуго Гроція та інших теоретиків історії, які доводили самостійність історичної науки, відкидаючи її підпорядкованість філософії та юриспруденції.

Декларуючи свою об'єктивність та безпристрасність, І. Пасторій, однак, на сторінках своєї історії Визвольної війни змальовував українських повстанців виключно у чорних тонах. Слід зазначити, що праця І. Пасторія «Війна скіфо-козацька» була першим узагальненням Визвольної війни, що сприяло її широкій популярності у Польщі, Німеччині, Франції. На неї спиралися, як на джерело, наступні історики й письменники, хроністи й публіцисти (Х. Гарткнох, І. Х. Енгель, В. Коховський, П. Шевальє та ін.). Зокрема, цей твір використав П. Симоновський у «Короткому описі про козацький малоросійський народ» (1765), О. Рігельман у «Літописній оповіді про Малу Росію» (1785 – 1786 рр.) тощо.

Отже, записки іноземців істотно доповнюють свідчення вітчизняних джерел, а їхні описи побуту, звичаїв українців, відомості про окремі події політичної історії України – одні з найважливіших у джерельному комплексі. Записки іноземців дозволяють вивчати дипломатичні контакти України.

Вони подають загальне уявлення про те, як саме формувалася і в якому напрямку розвивалася суспільна думка в Західній Європі щодо України.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 4

Джерела

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Відп. ред. В. М. Русанівський (1582 – 1588 рр.); Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965.– 190 с.

Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. / Под ред. и с предисл. Е. И. Скшинской.– Ленинград: Наука,1971.– 275 с.

Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Перекл. з фр., прим. та передм. Я. І. Кравця. – К.: Наук. думка,1990.– 112 с.

Булос ібн аз-Заїм (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія (уривки) / Перекл., передм. і коментарі Я. Полотнюка // Дзвін. – 1990.– № 9.– С. 119 – 124.

Вишенський І. Твори.– К.: Держлітвидав, 1959.– 312 с.

Вишенський Іван. Твори / Пер. з книж. укр. мови В. Шевчука.– К.: Наук. думка, 1986.– 334 с.

Гваньїні О. Хроніка про Татарську землю / Упор. Ю. А. Мицик.– Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000.– 76 с.

Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; Вступ. ст. А. Л. Хорошкевич.– М.: МГУ, 1988.– 440 с.

Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покаж. М. М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1974.– 256 с.

Давня українська література: Хрестоматія: 4-те вид. / Упоряд., передм. і комент. М. М. Сулими.– К.: Освіта, 1998.– 656 с.

Документи російських архівів з історії України / Упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін.– Л.: Світ, 1998.– Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613 – 1620 рр.– 442 с.

Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. / Подгот. к печ. И. И. Яковкиным.– Ленинград: Соцэкгиз, 1936.– 155 с.

Інвентар острозьких маєтностей 1620 р. Володіння князів острозьких на Волині: (За інвентарем 1620 р.) / Упор. І. О. Ворончук.– К.; Старокостянтинів: [Б. в.], 2001.– 416 с.

Історія України в документах і матеріалах. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654) / Під заг. ред. К. Г. Гуслистого.– К.: Вища шк., 1941.– Т. 3.

Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и мосвитян / Пер. В. И. Матузовой; Отв. ред. А. Л. Хорошкевич. – М.: Изд-во МГУ, 1994.– 151 с.

Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / [Ін-тут укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського] Упор. Р. В. Майборода.– К., 1999.– 316 с.

Мицик Ю. Два коротких українських літописці XVIII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти.– Д.: Вид-во ДДУ, 1993.– С. 32 – 48.

Мюллер Й.-Й. Історична дисертація про козаків, представлена у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням Месіра Готфріда Войса з Торуні у Прусії / Пер. Р. Олещук // Козацтво.– 1993.– № 1.– С. 44 – 54.

Памятники русского права / Под ред. и с предисл. С. В. Юшкова.– М.: Высш. шк., 1952 – 1963.– Вып. 1–8.

Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): Тексти і дослідження / Редкол.: В. І. Шинкарук (відп. ред.) та ін.– К.: Наук. думка, 1988.– 570 с.

Первый Литовский Статут:Сб. ст.: В 2 т. / Редкол.: С. Лазутка (отв. ред.) и др.– Вильнюс: Минвуз Лит. ССР, 1983 – 1985.– Т. 1.– Ч. 1–2.

Пересторога зело потребная на потомные часы православным христіаном // Возняк М. Письменницька діяльність Іова Борецького на Волині і у Львові.– Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1954.– С. 25 – 68.

Полное собрание русских летописей. Летописи белорусско-литовские / Под ред. М. Улащика.– М.: Наука, 1980.– Т. 35.– 307 с.

Привілеї міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль.– Л.: Світ, 1998.– 187 с.

Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. / Упор. П. М. Кулаковський. – Острог; Варшава; М.: [Б. в.], 1999. – 608 с.

Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569 – 1673 / Упор.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков та ін. – К.: Ін-тут укр. археогр. та джерелознавства, 2002.– 984 с.

Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: Г. В. Боряк, К. А. Вислобоков, Т. Ю. Гирич та ін.– К.: Наук. думка, 1993.– 535 с.

Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. К. И. Яблонскиса.– Минск: [Б. и.], 1960.– 253 с.

Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська і усієї Русі (фрагменти) / Передм. і комент. Р. Івасіва // Дзвін.– 1990.– № 1– 4.

Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія / Відп. ред. В. М. Нічик.– К.: Наук. думка; Основи, 1995.– Ч. 1. – 432 с.; Ч. 2.– 432 с..

Уния в документах: Сборник / Сост.: В. А. Теплова, З. И. Зуева.– Минск: Лучи Софии, 1997.– 520 с.

Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года: Учеб. пособ. для пед. ин-тов / Сост. П. П. Епифанов, О. О. Епифанова.– М.: Просвещение, 1987.– 400 с.

Хроника Быховца / Предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика; Отв. ред. М. Н. Тихомиров.– М.: Наука, 1966.–154 с.

Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р. / Вид. Ф. В. Клименко.– К.: Вид-во Археограф. комісс. ВУАН, 1932.– 241 с.

Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Підгот. до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо; Пер. Ю. І. Назаренка.– К.: Томаріс,1993.– 224 с.

Шледер І. Г. Театр Європи (фрагмент) / Пер. з нім. Ю. А. Мицика// Жовтень.– 1985.– № 7.– С. 83 – 91.

Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий / Отв. ред. В. Л. Янин.– М.: Наука, 1990.– 208 с.: ил.

Щоденник Еріха Лясоти // Жовтень.–1984.– № 10.– С. 97–110.

Література

Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XVII– первая четверть XVIII века. – М.: Наука, 1976.– 455 с.

Багалій Д. І. Нарис української історіографії.– К.: [Б. в.]. – Вип. 1. – 1923.; Вип. 2. – 1925.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження: 2-ге вид.–К.: Наук. думка, 1971.– 199 с.

Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник.–М.; Ленинград: Госполитиздат, 1946.– Ч. 1.– 179 с.

Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.– К.: Либідь, 1995.– Т. 6.– Кн. 1 – 2.

Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.– Л.: Світ, 2000.

Дзира Я. І. Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання.– К.: Наук. думка,1968.– Вип. 3.– С. 177–189.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для вузів.– К.: Вища шк., 1986.– С. 40 – 48.

Дячок О. А. Анализ рукописных переводов «Хроники европейской Сарматии» А. Гваньини на русский и украинский языки // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX веков: Межвуз. сб. науч. тр.– Д.: ДГУ, 1990. – С. 19 – 31.

Європейське відродження та українська література XIV – XVIII ст.– К., 1997.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.– К.: Наук. думка, 1966.– 74 с.

Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст.– К.: Наук. думка, 1972.– 82 с.

Ісаєвич Я. Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України XV – XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.– К.: Наук. думка, 1969.– Вип. 4.– С. 37 – 47.

Зайцев В. К., Слабєєв І. С. Україна кінця XVI – початку XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // Укр. іст. журн.– 1966.–№ 6.

Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов / Отв. ред. А. Л. Хорошкевич.– М., 1989.– Вып. 1.– 184 с.; Вып. 2. –200 с.

Источниковедение истории СССР: Учеб. / Под ред. И. Д. Ковальченко: 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– 498 с.

Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве / Послесл. и коммент. А. Н. Медушевского.– М.: Прометей, 1991.– 334 с.

Ковальский Н. П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально–экономического развития УССР.– Д.: ДГУ, 1971. – Вып. 2. –С. 116–146.

Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII веков в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА: Учеб. пособ.– Д.: ДГУ, 1979.– 73 с.

Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII веков: структура источниковой базы: Учеб. пособ.– Д.: ДГУ, 1982.– 91 с.

Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII веков: Учеб. пособ. по спецкурсу: В 4 ч.– Д.: ДГУ, 1977.– Ч. 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников.– 95 с.; 1978.– Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников.– 114 с.; 1978.– Ч. 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках.– 95 с.; 1979.– Ч. 4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников.– 109 с.

Ковальський Н. П. Произведения Ивана Вишенського как источник по социально-политическому положению на Украине конца XVI – XVII ст. // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Темат. сб. ст.– Д.: ДГУ, 1970.– Вып. 1.– С. 180 – 188.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – первой половины XVII веков: Учеб. пособ.– Д.: ДГУ, 1984.– 84 с.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории.– 1985.– № 10. – С. 45 – 52.

Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI вв. – М.: Орион, 1995.– 334 с.

Кулаковський П. М. Руська (Волинська) метрика: назва, склад, характер // Вісник Дніпропетр. держ. ун-ту. Історія та археологія.– Д.: ДДУ, 1996.– Вип. 1.– С. 58–71.

Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Сб. ст. / Под. общ. ред. Б. А. Рыбакова– М.: Наука, 1976.– 360 с.

Лазутка С. А. І Литовский статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского.– Вильнюс: [Б. и.], 1973.– 211 с.

Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XIV – XVII вв.– Ленинград: Наука, 1978.– 272 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– С. 38 – 75.

Мальцев А. Н. Баркулабовская летопись // Археограф. ежегод. за 1960 г.– М.: Наука, 1962.– С. 291 – 320.

Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.– К.: КДУ, 1959.– 258 с.

Мишко Д. І. Перший Литовський статут і його історичне значення // Історичні джерела та їх використання.– 1969.– Вип. 4.– С. 14–24.

Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.): Учеб. пособ. – Д.: ДГУ, 1981.– Ч. 1. Немецкие источники.– 75 с.

Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века: Учеб. пособ.– Д.: ДГУ, 1978.– 87 с.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках.– К.: Дніпро, 1992.– 500 с.

Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України у західноєвропейських джерелах.– К., 1998.

Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Очерки и исследования.– М.: Наука, 1969.– 555 с.

Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.– Д.: ДГУ, 1983.– 90 с.

Плохий С. Н. Источники сведений труда И. Пастория «Война скифо-казацкая» о начальном периоде освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. // Исследования по истории русско-германских отношений.– Д.: ДГУ, 1978.– Вып. 6.– С. 164 – 170.

Полотнюк Я. Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання.– К., 1971.– Вип. 6. – С. 68 – 82.

Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника).– М.: Наука, 1966.– 310 с.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою.– К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998.– 320 с.

Тишин И. Г. Дневник Патрика Гордона // Советские архивы. – 1969.– № 2. – С. 110 – 112.

Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Отв. ред. В. И. Буганов.– М.: Наука, 1985.– 261 с.

Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода.– М.: Наука, 1973.– 303 с.

Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1993.– Вип. 1.– С. 5 – 12.

Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму).–Т.: Феміна, 1994.– 480 с.

Ючас М. А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973.– М.: Наука, 1974.– С. 220 – 231.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.– К.: Генеза, 1997.– 312 с.

Яременко П. К. Іван Вишенський.– К.: Вища шк., 1982.– 141 с.

Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість.– К.: Наук. думка, 1986.– 160 с.

Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст..– К.: АН УРСР, 1963.– 162 с.

РОЗДІЛ 5
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.

ЛЕКЦІЯ 12
ЗАКОНОДАВЧІ ТА ПРАВОВІ ПАМ'ЯТКИ З ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Основні форми законодавчих актів російського царизму другої половини XVII – XVIII ст., що стосуються України

Будь-який законодавчий акт як історичне джерело дослідник повинен уміти проаналізувати. Насамперед слід з'ясувати мотиви видання, його мету, умови написання та наслідки. Розуміння суті й призначення закону становить основу в роботі з цим видом історичних джерел. Вивчати кожен із законів треба у сукупності з іншими законодавчими актами на підставі характеристики явищ відповідного періоду щодо соціально-економічного й політичного розвитку суспільства. Це дасть можливість установити причини появи закону, його місце серед інших законодавчих актів. Слід установити, що нового вніс даний закон порівняно з виданими раніше.

Будь-який законодавчий документ у процесі створення проходить чотири основні етапи: 1) *законодавчий привід*; 2) *безпосередня розробка тексту*; 3) *обговорення* або *розгляд*; 4) *затвердження вищим законодавчим органом*. Важливо при цьому виявити ініціатора прийняття закону. У процесі наукового аналізу законодавчого акта має значення вивчення матеріалів, що висвітлюють процес його вироблення та обговорення.

Законодавчий акт складається з кількох структурних частин: *вказівки про вид документа* (іменний, сенатський указ, височайша резолюція, маніфест і т. п.); *назви, у якій викладено його короткий зміст*; так званої *констатуючої частини*, у якій пояснюються причини видання указу та обумовлюється його необхідність; *постановчої частини*. У констатуючій частині іноді наводилися у повному обсязі прохання чи доповідь, які стали приводом до обговорення і видання даного законодавчого акта. Констатуюча частина часто допомагає дослідникові не лише з'ясувати причини видання закону, а й проаналізувати суспільне становище, яке привело до його появи.

Завдання дослідника законодавчого акта полягає в тому, щоб за досить специфічною термінологією, закамуфльованими фразами, обіцянками і т. п. виявити справжній зміст документа, встановити його соціальну спрямованість. Щоб правильно зрозуміти законодавчий документ, треба також встановити, як він втілювався в життя, які інші інструкції і законодавчі акти,

пов'язані з ним, приймалися й оприлюднювалися пізніше і чим це було зумовлено.

Лише глибоке і всебічне дослідження законодавчого акта дасть можливість не тільки зібрати конкретний матеріал, факти, а й зрозуміти його суть і роль у процесі суспільного розвитку, за його окремими фактами та явищами побачити загальний процес історичного розвитку.

За походженням законодавчі акти з історії України другої половини XVII – XVIII ст. можна поділити на дві основні групи: *законодавчі акти російського царизму, що стосувалися українських земель*, та *законодавчі акти гетьманського уряду*. У цей період верховна влада в Лівобережній Україні, як складовій частині Росії, належала російському царю. Гетьман і козацька старшина діяли під контролем російського уряду, хоч цей контроль у різні періоди був різної сили і мав різний рівень охоплення подій. Чинність переважної більшості законів, що діяли в Росії, поширювалася також і на Україну. У законодавчих актах російського царизму відображена національно-колоніальна політика російського царизму в Україні, окремі аспекти соціального й економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії тощо. Як оригінали, так і копії законодавчих актів зберігаються нині у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві, Державного історичного архіву Російської Федерації у Санкт-Петербурзі, Центрального державного історичного архіву України у Києві та Львові та багатьох інших. Їх можна знайти у фондах Сенату, Кабінету його величності, що існував за часів Петра I, Верховної Таємної Ради, Кабінету міністрів при її величності, який було створено після переходу влади до Анни Іоанівни тощо. Особливо багатий архівний фонд Сенату. Деяку частину законодавчих актів російського царизму, що стосуються українських земель, можна знайти у фонді Синоду, а також Колегій. Копії законів російського уряду зберігаються в українських фондах – Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, полкових і сотенних канцелярій, Першої та Другої Малоросійських колегій та ін. Слід зауважити, що вже за зовнішнім виглядом акти XVIII ст. суттєво відрізняються від актів XVII ст. Якщо раніше використовувалися стовпці, то згідно з указом Петра I від 11 березня 1702 р. всі актові матеріали писалися на листах паперу, що перепліталися в книги. У такому вигляді вони зберігаються в архівах і дотепер.

У XVII ст. актами верховної влади вважалися рішення царя разом з Боярською думою, а з XVIII ст. закон в Росії розуміється вже переважно як суто воля імператора. У цей час з'явилися укази «іменні», «іменні, оголошені з Сенату», а самі рішення Сенату набували сили закону тільки з санкції царя. У XVII ст. більшість законодавчих актів Росії мала назву грамот. Саме у розглядуваний період склалися такі основні різновиди законодавчих актів, як

маніфест, указ, регламент і *устав*. Якщо регламенти регулювали склад і організацію нових установ, то устави були збірниками законів для окремих відомств. Переважна більшість законів видавалася у формі указів. Писалися вони досить специфічною канцелярською бюрократичною мовою з нагромадженням довгих закручених фраз та значною кількістю повторів.

Основні закони російського царського уряду з охопленням періоду від часів Олексія Михайловича до 12 грудня 1825 р. надруковані в «Полном собрании законов Российской империи» (скорочено – ПСЗ), перше видання якого вийшло друком в 1830 р. Законодавчі акти розміщені у цьому виданні в хронологічному порядку за томами. Період з середини XVII до XVIII ст. охоплює з 1-го по 23-й том. У кожному томі зазначено, до якого періоду царювання належать вміщені в ньому закони. Кожний законодавчий акт має заголовок, у якому коротко передано зміст закону та вказано його номер. ПСЗ – найбільш повний звід законів, але й до нього увійшли вони далеко не всі. Зокрема, не були надруковані таємні закони, укази, що стосувалися селянських повстань та інших соціальних заворушень тощо. Недоліком ПСЗ є також значна кількість неточностей, пропуски слів і навіть фраз, помилки в датуванні, плутанина старого й нового стилю. Усе це вимагає від дослідника досить критичного ставлення до цього видання без зменшення його цінності.

У законодавчих актах російського царизму знайшли своє відображення соціально-економічний, політичний і культурний розвиток, міжнародне становище Росії взагалі і України в тому числі. Соціально-економічний розвиток Росії та України, як складової частини Росії, у XVIII ст. характеризувався подальшим зміцненням феодально-кріпосницької системи та розвитком в її надрах капіталізму. Уже за часів Петра I російський уряд видав один за одним укази, які забороняли перехід селян, у них вимагалося повернення втікачів на старі місця та їх покарання. Такі укази стосувалися як Росії, так і України. Скажімо, у 1713 р. було видано сенатський указ про перепис у Київській та Азовській губерніях новозбудованих сіл, за яким вимагалося відсилати всіх утікачів попереднім власникам. Сенатський указ від 1715 р. ще раз наголосив, щоб в усіх гетьманських містах і слобідських полках утікачів – поміщицьких селян і служилих людей – висилали на старі місця.

Про посилення гніту російського царизму в Україні свідчить збільшення податків. Згідно з указом Петра I від 16 квітня 1723 р., селяни й козаки України платили в казну як грошові, так і натуральні податки, зокрема бджоляну й тютюнову десятину, податок з казанів, на утримання війська та ін. За часів Анни Іоанівни державні податки в Україні продовжували збільшуватися. Згідно з указом від 8 серпня 1734 р., їх мали платити всі, навіть підсусідки, а для цього було наказано провести перепис населення. У цьому ж указі

визначалася кількість значкових товаришів, які повинні були призначатися в Лівобережній Україні.

Ряд законодавчих актів відбили поступове зміцнення позицій дворянства в Україні. Відповідно до указу 1760 р. поміщики одержали право засилати селян до Сибіру, а згідно з указом 1765 р. – на каторжні роботи, причому на термін, на який «помещики их похотят». Указом 1767 р. селянам під загрозою жорстокої кари заборонялося скаржитися на своїх поміщиків. Згідно з цими законодавчими актами російського уряду, українські селяни повністю передавалися під владу феодалів, готувалося остаточне оформлення кріпосного права на українських землях. Для цього спочатку в 1763 р. Катерина II підтвердила універсал гетьмана Розумовського про заборону переходу селян в Україні, а указом від 3 травня 1783 р. було остаточно закріпачено селян Гетьманщини. Дещо пізніше, указом Павла I від 12 грудня 1796 р., було юридично оформлене кріпосне право в Південній Україні.

21 квітня 1785 р. була видана «Грамота на права, вольности и преимущества Российского дворянства», або так звана жалувана грамота дворянству, яка закріпила за ними право володіти селянами, землею, засновувати фабрики і заводи, влаштовувати торги та ярмарки. Дворяни були звільнені від податків, військової служби, їх не мали права піддавати тілесним покаранням. Цей документ завершив виділення дворянства з-поміж інших станів, остаточно оформив його права й привілеї. Українська старшина, отримавши права російського дворянства, таким чином злилася з ним. Указ 1783 р. про закріпачення селянства в Україні та «Жалувана грамота дворянству» свідчили про завершення й повне юридичне оформлення феодально-кріпосницьких відносин в Україні.

Певна частина законів, виданих російським урядом, стосувалася безпосередньо економічного розвитку України. Скажімо, в указі Петра I від 1714 р. йшлося про збільшення виробництва селітри та будівництво селітряних заводів. З'явилися подібні укази щодо збільшення виробництва прядива, розвитку юхтової справи, тютюнництва, шовківництва тощо. У вересні 1723 р. Петро I видав іменний указ Берг-колегії про «посылку нарочных на р. Днепр для сыску руды и каменного угля». Зазначимо, що уряди Єлизавети I і Катерини II також приділяли увагу розвиткові шовківництва і тютюнництва в Україні. У 1795 р. був виданий указ про заснування ливарного заводу в Луганську.

У законодавчих актах російського царизму знайшло відображення становище робітних людей на мануфактурах. 2 вересня 1741 р. був прийнятий «Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики». У першій його частині охарактеризоване становище Путивльської суконної мануфактури, а у другій – викладені обов'язки робітників та правила їх поведінки на підприємствах. Згідно з «Регламентом» робочий день кожного робітника

починався о 4-й ранку і тривав до 10 – 12-ї ночі. На робітних людей накладалися штрафи – за запізнення, за те, що увійшов до мануфактури в брудному взутті або з мокрими руками, за гру на гроші, за лайливі слова тощо. Із «Регламенту» ми дізнаємося, що заробітна плата видавалася щосуботи за тиждень, але не вся, частина її залишалася за господарем, а повний розрахунок робітник отримував наприкінці місяця, після вирахування всіх штрафів. Заробітна платня була мізерною. Встановлені законом правила свідчили про жорстокі, кріпосницькі порядки на мануфактурах у середині XVIII ст.

У законодавчих актах знаходимо матеріал про розвиток торгівлі в Україні, зокрема в них є свідчення про ярмарки, становище купців, про податки з продажу товарів, іноді в них зазначаються ціни на товари. Скажімо, 15 травня 1754 р. Сенат видав закон про ліквідацію мита на товари, які привозилися з України в Росію і навпаки. Цим указом було також відмінено всі внутрішні мита в Україні. З введенням у дію цього закону російське купецтво одержало широкий доступ до ринків України.

1771 р. був виданий указ про право російських купців переселятися в Україну і купувати будинки та нерухоме майно в Києві й Ніжині. Про вільну торгівлю російським та іноземним купцям в містах Південної України та Криму йшлося і в маніфесті 1784 р. Певну роль у розвитку торгівлі в Україні відіграв іменний указ від 8 липня 1782 р. про дозвіл купцям мати лавки у своїх будинках. Цей указ поширювався на всі міста Російської імперії.

Окремі законодавчі акти Російської імперії стосувалися заселення новоосвоюваних регіонів України та становища раніше створених міст, зокрема згадана вище «Грамота на права и выгоды городам Российской империи».

Таким чином, законодавчі акти доводять, що Україна у своєму соціально-економічному розвитку рухалася по тому ж шляху, що й Росія, тобто у ній теж міцніла феодально-кріпосницька система, у глибинах якої розвивалися капіталістичні відносини.

Законодавчі акти російського царизму є важливим джерелом для вивчення політичного становища Лівобережної України у другій половині XVII – XVIII ст. Російський уряд з самого початку приєднання українських земель дотримувався політики обмеження її автономних прав. Особливо цілеспрямованою була ця політика у XVIII ст. Здійснюючи реформи місцевого управління, російський уряд Петра I включив до адміністративного поділу й Україну. Указом від 18 грудня 1708 р. в Росії було створено 8 губерній, у т. ч. Київську, до якої приписувалося 56 міст, тобто майже вся гетьманська Україна. Слобідська Україна увійшла до складу Азовської губернії. Пізніше, за указом від 14 грудня 1720 р., Слобідська Україна була передана у відання Бєлгородського воєводи. Згідно з іншими указами, у містах України були розміщені військові гарнізони й призначені воєводи.

У подальшому адміністративно-управлінська система зазнавала змін. 29 квітня 1722 р. указом Петра І Україну було передано у відомство Сенату, а 16 травня того ж року в іменному указі містилося розпорядження про заснування у Глухові Малоросійської колегії і «о назначении в оную присутствующим бригадиром Вельяминова». Згідно з виданою їй інструкцією, малоросійська колегія одержала право вищої судової інстанції в Україні і повинна була стежити за збиранням податків, витратами, виконанням царських і сенатських указів. До указу додавалася інструкція П. Вельямінову, згідно з якою він отримав право розгляду скарг на генеральну військову і полкові канцелярії, гетьманів і полковників. Указ відіграв важливу роль у політичній історії України XVIII ст., і в першу чергу самої Малоросійської колегії, яка проіснувала до 29 вересня 1727 р. Хоча документ обмежував владу гетьмана й козацької старшини нібито виключно заради блага українського народу, насправді царизм мав на меті повне підкорення України російському законодавству, а сам указ став важливим кроком на шляху до остаточної інкорпорації українських земель Російської імперією.

І після смерті Петра І політика російського царизму щодо України залишалася незмінною. Наприклад, уряд Анни Іоанівни після смерті Данила Апостола не дозволив обирати нового гетьмана, а указом від 31 січня 1734 р. управління Україною передав Тимчасовому правлінню на чолі з князем Шаховським, яке згодом було перейменоване на Правління гетьманського уряду. За іншим указом від 24 квітня 1735 р., без відома Анни Іоанівни, заборонялося обрання козацької старшини і Україна передавалася у відання Сенату.

Певним відступом від такої політики було затвердження гетьманом України (згідно з указом від 5 червня 1750 р.) К. Розумовського, який одночасно отримав ранг генерал-фельдмаршала. Але вже 10 листопада 1764 р. Катерина II видала указ про заснування в Україні замість гетьманського правління Малоросійської колегії на чолі з графом Румянцевим. Указ передбачав, по-перше, остаточне скасування в Україні гетьманської влади, по-друге, введення нового органу управління. Сама колегія повинна була складатися з 8 чоловік: чотирьох росіян та чотирьох українців (генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Туманський, генеральний осавул Журавка, генеральний хорунжий Апостол). Президенту Малоросійської колегії надавалася влада генерал-губернатора й головнокомандуючого всіма військами. Йому повинна була підлягати й Запорозька Січ. Цей документ також був закономірним наслідком політики царської адміністрації щодо українських земель у XVIII ст., яка була спрямована на остаточне скасування прав і вольностей українського народу.

Про колоніальну політику російського царизму в Україні також свідчить «Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к

Новороссийской губернии» від 3 серпня 1775 р. У ньому перелічувалися численні «неповиновения» і «преступления» запорожців. Вони приймали «в свое общество людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры», незважаючи на заборони, мали «склонность к развратной жизни и грабежу» і «обратили хищность и грабительство в свое ремесло».

Невдовзі після цього указом 16 вересня 1781 р. в Лівобережній Україні замість полків були утворені Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське намісництва. На Слобідській Україні замість Слобідськоукраїнської губернії – Харківське намісництво. Спеціальними указами було затверджено штати намісництв та герби міст. Посади возних у містах України указом від 27 липня 1782 р. скасовувалися.

1784 р. було утворене Катеринославське намісництво, до складу якого після Ясського миру ввійшли і землі між Бугом та Дністром, звільнені від татар. Після приєднання Правобережної України до Росії на її території, відповідно до указів від 22 травня і 5 липня 1795 р., утворювались Брацлавське, Волинське і Подільське намісництва.

Указом Сенату 20 серпня 1786 р. Друга Малоросійська колегія скасовувалась. Цього ж року в Україні була здійснена секуляризація церковних та монастирських земель. Відповідним указом 1783 р. скасували українське козацьке військо. Козацькі полки стали звичайними драгунськими полками російської армії, а згідно з указом 1795 р. на українських землях запровадили положення про рекрутський набір. Отже, законодавчі акти російського уряду дають можливість простежити соціально-економічний розвиток, зміни в політичному житті України, процес ліквідації автономії України, перетворення її на звичайну російську провінцію.

2. Акти гетьманського управління як джерела з історії України другої половини XVII – XVIII ст.

Цілий ряд законодавчих актів розглядуваного періоду можна віднести, так би мовити, до перехідного типу, оскільки вони були своєрідними угодами між російськими царями і відповідно Російською державою, з одного боку, і українськими гетьманами та в їх особі українським народом і Україною, з іншого. Отже, такі акти можна вважати одночасно законами, ухваленими і російською, і українською сторонами. Переважна більшість таких актів мала назву статей. Своєрідна традиція обов'язкового підписання черговим українським гетьманом угоди з російським царем чи польським королем, підписання двостороннього договору з Туреччиною або зі Швецією була започаткована ще в часи гетьманування Богдана Хмельницького. Підписання таких угод відбилося у відповідних документах законодавчого характеру, якими регулювалися стосунки між Україною та іншими державами.

Першими за часом появи серед таких джерел були *Березневі статті 1654 р.* Вони являють собою письмовий текст проекту договору з 23 статей, що визначали умови, на яких уряд Гетьманщини, як української державної автономії, передбачав військово-політичний союз з Московською державою для спільних дій проти Польщі. На цьому документі був особистий підпис гетьмана Б. Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Проект договору було доставлено до Москви українським посольством і вручено царському уряду 14 березня 1654 р. Тому в історіографічній традиції документ отримав назву Березневих статей. Слід наголосити, що перед поданням документа українські посли усно виклали умови договору, що було занотовано московськими дяками протокольно, а взагалі існують дві редакції цього протоколу з 16 та 20 статей, щоправда з непослідовним їх викладенням.

Статті проекту договору були укладені за участю і при безпосередньому керівництві Б. Хмельницького і стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України та Росії. У першій статті йшлося про підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького, тобто України. Наступні статті передбачали збереження за всіма соціальними станами їх прав, декларували недорканість козацьких земель і маєтностей, збереження Україною фінансової та дипломатичної незалежності, визначали 60-тисячний козацький реєстр, встановлювали норми грошей на утримання військового писаря, полковників, суддів та інших представників козацької старшини. У заключних статтях йшлося про спільні дії проти татар та утримання фортеці Кодак. Таким чином, у цілому зміст документа зводився до того, щоб забезпечити повну й широку автономію Гетьманської України, обмежити втручання московського уряду у її внутрішні справи.

З 14 по 21 березня відбувалося обговорення статей та їх редагування, в результаті чого з'явився новий документ, який мав лише 11 статей. У цю редакцію не було внесено сім статей з першого варіанта, п'ять статей об'єднали в три, а ще три – в одну. У новому документі було ратифіковано 10 статей з деякими поправками і змінами, що підтверджено жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. У грамоті стисло викладено головний зміст санкціонованих статей, а також зазначено ратифікацію їх першого варіанта (тих статей, що не увійшли до другої редакції). Отже, царська грамота у цілому підтвердила збереження за Україною її «прав та вольностей».

Однак, як це не дивно, оригінали обох початкових редакцій до нашого часу не збереглися (вони певний час залишалися в московському посольському приказі). Хоч з них були зроблені списки, тобто переклади російською мовою, які було занесено у «стовпці». Крім того, з тексту договору, що містив 11 статей, теж було зроблено копію українською мовою, яку посли привезли в Україну. Б. Хмельницький привселюдно цього документа не проголошував,

тому конкретні умови угоди між Україною та Росією були відомі лише близькому оточенню гетьмана. Існує гіпотеза, що ці статті були зачитані перед обранням на гетьманство Івана Виговського, але потім втрачені.

Був іще один варіант договору із 14 статей, який подав московський посол князь Трубецькой на козацькій раді у жовтні 1659 р., коли гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького. Юрій присягнув на цьому документі, а сама угода отримала назву «Переяславських статей». Очевидно ця редакція була сфабрикована російською стороною, оскільки вже на той час оригінальні документи (які умовно названі Березневими статтями) не збереглися. Відтоді офіційно лише цю редакцію вважали договором Б. Хмельницького і на ній присягали наступні гетьмани України російським царям. Щоразу до неї вносилися нові царські додатки й поправки, які все більше обмежували українську автономію. Кожна з цих угод у науковій літературі отримала назву за місцем підписання. Так, скажімо, Іван Брюховецький підписав з російським царизмом Батуринські статті 1663 р. і Московські статті 1665 р., Дем'ян Многогрішний – Глухівські статті 1669 р., Іван Самойлович – Батуринські статті 1672 р., Іван Мазепа – Коломацькі статті 1687 р.

У цілому «Березневі статті» є дуже важливе законодавче джерело, яке наочно підтверджує, що українсько-московський договір 1654 р. за початковим задумом мав характер військово-політичного союзу, але невдовзі після підписання був свідомо використаний російською стороною як акт, що закріпив приєднання України до Росії «на вічні часи».

Значно відрізняється від розглянутих вище актів *Гадяцький трактат (договір)*, укладений 16 вересня 1658 р. гетьманом Іваном Виговським з Річчю Посполитою після придушення ним збройного виступу, очолюваного полтавським полковником М. Пушкарем. Слід зазначити, що польську сторону на переговорах представляли К. Бєневський і К. Євлашевський, а українську – Ю. Немирич і майбутній гетьман Правобережної України П. Тетеря. Козацькі полки на ньому були представлені комісарами, які обговорювали кожен пункт угоди. Саме Ю. Немирич у науковій літературі вважається автором тексту договору.

Згідно з Гадяцьким договором, Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств мала входити як цілком незалежне Велике князівство Руське на рівних правах до федерації Польщі й Литви, очолюваної королем, який повинен був обиратися спільно трьома сторонами. Управляти князівством належало гетьману, якого мали обирати в Україні, але потім затверджувати його на посаді повинен був король. Договір передбачав окремі уряди в державах, що мали входити до федерації, обрання послів до спільного законодавчого сейму, існування власного судового трибуналу і фінансів, 30-тисячної козацької армії і 10-тисячного найманого регулярного

війська для України. Польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні, а якщо б і вводилися туди тимчасово, то повинні були підпорядковуватися гетьману. Православні в Україні зрівнювалися у правах з католиками та уніатами, причому будівництво нових уніатських церков та монастирів тимчасово заборонялося, а православні митрополити та єпископи отримували право засідати у спільному сенаті. Планувалося заснувати в Україні два університети, дозволялося відкриття колегіумів і гімназій, надавалася свобода друку. Українські делегати на переговорах вимагали приєднання Волинського, Белзького, Руського і Подільського воєводств до Великого князівства Руського, але під тиском польської сторони змушені були від цього відмовитися. Тому польський сейм затвердив трактат, але він абсолютно не знайшов підтримки і розуміння у рядових козацьких та селянських мас України, різко негативно налаштованих проти Польщі. Невдачі Івана Виговського у війні з Москвою, повстання проти нього, наступний його відхід від політичної діяльності, а згодом і смерть остаточно змінили ситуацію в України і поклали кінець чинності Гадяцького договору. Однак сам цей акт є важливим джерелом з історії України доби Гетьманщини.

Вища адміністративна влада в Лівобережній Україні протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (за винятком окремих років) належала гетьману. Від імені гетьмана і за його власним підписом видавалися різні розпорядження, які набували чинності закону. Основним різновидом таких законодавчих актів були універсали. Універсали – особлива категорія законодавчих актів, поширених в Україні та в Речі Посполитій у XVI – XVIII ст. Латиномовні документи такого роду в країнах Європи (у тому числі й Польщі) починалися зі слів «всім і кожному», звідки й походить назва *універсалів* (від латинського *universalis* – загальний, всеохоплюючий). В Україні універсали видавалися гетьманами, полковниками та іншими представниками вищої влади за доби Гетьманщини, а також гетьманами й кошовими отаманами Війська Запорозького. Близькими до універсалів є накази, з якими зверталися вже не до всіх громадян держави, а до вужчого кола адресатів. Частіше накази стосувалися менш важливих питань.

Формуляр універсалів гетьманів України майже ідентичний формуляру аналогічних документів за походженням із Запорозької Січі та створених дещо раніше. Він грунтувався на кращих зразках законодавчих актів та діловодства Київської Русі й Великого князівства Литовського та зазнав певного впливу польських канцелярських традицій. Універсали мали досить специфічну форму. Найчастіше розпочиналися із зазначення імені й титулу гетьмана. Наприклад: «Пресветлейшого и державнейшого великого государя, его царского пресветлого величества войска Запорожского Иоан Мазепа». Далі вказувалося кому адресовано універсал і вже після цього подавався його основний зміст.

Наприкінці універсалу ставилися дата, місце написання і особистий підпис гетьмана. Підпис відомий у двох варіантах: «Иоанн Скоропадский, гетьман войска его царского величества рукою власною» або частіше без зазначення імені гетьмана – «Звишименований гетьман рукою власною». Після підпису ставилася печатка.

Значна частина гетьманських архівів загинула, до наших днів збереглися переважно копії таких універсалів. Велика їх кількість знаходиться у фондах «Генерального слідства про маєтності», Румянцевського опису, а також в особистих фондах, в Інституті рукописів НБУ НАНУ тощо.

За змістом гетьманські універсали охоплюють різні сторони життя України. Їх прийнято поділяти на три основні групи: 1) *акти військово-адміністративного характеру* (накази, зазивні універсали, глейди); 2) *акти, які стосуються торговельно-ремісничої діяльності міст та міщанського стану* (так звані митні та безмитні універсали); 3) *акти, які затверджували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника* (привілеї, оборонні універсали, універсали про послушенство). Існували й комбіновані універсали, які поєднували в собі ознаки різних груп або підгруп. При цьому універсали першої групи можна віднести до законодавчих актів, а ті, що формують наступні дві групи, є насправді публічно-правові акти.

У цілому в таких джерелах відбилася сфера адміністративного управління Україною, зокрема в них йшлося про призначення полковників, сотників та інших посадових осіб з числа козацької старшини, суто військові питання (про виступ у похід, про несення сторожової та караульної служби тощо). Велика кількість універсалів, які дійшли до нашого часу, вказує на поступову реставрацію феодально-кріпосницької системи в Україні після Визвольної війни 1648 – 1654 рр. Це переважно універсали про надання нових та підтвердження права на володіння раніше набутими земельними маєтностями, передання їх у «спокойное зупольное владение», дозвіл на будівництво млинів, заснування слобід, право займатися промислами. Часто гетьманські універсали підтверджували право на куплені маєтності. На їх основі можна відстежити процес поступового зростання приватних землеволодінь в Лівобережній Україні, з'ясувати, які повинності виконували залежні селяни, як вони намагалися протидіяти утискам з боку старшини й дворянства. Розглядувані документи також подають окремі відомості з військової історії України щодо здійснення спільних українсько-російських походів проти Оттоманської Порти, Кримського ханства, Речі Посполитої, участі запорозького козацтва в захисті південних рубежів держави тощо. Саме завдяки таким змістовним даним універсали українських гетьманів цілком справедливо вважаються одними з найважливіших джерел з історії України другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

3. Конституція Пилипа Орлика як перший у Європі законодавчий звід конституційного характеру та історичне джерело

Повна назва цього законодавчого акта – *«Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького»*. Написав конституцію гетьман Пилип Орлик зі своїми найближчими сподвижниками, представниками генеральної старшини – Григорієм Герциком та Андрієм Войнаровським. Її було прийнято на загальній військовій козацькій раді 5 квітня 1710 р. у м. Бендерах, тому її іноді називають Бендерською конституцією. Вважається, що це була перша у Європі конституція в сучасному розумінні цього слова, оскільки згідно з нею чітко окреслювалися кордони держави, у якій вона повинна була діяти.

Конституція являла собою своєрідну угоду між гетьманом та Військом Запорозьким, причому під останнім розумівся весь народ України. Така форма взагалі була характерною для тодішньої західноєвропейської політичної традиції, суттєво відрізняючись від головних засад східного (азіатського) патримоналізму.

«Пакти й Конституції» складаються з преамбули і 16 розділів, у яких сформульовано головні принципи побудови української козацької держави. У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького, тобто загалом українського народу. У цій частині, написаній безпосередньо Пилипом Орликом, фактично витворено історико-політичний міф про те, що нібито першим прийняв християнство каган «хозарів-козаків», а не князь Володимир Святославович. У такий спосіб документ закладав історичний пріоритет Української держави і віддавав першість у ній саме козакам, які, на думку укладачів, були попередниками князя Володимира в процесі прилучення українських земель до європейської цивілізації. Така схема (хозари-козаки як оборонці народу на території України) склала підґрунтя для ідеї окремішності руського-малоруського-українського народу та його природного права на власну державу. Приблизно ця ж сама ідея в розширеному, але дещо завуальованому вигляді згодом була подана в «Історії русів».

У § 1 розглянуто питання віри, чітко й недвозначно наголошено, що саме православ'я є панівна релігія в державі, а також зафіксовано прагнення до відновлення автокефалії української православної церкви. § 2 важливий тим, що в ньому чітко окреслювалися кордони Української держави, визначені ще Зборівською угодою 1649 р. Згідно з цим параграфом, на гетьмана покладався обов'язок оберігати територіальну цілісність країни.

Важливе значення має §6, у якому закладено принципи управління та діяльності органів державної влади. Конституція повною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Законодавча влада повинна була належати Раді, членами якої могли бути полковники з полковою старшиною, сотники, «генеральні радники», обрані від усіх

полків, та «посли», яких делегувало Військо Низове Запорозьке. Рада повинна була збиратися тричі на рік, причому найважливіші державні справи гетьман зобов'язаний був попередньо узгоджувати з Радою. Суд теж повинен був діяти незалежно, оскільки, як було зафіксовано в Конституції, гетьман «не повинен карати сам».

Конституція П. Орлика номінально діяла на Правобережній Україні упродовж 1710 – 1714 рр. Текст її був складений латинською і тодішньою українською мовами. У цілому «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» були написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, вироблених у ході буржуазних революцій, що може бути свідченням часткового їх сприйняття найближчим оточенням гетьмана П. Орлика. Конституція заклала підґрунтя республіканської форми правління на території України.

4. Пам'ятки українського права XVIII ст. як історичні джерела. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), їх значення як історичного джерела

Близькими за формою та змістом до законодавчих актів XVIII ст. є також пам'ятки українського права, які відображають суспільно-економічні й політичні відносини в українському суспільстві, правове становище класів та окремих соціальних груп. Хоч вони й не набули чинності як правові закони, але були знаменними джерелами для своєї епохи, тому заслуговують на окрему увагу та спеціальне вивчення.

Від XVIII ст. дійшов до нашого часу один такий документ під назвою *«Права, по которым судится малороссийский народ»*. Він є важливим джерелом не лише для вивчення історії українського права, а й соціального та політичного життя України середини XVIII ст.

Після приєднання України до Росії все ще були чинні старі норми права. В українських землях діяли як Литовський статут, який захищав передусім права шляхти і який козацька старшина використовувала у своїх інтересах, так і магдебурзьке право, але великий вплив ще мали стародавнє звичаєве право і російські закони. Широкі економічні й політичні права, набуті правдою й неправдою, козацька старшина прагнула оформити юридично, а тому порушила клопотання про створення зводу «малоросійських» прав. Російський уряд Петра II у так званих «решительных пунктах» 1728 р. зажадав зведення українських прав воєдино і перекладу їх на російську мову. Для цього було створено спеціальну комісію, до якої увійшли митрополит, єпископи, архімандрит Києво-Печерської лаври, писарі, старшина. Комісія працювала спочатку у Глухові, потім деякий час у Москві, знову у Глухові, аж доки у 1743 р. закінчила свою роботу. За цей час склад комісії декілька разів мінявся.

Повна назва зводу законів, укладеного комісією: *«Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всесветлейшая державнейшия Великия Государыни императрицы Елизаветы Петровны, Самодержицы Всероссийские, ее императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута литовского, Зерцаля Саксонского и приложенных притом двух прав, також де из книги Порядка по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета Рождества Христова 1743 г.»* Першим вміщене звернення до імператриці Єлизавети Петрівни, у якому підкреслювалося, що все від Бога, далі йшла передмова і сам текст. Незважаючи на розпорядження російського уряду скласти такий звід законів і щире бажання українського шляхетства мати його, «Права» не були затверджені і тому не набули законодавчої сили. Отже, вони не були чинним правом, але від цього не втратили свого значення як історичне джерело, що відбиває правове й соціально-економічне становище українського народу в середині XVIII ст., та як одна з кращих кодифікаційних пам'яток того часу.

«Права» знайшов і вперше надрукував у 1879 р. в Києві історик-юрист, професор Київського університету О. Ф. Кістяківський. Він же перший здійснив їх спеціальне наукове дослідження і, з'ясувавши історію складання «Прав», звернув увагу на джерела, покладені в їх основу. Пізніше з цим документом працювали відомі українські історики й правознавці, наприклад Михайло Слабченко та Микола Василенко.

Як видно з назви «Прав», основним їх джерелом був широко відомий в Україні Литовський статут. Другим джерелом були книги магдебурзького права, яке перейшло в Україну через Польщу й Литву не у вигляді точного закону, а у вигляді збірників, складених окремими особами, що перебували на державній або громадській службі, шляхом судової практики. Проте у XVIII ст. такі збірники майже не використовувалися, а судові справи вирішувалися за звичаєвим правом або як підказувала совість судді. Третім джерелом «Прав» є постанови й закони, укладені на основі старовинних українських звичаїв. Очевидно, що закони (універсали), видані гетьманським урядом, також були залучені до складання окремих положень і статей «Прав». Можна вважати, що укладачі зводу прагли використати майже все, що допомогло б зміцнити ті суспільно-політичні відносини, що склалися на середину XVIII ст. в Україні.

У цілому «Права» закріпляли за шляхтою, духовенством і козацькою старшиною досить широкі політичні та економічні права. Панівні верстви намагалися «замкнути» свій стан, щоб не допустити входження до нього представників інших верств, і в першу чергу селянства. Натомість посполиті вважалися нижчою верствою, підданою шляхті, духовенству і воїнського звання людям. Земля, як і селяни, була у повній залежності від феодалів. Водночас

серед підданих селян розрізняли вільних і кріпаків. Вільні селяни мали право відійти від свого феодала, але цілий ряд пунктів «Прав» фактично це унеможливлював, що відповідало бажанню козацької старшини закріпачити всіх підданих. Згідно з «Правами», кріпаки прирівнювалися до слуг і невільників своїх господарів (п. 1 арт. 15, розд. 27). А в пункті 3 цього ж артикулу зазначалося: «Невольные и крепостные люде как сами, так и дети их, и имение оних суть господина, и ни в чем они без воли господина своего не свободны». Феодалу-власнику надавалося право розшукувати й повертати кріпаків-утікачів, а урядники повинні були сприяти їх пошуку. Власників, які приймали чужих кріпаків, віддавали під суд. Отже, кріпак був не просто залежним, а власністю, річчю свого феодала, який мав право зробити з ним, що завгодно. Таким чином, «Права» покликані були юридично оформити феодально-кріпосницький лад в Україні.

В окремому розділі «Прав» йшлося про права міст і міщанства України. Міста, згідно з цим джерелом, поділялися на «упривілейовані» та «неупривілейовані». Першими управляли магістрати, а другими – ратуші. Магістрати складалися з війта, бурмистрів та лавників, ратуші – із війта та трьох бурмистрів. Члени магістратів та ратуш повинні були обиратися з міщан «знатних, постоянних, совестних, розсудних, добронравних и где могут бить ученых, законнорожденых, в правах искусних, не молодших от 25, а не старейших до 70 лет, не излишне богатих, котории общество утеснять обвикли, и не весьма скудних, котории ради скудности служить наче, а не судить способни...» Інші пункти цього 26-го розділу стосувалися судочинства в містах. Щоправда, про правовий стан різних верств населення у «Правах» прямо безпосередньо не сказано, але очевидно, що права, як і економічне становище, були різним для різних соціальних категорій. Про це свідчать різні грошові відшкодування за вбивство представників різних соціальних верств. Панівне місце у правовій сфері посідали шляхта, військового звання люди, урядники, купці та заможні міщани.

Отже, у «Правах» отримав юридичне оформлення соціальний устрій тогочасного українського суспільства. Але ця пам'ятка також подає різні свідчення з історії українського суспільства середини XVIII ст. Це ціни на продукти, худобу, відомості про службу козаків, окремі повідомлення, що стосуються побуту населення, про права іноземців в Україні тощо. Тому звід «Права, по которым судится малороссийский народ» має велике значення як джерело з історії України, навіть незважаючи на те, що він не набув законодавчої чинності.

5. Збірки «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича (1750 р.) та «Екстракт малоросійських прав» О. Безбродька

Подальший розвиток кріпосницької системи і водночас зародження капіталістичних відносин, остаточне закріпачення українського селянства і

зрівняння української козацької старшини з російським дворянством спричинили подальший розвиток права в Україні. Прагнення старшини юридично оформити свої станові права та особливі привілеї мало місце і в другій половині XVIII ст., а самого створення збірників законів вимагала також повсякденна судова практика.

У 1750 р. український юрист Федір Чуйкевич склав збірник основних законів, які діяли у судочинстві України, під назвою *«Суд і розправа в правах малоросійських»*. Ф.Чуйкевич, син полтавського писаря, відомого знавця латинської, був високоосвіченою людиною, добре обізнаною з правами і судовими порядками, з діючим законодавством. Він користувався особливим довір'ям гетьмана Розумовського, тому не виключено, що й сам збірник був складений на замовлення останнього, про що свідчить присвята, вміщена на початку тексту.

Як пам'ятку права «Суд і розправу» Ф. Чуйкевича вивчали ще відомі українські історики XIX – початку XX ст. О. Кістяківський, О. Лазаревський, Д. Багалій, М. Василенко, М. Слабченко та ін. У 1929 р. Всеукраїнська академія наук за редакцією Миколи Василенка опублікувала перший том «Матеріалів до історії українського права», де було надруковано й «Суд і розправу» Ф. Чуйкевича. За свідченнями сучасників, збірник досить широко використовувався в Україні у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Збірник має дев'ять розділів. У присваті гетьманові Розумовському автор обґрунтував необхідність введення станових судів в Україні, вважаючи, що саме вони затверджувалися ще статтями Б. Хмельницького, але «за скудостию грамотних людей», не були запроваджені на практиці. У першому розділі *«О доводах»* Ф. Чуйкевич визначив порядок пошуку й захисту прав на власність, і зокрема на землю. При цьому він виокремив три права: давність земська, право природне, тобто спадкове, і право, набуте на основі привілеїв, універсалів та купчих. Автор намагався підтримати прагнення козацької старшини юридично оформити свої права на землі, набуті різними шляхами. Далі автор визначив порядок судового процесу. Особливо цікавий четвертий розділ *«Об аппеляции»*, у якому Ф.Чуйкевич намагався розширити права судів України. На той час вищою апеляційною інстанцією для України був Сенат, а автор «Суду і розправи» пропонував провести реформу Генерального суду, розширивши його права. Слід зауважити, що саме за пропозицією Ф. Чуйкевича в Україні було проведено судову реформу в 1760 – 1763 рр.

Чи не найповніше прагнення панівних верств українського суспільства другої половини XVIII ст. розкрито в іншому збірнику – *«Екстракт малоросійських прав»*, автором якого був відомий державний діяч, світлійший князь, особистий секретар Катерини II, а згодом канцлер, Олександр Безбородько. Характерно, що за часів царювання Павла I саме він домігся тимчасового

відновлення в Україні діяльності Генерального суду та деяких інших установ Гетьманщини, скасованих Катериною II. Оригінал збірника зараз зберігається в Центральному державному історичному архіві Російської Федерації у Санкт-Петербурзі. Ця пам'ятка українського права цінна тим, що переконливо демонструє соціально-станову структуру українського суспільства, правове становище окремих верств. На основі юридичних документів, зібраних О. Безбородьком, можна відстежити розвиток права в Україні, його сутність, а також частково соціально-економічні та політичні стосунки.

ЛЕКЦІЯ 13
ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ ДОБИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

1. Систематизація та класифікація актових джерел за різними критеріями. Різновиди актових джерел, відмінності між ними

Актові джерела доби Гетьманщини, як і законодавчі акти, у цілому можна поділити на створені відповідними органами й установами Російської держави та на вироблені органами гетьманського управління. Першу групу, у свою чергу, складають різноманітні жалувані грамоти, які ще називають вотчинними актами. На їх підставі надавалися земля і селяни у вотчину, визначалися й окреслювалися права власників. Серед них вирізняють *жалувані вотчинні пільгові грамоти* (одночасно визначали податкові або судові пільги), *жалувані тарханні грамоти* (оформлювали безстрокове звільнення феодальних володінь від державних повинностей і податків) та *жалувані несудимі грамоти* (звільняли володіння від царського суду і надавали їм часткове право вотчинного суду). Окрім того, такі грамоти мали часто комбінований характер.

Широкого розповсюдження у діловодстві набули грамоти, що стосувалися різних приватних домовленостей на нерухоме майно (у першу чергу, на землю): *данні, купчі, мінові* тощо. До поземельних актів, поширених на українських землях у складі Російської імперії в другій половині XVII – XVIII ст., також належать *закладні, ділові (дільні), полюбовні роз'їздні (розвідні)*. За першими оформлювалися позики грошей під заклад майна, у тому числі землі, за другими – фіксувався розподіл землі між нащадками (за характером близькі до духовних грамот вони могли складатися на підставі останніх, але водночас відомі грамоти, що фіксували розподіл майна між співвласниками, які не були його прямими нащадками), треті – розмежовували сусідні або спірні приватні володіння на підставі мирної домовленості без судового розгляду.

Відомі також оброчні грамоти, які оформляли віддання в аренду (оброчне користування) земельних маєтностей.

Групу актів, якими оформлювалися угоди на відчуження земель складають *відступні, посильні, віддані грамоти*. В основі їх назв терміни: «відступитися» – поступитися; «посілля» – тяглова ділянка, володіння; «отдача» – те, що віддається.

Зустрічаються також так звані *кортомні записи*, які досить близькі до оброчних грамот. Кортомою в Російській державі в той час називали аренду, найм землі і платню за нього. Вони закріпляли акт передання землі за певну плату однією особою іншій, а також передання в користування на визначений термін млинів, торгів, мануфактур тощо.

«Ссудні» грамоти засвідчували факт отримання селянами певних коштів або натуральних видатків із зобов'язанням «жить безвыходно..., и безотлагательно платить оброк, нести тягло», тобто фактично відпрацьовувати «ссуду» власнику. Дуже своєрідними були рядно-зговірні грамоти, які теж зустрічалися серед актових джерел, поширених на українських землях. Вони являли собою своєрідні шлюбні угоди. Нарешті, ще одним різновидом були *«складні записи»*. Це договори господарського підприємництва, за якими сторони домовлялися про долі капіталу або майна, що вкладалися у спільну справу. Окремі з грамот, поширених у російському діловодстві того часу, також мали специфічні назви: *духовні, договірні, перемирні, мінові грамоти* тощо.

Діловодну документацію розглядуваного періоду складали, по-перше, *протоколи, журнали засідань* або *денні записки державних установ*; по-друге, так звані *супровідні матеріали* (представлення або доповіді підзвітних установ, зауваження, проекти, донесення місцевих органів влади). До доповіді часто додавався *екстракт* (довідка). *«Всеподданіші доповіді»* – особливий різновид офіційної документації, який подавався на ім'я царя представниками вищої адміністрації. Практика їх подання в Російській державі особливого поширення набула у другій половині XVIII ст. Представлення або пропозиції, якими обмінювалися рівні за рангом установи, мали назву *промеморіїв*. Підзвітні заклади зверталися до вищих за рівнем найчастіше з рапортами про отримання указів, хід їх виконання, стан, у якому знаходиться та чи інша справа, а також з донесеннями й представленнями, у яких зверталася увага на необхідність термінового розгляду якогось питання, викладалися пропозиції, думки, прохання. За формальною ознакою до цієї ж групи джерел відносяться й *звіти*, щоправда написання їх губернаторами та іншими представниками місцевої управлінської адміністрації в Російській імперії стало постійним явищем лише з кінця XVIII ст. За змістом до звітів близькі матеріали сенатських ревізій, які містять різноманітні відомості про стан окремих губерній, діяльність губернських і повітових установ. Складовою їх є різноманітні відомості.

Окрім цього, важливе місце серед таких діловодних джерел займають різноманітні інструкції, що мали особливе поширення в Російській імперії, а частина з них безпосередньо стосувалася історії українських земель.

Серед актових джерел, створених гетьманськими органами управління та системою діловодства, можна вирізнити *публічно-правові* та *приватно-правові актові джерела*. До першої групи включаються такі основні різновиди: *гетьманські універсали* та *полковницькі листи* (які стосуються соціально-економічних, переважно господарчих питань), *подорожні, рапорти, промеморії, укази, ревізії, компути, реєстри, відомості, журнали реєстрацій документів*. Характерно, що окремі з них за сутністю і змістом (наприклад, реєстри і компути) фактично є джерелами статистичного характеру або займають проміжне положення між різними видами документальних джерел. Приватно-правові акти українського походження включають в себе такі різновиди: *дарчі, купчі, закладні, фундуші, боргові розписки, духовні заповіти, тестаменти, скарги, чолобитні* тощо. Більш докладна характеристика актових джерел, створених гетьманською канцелярією і діловодними установами України в другій половині XVII – XVIII ст., подається нижче на прикладі аналізу документів фонду Генеральної військової канцелярії та архіву Коша Запорозької Січі як досить значних архівних збірок документальних джерел з історії України доби Гетьманщини.

2. Акти гетьманської канцелярії як історичні джерела

Фонд Генеральної військової канцелярії (ГВК) нині знаходиться в Державному архіві давніх актів Російської Федерації в Москві за номером 51. У ньому міститься 22584 одиниці зберігання, які подають документи за 1656 – 1765 рр. ГВК, унаслідок свого становища вищого управлінського органу й апеляційної інстанції, акумулювала в собі відомості практично про всі сторони соціально-економічного й політичного розвитку Лівобережної України розглядуваного періоду. Незважаючи на те, що найбільш ранні документи в ньому датовані серединою XVII ст., друга половина цього століття у цілому представлена поодинокими джерелами, оскільки ранній архів ГВК загинув майже повністю у 1708 р. під час спалення Батурина російськими військами. Однак у деяких справах та окремих документах (чолобитних, ревізіях) як докази на право володіння наведено тексти з більш ранніх привілеїв, копії грамот, універсалів, купчих тощо, датованих іноді XVI – початком XVII ст.

Підрахувати загальну кількість документів у цьому фонді неможливо, оскільки справи обсягом від 1 – 2 до 1000 й більше аркушів складаються з багатьох самостійних документів (оригіналів і копій) різного походження й змісту, а сотні актів на володіння (універсалів, грамот) зустрічаються навіть в

декількох копіях, причому іноді в різних справах. Окрім цього, у фонді 51 містяться також окремі справи, які походять з Генерального військового суду.

За формою документи фонду можна поділити на такі основні групи: а) *універсали, подорожні листи, укази, рапорти, промеморії*; б) *ревізії, компути, реєстри, відомості, слідства про маєтності*; в) *судові справи й слідства з них*; г) *донесення, чолобитні, скарги*; д) *журнали реєстрації документів*, які надходили і виходили з ГВК.

За походженням документи ГВК можна звести в три групи: а) *чернетки канцелярських документів*, оригінали яких були відправлені за прямим призначенням до полкових, сотенних канцелярій та інших місцевих адміністративних установ (універсали, укази, промеморії, подорожні листи, слідства, ревізії й компути, проведені й складені комісарами, яких направила канцелярія); б) *журнали й документи, надіслані з полкових і сотенних канцелярій* (рапорти, відомості і реєстри, донесення полковників і сотників), які, на відміну від документів першої групи, були засвідчені не лише підписами, а й печатками канцелярій, з яких вони надійшли; в) *документи, які надійшли до ГВК від приватних осіб* (донесення, чолобитні, скарги, боргові розписки тощо), які мають лише підписи, оскільки особисті печатки мала лише вища козацька старшина.

Кожному різновиду документів відповідав свій формуляр, який залежав від їх призначення й змісту. Формуляр документа, що надсилався підпорядкованим особам або канцеляріям, мав такий вигляд: а) вказівка від кого надсилається документ; б) адресат; в) причина написання документа; г) основний зміст (як правило, правового або розпорядчого характеру); д) вказівка місця й часу створення документа, підписи й печатка.

Документи, отримані ГВК з полкових та сотенних канцелярій, магістратів та ратуш, у більшості випадків (окрім судових позовів, прохань та скарг) містили відповіді на розпорядження й запити ГВК. Тому в їх формулярі на першому місці вказувався адресат зі збереженням усіх правил щодо титулів, а після цього досить докладно переказувався зміст отриманого раніше розпорядження. Відповідь давалася строго відповідно до поставлених запитів. Закінчувалися такі документи відміткою про місце й час їх відправлення, підписами старшини або урядників, завірених підписом писаря та печаткою.

Документи, отримані від приватних осіб, не мали строго визначеної форми, але головними складовими їх формуляра були: а) звертання; б) викладення суті справи; в) прохання; г) засвідчення у шанобі до особи, до якої звернений документ і висловлення сподівань на справедливе вирішення справи; д) підпис. Дата в таких документах вказувалася або на початку, або наприкінці.

За змістом актові джерела фонду можна згрупувати так: 1) *акти, які стосуються економічних аспектів* (надання земельних маєтностей); 2) *суспільно-політичні акти* (призначення на посади, надання прав і привілеїв); 3) *акти, які стосуються соціальної історії*; 4) *акти з історії міст*; 5) *акти щодо регулювання правових стосунків у суспільстві*; 6) *документи з історії церков та монастирів.*

Серед матеріалів діловодства Генеральної військової канцелярії зустрічається велика кількість чолобитних і розслідувань за ними, вироків у зв'язку з насильницьким захопленням селянських земель старшиною і монастирями. Часто такі тяжби тривали десятки років, і справа, у результаті накопичення матеріалів, досягала обсягу сотні й більше аркушів. Слід зазначити, що серед документів фонду ГВК майже відсутні акти купівлі-продажу, дарчі, боргові розписки. Усі вони фіксувалися в магістратських або ратушних книгах, а тому, відповідно, до канцелярії не надходили.

Зауважимо, що акти ГВК не вичерпуються фондом 51. У зазначеному архіві такі джерела містяться також у багатьох інших фондах, наприклад у «Колекції документів Київської Археографічної комісії», «Колекції Історичного товариства Нестора-літописця», «Колекції «серія Б» тощо. У великій кількості подібні джерела (копії та оригінали) зустрічаються в інших архівах, у тому числі у фамільних колекціях і зібраннях.

Нижчими ланками адміністрації за доби Гетьманщини були полкові й сотенні канцелярії, матеріали діловодства яких містяться переважно у фондах ЦДІА України у м. Києві. Щоправда, хронологічно документи полкової канцелярії стосуються лише XVIII ст. Справ у фондах полкових канцелярій небагато, часто їх не більше однієї на рік. Тобто це переважно розрізнені акти, які випадково збереглися, і більшість з них припадає на 60 – 80-ті рр. XVIII ст. За видовими ознаками це переважно журнали, ордери, універсали, реєстри і відомості. За змістом вони стосуються підтвердження права на володіння землями, тяжб за маєтності, зустрічаються судові справи про захоплення земель і селян у власність, відомості про кількість і повинності селян та рядових козаків, про наявність провіанту й фуражу тощо.

Справ сотенних канцелярій теж збереглося мало. Наприклад, у ЦДІА України знаходиться на зберіганні 90 фондів 87 сотенних канцелярій із загальною кількістю близько 800 одиниць зберігання. Однак велика кількість таких фондів включає всього лише від 1 до 5 справ. Справи сотенних канцелярій охоплюють період з 1704 по 1781 рр., а більшість з них стосується другої половини XVIII ст. Та все ж ці джерела мають дуже важливе значення для вивчення найрізноманітніших аспектів історії України козацької доби та Гетьманщини.

3. Архів Коша Запорозької Січі як зібрання документальних джерел

Архів Коша Запорозької Січі являє собою збірку з описом архівних фондів, які склалися внаслідок діяльності Коша як центрального органу правління Нової Запорозької (або Покровської) Січі, яка існувала протягом 1734 – 1775 рр. і була знищена військами генерала Текелія за наказом Катерини II. Він є унікальний цінний джерельний комплекс з історії України.

Зараз Архів Коша Запорозької Січі зберігається в ЦДІА України в м. Києві. Він містить 374 справи загальним обсягом близько 40 тисяч аркушів. У ньому зосереджено різні за формою, видом, змістом і призначенням документи, які в цілому стосуються адміністративно-політичного устрою та економічного становища Нової Січі, соціально-станового складу козацтва, розвитку військової справи і мистецтва, торгівлі з Кримом, Грузією, Молдовою, Польщею, Росією тощо.

Значну частину архіву становлять *«справи походні»*, які являють собою рапорти і донесення запорозьких воєначальників, що нерідко надсилалися безпосередньо з поля бою, а також похідні журнали та інші джерела, які відтворюють військове мистецтво запорозького війська, дозволяють з'ясувати роль козаків у російсько-турецьких війнах. Наприклад, із «Журналу військових дій» 1771 р. можна дізнатися, що під час штурму турецьких укріплень на Перекопі запорожці знайшли прохід через Сиваш, чорноморську затоку, скористалися відливом, обійшли вал, перебралися на Кримський півострів і нанесли нищівного удару туркам з тилу, чим практично визначили загальний успіх наступаючої російської армії.

Документи Архіву Коша Запорозької Січі свідчать, що навіть російські генерали та офіцери вважали за честь для себе записатися до складу козацького війська. У зібранні є декілька документів, які наочно підтверджують цей факт. Наприклад, є тут виданий М. І. Кутузову, тоді ще полковнику російської армії, атестат про включення його до реєстрів Запорозького війська.

Значна частина справ та окремих документів архіву переконливо висвітлюють поступовий наступ російського самодержавства на українську автономію і права Запорозької Січі. Це різноманітні акти (скарги, прохання) про свавільне захоплення російськими поміщиками запорозьких жител, створення царським урядом за рахунок давніх земельних володінь Січі військових поселень для розквартирування там регулярних армійських полків, будівництво на козацьких землях Дніпровської оборонної лінії.

В архіві відклалися також різноманітні підтверджувальні документи на земельні маєтності, які подавалися під час розгляду спірних питань у судових установах, долучалися до скарг і прохань. Тут можна знайти *універсали українських гетьманів і польських королів, царські грамоти, сеймові конституції, «прошення», «чолобитні», «петиції»*, адресовані царській адміністрації.

Характер відомостей, які можна знайти в документах Архіву Коша Запорозької Січі, переконливо свідчить, що це архівне зібрання – одне з найцінніших джерельних комплексів з історії України 40 – 70-х рр. XVIII ст.

ЛЕКЦІЯ 14
ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА СТАТИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ З ІСТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

1. Загальна характеристика джерел статистичного характеру другої половини XVII – XVIII ст.

Для дослідження народонаселення, соціально-економічного становища України у другій половині XVII – XVIII ст. велике значення мають компути, ревізії та ревізькі реєстри. Перші такі списки козаків складалися ще під час Визвольної війни (реєстр 1649 р.), потім після приєднання України до Росії – у 1654 та 1666 рр. Починаючи з 90-х рр. XVII ст., і особливо в наступному столітті ревізії в Україні стали досить регулярними, щоправда спочатку їх частіше називали компутами, хоч за змістом вони практично не відрізнялися від ревізій. Компути складалися у 1713, 1718, 1723, 1726, 1729, 1731, 1732, 1734 – 1738, 1740, 1743, 1748, 1751, 1753, 1764 рр. Переписувалося переважно податкове населення (козаки, селяни та міщани). Старшина й духовенство дуже рідко потрапляли до ревізьких книг. Мета складання таких книг була не лише фіскальна, а й суто військова. Щоразу, коли необхідно було виставити певну кількість козаків, Генеральна військова канцелярія готувала розкладку за полками, а для цього передусім необхідно було знати загальну кількість козаків у кожному з них.

Оскільки одиницею оподаткування в Гетьманщині був двір, то такі ревізії робилися саме по дворах. Перший перепис, який враховував не лише кількість дворів, а й ревізьких душ (тобто чоловічого населення), було проведено в Гетьманщині 1764 р.

Ревізії здійснювали як полкові канцелярії, так і спеціально надіслані комісари. Спочатку складали сотенні списки, а вже на їх підставі виводили загальні дані щодо полку. Сотенні списки містили велику кількість даних про козаків та посполитих – про кількість землі, худоби, лісів, сінокосів, заняття промислами тощо. Але сотенні списки майже не збереглися, як і далеко не всі компути та ревізії. Серед документів гетьманської канцелярії, які в середині XIX ст. були звезені до Чернігова, сотенних списків налічувалося 149, але до нашого часу і вони дійшли не всі. Більшість їх нині знаходиться в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), а також в

Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського (у збірці О. Лазаревського та ін.), Державному архіві давніх актів Російської Федерації тощо.

Ці документи у своїх наукових працях досить активно використовували як історики XIX – XX ст., так і сучасні дослідники. Серед них О. Лазаревський, О. Барвінський, М. Мякотін, В. Лучицький, М. Астряб, серед учених радянської доби П. Клименко, Г. Махнова, В. Кабузан, А. Перковський та багато інших.

Ревізії, описи та переписи розглядуваного періоду мали різну форму. Наприклад, у компуті Полтавського полку 1721 р. козаків Полтави розподілено на кінних, тобто тих, що відбували військову службу; тяглих, які постачали фураж і провіант; піших, які мали власні хати й грунти, та убогих, які жили в чужих хатах. Далі вміщено «Видение», у якому повідомляється про кількість купецьких дворів, посполитих, цехових ремісників, які сплачували консистентський податок. Потім йдеться про населення сіл. При описі селян вказано, кому вони належали, їх кількість. За майновим станом селяни розподіляються на тяглих, піших і «неимущих». Наприкінці наведені загальні цифри про кількість козаків і посполитих.

У ревізіях, складених після 1735 р., козаки розподіляються на виборних і підпомічників. Так, у ревізії Гадяцького полку 1736 р. називаються козаки виборні, малогрунтовні, які відбувають повинності, «нищетние и весьма убогие», що мають лише хату й город. Тут же є дані про забезпеченість останніх робочою худобою. За такою ж ознакою розподілено й посполитих. Підсусідки поділені на «безгрунтових», що живуть у своїх хатах, і тих, що живуть у хаті господаря. За такою формою, наприклад, складена ревізія Миргородського полку 1737 р. та ін.

У ревізіях починаючи з 40-х рр. XVII ст. розподіл за майновим станом ще більш детальний. Неодноразово згадуються наймані люди, школи, броварні, шинки тощо. Це свідчить про важливість таких джерел для дослідника. Безумовно, не всі відомості в них достовірні й незаперечні, адже в той час траплялися випадки підкупів та хабарів з боку певної частини козаків і селян, хоча більшість даних не викликає сумніву. Тому аналізуючи матеріали ревізій, дослідник повинен зіставляти їх з даними інших документів, зокрема з описами намісництв, Румянцевським описом. Дуже важливо порівнювати ревізії одного полку за різний час.

Вище зазначалося, що до 1764 р. ревізії враховували лише кількість дворів, а двір в Україні був надзвичайно непевною категорією. Про те, скільки сімей у ньому жило, часто не вказувалося (їх могло бути дві й більше). Проаналізувавши всі дані ревізій та зіставивши їх з іншими документами, дослідник може встановити приблизно загальну кількість населення у полках і в Україні в цілому. Такі ж показники можна бути з'ясувати щодо окремих

суспільних верств (козаків, селян, ремісників, купців, підсусідків, найманих людей тощо). Ці дані надзвичайно цінні для вивчення соціально-економічного розвитку України за такими аспектами, як становище посполитих селян, підсусідків, кількість утікачів і напрями відтоку населення, загальні демографічні процеси, історія культури тощо.

2. Переписні книги 1666 року як історичне джерело

Одним із найбільш змістовних й інформативних джерел статистичного характеру другої половини XVII ст., яке практично повністю збереглося у рукопису, є так звані *Переписні книги 1666 р.* Вони містять матеріали загального подвірного перепису селян і міщан в усіх лівобережних полках Гетьманщини, здійсненого відповідно до укладених роком раніше гетьманом І. Брюховецьким з російським царем Московських статтей, однією з умов яких і було проведення загального перепису в Україні для обкладення населення податком на користь державної казни. Саме з цією метою й проведено було перепис 1666 р.

З українських істориків першим звернув увагу на це джерело і надрукував витяги з нього в додатку до монографії «Руїна» М. Костомаров. Опубліковані уривки стосувалися лише частин Київського, Переяславського, Ніжинського, Чернігівського та Лубенського полків. У 90-х рр. XIX ст. уривки з переписних книг 1666 р. видав інший історик В. Ейнгорн. Приблизно в цей же час з'явилася досить ґрунтовна публікація «Малороссийские переписные книги», підготована до друку О. Лазаревським. До неї увійшли переписи Лубенського, Прилуцького, Миргородського і Полтавського полків. Публікація супроводжується змістовною авторською передмовою, у якій подана історія створення переписних книг, а в додатку вміщено покажчик описаних поселень (в алфавітному порядку). Уже в 30-х рр. XX ст. відомий український історик і археограф В. Романовський видав усі інші матеріали переписних книг, які не увійшли до попередніх публікацій, окрім перепису Стародубського полку, рукопис якого втратили.

Слід зазначити, що незважаючи на проведення цього перепису, оподаткувати населення України на його основі не вдалося, оскільки наміри Москви викликали хвилю невдоволення і протестів, які врешті-решт призвели до вигнання з України російських воєвод, усунення Івана Брюховецького з гетьманства, а його наступник Дем'ян Многогрішний зібрані за переписом побори «поклав на гетьмана» і домігся відміни податків з українського населення на користь російської казни.

Переписні книги 1666 р., як джерело статистичного характеру, вирізняється досить високим ступенем вірогідності, але в той же час воно не зовсім повне. У книгах відсутні переписи деяких міст, у тому числі й полкових

(наприклад, Полтави), містечок з податковим імунітетом (Білики, Нові Санжари, Кобеляки тощо). Переписом не була охоплена і значна частина українського населення: старшина й рядові козаки, монастирські й церковні піддані. Звичайно, ці обставини не дозволяють скласти повну картину економічного та демографічного становища в Україні (Гетьманщині) на той час. Однак Переписні книги 1666 р. – все ж цінне джерело з соціально-економічної історії Лівобережної України другої половини XVII ст. На основі їх матеріалів можна досліджувати процес колонізації південних і південно-східних земель, встановити приблизну загальну кількість і розміщення населення, скласти уявлення про його основні заняття, ступінь відокремлення ремесла від землеробства, соціальну структуру населення та диференціацію серед селянства й міщанства на той час. Досить цінним є це джерело також для вивчення розвитку міських поселень як торговельно-ремісничих центрів.

3. Генеральне слідство про маєтності 1729 – 1730 рр.

У 1729 – 1730 рр. в усіх 10 полках Лівобережної України проводилося генеральне слідство про маєтності, матеріали якого теж містять надзвичайно цінні дані з історії України XVIII ст. До його проведення спонукало бажання російського уряду, по-перше, отримати більше прибутків від українського народу, а по-друге, впорядкувати землеволодіння в Україні і взяти під контроль роздачу земель, оскільки вільних незайнятих маєтностей на той час майже не залишилося. Такі прагнення викликали невдоволення старшини, яка, власне, сама почала вимагати наведення порядку в землекористуванні. Гетьман Данило Апостол поїхав до Москви і подав до Верховної Таємної Ради прохання про потреби України. У відповідь на це були видані *«Решительные пункты»* Петра II, які визначили соціально-економічне й політичне становище України. Особливе значення мали 8, 9 і 10-й пункти, за якими визначалося, що козацькі маєтності, отримані за заслуги або куплені, можуть передаватися у спадок дружині й дітям; гетьман отримував право на Чигиринське староство, але якщо в нього було більше земель, то він повинен був повернути їх. Урядові й ратушні маєтності, раніше роздані у приватну власність, також належало повернути урядові.

Саме для втілення в життя цих пунктів було вирішено провести генеральне слідство. Уже влітку 1729 р. в усі полки Гетьманщини прибули канцеляристи, які, переїжджаючи із села в село, отримували від старожилів відомості, коли воно було засноване та кому в різний час належало. Діяло жорстке правило, якщо старожили подавали неправильні відомості, то втрачали все своє майно і жорстоко каралися. Одночасно власники повинні були подати документи на свої маєтності до полкових канцелярій.

Зібраний таким чином матеріал було систематизовано, у міру можливостей перевірено в полках і занесено в книги. Так виникли полкові книги генерального слідства, які згодом перевезли до Глухова, де в січні 1731 р. їх розглянула полкова й генеральна старшина, поділивши всі маєтності на 6 розрядів: 1) *рангові*; 2) *одержані за заслуги, за грамотами й універсалами*; 3) *ратушні*; 4) *вільні*; 5) *сумнівні*; 6) *монастирські*. На підставі цього поділу книги переписали і скріпили підписами. По одному їх примірнику надіслали до Колегії іноземних справ (зараз вони знаходяться у ДАДО РФ), а другі залишили в Генеральній канцелярії.

Документи генерального слідства привертали до себе увагу багатьох істориків XIX ст. (О. Лазаревського, М. Василенка, В. Мякотіна, В. Барвінського). Адже це джерело містить надзвичайно цінну інформацію про стан землеволодіння в Україні у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. У них відбито також свідоцтва про заселення краю, поступове закріпачення селянства, становище міст і міського населення, про наявність млинів, буд, промислів тощо. За цими джерелами можна простежити в загальних рисах процес заселення Лівобережної України після Визвольної війни, встановити приблизну дату заснування того чи іншого населеного пункту.

«Сказки» старожилів, і особливо документи, вміщені наприкінці книг (універсали, привілеї, грамоти тощо), переконливо свідчать, що частина земель після Визвольної війни залишалася у приватній власності. У першу чергу зберігалися величезні земельні маєтності монастирів. Під час самої війни розпочалася активна роздача вільних земель. У документах цей процес фіксувався в різних варіантах: *«на уряд», «до ласки войсковой», «до ласки нашей реймментарской», «в зуполное держание», «спокойное заживание»* тощо. Спочатку більшість пожалувань передбачала тимчасове користування наданою землею. Але в часи І. Мазепи та І. Скоропадського процес роздачі земель набув масового характеру. Землею наділяли не лише гетьмани та російський цар, а й полковники, і навіть сотники. Матеріали генерального слідства дозволяють простежити етапи зростання феодального землеволодіння в Україні. Спочатку різкої грані між формами маєтностей не існувало. Різний спосіб отримання земель у власність не передбачав якихось особливостей у їх наступному «держанні». Однак поступово все більше стали відрізнятися між собою, з одного боку, маєтності, надані «на уряд» (тобто на час виконання посадових обов'язків кимось із представників старшини), а, з іншого боку, приватні землі, передані у «зупольное спокойное владение». Матеріали слідства доводять, що маєтності, надані «до ласки войсковой» або «на уряд», поступово перетворювалися в приватновласницькі.

Іншим шляхом надбання козацькою старшиною маєтностей, як це свідчать документи генерального слідства, було насильницьке захоплення

земель. На початку XVIII ст. широких масштабів набули купівля-продаж землі. Документи, зібрані під час слідства, доводять, що землю переважно продавали збіднілі козаки або посполиті селяни. Право представників старшини на куплені ними землі затверджувалося гетьманським універсалом. У документах слідства є вказівки на те, що купівля-продаж часто відбувалася під тиском старшини, була «насильною и подложною». Генеральне слідство містить документальні відомості про розміри маєтностей старшини. В окремих полках вони були надзвичайно великі. Найбільшими землевласниками в Україні, як свідчать документи, були Апостоли, Миклашевські, Журавки, Лизогуби, Скоропадські та ін. Великі маєтності в Україні мали також російські дворяни Меньшиков, Толстой, Милорадович, Четвертинський, Головкін, Наумов, Шаховський, Вельямінов.

Наприклад, за станом на 1730 р. у Стародубському полку рангових земель було 1567 дворів, ратушних – 2219, приватновласницьких – 4084, вільних військових – 101, спірних – 233. Подібний розподіл землеволодінь був і в інших полках.

Матеріали слідства доводять, що не лише земля, ріки, ліси, а й млини, рудні, буди були власністю козацької старшини. Паралельно зі зростанням феодальних маєтностей відбувався процес закріпачення селянства і зубожілих козаків. Згідно з документами генерального слідства, можна визначити становище селян і козаків в Україні в різних регіонах за розмірами сплачуваних ними податків та повинностями, які вони відбували. У документах неодноразово вказується на те, що селяни відмовляються відбувати «обиклое послушенство», а гетьмани та полковники в універсалах і листах наказують місцевій старшині добиватися від селян покори.

У цьому джерелі є також змістовна інформація про становище міст і міщанства України. Скажімо, серед документів на маєтності зустрічаються привілеї, видані містам України ще польськими королями, а також російськими царями, гетьманами й полковниками. З них у цілому можна дізнатися, які податки сплачували та які повинності відбували міщани.

Отже, Генеральне слідство про маєтності містить широке коло інформації для вивчення багатьох аспектів політичної, економічної та соціальної історії Лівобережної України кінця XVII – першої половини XVIII ст. Тому це описово-статистичне джерело продовжує становити інтерес і для сучасних істориків та джерелознавців.

4. Румянцевський (Генеральний) опис 1765 – 1769 рр. як джерело статистичного характеру

Надзвичайно цінним джерелом статистичного характеру з історії України другої половини XVIII ст. є Генеральний (Румянцевський) опис Малоросії

1765 – 1769 рр. Відповідний указ Сенату, а також постанова й план ревізії для його проведення було видано ще 1763 р. Згідно з цими документами, російський уряд мав намір перетворити Україну на звичайну російську провінцію, оскільки було заплановано провести подушний перепис, щоб обкласти населення Гетьманщини державним податком, а також припинити переходи селян, чітко визначити стани і знищити будь-які особливості внутрішнього життя України.

Коли П. О. Румянцева призначили генерал-губернатором Малоросії, він, відразу ознайомившись зі становищем підпорядкованих йому земель, у вересні 1765 р. запропонував Малоросійській колегії провести їх опис. Генерал-губернатор власноруч розробив форми й докладні інструкції для проведення перепису за чотирма формами: 1) для міст; 2) для козацьких господарств; 3) для приватних маєтностей; 4) для коронних, урядових та монастирських земель. Кожна з інструкцій мала специфіку відповідно до особливостей маєтності.

Перепис було розпочато уже в другій половині вересня. У кожному полку створювалися спеціальні комісії, очолювані російськими офіцерами. До складу комісій входили по декілька російських офіцерів нижчих чинів, а також представники місцевої козацької старшини. Селяни й козаки вважали, що проведення перепису призведе до збільшення податків, а тому досить вороже зустрічали членів комісії. Та й сама козацька старшина, яка набула частину своїх земель незаконним шляхом і боялася втратити право на них, всіляко ухилялася від подання повних і правдивих відомостей. Дізнавшись про це, П. Румянцев видав спеціальний указ про покарання тих, хто приховував якінебудь дані щодо свого майна. Але й після цього проведення перепису не прискорилося. До того ж представники козацької старшини ухилялися від участі в діяльності комісій. Між рядовими козаками і селянами, з одного боку, та членами комісій і старшиною, з іншого, виникали сутички. А в с. Кліщинці Лубенського полку вони навіть переросли у збройне повстання селян, яке не вдавалося остаточно придушити протягом майже трьох років. Прагнення ж старшини закріпити за собою вільних селян і козаків призводило до зростання кількості самовільних переходів.

Перепис тривав до 10 лютого 1769 р. У зв'язку з початком російсько-турецької війни П. Румянцев наказав припинити його, хоч у більшості полків він не був завершений. Матеріали перепису в єдиний комплекс не збирали, і вони залишились переважно у полкових канцеляріях. Частина їх була втрачена через неналежні умови зберігання. Згодом опис частинами зберігався в Харківському архіві, архіві Чернігівської казенної палати, публічних бібліотеках Петербурга, Києва та інших міст. Лише після Другої світової війни більшість матеріалів опису, що збереглися, передали до Центрального

державного історичного архіву України у м. Києві, де було створено спеціальний фонд. Зараз у фонді зберігається 969 томів Румянцевського опису обсягом по 300 – 1000 рукописних аркушів кожен, у яких зосереджено відомості про близько 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини.

Першим увагу на важливість Генерального (Румянцевського) опису як історичного джерела звернув відомий український історик та археограф О. М. Лазаревський. Саме він знайшов частину опису в Чернігові і в 1866 – 1868 рр. опублікував два випуски «Обозрения Румянцевской описи», які були своєрідними історико-географічними покажчиками і містили найголовніші відомості про декілька полків Гетьманщини (Чернігівський, Ніжинський, Київський, Переяславський). Ця робота була продовжена чернігівським дослідником М. Константиновичем. Услід за ним вивченням Румянцевського опису зайнялися І. Лучицький, Д. Багалій, В. Мякотін та інші відомі російські й українські історики кінця XIX – початку XX ст. Ґрунтуючись на матеріалах опису, свої окремі наукові праці написали О. Лазаревський, І. Лучицький, В. Мякотін, П. Червінський, М. Рклицький, П. Федоренко та багато інших істориків. Активно це комплексне джерело вивчалося і в джерелознавстві радянської доби, особливо М. Ткаченком, С. Шамраєм, І. Бойком, І. Ковальським, М. Литвиненко та ін. Велику роботу здійснили вчені Київського державного історичного архіву, опублікувавши 1969 р. покажчик населених пунктів, згаданих в описі, окремо по кожному полку й сотні, під назвою «Генеральний опис Лівобережної України. 1765 – 1769», який набагато спростив роботу наступним дослідникам джерела. Генеральний (Румянцевський) опис не втратив свого важливого джерельного значення й на сучасному етапі.

Документи опису прийнято умовно поділяти на три основні групи: 1) *матеріали про організацію і порядок проведення опису в полках*; 2) *відомості про описувані міста, містечка й села, господарства старшини, козаків і селянства*; 3) *документи, які підтверджували права власників на маєтки* (грамоти, купчі, універсали тощо). У строгому сенсі слова джерелами статистичного характеру можуть вважатися документи, які входять до третьої групи. Саме вони містять досить інформативно-переконливі дані про найрізноманітніші сторони життя Гетьманщини в другій половині XVIII ст. Серед документів, складених членами комісії, є чистовики й чернетки, причому останні іноді містять дані, які відсутні в перших.

Слід мати на увазі, що під час проведення опису за одиницю брався двір, який не визначався сталістно, оскільки в ньому могло бути 2 – 3 хати, у яких, у свою чергу, жило по декілька сімей. Тому це не дозволяє чітко визначити становище тих, хто мешкав у конкретному дворі, встановити справжню належність тих чи інших об'єктів власності. Складними для сприйняття та встановлення сучасних їх еквівалентів є міри, наведені в Румянцевському описі,

оскільки на той час в Україні єдиної системи мір не було запроваджено. Скажімо, земельні маєтності в ньому подавалися в упругах, чвертях, четверухах, шостках, пляцах і т. п., а співвіднести ці одиниці між собою досить складно.

Найбільш вірогідними в Румянцевському описі є ті дані, які було легко отримати й важко приховати: кількість і склад дворів, загальне число жителів, поголів'я худоби, наявність торговельно-ремісничих закладів. Менш достовірними визнаються дані про розміри земельних і лісових угідь, особливо тих, що знаходилися у приватній власності, та про отримувані прибутки з маєтностей. Надзвичайний інтерес являють документи, які підтверджували право власності на майно, оскільки вони дають можливість простежити в загальних рисах шляхи зростання приватного землеволодіння, дослідити процес боротьби за землю, встановити повинності залежних селян і козаків тощо.

Румянцевський опис є надзвичайно багате джерело, у якому відобразилися найрізноманітніші сторони життя українського народу другої половини XVIII ст. Його матеріали дозволяють дослідити такі аспекти історії України, як розвиток сільського господарства, ремесла й торгівлі, соціально-економічні відносини, зовнішній вигляд міст і сіл, загальні демографічні й колонізаційні процеси, специфіка адміністративно-управлінської й судової систем, розвиток культури тощо. На підставі опису можна визначити приблизні розміри посівних площ в Україні на 1767 р., їх структуру, систему землеробства, відстежити стан землеволодіння й основні тенденції його розвитку, отримати дані про найманих робітників та умови найму. Слід зазначити, що жоден з попередніх переписів не містив таких докладних даних щодо розподілу населення України за статевою і становою ознаками. У ньому чітко визначено географічне положення населених пунктів, вказані назви всіх об'єктів, відстані між сусідніми великими містами, описані шляхи сполучень. Подвірний перепис здійснено так, що в ньому навіть вказано напрям вулиці, бік, на якому знаходиться двір, не говорячи вже про докладний господарчий опис кожного двору відповідного населеного пункту. Отже, Генеральний Румянцевський опис дійсно може вважатися одним із найцінніших джерел описово-статистичного характеру з соціально-економічної історії українських земель за доби Гетьманщини.

5. «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського як джерело

Найважливіше місце серед цілого ряду економіко-географічних та історико-топографічних описів українських земель кінця XVIII ст., безумовно, належить *«Черниговского наместничества топографическому описанию»* відомого українського вченого Опанаса Шафонського. Цей автор навчався в

трьох західноєвропейських університетах (міста Галль, Лейден та Страсбург), був доктором філософії, медицини та правознавства. «Описание» виходить далеко за межі звичайного опису, здійснюваного за алгоритмом відповідей на запитання офіційної урядової анкети.

Ця праця була вперше опублікована у Києві 1851 р. і більше не перевидавалася. Ще рукописом праці О. Шафонського користувалися О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський та інші вчені. Спеціально вивчали цей опис й використовували в наукових працях М. Стороженко, О. Лазаревський, В. Іконніков, М. Бережков, у радянську добу – О. Апанов, М. Марченко та багато інших.

Для написання твору О. Шафонський використав надзвичайно широке коло джерел. В «Описании» він згадує або посилається на судові, магістратські й ратушні книги, окремі давньоруські літописи, «Синопсис», літопис Г. Грабянки, твори польських письменників М. Стрийковського та М. Кромера. Але в основу твору було покладено документальні матеріали, що робить його достовірним джерелом статистичного характеру, надзвичайно важливим для вивчення соціально-економічної історії українських земель відповідного періоду.

«Описание» складається з двох частин: історико-географічного вступу *«О Малой России вообще»* та основної частини під назвою *«О Черниговском наместничестве особенно»*. Вступна частина містить опис географічного положення України, загальну характеристику річок, озер, клімату, якості ґрунтів, рослинного та тваринного світу, вирощуваних сільськогосподарських культур. Велику увагу автор приділив стану торгівлі в Україні. З опису стає відомо, що в Україні у той час було лише 11 великих міст з магістратським управлінням, вказано тут і загальну кількість містечок і сіл, наведено загальну кількість населення. Звичайно, є в тексті опису окремі фактичні неточності та помилки. Скажімо, О. Шафонський виводить українське козацтво від польської шляхти, досить негативно оцінює значення Запорозької Січі, упереджено ставиться до народних повстань. У цілому перша частина опису закінчується висвітленням обставин поділу Лівобережної України на три намісництва.

Друга частина праці подана у формі своєрідних, але досить докладних, відповідей. У друкованому варіанті тексту вона охоплює 565 сторінок. У першому розділі подана загальна характеристика намісництва, а в 11 наступних – опис окремих повітів. У кожному з розділів спочатку наводяться докладні відомості про географічне положення території повітів, характеристики рік, озер, лісів, рослинного й тваринного світу, поштових доріг тощо. Детально описується адміністративно-політична система управління. Цікавими є відомості про населення, його заняття, стан ремесла й торгівлі тощо.

Зазначимо, що «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського містить надзвичайно багаті та різноманітні відомості з історії не лише Чернігівщини, а й усієї України. А сумлінність та ретельність, з якими добирався матеріал для твору, робить його дуже цінним джерелом для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.

6. Економіко-географічні та топографічні описи Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Харківського намісництв

У процесі ліквідації автономії України в межах її існування у складі Російської імперії, згідно з реформою 1775 р., старий її адміністративний поділ на полки й сотні було ліквідовано, а натомість у 1782 р. її територію поділено на три намісництва: Чернігівське, Київське і Новгород-Сіверське. Щоб рівномірно поділити територію колишньої Гетьманщини на намісництва і встановити їх кордони, була проведена велика підготовча робота: вивчалися території майбутніх намісництв, переписувалося населення. Оригінали описів, здійснених упродовж 1780 – 1781 рр., нині знаходяться у Центральному державному історичному архіві України у Києві (ЦДІАУК) (окрім опису Київського намісництва, місцезнаходження якого невідоме). У 1868 р. в «Записках Черниговского губернского статистического комитета» відомий український історик і археограф О. Лазаревський опублікував опис Чернігівського намісництва, а у 1931 р. іншим вченим П. Федоренком було видано матеріали опису Новгород-Сіверського намісництва.

Матеріали цих описів ще недостатньою мірою використані істориками, хоч після Румянцевського опису вони є чи не найбільш цінними джерелами для вивчення історії України другої половини XVIII ст. Вони подають загальні уявлення про географічне положення міст і сіл, відомості про економіку краю. Особливо детально в них описано промисли, ремесла, торгівля, міста.

Наприклад, опис Новгород-Сіверського намісництва розпочинається з наведення відомостей про центральне місто, його географічне положення, укріплення, найважливіші споруди. Далі в ньому перелічено церкви й монастирі із зазначенням року збудування кожної, ремісничі заклади, цехи з вказівкою кількості ремісників та їх спеціальності, дані про торги і ярмарки, заняття міщан. Відомості про населення подано за соціальними станами (шляхетство, купецтво, духовенство, урядники, міщани). Потім повіт за повітом описано окремі села. До опису додано велику кількість документів з підтвердженням прав на маєтності. Є в ньому відомості про повинності залежних селян, про стан розвитку ремесла і промислів, склад купецтва і його капітали, розвиток мануфактурного виробництва і торгівлі тощо.

Опис Чернігівського намісництва побудовано майже за такою ж схемою. У ньому також вміщена докладна описово-статистична інформація. На відміну від розглянутого вище топографічного опису Чернігівського намісництва О. Шафонського, де подано відомості лише про окремі населені пункти, в описі 1779 – 1781 рр. охоплено практично всі міста й села, але дані про них менш докладні, порівняно з описом Новгород-Сіверського намісництва. Однак ці описи містять важливі відомості, а отже, можуть вважатися важливим джерелом для вивчення соціально-економічного розвитку Лівобережної України наприкінці XVIII ст.

Окрім названих, у розпорядженні сучасних дослідників є ще ряд топографічних описів намісництв. Відомі два таких описи Харківського намісництва 1785 і 1788 рр. Структура їх подібна до опису О. Шафонського. Слід зазначити, що опис 1785 р. надзвичайно багатий на статистичні дані, які натомість відсутні в описі 1788 р., хоча останній, як доводять дослідники, грунтувався на першому. Автор першого опису невідомий, щодо авторства другого в науковій літературі існують дві гіпотези. Одні вчені вважають його автором І. Переверзєва (ця гіпотеза має найбільше прихильників), інші – капітана Загоровського. Можливо, що твір був колективною працею. Другий опис вперше був опублікований в Москві 1788 р., а наприкінці XIX ст. перевидавався Д. Багалієм. Характерно, що опис 1788 р. доповнений окремими новими офіційними даними, а також архівними документами і власними спостереженнями автора, зокрема даними про кількість хліба, який закуповує населення Харківщини, про загальний стан розвитку освіти й культури в регіоні. Наведено тексти жалуваних грамот російського царя слобідським полкам і їх старшині, причому дані опису частково не збігаються з відомостями попереднього, бо автор, імовірно, їх уточнював.

Значним є інформаційний потенціал топографічного опису Київського намісництва, укладеного в 1786 р. підпоручиком російської армії Мировичем. Його рукопис обсягом 160 сторінок зараз зберігається у Військово-історичному архіві Російської Федерації у Москві. Імовірно, що це теж була колективна робота, оформлена й підписана Мировичем. Опис до цього часу ще майже не використовувався і не вивчався спеціально вченими. Він складається з двох основних частин: «Топографическое описание наместничества вообще» і «Описание Киево-Печерской Лавры». Саме в першій частині подано загальний історико-географічний і статистичний опис намісництва, міста Києва, повітових міст і повітів, кожного села. Джерелами для автора опису були давньоруські й монастирські літописи, синодики, магістратські й судові книги, матеріали ревізій, історичні твори польських істориків, особисті знання й спостереження.

Певну цінність як історичне джерело становить і топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва 1786 р., який зараз зберігається у тому ж архіві м. Москви. Рукопис має лише 33 сторінки невеликого формату. Складений він за загальною схемою, але відповіді подано дуже стисло, вони неповні й поверхові. Проте окремі важливі відомості про економічний розвиток намісництва в описі все ж можна віднайти.

У цілому топографічні описи містять дуже цікаві дані, що стосуються цілої низки конкретних загальноісторичних і джерелознавчих аспектів. Порівнюючи і зіставляючи дані цих джерел з іншими документами відповідного періоду, дослідник може отримати важливу інформацію щодо соціально-економічного й культурного життя українського народу в другій половині XVIII ст.

7. Матеріали генерального межування як історичне джерело

Ще одним важливим джерелом статистичного характеру з історії українських земель кінця XVIII ст. є матеріали Генерального межування земель, яке було здійснене заходами уряду Катерини II і спрямоване на зміцнення засад пануючого дворянського стану в Російській імперії. Вищим органом, який керував проведенням межування, була спеціально створена при Сенаті Межова експедиція. У губерніях проведенням заходів щодо межування займалися межові канцелярії, а в повітах – межові контори. Межування розпочалося з повітових міст, після чого межувалися землі в окремих селах і хуторах. Для кожного села складалися відповідний план і межова книга з описом меж. Характерно, що у XVIII ст. межування в Україні було проведене лише в Харківській губернії (одночасно з російськими губерніями) протягом 1769 – 1781 рр. Межування в Катеринославській і Херсонській губерніях, яке розпочалося в 1798 р., не було доведене до кінця. В інших регіонах України Генеральне межування земель не здійснювалося взагалі.

Зараз матеріали Генерального межування зберігаються у фонді Межового департаменту Державного архіву давніх актів Російської Федерації в Москві. За своїм характером ці документи являють собою польові записки землемірів, а також журнали і протоколи засідань межових контор, матеріали спірних поземельних справ, плани окремих маєтностей, атласи повітів та так звані книги економічних приміток. Для дослідження того чи іншого питання з історії Генерального межування, звичайно, усі ці матеріали слід використовувати в комплексі. Але найбільше значення як джерело статистичного характеру мають саме економічні примітки. Вміщені в них матеріали дають можливість дослідити кількість і склад населення, стан землеволодіння, площу орної землі у поміщицьких і селянських господарствах, селянські повинності і сплачувані ними податки, розвиток ремесел, промислів і торгівлі. Відомості

про те, хто володів землями в Україні, дозволяють визначити склад землевласників. Отже, за «економічними примітками» до генерального межування можна простежити в загальних рисах процес соціально-економічного розвитку Слобідської і частково Південної України в другій половині XVIII ст.

ЛЕКЦІЯ 15
ЛІТОПИСНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

1. Узагальнюючі праці літописного характеру другої половини XVII – XVIII ст.

Відомий сучасний український історик та джерелознавець Ю. А. Мицик ділить літописні джерела з історії України XV – XVIII ст. на дві основні групи: *узагальнюючі* (з історії України або загальної історії) та *місцеві*. До першої з них він, між іншими, відносить Густинський літопис, «Кройніку» Ф. Софоновича, «Синопсис», «Хронограф», «Обширний Синопсис руський» П. Кохановського, літопис Я. Бінвільського тощо.

У другій половині XVII ст. в Україні були написані два історичні твори, що стали досить відомими. За формою подання матеріалу їх автори нібито не порушували традицій попереднього літописання, оскільки розпочинали викладення подій від створення світу або від біблейського всесвітнього потопу. Але на відміну від усталених норм літописання, ці твори висвітлювали історичний розвиток за тематичним принципом, а не у вигляді щорічних записів. Особлива увага приділялася подіям, які, на думку авторів, були визначальними. А в цьому проявився так званий бароковий вплив, якого зазнали взагалі література й мистецтво України цього періоду.

«Кройніка» Феодосія Софоновича, ігумена Київського Михайлівського монастиря, належить, безумовно, до найважливіших пам'яток літописного характеру кінця XVII ст. Повна її назва така: *«Кройника з летописцов стародавних, з святого Нестора Печерского Киевского, а также з кройник полских о Руси и отколь Русь почалася, и о первых князех руских, и по них далших наступаючих князех, и о их делах собрания працою иеромонаха Феодосия Софоновича, игумена монастыря Михайловского золотоверхого киевского, року от сотворения света 7180, а от Рождества Христова 1672»*.

Не порушуючи усталеної літописної традиції, Ф. Софонович розпочав свою працю з переказу легенди про всесвітній потоп, про врятування Ноя та поділ ним світу між своїми синами. Далі автор здійснив спробу витлумачити походження назв слов'яни та росіяни і, майже ототожнивши перших з сарматами, повторив легенду про запрошення слов'янами трьох князів Рюрика,

Синеуса і Трубода, які нібито принесли із собою назву «рус». «Хроніка» складається з передмови, де в патетичному стилі доводиться необхідність написання твору, та трьох основних, структурно поєднаних книг *«Хроніки о Русі»*, *«Хроніки о початку і назвиську Литви»* і *«Хроніки о землі Полскій»*, а також додатків. Перша книга, у свою чергу, поділена на три частини. У 28-ми главах першої з них йдеться про період від витоків слов'ян і русичів до 1148 р., коли сталися міжусобиці між князями руськими за право володіти Києвом. Глави другої частини (всього їх 31) охоплюють період від боротьби київського князя Ізяслава з Юрієм Долгоруким і перемоги останнього до 1217 р. Ця частина закінчується повідомленням про закладення Данилом Галицьким м. Холма і про створення там єпископії. У третій частині «Хроніки о Русі» висвітлюються події від перших сутичок русичів з татарами до втрати самостійності Галицько-Волинським князівством. Остання її 28-ма глава оповідає про боротьбу Болеслава Самовитича з князем Братиславським за м. Краків. Ця книга «Хроніки» Софоновича спирається на південноруське літописання за Іпатієвським списком як на основне джерело. Водночас до загального літописного сюжету автор вніс багато повідомлень, запозичених з польських та західноєвропейських хронік. Окрім цього, дослідники, які спеціально займалися джерело-знавчим вивченням «Хроніки» Ф. Софоновича, вважають, що автор також використав деякий пізніший звід південноруського літописання XI – XIII ст., який у науковій літературі називають «особливою редакцією Південноруського зводу кінця XIII ст.» Відомий сучасний український джерелознавець Ю. А. Мицик запропонував називати цю редакцію Золотоверхим літописом.

Друга книга «Хроніки» стосується литовського періоду, тобто існування українських земель у складі ВКЛ. У ній вміщено багато генеалогічних відомостей, зокрема про родовід українських князівських родин. Наприклад, за Ф. Софоновичем, рід Вишневецьких не був однією з гілок Рюриковичів, а походив від одного з синів великого литовського князя Ольгерда Корибута. Також у «Хроніці» виводиться генеалогія Чарторийських, Сангушків, Каширських та інших князівських родів. Цікаво, що в цій частині битва литовсько-руських військ з татарами на Синіх Водах незвично датується 1331 роком. Є в «Хроніці» й інші помилки в хронології, однак це не знижує суттєво її наукової вартості.

Досить змістовною та інформативною є третя книга «Хроніки о землі Полскій», яка вирізняється найбільшою новизною та оригінальністю. Для написання другої і третьої книг твору Ф. Софонович використав досить широке коло джерел, окремі з яких він сам назвав у тексті. Серед них «Хроніка» М. Стрийковського, твір О. Гваньїні, «Палінодія» З. Копистенського, праці Б. Ваповського, М. Кромера, «Хроніка Польщі» М. та Й. Бєльських тощо.

При висвітленні подій з кінця XVI ст. до 1672 р. включно він спирався також на свідчення очевидців, на свої власні спостереження.

Автор з чітко виражених патріотичних позицій, відстоює честь і традиції Русі й православної віри. Хоч він і сприйняв тезу про запрошення на Русь варягів і створення ними держави, однак возвеличує роль князь Кия. Дуже схвально описує Ф. Софонович дії князя Володимира Великого, Володимира Мономаха, галицько-волинських князів Романа Мстиславовича та Данила Романовича Галицького, а також тих литовських князів, які залишилися вірними православ'ю, наприклад Костянтина Коріатовича. Натомість дещо суперечливим є ставлення автора до особи Б. Хмельницького. Він то схвалює його за принципову позицію щодо польських королів Владислава IV та Яна Казиміра, то критикує за допущене спустошення в країні та союз з татарами.

Джерелознавчий аналіз «Хроніки» Ф. Софоновича, порівняння її з давньоруським літописанням, з вітчизняними й іноземними джерелами пізнього середньовіччя показують, що вона містить оригінальну історичну інформацію починаючи з часів Київської Русі до останньої чверті XVII ст., включаючи також історію козацтва, визвольну боротьбу українського народу з-під польського панування та період так званої Руїни.

«Синопсис» (у перекладі з гр. *«стислий огляд»*) – це один з перших досить змістовних друкованих історичних творів української історіографії. Найраніше його видання було здійснене в друкарні Києво-Печерської лаври ще в 1674 р. Як стверджує Ю. А. Мицик, автором «Синопсису» був, очевидно, економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський, а редактором – її архимандрит, видатний український церковний і культурний діяч Інокентій Гізель. Видрукував «Синопсис» лаврський друкар Іван Армашенко. Прізвища двох останніх, як і імена ще ряду відомих історичних діячів, також називаються серед можливих авторів твору в спеціальній науковій літературі, присвяченій джерелознавчому аналізу «Синопсису». Ще досить правдоподібним є припущення про колективне авторство вказаного твору.

У першому виданні «Синопсису» висвітлювалася лише історія Київської Русі. Зате в другому його виданні (1678 р.) текст було суттєво розширено, а в додатку вміщено оповіді про сходження на престол російського царя Федора Олексійовича та про перший прихід турецького війська під Чигирин у 1677 р. Третє авторське видання теж доповнювалося, причому в додатку було вміщено «Сказання про Мамаєве побоїще». Пізніше Кохановський створив дві фундаментальні компіляції під назвами *«Хронограф»* (1681 р.) та *«Обширний синопсис руський»*, у яких ґрунтовніше розвинув свої ідеї, але ці твори до цього часу не перевидані. Сам же «Синопсис» протягом XVIII – XIX ст. близько 30 разів перевидавався в Україні та Росії, що забезпечило йому широку популярність та вплив на інші історичні твори. Як зазначає Ю. А. Мицик,

історична концепція П. Кохановського згодом була запозичена для створення в подальшому великодержавних російських історіографічних схем з характерним для них монархізмом та провіденціалізмом.

У «Синопсисі», де стисло описана історія від найдавніших (біблійних) часів до кінця XVII ст., йдеться про те, що слов'яни одержали свою назву за свої славні справи, а тому згодом і почали давати своїм синам імена Святослав, Ярослав, Мстислав, Мечислав тощо. Подано тут і тлумачення інших ономастичних і топонімічних назв (наприклад, роси, козаки, Москва тощо). Автори «Синопсису» стверджують, що Володимир Святославович походив безпосередньо «від кореня» римського імператора Августа. У творі вміщено невеликі за обсягом оповідання про ідолів Перуна, Волоса, Позвізда, Купала, Коляду, Хорса, Даждьбога, Стрибога та ін., переповідається хрещення Володимира і його шлюб, хрещення всього народу київського і «всея Россіи».

Автор (чи, можливо, автори) «Синопсису» схоже абсолютно не турбуються про джерельні підтвердження пропонованих версій подій. Головне для них – утвердити перевагу християнства над язичництвом, возвеличити самодержавство. Перебуваючи в полоні християнської космополітичної традиції, автори абсолютно не бажають помічати різниці між Північною, Південною і Білою Руссю, не виокремлюють якихось національних інтересів для українців. Тому зовсім невипадково у творі немає й згадки про Визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, а про Україну йдеться лише в переказі відомостей про похід російських військ під командуванням князя Г. Ромодановського разом з козацьким військом гетьмана І. Самойловича під Чигирин.

Провідною в «Синопсисі» є ідея етнічної і державної єдності всієї Русі, утвердження «общерусскости». Місця для українського народу ні в історії, ні в тогочасній дійсності автори твору не бачили. Вони абсолютно відсторонилися від автономістської концепції, якої дотримувалися на той час більшість представників вищих верств українського суспільства, і на догоду московському самодержавству прославляли «єдину й неподільну Росію». Права російських царів на «київську спадщину» автор твору обґрунтовував не лише генеалогічними даними, а й ідеєю «кровної спорідненості» народів «Великої», «Малої» і «Білої» Русі. Його загальноісторичні погляди вирізняють провіденціалізм та крайній монархізм. Певна упередженість поглядів автора «Синопсису» простежується у його прагненні ухилитися від висвітлення історії козацько-селянських повстань і Визвольної війни українського народу. Для самого твору характерна відсутність стрункої композиції, пропуск цілих періодів в історії східних слов'ян (особливо XV – першої половини XVI ст.). Однак, незважаючи на все це, «Синопсис» дійсно є одне із найбільш цінних

історичних джерел з основними рисами узагальнюючих літописних творів, що були написані в Україні другої половини XVII ст.

Майже одночасно з «Синопсисом» було створено ще дві праці узагальнюючого характеру, автором яких був П. Кохановський (один з найбільш імовірних авторів і самого «Синопсису»). Це «Хронограф» (1681 р.) і «Обширний Синопсис Руський» (1681 – 1682 рр.). Щоправда, вони мають значною мірою компілятивний характер. Назва першого твору повністю відповідає змісту. «Хронограф» складається з таких статей: 1) власне «Хронограф...» – фактично так званий Тверський збірник; 2) «Енеологія турецька» (фрагменти хроніки О. Гваньїні у перекладі на тодішню руську мову); 3) «Описання, звідки Москва взяла своє назвисько» (теж фрагмент цієї ж хроніки); 4) «Кройніка про землю Польську»; 5) «Кройніка про початок і назвисько Литви» (останні дві частини запозичені з «Кройніки» Софоновича. П. Кохановський відредагував усі ці матеріали, дещо доповнивши частини праці Софоновича, не посилаючись при цьому на його ім'я, та додав розповіді про Києво-Печерську лавру. Згодом ця праця була ним покладена в основу «Обширного Синопсиса Руського», але замість Тверського літопису вмістив сюди уривки з «Кройніки о Русі» Софоновича, а також окремі статті з «Синопсису», хроніки Гваньїні, «лист» єрусалимського патріарха Досифія, копію з грамоти Олексія Михайловича, одну з редакцій «Сказання про Мамаєве побоїще», біблейські житія тощо.

Слід зазначити, що в обробці джерел П. Кохановський був найменш самостійним і оригінальним серед українських хроністів та літописців того часу. Скажімо, його праця «Обширний Синопсис Руський» насправді є щось середнє між збірником історико-релігійних текстів та історичною компіляцією. Це, скоріше всього, можна пояснити поспішністю, з якою Кохановський створював свої праці. Серед характерних рис його творів відзначимо: значну увагу до історії Києво-Печерської лаври, економом якої він був; суттєвий вплив на автора станових упереджень і розрахунок на тих читачів, які полюбляють «душеспасительное чтение»; значний інтерес до історії Північно-Східної Русі та Російської держави, до історії мусульманського світу, у першу чергу до Туреччини. Ці ж особливості характерні й для «Синопсису». Окрім того, як і автор останнього, П. Кохановський у своїх творах не посилався на імена авторів тих творів, які використовував, а ряд статей «Синопсису» без змін увійшли до його компіляцій. Нарешті, називаючи один із своїх творів «Обширним Синопсисом Руським», П. Кохановський, безумовно, хотів підкреслити, що він буде продовженням роботи, розпочатої у 70-х рр. XVII ст. і завершеної виданням «Синопсису», але на більш широкому матеріалі. Все це дало підстави сучасному історику й джерелознавцю Ю. А. Мицику аргументувати гіпотезу про авторство П. Кохановського в самому «Синопсисі».

Щоправда, зазначимо, що ця думка не стала до цього часу превалюючою в історіографії.

2. Місцеві та монастирські українські літописи

Група місцевих та монастирських літописів є більш різнобарвною і різноманітною за своїм складом. Деякі з них за своїм характером і змістом наближаються до узагальнюючих творів або козацьких літописів, але автори більшості з них обмежується фіксуванням подій, що відбувалися головним чином у тій місцевості, де мешкав їх автор, тому іноді нагадують мемуарні твори. Окрім цього, місцеві літописі переважно охоплюють значно вужчі проміжки часу, ніж узагальнюючі.

Одним із найбільш змістовних джерел цієї групи є *Чернігівський літопис*, більш відомий під назвою – *«Літописець, що ся в руських і польських сторонах діяло і якого року»*. Перша редакція його була опублікована М. Білозерським у 1856 р. у двотомній збірці «Южнорусские летописи», а друга (за іншим списком) – О. Лазаревським у 1892 р. в журналі «Киевская старина». Ще один список другої редакції, який у цілому охоплював події 1497 – 1764 рр., був знайдений Ю. А. Мициком у 1972 р. Ще М. Білозерський виокремив три етапи у створенні літопису: 1) частина, що охоплює події 1587 – кінця XVII ст. (була створена в Києві чи на Правобережній Україні); 2) частина з висвітленням подій 1692 – 1703 рр. (створена в Чернігові); 3) частина, що охоплює 1729 – 1750 рр. (створена там же, але іншою особою). Ю. А. Мицик подав іншу картину походження джерела. На його думку, автор першої редакції літопису доповнив основну частину відомостями за 1729 – 1750 рр., а незалежно від нього автор другої редакції додав його відомості за 1704 – 1725 рр., а можливо й за 1726 – 1764 рр. На полях рукопису київського списку, знайденого джерелознавцем, збереглося й ім'я його автора. Це Іван Янушкевич, представник козацької старшини, чернігівський судовий писар. Останній був близький до наказного гетьмана П. Полуботка, а його підпис зберігся ще під Коломацькими статтями. При цьому І. Янушкевич був не лише автором доповнень, що охоплювали події 1704 – 1764 рр. Він розширив ядро пам'ятки повідомленнями під 1497, 1507, 1577, 1587, 1611, 1614, 1615 рр., запозиченими з «кройнічки» П. Полуботка. Створюючи літопис Янушкевич імовірніше всього, починаючи з 1717 р. і, можливо, використовуючи свої або чужі щоденникові записи.

Основної частина джерела була створена, скоріше всього, не двома літописцями, як вважав М. Білозерський, а одним. Більша частина його відомостей запозичена з «Кройніки» Софоновича. Час створення основної частини Ю. Мицик визначив між 1699 – 1704 рр. Одним із можливих авторів цієї частини літопису міг бути Леонтій Боболинський, у той час ієромонах Черні-

гівського Троїцького Іллінського монастиря. Джерелом основної частини літопису, окрім «Кройніки о землі Польській» Софоновича, була «Скарбниця» І. Галятовського (1676 р.), а також свідчення очевидців, у першу чергу монахів Мгарського монастиря. Можливо, був використаний також один із протографів Острозького літописця.

Літопис має компілятивний характер, тому говорити про специфічні риси авторської концепції досить складно. Однак у цілому автор тяжіє до відтворення подробиць козацько-селянських повстань і Визвольної війни, хоч налаштований полонофільськи, симпатизує Яну Казиміру і возвеличує Яна Собесського. Історію Визвольної війни він оцінює з позицій угодовськи налаштованих вищих верств українського суспільства, а його ідеалом був «пан благочестивий», київський воєвода Адам Кисіль. Літописець намагався зобразити Б. Хмельницького вірним слугою Яна-Казиміра, фальсифікує подробиці підписання Зборівського договору 1649 р. і приписує гетьману промову до короля, якої насправді не було. Автор також подав власні оцінки діяльності окремих українських політичних діячів. Так, він симпатизує Б. Хмельницькому, І. Сірку, Я. Сомку, патріарху Никону, але натомість неприязно ставиться до І. Брюховецького, І. Самойловича тощо. У цілому Чернігівський літопис містить багато цінних оригінальних повідомлень, які проливають світло на окремі важливі політичні події в історії України XVII – першої половини XVIII ст.

Протягом розглядуваного періоду було створено ряд цікавих монастирських літописів. Одним із них є *Добромильський літопис*, який отримав свою назву за однойменним монастирем у Західній Україні. Ця невелика пам'ятка була вперше опублікована ще в 1888 р. у «Сборнику летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси». У самому тексті є пряма вказівка на автора. Це ієрей Симеон Коростенський. Літопис містить 23 повідомлення, які охоплюють період з 1648 по 1700 рр. Автор віддає данину провіденційним тенденціям, засуджує турецько-татарські набіги на Україну, порядки старої Речі Посполитої, виступає як прихильник сильної самодержавної влади. Щоправда, він майже нічого не повідомляє про Визвольну війну і згадує лише про її початок. Ймовірніше всього, автор був уніатом, оскільки засуджує руйнування церков у Західній Україні під час спільного російсько-українського походу на Польщу 1655 р. і не приймає боротьби з католицизмом, яка охопила всю Україну після війни.

Літопис було написано, скоріше всього, саме в 1700 р. Однак досить точне датування подій дозволяє вважати, що Коростенський уточнював хронологію за писемними джерелами, а вони без сумніву були в Добромильському монастирі, у якому здійснювалася величезна робота з публікації історичних творів. Серед 23 повідомлень літопису у 14 йдеться про військово-політичні

події, в 7 – про паводки, неврожаї, комети, інші природні катаклізми. Одне з повідомлень напівфантастичне, в ньому розповідається про звіра-людоїда, в іншому йдеться про купівлю Яном Бонавентурою у 1693 р. добромильських «маєтностей», тобто про подію суто місцевого значення. Серед 14 повідомлень військово-політичного характеру лише у двох згадується про події церковного життя. Тобто С. Коростенський, як і Ф. Софонович, хоч і був духовною особою, але виклад вів у суто світському дусі.

Ще один невеликий *монастирський літопис* має назву *Межигірського* за іменем монастиря на Київщині. Цей літопис, що охоплює події 1608 – 1700 рр., теж уперше опубліковано 1888 р. у згаданому вище збірнику. Найбільш імовірно, що написав його Ілля Кощаківський, який на початку XVIII ст. був уставником Межигірського монастиря. Хоч автор цього літопису також цікавиться подіями церковного життя, але на перше місце він виводить історію селянсько-козацьких повстань 20 – 30-х рр. XVII ст., Визвольної війни 1648 – 1654 рр. і подій наступних років.

На підставі особистих спогадів автором могла бути написана лише заключна частина літопису (1677 – 1700 рр.), хоча й тут він спирався на свідоцтва очевидців. Відомості за період з 1648 по 1672 рр. перейшли до Межигірського літопису з «Кройніки» Ф. Софоновича (у значно скороченому вигляді). Певні запозичення з цієї узагальнюючої праці є і в викладенні подій 1634 – 1637 та 1647 рр. Лише два повідомлення цієї частини, у яких йдеться про смерть В. Лебедевича, ігумена Межигірського монастиря в 1665 р. та про пожежу в монастирі цього ж року відсутні в праці Софоновича. Очевидно вони, як і повідомлення про висвячення на метрополію Петра Могили, про його смерть, будівництво колодязів з ініціативи І. Борецького та П. Могили, пожежу в Києві у 1608 р., записані зі свідоцтв очевидців, з тексту «Помянника» Межигірського монастиря та з господарчих записів.

Нарешті, група повідомлень літопису за 1612 – 1645 рр. (у тому числі й про козацько-селянські повстання в України), як довів Ю. А. Мицик, були переважно внесені з так званої Переяславської «кронічки» (як і в літописі Самійла Величка).

Автору літопису майже не властивий провіденціалізм. Він не сумнівається в справедливості існуючого соціального та політичного устрою. Інтерес автора літопису до козацько-селянських повстань та історії Визвольної війни невипадковий: Межигірський монастир мав дуже тісні зв'язки із запорозькими козаками. І. Кощаківський (якщо він і насправді був автором літопису) досить послідовний у своїх антикатолицьких і антиуніатських поглядах, називаючи останніх «новими єретиками», «лжехристиянами», «мерзенними уніатами». Неприязно він ставиться до польсько-литовської верхівки і навіть королів. Водночас позитивно оцінює приєднання України до Росії,

дає похвальні характеристики царям Федору Олексійовичу і Петру І, московським патріархам Іоакиму і Адріану, натомість засуджуючи зрадницьку політику І. Брюховецького. Таким чином, Межигірський літопис теж належить до числа досить цінних місцевих літописних пам'яток з історії України, хоч переважно є компілятивним.

Ще однією цікавою літописною пам'яткою місцевого характеру є *літопис Мгарського монастиря* (поблизу м. Лубни), який укладався протягом XVII – XVIII ст. Уривки з нього О. Лазаревський опублікував у «Киевской старине» 1891 р. Ця пам'ятка – не стільки літопис, скільки звід різних повідомлень, документів, які стосувалися історії монастиря за період з 1668 по 1775 рр. Частина літопису про найраніший період в історії монастиря, заснованого ще в 1619 р., як вважають дослідники, не збереглася до нашого часу. У тексті літопису вказано ім'я одного з його авторів – копіїста полкової Лубенської канцелярії Гаврила Галичина. Щонайпевніше, він був автором частини літопису про події 1728 – 1745 рр. Ядро ж літопису було укладене приблизно наприкінці XVII ст. – 1705 р., на користь цього свідчить наявність у його тексті детального оповідання під 1695 р. під назвою «Исписание вкратце о сожжении трапези и о создании паки ее...»

Мгарський літопис висвітлює переважно історію монастиря, водночас торкаючись діяльності деяких вищих православних ієрархів, наприклад І. Нелюбовича-Тукальського. Пам'ятка, як і вступ до «Поменника» Межигірського монастиря, складеного його першим ігуменом Афанасієм протягом 1599 – 1612 рр., а також Підгорецький літопис, літопис Густинського монастиря, створені у XVIII ст. «Кронічка Мотронинського монастиря», Сатанівський літопис, літопис Загорівського монастиря (друга половина XVIII ст.), «Записки, які стосуються Києво-Печерської лаври» (1772 р.) являють собою залишки колись численних творів з історії українських монастирів. Хоч такі джерела зазнають певного занепаду вже у XVII ст., але без їх використання неможливо скласти більш глибоке уявлення про шляхи розвитку історичної думки, а також повністю відтворити багатогранну палітру життя українських земель відповідного періоду.

3. Козацькі літописи та їх характерні особливості

Під такою умовною назвою вчені об'єднують цілу групу літописних творів, написаних переважно представниками козацької старшини і присвячених, насамперед, Визвольній війні українського народу та подіям першого десятиріччя після її завершення. Слід зазначити, що в радянський період стосовно цих літописів вживали назву «козацько-старшинські літописи». При цьому, у першу чергу, мали на увазі літописи Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка. Однак, скажімо, останній зовсім не належав до козацької старшини й давав

оцінку історичному минулому України, так би мовити, із загальнонародних позицій. Окрім згаданих літописних творів, до козацьких літописів можуть бути зараховані «Літописець», створений 1673 р. київським полковником В. Дворецьким та його сином – київським суддею І. Дворецьким (дехто з учених вважає їх авторство сумнівним, натомість приписуючи цей твір комусь із близьких до них осіб), а також анонімний «Короткий опис Малоросії», створений вже у XVIII ст. Їх автори використали велику кількість історичних джерел, у тому числі й тих, що не дійшли до нашого часу, наприклад «Уманський літопис» (у Самовидця), літопис Самійла Зорки (у Величка), різноманітні «кройнічки», «реєстрики», власні спогади, свідоцтва очевидців, народні легенди й перекази. Внаслідок цього козацькі літописи зберегли у своєму складі численні оригінальні відомості. Вони є важливими пам'ятками історичної і політичної думки України. Для них характерні патріотизм, возвеличення національно-визвольної боротьби українського народу, незалежності української держави, козацького стану, православ'я і православної церкви.

Літопис Самовидця є літописна пам'ятка світського характеру з досить умовною назвою. Вважається, що першу редакцію цього літопису відтворити неможливо, а найдавніший його список Іскрицького датується 1734 р. Окрім цього, у першій половині XVIII ст. було складено ще й список Козельського з літопису Самовидця. Решта його відомих списків створені значно пізніше. Текст цього джерела охоплює події 1648 – 1702 рр., а більшість дослідників вважають, що його автор користувався власними стислими записами за 1648 – 1672 рр. За джерела він використав також свідоцтва очевидців і сучасників. Літописець рік за роком системно викладає перебіг подій в Україні, іноді виходячи й за межі українських земель. Про те, що Самовидець був людиною освіченою, обізнаною з сутністю подій, свідчать його посилання на дипломатичні папери, специфічна термінологія твору, в якому вживаються окремі слова іншомовного походження.

Дослідниками літопису Самовидця встановлено, що його автор протягом останніх років свого життя мешкав у Стародубі, де наприкінці 1670-х рр. й розпочав писати свій твір. Саме у Стародубі було створено список Іскрицького. В історіографії, присвяченій цій літописній пам'ятці, висувалося багато версій щодо справжнього імені її автора, але найбільш ґрунтовною і на сьогодні практично доведеною є гіпотеза про те, що її написав колишній генеральний підскарбій Війська Запорозького, а згодом брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський. Саме як своєрідне історичне джерело літопис вивчали М. Максимович, О. Бодянський, О. Лазаревський, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Петровський та інші відомі історики. Ним цікавилися й давали йому високу оцінку Т. Шевченко, М. Костомаров,

І. Франко, Д. Яворницький, М. Возняк та ін. Авторство Р. Ракушки-Романовського обґрунтовано в працях М. Грушевського й М. Петровського.

Характерно, що літопис містить повідомлення про окремі події і процеси, які не зафіксовані в жодному іншому джерелі або ж подані в них з певними неточностями. Він цінний тим, що описи багатьох подій у ньому досить реалістичні. Автор дуже обережно ставиться до різноманітних чуток. Досить докладно викладено перебіг Корсунської битви, посольство Адама Кисіля до Богдана Хмельницького. Автор негативно оцінює союз гетьмана з татарами, вважаючи, що це завдало більше шкоди, ніж користі для України. На його думку, рішення Переяславської ради було прийнято тому, що козаки були проти турецько-татарського протекторату, але й не хотіли бути підданими польського короля. Образно оповідається про походи військ Б. Хмельницького, про обрання гетьманом Юрія Хмельницького, про домагання булави Іваном Виговським. Реалістично описано в літописі розправи шляхти над українським населенням і євреями, згадуються й окремі утиски рядового козацтва й посполитих з боку старшини. Звичайно, найпереконливіше відтворено події, очевидцем яких був сам автор, наприклад опис пожежі в церкві св. Миколая в Ніжині під час служби над тілом Івана Золотаренка, коли заживо згоріло 430 чоловік.

Мова й стиль літопису незалежні від впливу польських або латиномовних творів. Автор дотримується саме літописної стильової традиції, поширеної в той час в Україні. Уперше літопис Самовидця був опублікований у скороченому варіанті в «Чтениях общества истории и древностей российских» при Московському університеті О. Бодянським у 1846 р., потім у повному обсязі 1878 р. у виданні Київської археографічної комісії за редакцією О. Левицького. Згодом літопис перевидавався ще кілька разів, востаннє 1971 р. Я. Дзирою. Цілком резонно вважати, що цей твір суттєво вплинув на формування подальшої історіографічної традиції в Україні й не втратив своєї наукової цінності дотепер.

Літопис Григорія Грабянки (початок 70-х рр. XVII ст. – 1738 р.) створений близько 1710 р. Його автор був досить освіченою людиною, закінчив Києво-Могилянську академію, пройшов усі щаблі військової кар'єри, упродовж 1717 – 1738 рр. (з перервами) обіймав посаду полковника Гадяцького. Як один із послів, відвозив до Санкт-Петербурга Коломацькі статті з вимогами відновлення гетьманства, за що був заарештований і протягом 1723 – 1725 рр. перебував у Петропавлівській фортеці. Г. Грабянка брав участь у декількох військових кампаніях, в тому числі російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., де й загинув в одній із сутичок з ординцями.

Хоч оригінал пам'ятки не зберігся, зараз відомо понад 50 його списків, які поділяють на розгорнуту й коротку редакції. Оскільки твір написаний

церковнослов'янською мовою, вчені припускають, що автор мав на меті зробити його доступним для всього слов'янського світу, щоб завоювати його прихильність до української автономістської ідеї в межах Російської держави. Стислий зміст літопису передано в його досить довгій назві: *«Действія пръзѣльної, з вини поляків кривавої й небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками, за найясніших королів польських Владислава, потім і Казиміра, яка в 1648 році почала виправлятися і за літ десять по смерті Хмельницького незакінченої. Із різних літописців і з діаріуша на тій війні списаного. В місту Гадячу, працею Григорія Грабянки, зібрано і стверджено самобутніх старожилів свідченнями. Року 1710»*.

Твір охоплює події з моменту витоків козацтва до 1709 р., падіння І. Мазепи і призначення гетьманом І. Скоропадського. Основна частина літопису (123 сторінки з 157 усього рукопису) присвячена війні під проводом Б. Хмельницького, а після цього подано лише перелік основних подій без подробиць. На початку твору зазначено, що козацький народ походить від скіфів-хазарів, стисло викладено історію Русі і завоювання її поляками. Далі оповідається про П. Конашевича-Сагайдачного, потім докладно – про добу Б. Хмельницького, якого зображено як національного героя, а потім – про І. Брюховецького і І. Самойловича. Автор негативно висловлюється щодо І. Виговського й підписаної ним з Польщею Гадяцької угоди, І. Золотаренка та І. Брюховецького, натомість схвалюючи діяльність М. Пушкаря, В. Сомка, І. Самойловича і С. Палія. Орієнтацію на союз з Москвою Г. Грабянка в цілому схвалює, але в одному місці устами Б. Хмельницького говорить про «іго московського самодержавства». П. Дорошенка він звинувачує у сплюндруванні України через прагнення заручитися підтримкою татар і турків, а І. Мазепа для нього – «злохитрий».

Автор використав широке коло джерел, однак оригінальних відомостей подав небагато. Тому значно більшою є цінність літопису як пам'ятки суспільної, історичної думки й літератури. Політичним ідеалом Грабянки була Гетьманщина, хоч із суто тактичних міркувань в умовах петровського терору він висловлювався лише за автономію України у складі Росії. У центрі уваги літописця боротьба козацтва проти іноземного поневолення. Особливо виразно Г. Грабянкою виписана постать Б. Хмельницького. Окрім цього, він запропонував досить оригінальну форму викладення матеріалу у вигляді окремих «повістей», кожна з яких може розглядатися як окремий літературний твір, присвячений якійсь конкретній події. У цілому літопис Г. Грабянки теж має важливе значення для вивчення козацької доби в історії України.

Літопис Самійла Величка насправді в історіографічній традиції частіше розглядається як історичний твір, написаний на початку XVIII ст. Свою назву дістав умовно. Самійло Величко (1670 – 1728) певний час служив

канцеляристом у полковника Василя Кочубея, а протягом 1705 – 1708 рр. – у Генеральній військовій канцелярії. Свій твір написав наприкінці життя, зосередившись на висвітленні подій 1648 – 1700 рр. Поштовхом для написання цієї праці стали враження С. Величка від подорожі Правобережною Україною на початку Північної війни. Повна назва твору така: *«Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ Запорозьких вісім літ точилася, а близько двадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при всесильній Божій помочі з козаками і татарами із тяжкого лядського іга вибився і під великодержавне пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича піддався».*

Уперше літопис С. Величка був опублікований заходами Київської археографічної комісії у 1848 – 1864 рр. в чотирьох томах під назвою «Летопись событий в Юго-западной России в XVII в.» Перший том охоплює 1648 – 1659 рр., другий 1660 – 1687 рр., третій 1687 – 1700 рр., а четвертий (незавершений) висвітлює окремі події початку XVIII ст. Найбільшу цінність з наукової точки зору має третій том, оскільки в ньому події описано найоб'єктивніше і найдетальніше, бо саме тоді С. Величко був канцеляристом у складі канцелярії генерального писаря В. Кочубея і мав певний доступ до документів, а отже, ймовірно, частково використав їх при написанні свого твору. Літопис С. Величка видавався ще декілька разів і широко використовувався істориками XIX – XX ст. для написання праць з історії Визвольної війни та запорозького козацтва. Одне з останніх видань літопису у двох томах здійснене за редакцією В. Шевчука в 1991 р. Джерелознавче дослідження цього твору здійснив сучасний український історик Я. Дзира. Взагалі аналізу змісту літопису С. Величка присвячений доволі значний комплекс вітчизняної наукової літератури, який складають праці не лише істориків, а й окремих літературознавців.

У літопису використано широке коло джерел – німецькі й польські хроніки, українські літописи, спогади очевидців подій, власні враження. Хоч сам С. Величко на початку твору й зазначає, що «Сказання…» ґрунтується на трьох працях попередників, кожного з яких звали Самійлом (щоденнику особистого секретаря Б. Хмельницького С. Зорки, «Війні домовій» польського автора С. Твардовського та творі німецького історика С. Пуффендорфа), насправді джерельна база його набагато ширша.

Автор постає палким патріотом України. Виступаючи проти колоніального гніту Росії, оспівує визвольну боротьбу українського народу, позитивно трактує відродження української держави. Не ідеалізує конкретних представників адміністрації (гетьманів, старшину), а намагається відтворити їх справжню роль в історичному процесі, викладаючи події з позицій прогресивного прагматизму та критично оцінюючи джерела. С. Величко особливо

прославляє гетьмана Б. Хмельницького, дещо апологетизує І. Сірка, натомість І. Виговського осуджує, а І. Мазепу обзиває Макіавеллі, лисом і бабієм, хоч його діяльність інтерпретує досить об'єктивно. Не дуже схвально автор ставиться до народних низів, особливо до селянства, яке, на його думку, хотіло «примазатися до козацтва». Водночас досить шанобливо пише про російських царів.

С. Величко виявляє особливу зацікавленість до проблем соціально-станових антагонізмів в українському суспільстві, визначає доцільні форми державного правління, прагне філософськи осмислити минуле, знаходячи в ньому відповіді на актуальні питання сучасності. Принципова й оригінальна позиція С. Величка як автора дозволяє віднести його літопис до видатних пам'яток суспільної та історичної думки України початку XVIII ст.

Загалом усі козацькі літописи посідають одне з ключових місць у структурі джерельної бази з генезису українського козацтва, визвольної боротьби українського народу в XVI – XVII ст., а також частково автономістських тенденцій в Україні у складі Російської держави наприкінці XVII – початку XVIII ст.

4. Літописні компіляції другої половини XVIII ст. як історичні джерела

Літописними компіляціями у джерелознавстві прийнято називати твори, в основу яких покладено витяги з більш ранніх літописних пам'яток. Серед таких творів слід відзначити ***«Короткий опис Малоросії»***, складений близько 1735 р. Опис охоплює події 1340 – 1734 рр. і базується на літописі Г. Грабянки. У ньому оригінальною є лише остання частина, у якій висвітлено події політичної історії України 1710 – 1734 рр. Досить відомими є переклади й видання цього твору французькою (Париж, 1788 р.) та німецькою (Лейпциг, 1789 р.), а також велика кількість його рукописних копій та переробок.

Досить популярними були й інші твори, безпосередньо не пов'язані із згаданим вище «Коротким описом Малоросії». Оригінальна інформація літописних компіляцій XVIII ст. досить бідна, однак її не можна ігнорувати, особливо, коли це стосується авторських доповнень щодо подій саме XVIII ст. Вони мають важливе значення як оригінальні пам'ятки історичної думки та літератури, що відбивають конкретно-історичну атмосферу доби їх створення.

Окремі риси літописних компіляцій характерні й для більш пізніх джерел, серед яких, скажімо, *«Краткая Летопись Малой России с 1506 по 1770 год с изъявлением образа тамошнего правления»* Василя Рубана, відома праця Петра Симоновського під назвою *«Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах»* (1765), а також *«Історія козаків*

запорозьких» Семена Мишецького і навіть історичний твір Олександра Ригельмана *«Летописное повествование о Малой Росии и ее народе и казаках вообще»* (1785 – 1786).

В. Рубан – відомий письменник і знавець старовини – родом із Роменщини, навчався у Київській духовній академії та Московському університеті, потім був перекладачем у Сенаті, особистим секретарем князя Г. Потьомкіна, директором над «новоросійськими училищами», перекладачем при Військовій Колегії (з 1784 р.). Він видавав у Санкт-Петербурзі журнали «Трудолюбивый Муравей», «Старина и Новизна» та ін. В. Рубан – автор багатьох од, панегіриків, епітафій, автор і видавець декількох праць з географії, історії і статистики. Найвідомішою його працею є згадана вища *«Краткая Летопись Малой России»*, яка, на думку ряду сучасних дослідників, була ним створена або на замовлення, або у співавторстві з князем і канцлером О. Безбородьком. Праця є типова літописна компіляція, створена на основі запозичення відомостей з попередніх літописів, практично без будь-яких авторських вставок і коментарів і без посилань на опрацьовані джерела. Уперше опублікована 1777 р. в Санкт-Петербурзі, вона довгий час була практично єдиним широко відомим джерелом з історії України відповідного періоду, яке використовувалося багатьма дослідниками. У 30-х рр. XIX ст. літопис В. Рубана, з ініціативи Ізмаїла Срезневського, був перекладений на народний лад, широко розповсюдилися його різноманітні списки, і на його основі фактично зародився своєрідний народний епос, на що звертав увагу у своїх лекціях з джерелознавства В. Б. Антонович.

Праця П. Симоновського вперше була опублікована у двох книгах «Чтений Московского общества истории и древностей Российских» у 1847 – 1848 рр. за редакцією О. Бодянського. Це також своєрідна літописна компіляція, складена на основі різних джерел (літопису Г. Грабянки, хронік польських авторів тощо). Однак в окремих місцях *«Краткое описание»* П. Симоновського містить оригінальні вставки і розповіді, наприклад опис епізоду заміщення І. Самойловича на гетьманській посаді І. Мазепою. П. Симоновський був теж досить освіченою для свого часу людиною, цікавився різноманітними науковими аспектами, що відбилося в його творі. Він здійснив спробу з'ясувати питання про походження українського козацтва, але не довів цю справу до певного логічного завершення.

С. Мишецький, російський князь і військовий інженер, протягом 1736 – 1740 рр. перебував в Україні, зокрема на Запоріжжі, і склав досить цікавий опис устрою й побуту запорожців та топографії й природи Січі, відомий під назвою «Історія про козаків запорозьких...» (1740 р.). Твір С. Мишецького, досить поширений у рукописних списках, був відомий практично кожному дослідникові історії України у другій половині XVIII – першій половині

XIX ст. Уперше його надрукував О. Бодянський у 1847 р. в «Чтениях Московского общества истории и древностей Российских» та окремим виданням. Але 1852 р. праця була перевидана за більш досконалим і повним рукописним списком у «Записках Одесского общества истории и древностей». Автор «Історії про козаків запорозьких...», не будучи професійним істориком, спираючись на відомі йому свідчення та власний досвід, досить об'єктивно висвітлив питання походження й історії запорозького козацтва, навів перелік Січей, подав топографічні характеристики краю, перелічів численні гідроніми, топоніми, вказав відстані між населеними пунктами тощо. Взагалі твір С. Мишецького можна віднести до перших вітчизняних історико-етнографічних нарисів, хоч у спеціальній науковій літературі його часто називають літописною компіляцією.

О. Рігельман (1720 – 1789) – військовий інженер з німецького дворянського роду, який з 1738 р. перебував на Півдні України, здійснюючи топографічно-інженерні роботи. Брав участь у російсько-турецьких війнах. Після відставки у 1782 р. поселився в маєтку своєї дружини, яка походила із старовинного козацько-старшинського роду Лизогубів на Чернігівщині, де й помер. Спеціально студіював історію України, написав декілька праць, опублікованих уже в XIX ст. Найвідоміший його твір *«Летописное повествование...»* вперше був виданий О. Бодянським у 1847 р. в «Чтениях Московского общества истории и древностей Российских». У «Повествовании» викладено історію України від найдавніших часів до 1787 р. У додатку до нього було вміщено *«Особое списание о бывших запорожских казаках»* та етнографічний опис українського населення. Цю працю як межуючу між літописними оповідями та критичними працями відзначав ще В. Антонович у своїх лекціях з джерелознавства, називаючи її «компіляцією, яка мала для свого часу величезне значення», тому що автору були відомі козацькі літописи Самовидця (не в повному обсязі) та Г. Грабянки, праці польських авторів і різноманітні документальні джерела. Характерно, що на окремі використані ним джерела О. Рігельман посилається у тексті свого твору.

Отже, літописні компіляції та подібні їм праці насправді мають окремі риси, характерні для літописів. Але водночас вони є пам'ятками історіографії, переконливими свідченнями започаткування вже в XVIII ст. цілеспрямованого наукового вивчення історії України, щоправда, поки що не завжди досконалого й аргументованого. Своєрідний підхід авторів таких творів до праць своїх попередників є традиційний для часу започаткування наукової історіографії. Причому це характерно було не лише для України, а й для більшості країн Європи, де, щоправда, наукове вивчення історичних творів почалося значно раніше.

ЛЕКЦІЯ 16
ДЖЕРЕЛА ОСОБИСТОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

1. Особливості мемуарів та листів як історичних джерел. Аналіз та наукова критика джерел особистого походження

Мемуарною літературою або *мемуаристикою* (у перекладі з французької *memoire* дослівно означає *«пам'ять», «спогад», «літопис»*) *в історичному джерелознавстві називають публіцистично чи хронікально оформлені записки сучасників з описом подій, учасниками чи свідками яких вони були або про які отримали інформацію від очевидців.* Мемуари – це важливий джерельний матеріал для вивчення історії. Вони суттєво відрізняються не лише від документальних джерел, а й більшості інших видів наративних джерел та пам'яток історіографії (скажімо, літописів, хронік, синопсисів, наукових праць тощо) у першу чергу значно вищим ступенем суб'єктивності, а також безпосереднім взаємозв'язком з описуваними подіями. До мемуарної літератури належать записки та щоденники, створені або одночасно з описуваними подіями, або ж дещо пізніше як спогади про певні події, а також автобіографії і подорожні описи, епістолярія (листування), певною мірою мемуарна й автобіографічна белетристика. Уривки зі спогадів або їх фрагменти, які зустрічаються в інших джерелах, теж належать до мемуарної літератури. Їх прийнято називати *криптомемуарами*.

Усі згадані жанри (різновиди) мемуарної літератури мають як спільні риси, так і характерні відмінності. У мемуаристиці знаходимо відомості про історичні факти та подробиці про них, не зафіксовані в інших видах джерел. Це підвищує важливість мемуарної літератури у структурі джерельної бази. Мемуари, як джерела, дозволяють пізнати менталітет людей досліджуваної епохи, відчути її неповторний колорит. У них можна знайти відомості про повсякденне життя минулих поколінь, про побут, звичаї, поточні справи окремих суспільних верств та конкретних осіб.

Найпоширеніші різновиди мемуаристики – це щоденники, спогади, автобіографії. Мемуари розрізняються масштабністю та охопленим хронологічним періодом. Характер мемуарного твору у більшості випадків визначається його автором. Досить різноманітною може бути й форма мемуарного твору – від своєрідного звіту до літературного твору.

Скажімо, спогади пишуться через деякий час після подій, покладених у їх основу, тому автор має можливість відібрати факти, скомпонувати їх та проаналізувати. Серед усіх різновидів мемуаристики їх відрізняє краща літературна мова (у них відсутні скорочення, недомовки, закамуфльовані фрази тощо), обробка матеріалу часто з використанням документів, які є в

розпорядженні автора. Тому цьому різновиду властивий високий ступінь вірогідності. Але як джерела вони можуть мати й окремі недоліки: 1) оскільки такі твори пишуться опісля подій, то в них трапляється плутанина в датах; 2) для них нерідко характерний крайній авторський суб'єктивізм; 3) їх автори вже знають, як саме закінчилася подія, який відгук у суспільстві вона отримала, тому відповідно добирають матеріал і дають їй власне тлумачення. У зв'язку з цим для спогадів часто характерні оцінки не періоду описуваних подій, а часу написання самого мемуарного твору. Слід зазначити, що якоїсь загальноприйнятої класифікації спогадів у науковій літературі немає, а самі ці джерела частіше групують або за соціальним походженням чи професією автора, або за тематично-хронологічним принципом. Наприклад, за першою ознакою можна виділити такі основні групи: 1) мемуари державних діячів; 2) військових діячів; 3) духовенства; 4) суспільних (громадських) діячів; 5) інтелігенції; 6) робітників і селян; 7) купецтва тощо.

Щоденники переважно відрізняються більшою вірогідністю і точністю викладу подій і фактів, так би мовити, «по гарячих слідах», але тут теж можуть зустрічатися різні непідтверджені гіпотези, версії, чутки. Автори щоденників іноді про головні події згадують мимохіть, а на вторинних зупиняються докладніше. За літературною мовою і стилем щоденники поступаються спогадам своєю уривчастістю, сухістю, іноді великою кількістю скорочень, натяків, незрозумілих вказівок. Для них найчастіше характерний крайній авторський суб'єктивізм, що обов'язково слід враховувати дослідникові такого джерела. В автобіографіях (за винятком белетризованих і спеціально орієнтованих на широке коло читачів) теж подаються переважно скорочені, сухі відомості, але натомість дуже точні й вірогідні.

І щоденники, і спогади – це ті джерела, творці яких, як сучасники або очевидці подій, описали їх крізь призму власного світосприйняття. У кожному з цих джерел знайшли відображення світогляд автора, рівень його культури, вміння спостерігати та літературно опрацьовувати побачене. У щоденниках та спогадах помітно проявилися ідейна та суспільно-станова концепція автора.

Близьким за формою та змістом до щоденників є листування (як посадових, так і приватних осіб). Епістолярія теж має особливу цінність, адже дозволяє глибше розкрити ставлення автора до тих чи інших подій, без будь-яких прикрас пізнати окремі факти. У ній відбито подробиці не лише особистого життя автора, але й тих, з ким він листувався, підтримував певні стосунки.

У цілому матеріали особистого походження, написані в мемуарній формі, незважаючи на певний, іноді досить високий ступінь суб'єктивізму їх авторів, а також (особливо порівняно з документальними джерелами) меншу

вірогідність, є важливими історичними джерелами і без них не може обійтися сучасний дослідник. Правильне й критичне їх використання допомагає глибше усвідомити й зрозуміти історичне минуле, тогочасні соціально-економічні й політичні стосунки між людьми, рівень розвитку суспільної й наукової думки, культури тощо.

Слід мати на увазі, що використання в історичних дослідженнях мемуарів та епістолярії можливе лише за умови їх критичного опрацювання. У цьому сенсі, приступаючи до вивчення будь-якого з таких джерел, слід спочатку встановити його вірогідність, дійсну належність конкретному автору, якому воно приписується. Часто це можна з'ясувати з допомогою графологічної експертизи, за рахунок порівняння його з іншими джерелами, особливо документальними. Необхідно також ознайомитися з головними відомостями про життя та діяльність автора, встановити, до якої суспільної групи (стану) він належав, а вже потім переходити до аналізу змісту джерела.

Працюючи з мемуарами, слід також враховувати ступінь суб'єктивності автора, вірогідність поданих ним фактів, особливо тих, в описуванні яких найбільшою мірою проявилася авторська тенденційність. Обов'язково слід з'ясувати також те, наскільки повно у джерелі відтворена дійсність.

У тому випадку, коли існує кілька публікацій одного й того ж джерела особистого походження, треба встановити, котра з них найбільш повно відтворює оригінал.

При використанні щоденників слід насамперед розшифрувати скорочення та умовні позначення, які зустрічаються в тексті.

2. Мемуарні джерела другої половини XVII ст.

Друга половина XVII ст. означена появою великої кількості мемуарних джерел, щоправда на сьогодні про окремі з них лише збереглися відомості в інших джерелах, а оригінали їх втрачено. Звичайно, у більшості випадків не йшлося про їх публікацію відразу після написання, і це суттєво позначилося на ступені їх збереженості. Окремі ж публікації мемуарних творів того часу, які зараз є в розпорядженні дослідників, були здійснені у другій половині XIX – XX ст.

Серед найбільш відомих та інформативних оригінальних мемуарних творів розглядуваного періоду можна вказати записки київського міщанина Богдана Балики-Божка про свої пригоди під час московського походу поляків та Лжедмитра II у 1612 р. Твір написаний як спогади про вказані події приблизно в середині XVII ст. Мемуарний характер має також записка про початковий період Визвольної війни українського народу, написана Самійлом Мужиловським у 1649 р. Мемуари українського шляхтича Йоахіма (Якима) Єрлича про події у його власному житті та найбільш визначні події на землях

України у 1620 – 1673 рр. містять, між іншим, вказівку на втрачені мемуари родин Єрличів і їх родичів Бутовичів, що може вважатися переконливим доказом на користь досить широкого розповсюдження й популярності мемуарного жанру на українських землях у той час. Цікаву інформацію про релігійні процеси та життя духовенства у другій половині XVII ст. вміщено в автобіографічних записках ігумена Межигірського Спаського монастиря (поблизу Києва) Теодосія Васьковського.

З інших мемуарних творів другої половини XVII ст. важливе значення мають записки львівського купця Петра Кунащака (Кунашовича), у яких міститься інформація про побут міщанства в цей час (твір охоплює 1663 – 1696 рр.), «Діяріюш» та «Келійні записки» митрополита Дмитра Туптала, описи подорожей ієромонаха Тарасія Каплоновського до Італії 1697 р. та Григорія Скибинського, який у 1686 – 1696 рр. подорожував країнами Західної Європи і зафіксував свої враження в оригінальному й досить інформативному мемуарному творі.

3. Щоденник Якова Марковича (1717 – 1767) як історичне джерело

Чи не найбільшу цінність для вивчення історії України XVIII ст. має *«Щоденник»* генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (близько 1690 – 1770). Я. Маркович навчався у Київській академії і був улюбленим учнем Феофана Прокоповича. Той навіть вважав, що учня очікує блискуча духовна кар'єра. Але насправді Я. Марковича вабили чини та багатство, тому й пішов на військову службу. Щоправда, після смерті гетьмана І. Скоропадського, за якого Марковичі були у фаворі, Д. Апостол притримав просування Якова у службовій кар'єрі, оскільки мав певні причини ненавидіти весь його рід. Та наприкінці свого життя Я. Маркович все ж дослужився до генерального підскарбія і до того ж увійшов до числа найбільш заможних представників української старшини. Він вільно володів латинською, польською та французькою, цікавився богословськими творами, філософією, історією, навіть мав медичну практику.

Свого «Щоденника» Маркович почав писати після того, як серед паперів тестя, тоді чернігівського полковника П. Полуботка, знайшов «Кройнічку», у якій той зафіксував найважливіші факти з вітчизняної та всесвітньої історії з 1452 по 1715 рік. Прочитавши її, Я. Маркович згодом став вести свій «домашній протокол» (так він називав щоденник) майже без перерв з 1717 по 1767 рік.

«Щоденник» Я. Марковича має незаперечну наукову вартість як історичне джерело. Зараз 10 томів його зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ще у 1859 р. уривки зі щоденника у двох частинах були видані за редакцією і з передмовою Олександра Марковича, онука Я. Марко-

вича. Згодом у 1893 – 1897 рр. за редакцією та з примітками О. Лазаревського вийшли друком три томи «Щоденника», які охоплювали 1717 – 1737 рр. Історик планував і далі видавати працю Марковича, але цьому завадила його передчасна смерть. У 1913 р. стараннями Археографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка та особисто В. Модзалевського був опублікований 4-й том «Щоденника» у 22-му томі «Жерел до історії України-Руси». Комісія також мала намір опублікувати джерело у повному обсязі, але цього не сталося. Тому значна частина мемуарного твору Я. Марковича збереглася лише у вигляді рукопису.

Спеціальним дослідженням «Щоденника» Я. Марковича займалися відомі українські історики XIX – XX ст. Серед них уже згадані О. Лазаревський і В. Модзалевський, а також М. Марченко, І. Каганов, М. Литвиненко, Г. Швидько та ін. Усі вони зауважили велику цінність цього джерела для вивчення історії України, адже в ньому є відомості про економіку й політику російського царизму щодо України, про становище українського селянства й соціальні рухи, про життя та побут козацької старшини і розвиток культури, освіти й науки в Україні.

«Щоденник» Я. Марковича відтворює справжню картину розвитку економіки тогочасної України, надає можливість з'ясувати, які з галузей досягли найбільшого розвитку. Поряд із землеробством, це були скотарство і промисли. З промислів у поміщицьких господарствах, як свідчить джерело, найпоширенішим було гуральництво. У власності Я. Марковича була також Охтирська тютюнова мануфактура. У щоденнику розповідається про торгівлю і зв'язки поміщицьких господарств з ринком. Наприклад, Я. Маркович вивозив на продаж товари із своїх маєтностей до Москви й Петербурга, Астрахані й Архангельська, а також у Крим, Річ Посполиту, Запорозьку Січ. Надзвичайний інтерес для сучасних істориків становлять відомості щоденника про ціни на сільськогосподарські продукти і промислові товари у XVIII ст. Так, можна, скажімо, дізнатися, які грошові одиниці були в обігу в Україні, з'ясувати їх еквівалентне співвідношення. Є тут також окремі важливі для вивчення української метрології дані про міри рідин і сипучих тіл, міри площі, про ціни на землю.

У «Щоденнику» Я. Марковича вміщені відомості про розміри маєтностей старшини і російських поміщиків в Україні, про їх повсякденне життя та побут. Із записів видно, наскільки цілеспрямованою була боротьба старшини за придбання все нових маєтностей. Джерело свідчить, що старшина використовувала у своїх господарствах не лише працю залежних селян та збіднілих козаків, а й найманих працівників. Отже, поміщицькі господарства в Україні вже з 30 – 40-х рр. XVIII ст. були не лише тісно пов'язані з ринком, але й використовували найману робочу силу. Окрім того, у «Щоденнику» є багато

записів про становище рядових козаків і залежних селян, про ставлення до них старшини, про розміри їх повинностей тощо. Неодноразово автор зазначає, що селяни відмовляються виконувати роботу, а то й утікають від своїх власників.

Хоч Я. Маркович і уникає детальних записів про політичні події, але політика російського царизму в Україні певною мірою знайшла відображення на сторінках його «Щоденника». Так, автор підсвідомо простежує зміни в управлінні Україною після смерті Петра І аж до остаточної ліквідації гетьманства, стосунки між українською козацькою старшиною і російськими урядовими особами. Тяжким тягарем для України були війни, які вела Росія і в які була втягнута й Україна. Я. Маркович неодноразово згадує про козаків, які брали участь у військових діях, про побори в Україні на користь діючої армії тощо.

Значне місце в «Щоденнику» відведено відомостям, які стосуються культури й побуту старшини. Так, Маркович згадує, що в його власності була досить велика бібліотека, у якій уже на 1725 р. налічувалося 345 книжок (богословських, філософських, історичних, медичних). Починаючи з 40-х рр. він регулярно передплачував і читав газети й журнали, зокрема «Санкт-Петербургские ведомости», а також німецькі й французькі газети. Є записи про відвідини театру під час перебування у Петербурзі та Москві, що теж є своєрідним свідченням про рівень освіченості представників козацької старшини і розвитку культури на той час взагалі.

Таким чином, «Щоденник» Я. Марковича – це цінне історичне джерело для вивчення найрізноманітніших питань історії України XVIII ст., а його наукова вартість залишається значною й зараз.

4. «Діаріуш» та «Щоденник» Миколи Ханенка

Цікавими мемуарними пам'ятками з історії України XVIII ст. є *«Діаріуш»* і *«Щоденник»* іншого представника козацької старшини Миколи Ханенка, батько якого був племінником гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка. Микола теж отримав блискучу освіту, навчаючись спочатку в Київській, а потім у Львівській академії. Служив рядовим козаком у війську, з 1717 р. був переведений до генеральної канцелярії, а 1721 р. став головним помічником писаря. Разом із П. Полуботком відбував ув'язнення в Петропавлівській фортеці, з якої звільнився лише після смерті Петра І. За часів гетьманства Д. Апостола М. Ханенко спочатку обіймав посаду полкового судді, згодом обозного, а з 1741 р – генерального бунчужного. Шляхом пожалувань і купівлі надбав величезні земельні маєтності, а після одруження з Уляною Корецькою, породнившись з Міклашевськими, Шираями, Скорупами і Максимовичами, увійшов до кола найбільш заможних родів України.

М. Ханенко доборе володів латинською і німецькою мовами, підтримував дружні стосунки з окремими визначними діячами свого часу. «Діаріуш», або журнал, він написав, перебуваючи в 1722 р. у Москві. Журнал охоплює період з січня по липень 1722 р. і є напівофіційним джерелом, яке зафіксувало відомості про взаємини гетьмана І. Скоропадського та Петра І. Опублікував «Діаріуш» О. Бодянський у «Чтениях Общества истории и древностей Российских», а окремим виданням його видрукувано 1858 р. Це записки про те, де, коли і з ким зустрічався гетьман, які папери надсилалися цареві або до Іноземної колегії і Генеральної військової канцелярії. В «Діаріуші» також можна знайти відомості про життя та побут старшини й російського дворянства, про шляхи зростання приватного землеволодіння в Україні, про політичне становище, про взаємини з російськими сановниками. Йдеться тут також про податки, які сплачували селяни й козаки, скарги козаків на представників старшини із звинуваченням у незаконному загарбанні чужих земель.

«Щоденник» М. Ханенка – це, по суті, щоденні записи, які автор вів упродовж 1727 – 1753 рр., за винятком 1734 – 1741 рр. Зараз цей мемуарний твір знаходиться в Інституті рукописів НБУ ім. В. Вернадського. За цим рукописом у 80-х рр. XIX ст. «Щоденник» у повному обсязі було опубліковано за редакцією та з передмовою, коментарями і примітками О. М. Лазаревського в додатках до часопису «Киевская старина». Окремого видання «Щоденника» М. Ханенка до цього часу не здійснено.

Після звільнення із ув'язнення М. Ханенко неодноразово їздив до Москви й Петербурга як в особистих справах, так і за дорученням гетьмана. Власне, мемуарне джерело й розпочинається із записів про поїздку до Петербурга в 1727 р. У «Щоденнику» є відомості про життя й побут старшини, взаємини з російськими урядовими особами. Є записи не лише про пожалування маєтностей М. Ханенку і його сусідам, а й про скупівлю землі та її вартість, про повинності залежних селян, постої російських військ в Україні, виступи селян проти поміщиків. При цьому автор постійно висловлює невдоволення тим, що селяни втікають, вимагає врегулювання питань щодо прикріплення селян на загальнодержавному рівні. Певний інтерес являють собою відомості щоденника про оплату за роботу ремісникам, яким автор або його управителі давали різноманітні замовлення (зокрема, кравцям, шевцям, столярам, пічникам), що важливо для вивчення історії побуту.

Але найбільшу цінність «Щоденник» М. Ханенка має для вивчення стану освіти й культури в Україні у XVIII ст. Це джерело переконливо свідчить, що на той час в Україні було багато освічених людей. Сам М. Ханенко постійно читав книги, виписував їх із-за кордону, обмінювався ними з іншими книголюбами. Серед книг, які були в його бібліотеці, названо граматики, словники, атласи, історичні твори, література з мистецтва, географії, техніки, фізики,

політики, релігії, видані не лише російською, а й польською, німецькою та латинською мовами. Власне й сам М. Ханенко займався перекладанням книжок, про що неодноразово повідомляється на сторінках щоденника. Також він збирав документи і їх копії, рукописні книги, читав періодику, знайомився з новітньою літературою. Перебуваючи в Москві і Петербурзі, М. Ханенко відвідував французьку, італійську та німецьку комедії, оперу, разом із синами бував у бібліотеках та семінаріях. Отже, це мемуарне джерело підтверджує досить високий рівень освіти та культури серед передових представників козацької старшини у XVIII ст., її прагнення надати необхідні знання дітям і врешті утвердити прерогативу освіченості як такої в українському суспільстві.

5. Інші важливі мемуарні твори з історії України XVIII ст.

Як оригінальна мемуарна пам'ятка до нашого часу дійшов щоденник одного із синів гетьмана Петра Апостола (наприкінці свого життя він обіймав посаду Прилуцького полковника, що стало вершиною його службової кар'єри), який ще у 1895 р. був надрукований О. М. Лазаревським у «Киевской старине» в перекладі з французької (мова оригіналу) на російську. Петро отримав виховання у Петербурзі, куди його привезли як своєрідного заручника честі, щоб його батько Данило Апостол не зміг піти шляхом І. Мазепи і зрадити російському царю. Там Петро навчався разом з одним із синів князя Олександра Меншикова, добре оволодів французькою, німецькою та італійською мовами. *«Щоденник»* П. Апостола охоплює період з травня 1725 по серпень 1727 року. Спочатку записи велися в Україні, а потім у Петербурзі. Як і розглянуті вже попередні мемуарні твори, це джерело містить цікаві відомості про життя козацької старшини, про взаємини Апостолів з Меншиковим та іншими сановними особами Російської імперії. Становлять інтерес відомості про розмір господарства Апостолів ще до обрання Данила Апостола гетьманом України. Автор свідчить, що в їх господарстві налічувалося близько 600 коней, 300 корів, 160 биків, 2000 овець і 1000 ягнят. Подав Петро також опис срібного столового посуду, вказавши його вагу, дані про кількість вуликів, гутень, ремісничих закладів, які їм належали,тощо. Цікаво, що лише автору «Щоденника» належало близько 1300 селянських дворів. Знаходимо у записах П. Апостола окремі відомості про становище селян і повинності, які вони виконували.

З інших мемуарних джерел XVIII ст. слід згадати *«Подорожній Діярій»*, написаний польською колишнім українським гетьманом Пилипом Орликом протягом 1720 – 1732 рр. Для вивчення побуту козацької старшини в Гетьманщині цікава *«Записна книга»* прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана, яку він вів з 1727 р. Згодом записи про життя родини Мовчанів у 1734 – 1787 рр. продовжив онук Михайла А. Мазаракі. Не менший інтерес

становить *«Щоденник»* погарського підкоморія С. Шашкевича. Цей твір охоплює 1768 – 1782 рр.

Серед праць церковних діячів важливе місце займають *біографічні записки* єпископа Йосафата Горленка (1740 – 1744 рр.), *автобіографія* митрополита Арсенія Мацієвича, шеститомний *«Diarium»* уніатського діяча Максиміліана Рилле, єпископа Холмського, а згодом перемишльського, який охоплює події з церковного й громадського життя регіону в 1759 – 1794 рр., *щоденник* єпископа Холмського Порфирія Важинського (4 томи, охоплює 1790 – 1804 рр.).

З подорожніх мемуарів XVIII ст. особливо цінні *спогади* киянина В. Григоровича-Барського про його мандрівки до країн Європи, Азії й Африки у 1723 – 1747 рр. Побутове й частково культурне життя Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. відбилися у спогадах Г. Свинського під назвою *«Мое время»*, а також М. Горновського, І. Тимковського та ін. Наприклад, у *«Записках»* Іллі Тимковського, які є фактично одним із найперших творів, написаних у жанрі спогадів вже близько 1850 р., йдеться про події кінця XVIII ст., зокрема про підготовку до заснування Харківського університету та створення гімназій у цьому місті. У «Записках» вміщено багатий матеріал про стан освіти, зокрема початкової, в Україні наприкінці XVIII ст. Твір поділяється на три структурні частини: у першій йдеться про переяславський період життя автора, у другій – про його життя в Києві, у третій – про графа Шувалова. Детально описано порядок навчання в семінаріях, життя і побут семінаристів. У «Записках» вміщено відомості про Київську академію, її приміщення, бібліотеку, розповідається про дисципліни, які в ній викладалися, про склад викладачів, про підручники і книжкову торгівлю тощо. Автор неодноразово підкреслює, що козацька старшина і сама прагнула до навчання і цілеспрямовано намагалася схилити до отримання освіти своїх дітей. У «Записках» вміщено також дані про побут козацької старшини та сімейні традиції й звичаї. Цікавим є опис Переяслава та його укріплень.

Відомості про Слобожанщину кінця XVIII ст. вміщено у спогадах відомого архітектора В. Ярославського, про Південну Україну – у спогадах вихідців із Сербії батька й сина Семена та Олександра Пишчевичів. Особливе місце належить записаним уже в XIX ст. спогадам (*«Устное сказание...»*) колишнього запорожця Микити Коржа про останні роки існування Запорозької Січі і її знищення. У низці спогадів з історії Правобережної України йдеться про Коліївщину.

6. Епістолярні джерела XVIII ст., їх основні комплекси та публікації

Особливе місце серед джерел особистого походження належить епістолярії – листам офіційних посадових осіб та приватним листам. Цей жанр у

другій половині XVII і особливо у XVIII ст. набув значного поширення. Щоправда, слід зауважити, що матеріали листування переважно через невідповідні умови зберігання, різноманітні природні та цивілізаційні катаклізми у всі часи масово втрачалися. Лише незначний відсоток епістолярії другої половини XVII – XVIII ст. зберігся до нашого часу. Значна частина матеріалів листування (особливо приватного) не становить єдиних комплексів, розпорошена по багатьох архівах і рукописних зібраннях, знаходиться серед інших документів особистого характеру, зібрань окремих політичних, військових і державних діячів, істориків, письменників, інших діячів науки і культури або у так званих фамільних архівах. Лише поодинокі листи та невеликі збірки були опубліковані переважно в періодичних виданнях протягом XIX – XX ст.

Певним винятком можна вважати лише *«Частную переписку Григория Андреевича Полетики»*, яка була опублікована у першій половині 90-х рр. XIX ст. в «Киевской старине», а потім у 1895 р. окремим виданням за редакцією та з коментарями О. М. Лазаревського. Досить змістовну добірку склали листи Г. А. Полетики (1724 – 1784) до президента Адміралтейської колегії князя Голенищева-Кутузова; до визначного громадського і церковного діяча Георгія Конисього, який деякий час був ректором Київської академії, а згодом єпископом Могилівським і Білоруським; до двоюрідного брата кореспондента Івана Полетики, посла Російської імперії у Відні; до свого сина Василя Григоровича Полетики; до одного з членів Малоросійської колегії Дмитра Натальїна та інших. Вміщено в цій добірці окремі листи його респондентів. Всього опубліковано 122 листи, які охоплюють період з 1750 по 1784 рр., а в додатку вміщено ще 9 листів, написаних найближчими родичами Г. А. Полетики вже після його смерті та духовний заповіт цього відомого історичного діяча.

Автор листів отримав блискучу для свого часу освіту в Київській Академії, згодом працював перекладачем в Академії наук, Синоді, а з 1764 р. інспектором Морського корпусу. З останньої посади у 1773 р. вийшов у відставку. Зазначимо, що шляхетство Лубенського полку 1767 р. обрало його депутатом у Комісію по складанню «Нового Уложения», де він відзначився особливо активною позицією.

Григорій Полетика належав до найбільш освічених людей свого часу. З листів до Голенищева-Кутузова довідуємося, що його особиста бібліотека належала до найбільших книжкових зібрань Російської імперії того часу. Але вона майже повністю згоріла під час пожежі 1771 р, що сталася у його маєтку. Після цього Г. Полетика знову збирав книжки, переважно з історії України. Так, в одному з листів до сина Василя, який тоді навчався за кордоном, він просить придбати для його бібліотеки твори польських істориків С. Твардовського, В. Коховського та інших, а якщо це не вдасться, то хоча б зробити

з них виписки про початки українського козацтва і «что для них касается, замечая на какой странице или страницах то написано, и титул и места печатания книги прописать». Це може розглядатися як одне з найбільш переконливих свідчень на користь того, що Г. та В. Полетики збирали матеріали для написання власної праці з історії України. Між іншим з листів стає відомо, що Г. Конiський надсилав Г. Полетиці твори Длугоша, Кадлубка, Сарницького, Пясецького та інших польських істориків. Григорій Полетика отримував також книжки з історії від брата Івана з Відня.

Літературною діяльністю Г. Полетика почав займатися ще працюючи в Синоді. Він писав статті, перекладав з грецької, склав словник на шести мовах (російській, грецькій, латинський, французькій, німецькій та англійській), написав історичні праці «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малороссия во время владения польского разделена была и об образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединена добровольно к России» та ін. Коли був депутатом Комісії зі складання проекта «Нового Уложения», написав «Возражение депутата на наставление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину» і виступив при обговоренні у Комісії «Проекта о правах благородных».

І у своїх працях, і в матеріалах листування Г. Полетика постає палким патріотом і захисником автономних прав українського шляхетства. В умовах утисків з боку російського самодержавства він намагався відстоювати автономічні домагання представників вищих верств українського суспільства, звертаючись з цією метою до історичного минулого. Г. Полетика був типовим представником українського шляхетства, тому відповідно з певною погордою ставився до селянства, вважаючи, що воно безперечно повинне працювати на пана, оскільки йому уготована така доля.

Отже, «Частная переписка» Г. Полетики має велике історіографічне й джерелознавче значення. З неї можна дізнатися про інтереси й прагнення вищих верств українського суспільства, ознайомитися з побутом і повсякденним життям представників козацької старшини і дворянства. Особливо чітко з цієї переписки постають станові інтереси шляхти, яка майже всі свої зусилля спрямовувала на розширення власних маєтностей, збільшення їх прибутковості, на поступове закріпачення селянства. Так, з листування видно, що Г. Полетика досить часто судився за землю, за рахунок придбань і пожалувань постійно розширював свої маєтності, постійно турбувався про збільшення прибутків. Як зазначав О. Лазаревський у передмові до публікації листів Г. Полетика з матеріалів листування в цілому постає типовий представник дворянства «з малоросів», який вже цілком засвоїв звички російських дворян і створював навколо себе відповідні побутові умови. Водночас він

вирізнявся з навколишнього оточення своїм патріотизмом і, на думку історика, багато в чому нагадував гетьмана Павла Полуботка.

Безсумнівно, епістолярним матеріалам належить своє, досить важливе й специфічне місце серед інших джерел мемуарного характеру з історії України другої половини XVII – XVIII ст. Однак використання цих джерел у наукових дослідженнях ускладнюється тим, що вони не становлять цільних комплексів, оскільки відклалися в різних архівосховищах. До дого ж епістолярії у розглядуваний період були значно менш поширеним різновидом джерел особистого походження, порівняно з іншими наративами. Натомість переважати серед інших матеріалів особистого походження листи почали в наступному XIX ст.

Список рекомендованих джерел та література до розділу 5

Джерела

Архів Коша Запорозького: Приватне листування Петра Калнишевського: [Листи 1763 – 1773 рр.] / Авт. вступ. статті та публікації Л. Гісцова // Київська старовина.– 1992.– № 3.– С. 11 – 21.

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734 – 1775 / Упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов, Л. Я. Демченко та ін. – К.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2000.– Т. 2.– 752 с.

Величко Самійло. Літопис / Відп. ред. О. В. Мишанич.– К.: Дніпро, 1991.– Т. 1. Давньоруські та давні українські літописи.– 371 с.

Величко Самійло. Літопис / Пер. з книж. укр. мови В. Шевчук.– К.: Дніпро, 1991.– Т. 2.– 642 с.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.– М.: Изд-во АН СССР. – Т. 1.– 1953 . –585 с.; Т. 2. – 1954. – 558 с.; Т. 3. – 1955.– 645 с.

Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: Покажчик населених пунктів / Під ред. В. О. Романовського.– К.: Наук. думка, 1959.– 618 с.

Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): Сб. док. / Состав. М. В. Белявский.– М.: МГУ, 1960.– 224 с.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. док. / Упоряд., автор передмови В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна.– К.: Наук. думка, 1993.– 392 с.

Документи Богдана Хмельницького / Підгот. до друку і видали І. Крип'якевич і І. Бутич.– К.: Наук. думка, 1961.– 380 с.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. / Сост.: А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко. – К.: Наук. думка, 1965.– 826 с.

Европейские хроники XVII столетия: Эпоха «хмельниччины» / Исслед., пер. и коммент С. Я. Борового.– М.; Иерусалим: Гешарим, 1997.– 288 с.

Історія України в документах і матеріалах. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654) / Під заг. ред. М. Н. Петровського та К. Г. Гуслистого.– К.: Вища шк., 1941.– Т. 3.

Лазаревский А. М. Отрывки из летописи Мгарского монастиря // Киевская старина.– 1891.– Кн. 3.– С. 53 – 76.

Лазаревский А. М. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) // Там же.– 1890.– Кн. 4.– С. 70 – 104.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Перекл. із староукр. Р. Іванченка; Передм. Ю. Луценка.– К.: Т-во «Знання України»,1992.– 192 с.

Літопис Самовидця / Видання підгот. Я. І. Дзира; Ред. кол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.– К.: Наук. думка, 1971.– 207 с.

Львівський літопис // Галицько-Волинський літопис.– Л.: Світ, 1994.– С. 169 – 200.

Козирєв В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття).–Запоріжжя: [Б. в.], 1999.– 528 с.

Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах та матеріалах: Навч. посіб.– К.: [Б. в.], 1997.– 139 с.

Мирон. Летопись Подгорецкого монастиря // Киевская старина.– 1890.– Кн. 7.– С. 8 – 121.

Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя.: РА «Тандем-У», 1999.– 50 с.

Описи Київського намісництва 70 – 80-х рр. XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Уклад.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков та ін.– К.: Наук. думка, 1989.– 390 с.

Острозький літописець // Галицько-Волинський літопис.– Л.: Світ, 1994.– С. 201–218.

Переписні книги 1666 року / Приготував до друку і зредагував В. О. Романовський.– К.: [Б. в.], 1933.– 448 с.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Алфавітний покажчик: Літера А. Пробний зошит / Упор. З. Рубцова.– К.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 1999.– 76 с.

Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вступна частина та передм. П. М. Саса та В. О. Щербак.– К.: Либідь, 1994.– 768 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передм., коммент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка.– К.: Наук. думка, 1992.– 336 с.

Угода та Конституція Пилипа Орлика / Авт. комент. та передм. В. Шевчука // Розбудова держави.– 1992.– № 5.– С. 4– 14.

Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич.– К.: Альтернативи, 1998.– 381 с.

Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич.– К.; Л.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2002.– 782 с.

Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для вчителів.– К.: Вища шк., 1959.– 367 с.

Література

Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881 / Упорядкув., передмова, прим. О. Василюк; Наук. ред. І. Бутича // Історія України в університетських лекціях.– К.: [Б. в.], 1995.– Вип. 1. – 108 с.

Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність.– К.: Варта, 1994.– 96 с.

Багалій Д. І. Нарис української історіографії.– К.: [Б. в.].– Вип. 1. – 1923; Вип. 2.– 1925.

Бевзо А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – 2-ге вид.–К.: АН УРСР, Ін-т історії, 1971.– 199 с.

Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аналіз джерел.– К.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2000.– 308 с.

Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.– К.: АН УРСР, 1972.– Вип. 7.– С. 102 – 114.

Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР.– К.: Наук. думка, 1971.– Вип. 4.– С. 198 – 223.

Дзира Я. І. Українські літописи XVI – XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання.– К.: АН УРСР, 1968.– Вип. 3.– С. 177 – 189.

Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР: Посібник для вузів.– К.: Вища шк., 1986.– С. 40 – 48.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д.Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– 496 с.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.– Д.: ДГУ, 1986.– 80 с.

Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории.– 1985.– № 10.

Корпань М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище.– К.: [Б. в.], 1997.– 89 с.

Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765 – 1769 гг.).– М.: Наука, 1989.– 176 с.

Ленченко В. О. С. І. Мишецький – автор «Історії козаків запорізьких» // УІЖ.– 1989.– № 11.– С. 36 – 39.

Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст.: Навч. посіб.– Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1970.– 204 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.

Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.: Підручник.– К.: КДУ,1959.– 258 с.

Мыцык Ю. А. Влияние «Кройники» Феодосия Софоновича на киевский «Синопсис»// Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Межвуз. сб. науч. тр.– Д.: ДГУ, 1972.– С. 129 – 136.

Мыцык Ю. А. Вопросы изучения «Кройники» Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Межвуз. сб. науч. тр.– Д.: ДГУ, 1975.– Вып. 2.– С. 76 – 93.

Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века: Учеб. пособ.– Д.: ДГУ, 1978.– 87 с.

Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України у західноєвропейських джерелах.–К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998.–589 с.

Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. / Предисл. В. П. Адриановой-Перетц.– М.; Ленинград: Изд-во АН СССР (Ленингр. отд-е), 1962.– 255 с.

Петровський М. Н. Нариси з історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця).– Х.: АН УРСР, 1930.– 167 с.

Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.– Д.: ДГУ, 1983.– 98 с.

Полотнюк Я. Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія» // Історичні джерела та їх використання. – К.: АН УРСР, 1971.–Вип. 6.– С. 68 – 82.

Сас П. М. Історик українського козацтва О. Рігельман // УІЖ.– 1991.– № 5.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге.–М.: Наука, 1991.– 286 с.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. С древнейших времен до конца XVIII века: Учеб. пособие.– М.: Экономика, 1962.– Вып. 1.– 485 с.

Чистякова Е. В. «Синопсис» // Вопросы истории.– 1974.– № 1.– С. 215 – 219.

Швыдько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.): Учеб. пособие.– Д.: ДГУ, 1981.– 107 с.

Швыдько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.): Учеб. пособие.– Д.: ДГУ, 1986.– 84 с.

Швидько Г. К. Джерела з історії Гетьманщини // Укр. археограф. щорічник.– 1992.– Вип. 1.– С. 274 – 277.

Шевчук В. Козацьке літописання як чинник державотворення (з циклу «Етюди до історії українського державотворення) // Розбудова держави.– 1992.– № 4.– С. 24 – 31.

Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина.– 1993.– № 6.– С. 17 – 20.

Шевчук В. Про «Журнал» чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Там само.– 1994.– № 3.– С. 10 – 16.

Шерман И. Л. Русские исторические источники X – XVIII вв.– Х.: ХГУ, 1959.– 253 с.

РОЗДІЛ 6
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

ЛЕКЦІЯ 17
ДЖЕРЕЛА ОФІЦІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Законодавчі акти XIX – початку XX ст. щодо України, їх основні різновиди та публікації

Законодавчі акти в категоріальному полі джерелознавства розглядаються як особливий вид історичних джерел, які в юридичних нормах відображають інтереси й волю панівних верств суспільства і є основні джерела для вивчення внутрішньої й зовнішньої політики держави на певному історичному етапі.

У прояві законодавчої ініціативи в Російській імперії XIX ст. визначальним було право царя на здійснення законодавчого почину. Це право затверджувалось основними державними законами. У свою чергу саме цим зумовлювались основні характерні риси законодавчих актів XIX – початку XX ст., які так чи інакше стосувалися України. Існування самодержавної влади знайшло відображення і в особливостях розробки законопроектів. Ніякої строгої визначеної процедури обговорення законопроектів не існувало, а вироблення нових законоположень могло здійснюватися різноманітними відомствами. Досить часто складання та обговорення законопроектів доручалося спеціально створеним комісіям, комітетам. В окремих випадках складали проекти місцеві установи, спеціально для цієї мети створені. Наприклад, саме так здійсню-

валась розробка законодавчих актів реформи 1861 р. Слід відмітити як характерну рису в законодавстві Російської імперії те, що пропозиції щодо нововведень або структурних реформ розглядалися досить довго, а ось реакційні закони приймалися швидко. Право остаточного затвердження законодавчих актів протягом всього розглядуваного періоду належало виключно царю. Політичні реформи, викликані революцією 1905 р., внесли окремі корективи в цю процедуру, оскільки до затвердження нового закону царем необхідно було його попереднє ухвалення Державною Думою і Державною Радою. Але за статтею 86 «Зводу основних державних законів» наступною була стаття 87, яка допускала «за надзвичайних обставин» прийняття законів безпосередньо царем, причому це поширювалося і на час тимчасового припинення засідань Державної Думи. Завершальною стадією формування законодавчого акта була його публікація. Для того щоб закон виконувався, він повинен був бути обнародуваним.

Головною особливістю законодавчих актів Російської імперії XIX – початку XX ст. є різноманітність їх форм. Будь-яке волевиявлення царя мало (або могло) отримати силу закона. Слід зауважити, що в Російській імперії так і не були вироблені чіткі критерії для розрізнення законодавчого акта від адміністративного розпорядження, що вносило певну плутанину в розуміння їх сутності. Причому такі, хоч певною мірою і формальні, але все ж обов'язкові речі, як царський підпис на акті (а не тільки згадка про нього), проходження закону через Державну Раду, а потім через Думу, розміщення документа в «Полном собрании законов», мали багато відхилень, які не завжди дозволяють відділити справжні законодавчі акти розглядуваного періоду від звичайних адміністративних розпоряджень. Це іноді призводило до того, що законодавча сила могла надаватися тому чи іншому документу через певний, іноді досить тривалий час. Інколи законодавча норма надавалась усним розпорядженням царя. Зазначимо, що в Російській імперії так і не було вироблено чітких критеріїв для відстеження відповідності форми акта змісту тієї правової норми, яка в ньому відбилась. Часто з приводу однотипних явищ та подій приймалися різні за видом законодавчі акти.

Законодавчі акти з історії України цього періоду видавалися під назвами *маніфестів, указів, регламентів, постанов, інструкцій, положень, наказів* і т. д., але при цьому назва не завжди відповідала змісту акта і його призначенню. Це ускладнює їх класифікацію. Під однією і тією ж назвою видавалися акти, які проголошували нові правові норми (нормативні акти), і акти, пов'язані з подальшим застосуванням попередніх документів (з вказівкою про їх поширення на нові категорії населення, на нові території країни тощо). Наприклад, розпорядження й накази суто виконавчого характеру Сенату, коле-

гій, губернських і навіть провінційних та повітових канцелярій (особливо в першій половині XIX ст.) часто називалися указами.

Серед десятків тисяч законодавчих актів цього часу найбільший інтерес становлять *маніфести*, які видавалися з приводу найважливіших подій у політичному житті країни: оголошення стану війни або миру, проголошення нового імператора, змін у структурі органів влади та управління, придушення антиурядових виступів. Тексти маніфестів розпочиналися із зазначення великого імператорського титулу. Їх стиль патетичний і піднесений. У маніфестах, виданих у зв'язку з проголошенням нового імператора або переможним завершенням війни, зазвичай уміщувалися пожалування всім підданим держави та окремим соціальним верствам. Для маніфестів, пов'язаних з антифеодальними і революційними виступами, заворушеннями, повстаннями, була характерна така схема: темнотою простого народу заради своїх цілей користуються «злонамеренные люди», а тому розправа влади з «ворами и разбойниками», «врагами установленного Богом закона и порядка» є турбота держави про загальнонародні, загальнонаціональні інтереси. Наприклад, у маніфесті про повстання декабристів ні слова не говорилося про мету повсталих, про їх вимоги, дійсні причини виступу тощо, натомість у відповідних категоріях засуджувалися всі дії представників цього руху. Яскравими прикладами таких же законодавчих актів також є маніфест Олександра III від 29 квітня 1881 р. про обійняття ним престолу, маніфести 19 лютого 1861 р. та 17 жовтня 1905 р., які проголошували важливі соціально-економічні й політичні перетворення. Інші імператорські маніфести містили обіцянку реформ: наприклад, від 26 лютого 1903 р. «О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка», від 6 серпня 1905 р. «Об учреждении Государственной Думы», від 3 листопада 1905 р. «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» тощо.

Іншим різновидом законодавчих актів цього періоду були *укази*, які можна поділити на три групи: *іменні, оголошені Сенатом* і *сенатські*. Іменні укази – це розпорядчі накази імператора, які направлялися в Сенат для безпосереднього виконання. Указ, оголошений Сенатом, був також розпорядженням імператора, на основі якого Сенат складав текст документа, призначеного для обнародування. Сенатський указ був постановою безпосередньо Сенату із загального або конкретного питання. За своїм значенням та змістом укази були досить різноманітними. Одні мали нормативний характер, тобто визначали юридичні норми, що набували сили закону або відміняли старі норми права. Нормативні укази за своїм значенням не поступалися маніфестам, а іноді мали ще більшу вагу, оскільки законодавчо оформляли важливі зміни у політиці уряду з найсуттєвіших питань життя країни. Наприклад, укази 1803 р. «О вольных хлебопашцах», 1847 р. – про введення

інвентарів для селян України і Білорусії тощо. Особливо багато таких документів проголошувалося на початку XX ст. (наприклад, указ П. А. Столипіна від 9 листопада 1906 р. «О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования»).

Серед усієї багатоманітності законодавчих актів російського царизму, які безпосередньо стосувалися України, помітне місце належить двом документам – *Валуєвському циркуляру 1863 р.* та *Емському указу 1876 р.* Перший з них був офіційним розпорядженням царського уряду, спрямованим на утиски й заборону української мови та культури. Назву свою він отримав за ім'ям автора, міністра внутрішніх справ Російської імперії П. О. Валуєва (обіймав цю посаду протягом 1861 – 1868 рр.). Згідно з циркуляром цензурному відомству надавалося право дозволяти до друку українською мовою лише окремі художні літературні твори. Натомість видання наукової, культурно-просвітницької та духовної літератури припинялося на невизначений термін. Головним наслідком дії циркуляра стало стрімке скорочення кількості україномовних видань у Росії. Скажімо, протягом 1862 р. було опубліковано 40 різних книг українською мовою, натомість 1863 р.– всього 15, 1864 р. – 5, 1866 р. – взагалі жодної. У цілому Валуєвський циркуляр 1863 р. є важливе джерело для характеристики шовіністичної політики царського самодержавства щодо українського народу та його національної культури.

Суто реакційний актовий документ царського уряду щодо України – *Емський указ 1876 р.*, також був спрямований на утиски передусім української культури. Акт був підписаний 18 (30) травня 1876 р. у швейцарському містечку Емсі російським царем Олександром II. Його текст був розроблений Комісією для розслідування українофільського руху, у діяльності якої активну участь брав голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. В. Юзефович. Емський указ, хоч і не був включений до «Полного собрания законов Российской империи», діяв як таємний циркуляр у цензурному відомстві. Згідно з ним, по-перше, без особливого дозволу Головного управління у справах друку заборонялося ввезення до Російської імперії україномовних книг і брошур; по-друге, заборонялося друкування і видання українською мовою оригінальних творів, а також перекладів з інших мов, за винятком історичних документів і пам'яток, творів «изящной словесности»; по-третє, заборонялися театралізовані вистави українською мовою та друкування україномовних текстів до музичних нот. До того ж для друкування історичних пам'яток вимагалося безумовне дотримання правопису оригіналів, а для публікації художніх творів не допускалося жодного відступу від російського правопису. Недаремно визначний український історик М. С. Грушевський назвав Емський указ «найганебнішим винаходом обрусительної політики супроти українства». Сам акт діяв до російської буржуазної революції 1905 – 1907 рр., коли згідно

з Тимчасовими правилами про друк було нарешті дозволено публікацію книг, газет і журналів українською мовою, хоч певні обмеження в цьому зберігалися і надалі.

Важливими різновидами законодавчих актів також були *інструкції, постанови* й *накази*. За змістом і призначенням вони суттєво відрізнялися. Одні з них були пов'язані з ключовими подіями в житті країни або важливими заходами уряду, інші не виходили за межі службових інструкцій; одні оголошувалися для всього народу, інші призначалися для безпосередніх виконавців або були секретними й адресувалися небагатьом і навіть одній довіреній особі. Це обумовлювало їх форму, а також ступінь розкриття в них справжніх цілей укладачів.

Положення – ще одна форма законодавчих актів, яка визначала діяльність державних чи приватних установ, організацій, правовий стан окремих соціальних верств, порядок управління регіонами і т. п. Так, нове соціально-економічне становище селян за реформою 1861 р. визначалося у 19 законодавчих актах з такою назвою, а кожне з них стосувалося якої-небудь однієї групи селян чи конкретного питання. Для України особливе значення мало «Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворённых на помещичьих землях в губерниях великорусских, новороссийских и белорусских» та «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости». Прикладами цієї форми законодавчих актів також є «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» (1864 р.), «Положение о земских учреждениях» (1890 р.), «Положение о выборах в Государственную Думу» (1906 р.) та ін.

Закон, як особливий різновид законодавчих актів, зустрічався у XIX – на початку XX ст. дуже рідко (дещо частіше після створення Державної Думи). Іноді у вигляді законів ухвалювалися звичайні адміністративні розпорядження. Закони в Російській імперії так остаточно і не сформувалися як особлива форма законодавчого акта.

Своєрідною формою законодавчих актів були *устави* (наприклад, судові устави 1864 р., Устав про військову повинність, Устав про промисловість). Існував також такий різновид законодавчих актів як *височайше повеління* (жовтень 1906 р. – «О возобновлении Совета министров», 12 серпня 1906 р. – про передачу Селянському банку удільних земель для продажу селянам).

Розглянуті форми не вичерпують усього переліку різновидів законодавчих актів російського самодержавства, що безпосередньо стосувалися України, оскільки, крім цього, приймалися ще різноманітні *рескрипти, височайші ухвалення, тимчасові правила* і т. д.

Особливу групу серед законодавчих актів складають зовнішньополітичні документи, тобто різні *міжнародні угоди* й *пакти*. Більш загальний характер

фіксування значного кола питань міждержавних відносин притаманний *договорам, трактатам* (Сан-Стефанський мирний договір від 3 березня 1878 р., Берлінський трактат 13 липня 1878 р., Портсмутський мирний договір 1905 р. тощо). Угоди, конвенції, протоколи з окремих спеціальних питань мали більш приватний характер (наприклад, Лондонська конвенція 1871 р. відміняла статті Паризького миру 1856 р.). Міжнародні договори мали строго визначений формуляр. Вони вступали в силу лише після їх ратифікації царем. Головні форми дипломатичного листування цього часу: ноти, пам'ятні записки, листи.

Студентам слід знати, що за часів царювання Миколи I в Російській імперії була введена систематична публікація й кодифікація законодавства. Так, спеціальна комісія на чолі зі Сперанським підготувала й видала у 1830 р. «Полное собрание законов Российской империи» в 45 томах (перше зібрання), яке охоплювало законодавчі акти з 1649 по 1825 рр. Однак сюди не увійшло багато важливих актів. Одні з них не були відомі Сперанському, інші він вважав такими, що не заслуговували на увагу, окремі ж були відкинуті із суто політичних міркувань. Аналогічні недоліки характерні й для именного та предметного покажчиків, які супроводжували видання. Законодавчі акти 1825 – 1880 рр. склали друге зібрання (54 томи), у якому теж є пропуски, продиктовані секретністю й політичними міркуваннями, є непояснені скорочення, помилки, окремі заголовки документів не відповідають їх змісту. Третє зібрання «ПСЗ» (33 томи) не було завершене (сюди увійшли акти за 1881 – 1913 рр.). Із видання була вилучена частина актів, визнаних несуттєвими, публікувалися, наприклад, не всі устави акціонерних товариств, закладів, але при цьому обов'язково вказувалася назва виключених актів. Для останнього видання характерний хронологічний принцип, у ньому є додатки, де вміщені пропущені законодавчі акти. Комісія Сперанського також підготувала й видала в 1832 р. 15-томний «Свод законов Российской империи», до якого увійшли найважливіші законодавчі акти, які діяли у XVIII – першій чверті XIX ст. У ньому прийнято не хронологічний, а тематичний принцип публікації і систематизоване узагальнення викладення тексту ряду актів, що стосуються одного питання. Значна кількість законодавчих актів також публікувалась у періодичних виданнях («Русский Архив», «Русская Старина», «Сборниках Русского исторического общества», «Чтения общества истории и древностей Российских» тощо).

З 1862 р. у Російській імперії була введена практика публікації законів та розпоряджень уряду в спеціальному періодичному виданні «Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемых при Правительствующем Сенате». У ньому вміщувалися всі затверджені законодавчі акти, призначені до публікації. Слід мати на увазі, що в його хронології є одна особливість –

закони публікувалися в міру надходження в Сенат, а не в порядку затвердження їх царем. «Собрание узаконений» виходило невеликими збірниками. Терміни видання не були строго визначені: спочатку два рази на тиждень, потім частіше. До видання спеціально складалися хронологічні покажчики змісту за кожне півріччя. «Собрание узаконений» виходило до Лютневої революції 1917 р., а згодом було продовжене під дещо зміненою назвою («Собрание узаконений Временного Правительства» до жовтня 1917 р.).

Одним із основних методів джерелознавчого аналізу законодавчих актів є літературно-юридичний. Застосування літературно-юридичного аналізу щодо законодавчих актів самодержавства пов'язана з їх мовною специфікою (архаїчність та казенно-канцелярський стиль). Майже кожен законодавчий акт дослідникові доводиться перекладати з казенної мови на наукову, оскільки частина формулювань статей окремих законів походить ще від XVIII ст. Архаїчність мови особливо помітна в царських маніфестах з їх зарозумілим, пафосним стилем. Однією з особливостей законодавства Російської імперії є законодавче регулювання найрізноманітніших сфер економічного, політичного й культурного життя. Ця дріб'язкова законодавча регламентація сягає своїми коренями в середньовічні часи.

Студентам необхідно знати, по-перше, що законодавчі акти в загальному комплексі джерел з історії України у складі Російської імперії у XIX – початку XX ст. заслуговують на особливу увагу; по-друге, що до деяких категорій законодавчих актів можна застосувати статистичні методи вивчення, хоча лише окремі з різновидів цих законодавчих актів відображають масові явища та процеси і тому можуть оброблятися за допомогою математичної статистики. У цілому це більш унікальні джерела, які відповідно потребують індивідуального підходу. Вивчаючи законодавчі акти, слід мати на увазі, що частина різних циркулярів, інструкцій, правил приймалася з метою роз'яснення практики застосування певного закону або як засіб обмеження урядом діючих правових норм, прийнятих у суспільстві, а їх теж необхідно спеціально досліджувати. Одна з характерних рис законодавства розглядуваного періоду – великий розрив між моментом затвердження закону і часом введення його в дію. Особливо показовим у цьому є приклад із судовими уставами.

Для вивчення законодавчих актів використовують також метод порівняльного аналізу. Однотипні законодавчі акти Російської імперії порівнюються між собою. Результативним є також зіставлення російських законів із західноєвропейськими цього ж часу тощо. З'ясування практики реалізації законів теж допомагає тлумаченню й оцінці історичного значення законодавчих актів.

2. Діловодні документи Російської імперії XIX – початку XX ст.: загальна характеристика

Роботи державних установ у XIX – початку XX ст. супроводжувалася формуванням матеріалів діловодства. Значна частина документів об'єднувалася за хронологічним принципом, але іншим прийнятим принципом комплектування справ було накопичення документів за окремою галуззю управління.

Більшість управлінських закладів були колегіальними, тому головними різновидами їх діловодної документації були *протоколи, журнали засідань* або *денні записки*, у яких обов'язково фіксувалися дата й час засідання, кількість учасників, їх склад, перелік обговорюваних питань, рішення щодо кожного з них. Супровідними матеріалами до протоколів були *подання* або *доповіді, записки* і *проекти, повідомлення («доношения»)* місцевих органів влади, *екстракти* або *довідки*, у яких коротко викладалася суть справи. Особливим різновидом діловодної документації були *«всеподданнейшие доклады»*, які подавалися на ім'я імператора представниками вищої адміністрації, а також *промеморії (відношення)* – пропозиції або подання, якими обмінювалися рівні за рангом установи тощо.

Підпорядковані установи звертались до вищих за рангом з *рапортами* про отримання указів, хід їх виконання, з *донесеннями* та *поданнями*, у яких йшлося про розгляд певного питання, викладалися пропозиції, думки, прохання. Формально до цієї ж категорії відносили *звіти («отчёты»)*. Так, з початку XIX ст. регулярно подавалися щорічні звіти губернаторів про стан довірених їм губерній. У цей самий час виникли міністерства й була започаткована практика подання ними щорічних звітів імператору. Коло питань, що розглядалися у звітах, визначалось функціями та завданнями міністерств і відомств. Важливе значення для дослідників мають *річні звіти*, що подавались царю III відділом Міністерства внутрішніх справ (у них містився огляд політичного становища в країні, характеризувалися питання, які турбували суспільство, наводилися чутки, які поширювалися в країні, окреслювалися масштаби та форми селянських виступів і соціальних рухів робітників та інтелігенції, повідомлялося про антиурядову діяльність окремих осіб і т. д.).

За змістом до звітів близькими були *матеріали сенатських ревізій*. Їх складовою були відомості про державні прибутки й витрати, податки, митні збори, промислові підприємства, рекрутські набори, чисельність армії та флоту, штати установ, селянські заворушення. Помітне місце в діловодстві цього часу належало *інструкціям*, які розроблялися з конкретного приводу установами (наприклад, для розслідування справи, ведення дипломатичних переговорів, придушення заворушень, нагляду за окремими організаціями й особами).

Особливу групу діловодних документів утворюють матеріали закладів, створених для підготовки нових зводів законів. Матеріали діловодства часто містять не менш важливі відомості, ніж самі законодавчі акти, оскільки краще, ніж інші джерела, дозволяють відстежити механізм роботи чиновницько-бюрократичного апарату Російської імперії у всіх його ланках. За наявності загальних рис матеріали центральних і місцевих державних установ мають і суттєві відмінності.

Документи центральних установ дають загальне уявлення про управління окремою галуззю або сферою життя країни (відомості загального характеру). У цьому їх перевага, але для них характерні й недоліки (іноді вони настільки узагальнені, що не відтворюють повної картини становища в різних ланках структури). А матеріали діловодства губернських і повітових установ, навпаки, настільки локальні за характером, що часто не дають необхідної інформації для узагальнень. Вони майже не публікувалися. Їх головна перевага: це першоджерело, у якому міститься велика кількість фактів і деталей, що не знайшли відображення в матеріалах центральних установ.

3. Документація державних закладів як джерело з історії України XIX – початку XX ст.

До діловодної документації державних закладів входять матеріали вищих і центральних органів влади (Державна Рада, Державна Дума, Комітет міністрів, Рада міністрів, міністерства, Сенат і Синод), надзвичайних тимчасових установ (сенаторські ревізії, міжвідомчі особливі наради, комітети, комісії) і місцевих органів. Усім цим комплексам документів притаманні як спільні риси, так і певні особливості структури, формулювання окремих положень, складу й змісту інформації.

Однією з головних груп діловодства, що формувалася як у постійних, так і в тимчасових закладах колегіального характеру, була *протокольна*, представлена такими різновидами, як *журнал* та *стенограма*. Журнал є більш-менш докладним протокольним записом засідання. Показові журнали численних комісій і комітетів, що займалися розробкою і проведенням реформи 1861 р. і пов'язаних з нею подальших перетворень. Супутні журналам документи – особливі думки учасників засідання, зауваження до поданих на обговорення документів, а також матеріали особистого походження – щоденники, спогади, листи. Більш повними були журнали Державної Ради.

Докладним записом засідань є *стенограми*, але діловодство державних установ XIX ст. їх майже не знало. На початку XX ст. стенографовані звіти укладалися на засіданнях Державної Ради і Державної Думи.

Значне місце в діловодному комплексі належить звітній документації, яка охоплює *звіти, доповіді, записки*. Складалися різні звіти: *звіти-огляди* за

декілька років про діяльність центральних і вищих державних установ, *звіти місцевих установ*. Одними із найважливіших для дослідників є *міністерські звіти*. У них узагальнювалася поточна документація про діяльність закладів. До таких звітів обов'язково додавалися докладні статистичні відомості та таблиці. Одними із найбільш систематичних джерел з історії окремих регіонів Російської імперії є *губернаторські звіти* (їх тематика та перелік відомостей весь час розширювалися).

За формою дуже близькі до звітів *доповіді міністрів і губернаторів*, які подавалися царю, у Раду міністрів, у міністерства та інші центральні й верховні установи. Доповіді присвячувались конкретному питанню, проблемі або події. Вони складалися з трьох частин: вступу з викладенням суті справи, обґрунтування із посиланнями на законодавство та висновків або «соображений» (висновків до доповіді). Остання частина могла бути складена у формі розпорядження, пропозиції, «ходатайства» або прохання.

Важливою групою діловодної документації є *матеріали листування*. Вони відрізняються багатоманітністю. Листування державних закладів можна розділити на три основні підгрупи: переписка вищих за рангом органів з підпорядкованими їм установами; рівних за рангом установ між собою; нижчих органів з вищими. Для кожної підгрупи характерні певні різновиди документів. До складу першої підгрупи входили *«предписания», розпорядження, накази, циркуляри, запити*. Основною формою листування однорівневих закладів були *офіційні листи, «сношения», «отношения», «сообщения»*. Знизу вверх направлялися *рапорти, донесення, подання, прохання, скарги*. Усі ці документи існували у двох екземплярах. Оригінал відправляли адресату, а у справах закладу-відправника залишався *«отпуск»* (копія даного листа).

Важливим напрямком діловодної діяльності були облік і систематизація документів у журналах або реєстрах, паперах. Надзвичайна різноманітність діловодних джерел властива низовим ланкам.

Для дослідників важливе значення має дипломатична документація: 1) *дипломатичне листування* (ноти особисті і вербальні, меморандуми, пам'ятні записки, «всеподданейшие доклады» міністрів іноземних справ, річні звіти міністерства; 2) листування Міністерства іноземних справ зі своїми закордонними представництвами. Міністерство розсилало *циркуляри, запити* в посольства, консульства, місії, а у відповідь отримувало *листи, доповідні записки, депеші, річні огляди, довідки*. У депешах докладно висвітлювалися події в країні, реакція її уряду і суспільної думки на ці події. Консульські донесення стосувались, головним чином, економічних питань. З кінця XIX ст. у листуванні великого розповсюдження набули телеграми. З початку XX ст. документація, яку отримували з посольств і місій, літографувалася, тому вона збереглася в декількох екземплярах.

4. Документація приватних господарств, підприємств, банків, монополістичних об'єднань

Дрібні селянські господарства України діловодства майже не знали. Регулярне документування господарських процесів провадили лише у крупних поміщицьких маєтках, де склався особливий комплекс «вотчинних архівів». «Вотчинне» діловодство в цілому утворили: 1) *інструкції* або *накази* (*«наставления»*) поміщиків своїм управителям і прикажчикам; 2) *розпорядчо-виконавче листування* (від землевласника надсилалися *накази, розпорядження, «предписания»*, а з маєтків – *рапорти, донесення, доповіді*); 3) *подвірні переписи й описи маєтків*; 4) *матеріали поточного обліку та звітності* – книги, журнали, зошити, відомості тощо, на основі яких складалися *«счета»* й *«отчёты»*; 5) *мирські вироки, прохання, скарги селян*; 6) останній різновид – різні *звіти, відомості, книги щоденних записів робіт, книги прибутків і витрат* та ін. Цей різновид документації набув розповсюдження в пореформенний період.

Діловодна документація приватних підприємств, банків, монополістичних об'єднань у свою чергу має такі основні форми: 1) *договори* монополістичних об'єднань – *союзний* і *контрагентський*; 2) *журнали і протоколи засідань* делегатів зборів акціонерів, правлінь, рад; *списки акціонерів, доповіді правління*; 3) *звітна документація* підприємств (щорічні звіти); 4) *доповіді* директорів рад і додатки до них (довідки, остаточні зведення); 5) *кореспондентська форма* вирішення справ підприємствами (листи, телеграми). Форми комерційного листування регламентувалися, тому були досить чіткими. Широкого розповсюдження набули *циркулярні листи* (про закінчення операцій, регулювання цін і т.д.); 6) *облікові документи* (розписки, квитанції, зобов'язання, векселі, акції, облігації, доручення, повноваження, прейскуранти, накладні); 7) *бухгалтерські книги*; 8) *діловодна статистика*; 9) *технічна документація* (плани заводів, схема розташування обладнання, його переліки, креслення й літографії виробів, альбоми креслень типових виробів, схеми технологічних процесів, переліки отримуваного обладнання); 10) різноманітні *папери щодо особистого складу робітників і службовців* (паспортні книги, іменні списки робітників, табелі, особисті рахунки робітників, розрахункові книги з робітниками, штрафні книги, книги заробітку робітників, книги реєстрації нещасних випадків).

Діловодна документація – одна з найбільших за обсягом і найрізноманітніших за видами груп історичних джерел. Діловодні документи в умовах Російської імперії еволюціонували. Для даного часу характерна строга регламентація документів за їх зовнішніми ознаками та змістом. У методиці вивчення діловодних матеріалів визначилися найбільш загальні принципи та напрями. По-перше, їх дослідження слід розпочинати з вивчення історії установи,

організації і підприємства. По-друге, аналізуючи діловодну документацію, важливо приділяти максимальну увагу внутрішній структурі установи, підприємства, виявляти основні його структурні одиниці. Це допоможе визначити особливості діловодства, порядок проходження справ, систему обліку, комплектування паперів, основні різновиди діловодної документації. По-третє, вивчення вищевказаних питань дозволяє з'ясувати авторство, адресатів, цілі й обставини складання документів, існуючі їх варіанти. По-четверте, обов'язково необхідне комплексне дослідження діловодних матеріалів, що пов'язано зі специфікою цих джерел, адже це строго регламентована система документів, тісно пов'язаних між собою. По-п'яте, комплексний метод вивчення все ж не виключає необхідності систематизації матеріалів, виділення основних ключових документів у тому чи іншому їх комплексі. Систематизація, групування матеріалів дозволяють не тільки з'ясувати значення окремих документів, але й показати їх взаємодію для встановлення повноти й достовірності, а також інформативності й значення таких джерел або їх комплексів. При цьому обов'язково слід враховувати існування окремих груп, різновидів, варіантів матеріалів діловодства XIX ст. (скажімо, чернеток, оригіналів, копій, «отпусков» тощо).

5. Основні різновиди судово-слідчих документів XIX – початку XX ст.

Особливості судочинства й судового процесу в дореформеній Росії визначили склад і характер судово-слідчих документів. Основні їх різновиди: 1) *доноси;* 2) *протоколи допитів;* 3) *письмові свідчення;* 4) *речові докази, висновки про папери звинувачуваних;* 5) *висновки слідства, вироки;* 6) *матеріали III відділення і каральних органів;* 7) *селянські скарги і чолобитні.*

Судово-слідча документація належить до документів офіційного діловодства. Формування цієї групи документів у XIX ст. визначили судові статути 1864 р. У дослідженні судово-слідчих документів важливе знання законодавчих норм, на підставі яких порушувалися справи. До таких належало *«Уложение о наказаниях уголовных и исправительных»*, прийняте 1845 р. У 1904 р. набули чинності окремі розділи нового *«Уголовного Уложения»*. У процесі проведення слідства й суду формувалися численні різновиди документів: протоколи обшуків і допитів, описи речових доказів, свідчення звинувачуваних і свідків, доповідні записки слідчих, звинувачувальні акти, прокурорські звинувачення, промови й заяви підсудних, захисту, вирок суду. Особливу категорію утворюють стенографічні звіти про судовий процес. Відсутню стенографію частково компенсують судові звіти – короткі протокольні записи судового процесу. Звіти друкувалися переважно в газетах, але офіційними були публікації в «Правительственном вестнике».

Судово-слідчі документи поділяються на декілька проблемно-тематичних комплексів: 1) *матеріали про політичні процеси, справи про порушення порядку, заворушення серед робітників і селян*; 2) *позови селян на поміщиків щодо землеволодінь*; 3) *процеси, сфабриковані поліцейськими властями* для розпалювання національної ворожнечі (справа Бейліса); 4) *судово-слідчі матеріали про посадові злочини*.

Аналіз таких джерел у першу чергу вимагає дотримання двох аспектів: 1) обов'язкового врахування загальних норм судочинства і конкретних форм судових розглядів тієї чи іншої справи; 2) критичного ставлення як до матеріалів, що відображають позиції звинувачувачів, так і звинувачуваних. Особливо критичного ставлення потребують матеріали тих процесів, що стосувалися революційної діяльності окремих осіб та організацій. Часто уряд, не отримавши реальних і достовірних фактів по суті справи, фальсифікував документи. Широко влада практикувала й підробку показань свідків, особливо в процесах над учасниками робітничого руху (Обухівська оборона, робітнича фракція II Державної Думи тощо). Для матеріалів звинувачення, у яких йшлося про причини виникнення організацій, мотиви політичної боротьби, характерні перекручення. Критично слід ставитися і до документів звинувачуваних (вони теж давали недостовірні свідчення).

Здійснюючи джерелознавчий аналіз судово-слідчих матеріалів політичних процесів (датування, з'ясування авторства, виявлення справжнього і найбільш повного тексту), необхідно звертатися до спогадів, щоденників, особистого листування як учасників революційного руху, так і сучасників подій. Слід мати на увазі, що певна інформація про найбільш гучні судові процеси відображалася також і на сторінках періодики. При цьому газети й журнали подавали переважно офіційно прийняті версії тих чи інших подій. Оскільки ж незалежна преса в Російській імперії жорстко переслідувалася, то на її сторінках дуже рідко можна знайти інформацію, яка б суперечила офіційному висвітленню ходу якогось судового процесу. Виняток становлять лише окремі нелегальні видання деяких партій та політичних організацій.

ЛЕКЦІЯ 18
СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Загальна характеристика статистичних джерел та принципи їх наукової критики

Як особливий вид джерел статистичні джерела остаточно оформилися в епоху капіталізму. Саме в XIX ст. в межах Російської імперії спостерігався

поступовий перехід від економіко-географічних і статистичних матеріалів описового характеру до цифрового висвітлення основних явищ історичної дійсності в статистичних джерелах. У цей час сформувалися дві найбільш розповсюджені групи статистичних матеріалів: а) дані, які збиралися суто для потреб уряду; б) відомості, що спеціально акумулювалися для подальшої їх статистичної обробки (матеріали обстежень, переписи, дані поточної статистики). Збирання та обробка їх вже організовувалася строго відповідно до правил статистичної науки, уже вироблених на той час світовою практикою.

У XIX ст. остаточно сформувалася постійна статистична служба, став помітним розвиток різноманітних форм статистичних досліджень, а все це свідчить про існування саме тоді статистичної практики як особливого напряму в діяльності державного апарату.

Для Російської імперії XIX ст. (і відповідно для українських земель, які знаходилися в її складі) на той час все ж була характерна розрізненість статистичного обліку. Відомо, що лише в 1863 р. було створено Центральний статистичний комітет при Міністерстві внутрішніх справ, який покликаний був об'єднати всю роботу щодо збирання відповідних матеріалів. Але й після цього статистичні дослідження продовжували здійснювати окремі департаменти, відділи різних міністерств. Так, існувала статистика земств, міських органів самоуправління, наукових товариств тощо.

Слід мати на увазі, що в процесі наукового аналізу встановлюється достовірність, повнота, зіставимість даних джерела. При цьому аналізуються як першопочаткові статистичні матеріали (акти, картотеки, відомості, опитувальні листки), так і публікації на основі їх опрацювання. Дослідникові необхідно, по-перше, вивчити характер і зміст програм статистичних обстежень, а по-друге, приділити пильну увагу методиці та техніці збору відомостей під час обстеження. Уже в XIX ст. у статистиці практикувалися два основні способи отримання даних: експедиційний та анкетний. Характерно, що значно більшу достовірність і точність інформації забезпечував саме перший метод.

Переписи як форма організації статистичного спостереження в умовах превалювання приватної власності на засоби виробництва були найбільш досконалим методом отримання досить об'ємної та достовірної інформації. Саме переписи, які проводилися по всій країні або в окремих її регіонах за детально розробленими програмами, зараз дозволяють дослідникам отримати масові відомості про основні явища і суспільно-економічні процеси XIX – початку XX ст.

У процесі вивчення статистичних джерел повинно бути встановлене співвідношення дійсних, реальних об'єктів та їх ознак з інформацією про них, відображеною в джерелі. Цьому допомагає порівняльний аналіз різноманітних комплексів статистичних матеріалів, виявлення взаємозв'язку,

взаємозумовленості окремих елементів інформації в середині самого джерела. Визначаючи повноту статистичних відомостей, необхідно з'ясувати, яку територію і з яким ступенем вірогідності характеризують цифрові дані, наскільки вони відтворюють процеси, що відбувалися в країні в цілому та в Україні зокрема. Оцінки повноти й достовірності статистичного джерела відносно рухливі, оскільки можуть змінюватися залежно від конкретного завдання, яке вирішується дослідником.

Завершальним і закономірним етапом кожного статистичного спостереження є розробка та узагальнення зібраної первинної інформації у відповідних статистичних публікаціях. Частіше частина первісних матеріалів статистичних досліджень не збереглася. Окрім того, у таких публікаціях спостерігаються певні методологічні хиби, допущені організаторами й виконавцями статистичних обстежень. У такому випадку варто звертатися до чорнових матеріалів статистичних обстежень і до архівних їх примірників.

2. Статистичні джерела дореформеного періоду

Дореформена статистика Російської імперії представлена найрізноманітнішими джерелами, які відрізняються між собою не лише інформативністю, а й вірогідністю й точністю, репрезентативністю та автентичністю зафіксованих у них даних конкретних обстежень. Найважливіші різновиди статистичних джерел цього часу такі: 1) *військово-топографічні описи*; 2) *господарчі статистичні описи*; 3) *статистично-географічні словники та довідники*; 4) *матеріали подвірних ревізій селянських господарств*; 5) *відомості фабрик та заводів*; 6) *звіти губернаторів* (останні обов'язково мали статистичні додатки).

Ще 1808 та 1818 рр. в Російській імперії було укладено два військові путівники з описом стану шляхів сполучень, рельєфу та характеру місцевості, по якій вони проходили. У путівниках також були зафіксовані дані про всі мости (із зазначенням їх висоти, ширини, будівельного матеріалу, стану на час весняної повені тощо), подавалася загальна характеристика мережі поштових та торговельних шляхів кожної губернії і кожного повіту із зазначенням відстаней між окремими населеними пунктами. Отже, комплекс таких описів є цінний довідник для історика.

У 1817 та 1823 рр. квартирмейстери російської армії здійснили спробу укласти докладніші військово-топографічні довідники. Крім опису маршрутів і місць розташування військових частин, вони містили стислі відомості про економіку краю. Саме ці описи й мають назву *військово-топографічних*. Кожен з них має три основні розділи: 1) загальна географічна характеристика території губернії; 2) статистичні відомості про населення, наявність коней і великої рогатої худоби, відомості про засів і урожайність за останні 2 – 3

роки, переліки фабрик, заводів, промислів, ярмарків, торгів, коротка характеристика повітових міст і найбільших сіл; 3) характеристика мережі доріг і гідросистем губернії. Було складено описи всіх 9 українських губерній Російської імперії. Дещо пізніше, а саме протягом 1848 – 1863 рр., Генеральний штаб російської армії підготував і видав 18-томне *«Военно-статистическое описание губерний и областей Российской империи»*. Кожен том мав шість розділів, у яких були зібрані відомості загального характеру про губернію, її населення, промисловість, сільське господарство і торгівлю, освіту, військово-топографічні дані, подана характеристика повітових міст. Особливість цього видання полягає у прагненні його укладачів, крім комплексу фактичних відомостей, викласти загальні уявлення про сутність описуваних явищ. Відомо, що статистичні дані для «Военно-статистического описания губерний...» надавали канцелярії губернаторів.

З кінця XVIII ст. в Російській імперії розпочалося становлення державознавства. Велика увага надавалося господарчим статистичним описам, які стали досить регулярними. Так, уже 1790 р. з'явилося друком *«Статистическое описание России»* одного з перших державних статистиків, відомого спеціаліста І. Ф. Германа. Упродовж 1797 – 1803 рр. було опубліковано багатотомну *«Историко-статистическую картину Российского государства в конце XVIII ст.»* О. К. Шторха, у 1815 р. – *«Статистическое описание Российской империи... с обозрением Европы»* Є. Зябловського, у 1818 – 1819 рр. – *«Статистические исследования относительно Российской империи»* К. Германа та *«Начертание статистики Российского государства»* К. Арсеньєва. Ці твори відіграли визначну роль у становленні державної статистики Російської імперії і на сьогодні зберігають першорядне значення для джерелознавців.

До джерел цього напрямку належать і численні локальні господарчі статистичні описи, які часто складалися з особистої ініціативи їх авторів-ентузіастів і хоча не мали єдиної програми, багато в чому подібні.

Як джерело з історії України важливе ґрунтовне тритомне *«Статистическое описание Киевской губернии»* Д. Журавського, опубліковане у 1852 р. Багато спільного з господарчими статистичними описами мають такі важливі джерела, як *«Статистика Харьковской губернии»* В. Каразіна (1819 р.), *«Историко-статистическое описание Харьковской губернии»* В. Пассека (1838 р.), *«Хозяйственно-статистический взгляд на Полтавскую губернию»* (1845 р.) та *«Записки о Полтавской губернии»* (1848 р., три томи) М. Аранда-ренка. У них подано історико-географічний, економічний, господарчий та демографічний опис окремих регіонів України. Збором та публікацією статистичних матеріалів в Україні у першій половині XIX ст. також займалися М. Максимович, М. Сементовський, М. Самойлов, Д. Пассек та ін.

Серед статистичних джерел першої половини XIX ст. становлять інтерес різноманітні географічні словники та довідники. Ще в 1801 – 1809 рр. Московським університетом був опублікований фундаментальний 7-томний словник О. Щекатова *«Словарь географический государства Российского»*. У ньому можна знайти загальну інформацію з історії, географії, сільського господарства, промисловості, торгівлі окремих регіонів (у тому числі й українських губерній) Російської імперії, а також етнографічні матеріали. Діапазон тисяч статей словника надзвичайно широкий. Скажімо, зафіксовані у словнику відомості про окремі міста України (Нікополь, Крюків, Єлисаветград та ін.), підкріплені даними, запозиченими О. Щекатовим із записок відомого мандрівника Василя Зуєва. Слід зазначити, що згаданий географічний словник не втратив свого наукового значення й понині.

Основними джерелами для вивчення динаміки народонаселення Російської імперії у першій половині XIX ст. є *матеріали подушних ревізій*. Протягом 1719 – 1857 рр. було проведено 10 загальних ревізьких описів, під час яких обліковувалося населення, що підлягало подушному оподаткуванню та відбуванню воїнської повинності. Щоправда, окремі такі ревізії враховували й неоподатковуване населення. Кожна така ревізія тривала декілька років, але основними роками ревізій вважаються такі: першої – 1719 р., другої – 1744 р., третьої – 1762 – 1763 рр., четвертої – 1782 р., п'ятої – 1795 р., шостої – 1811 р., сьомої – 1815 р., восьмої – 1833 р., дев'ятої – 1850 р., десятої – 1857 р. Отже, останні п'ять ревізій хронологічно відповідають першій половині XIX ст.

Точність ревізького обліку була різною в різні роки, адже значний відсоток населення прагнув уникнути перепису. Першопочаткові матеріали обліку відклалися у ревізьких «сказках» на окрему особу або сім'ю. На їх основі з'являлися звідні «сказки» на села, волості, повіти. Потім відомості ревізьких «сказок» узагальнювалися у звідній документації, яку утворювали *облікові відомості, генеральні табелі* та *«окладні» книги*. Облікові відомості укладалися в межах повіту, провінції та губернії після зіставлення даних поточної ревізії з результатами попередньої ревізії. Вирізняють два типи облікових відомостей: ті, що складалися в ході ревізії і щорічні. *Облікові відомості* містили дані про кількість населення, стать, станову приналежність. З 30-х рр. XIX ст. почали обліковувати й неоподатковуване населення повіту або губернії.

Другий різновид звідних матеріалів – *генеральні табелі* – складалися лише в роки ревізій і містили дані на момент остаточного їх завершення.

В *«окладних» книгах* не фіксувалася інформація про жіноче населення, оскільки ці книги призначалися для розрахунку податкових зборів. У них не відображалися результати зіставлення з даними попередніх ревізій, а з 1827 р. відомості про щорічні зміни кількості жителів за рахунок міграції

виділялися в особливі таблиці. У цілому щорічно «окладні» книги оперували даними про населення за однією й тією ж ревізією. Існували й звідні «окладні» книги. Уточнити та перевірити дані ревізій, особливо щодо неоподатковуваних станів, можна на підставі аналізу матеріалів церковного та адміністративно-поліцейського обліку населення (поточні записи духовенства в метричних книгах, щорічні «клірові відомості» про кількісний та якісний склад служителів церков і монастирів тощо).

Відомості, що стосувалися фабрик і заводів, у першій половині XIX ст. збиралися за спеціальним формуляром – таблицею, у якій обов'язково зазначалися виробнича потужність, показники робочої сили та її характер. 1804 р. з цього формуляру були вилучені дані про «капітал», тобто про вартість готових і проданих товарів. Нові зміни сталися в 1834 р., коли формуляр набув однотипності. Ще з початку XIX ст. було чітко впорядкована процедура збирання відповідних відомостей. Від власників підприємств через міську або повітову поліцію «відомості фабрик і заводів» у двох примірниках потрапляли до канцелярії губернатора, звідки один примірник надсилався в Міністерство внутрішніх справ (з 1819 р. – у Міністерство фінансів), а інший залишався в канцелярії. Лише незначна частина таких матеріалів публікувалася, причому опубліковані матеріали фабрично-заводської статистики спиралися виключно на згадані вище «відомості». Вміщені в них дані стосувалися не лише крупної мануфактурної промисловості, але й дрібного кустарно-ремісницького виробництва, хоча їх важко було розмежувати. Повного комплекту «відомостей» щодо підприємств за всі роки не існує, і пояснюється це не лише поганим станом збереження даних, а й нерегулярним поданням їх власниками підприємств.

Нарешті останню групу джерел статистики першої половини XIX ст. утворюють *звіти губернаторів*. На відміну від документів промислової і демографічної статистики, це багатопланові джерела. У них містяться досить різноманітні відомості стосовно історико-демографічних процесів, характеристики промисловості й сільського господарства губерній, стану шляхів сполучень, освіти, медицини в регіоні тощо. Такі *«всеподданейшие отчеты»* почали подаватися на височайше ім'я ще з часів імператриці Катерини II, однак регулярними вони стали лише в XIX ст. Складалися «отчеты» із власне звіту та додатків до нього. Структура звітів весь час змінювалася. Наприклад, з 1804 р. вони містили три основні розділи (адміністративний, господарчий та загальний), а з 1828 р. – чотири (відповідно департаменту поліції, господарчого департаменту, департаменту державного господарства, медичної частини). У 1837 р. звіт губернаторів знов було повернено до трьох складових – судово-поліцейська частина і охорона здоров'я; господарча частина; загальні зауваження. Особливо важливу інформацію вміщено в додатках до звітів губерна-

торів, де подано статистичні таблиці до всіх розділів з досить значним цифровим матеріалом, який у цілому характеризує розвиток основних галузей економіки губернії. Такі дані охоплюють період з 1802 по 1917 рр. Наприклад, у 40 – 50-х рр. XIX ст. в додатках до звітів губернаторів вміщувалося по 20 – 30 таблиць з відомостями про населення, засів і збір урожаю, поголів'я худоби, дані про фабрики, заводи, ярмарки, торги, ціни на найважливіші товари, рекрутські набори і т. д. Збір відомостей здійснювався через поліцію, інші казенні установи, а також через губернських предводителів дворянства. Хоч звіти губернаторів у своїй статистичній частині і містять багато неточностей, що викликано специфікою збирання матеріалу, але вони є важливими джерелами для вивчення різних аспектів розвитку українських земель у розглядуваний період, адже в них подана майже повна динаміка економічного життя у дев'яти українських губерніях.

3. Статистика Центрального статистичного комітету Російської імперії

Центральний статистичний комітет, який було створено, як уже зазначалося вище, у 1863 р. і на який покладалася роль органу загальнодержавної статистики в Російській імперії, насправді контролював досить обмежене коло питань. В його матеріалах найбільш повно й послідовно подана статистика населення, населених пунктів, а також сільськогосподарська статистика. Інші напрямки статистики ЦСК Російської імперії розробляв лише епізодично, та й то за дуже вузькими програмами. Місцевими його органами були губернські, обласні й міські статистичні комітети, які мали свій власний штат та засоби статистичного контролю. Систематична публікація різноманітних відомостей як поточної статистики, так і спеціальних обстежень здійснювалася у двох його основних виданнях – «Статистический Временник Российской империи» (виходив трьома серіями з 1866 по 1890 рр.) та «Статистика Российской империи» (Т. 1 – 110, 1887 – 1917 рр.).

Демографічна статистика ЦСК переважно формувалася за рахунок узагальнення даних поточної звітності. Однак жорстко регламентованих методик обліку зростання населення в його підрозділах не існувало. Єдиний загальний перепис населення Російської імперії протягом розглядуваного періоду провів ЦСК у січні 1897 р. Згідно із законом від 5 червня 1895 р., перепису підлягали всі без винятку жителі імперії. Перепис проводився по господарствах. Дані перепису згодом були опубліковані у вигляді загальноімперського зведення, а також у 89 випусках по окремих губерніях, областях, 4 містах і острову Сахалін.

Доповнення й уточнення складу та чисельності населення в українських губерніях станом на різний час містять матеріали міських переписів. Вони

проводилися спочатку під егідою Центрального або місцевих губернських статистичних комітетів. У подальшому ініціатива щодо їх проведення перейшла до органів місцевого самоуправління.

Аграрна статистика в матеріалах Комітету представлена даними про засів і збирання зернових та інших культур, які досить регулярно узагальнювалися. При цьому враховувався не обсяг зерна, яке висівалося й збиралося, як раніше, а розміри посівних площ.

Тривалий час, збираючи відомості про площу посівів під різними культурами, статистичний комітет вирізняв дві основні категорії: з одного боку, посіви на землях надільних, а з іншого – на «володільчих», куди включалися і куплені сільськими товариствами та орендовані селянами. З 1904 р. комітет увів більш диференційовану систему обліку посівних площ – окремо землі надільні, «прикуплені» сільськими товариствами, орендовані селянами і приватними власниками. Однак у всіх публікаціях зберігався старий поділ площ на надільні та приватні, що спотворювало загальну картину співвідношення селянського й поміщицького господарства в землеробстві Російської імперії. Головний метод збору даних, який практикувався при цьому – суцільний перепис з опитуванням господарів дворів та заповненням відповідних відомостей сільськими старостами на сільському сході. Волосні старшини згодом зводили дані сільських товариств і направляли їх безпосередньо в ЦСК. Єдиним джерелом, у якому збереглися відомості про посіви та урожай хлібів за всіма категоріями землевласників, до 80-х рр. XIX ст. були губернські звіти. Потім з'явилися інші джерела. Так, 1881 і 1887 рр. було розіслано опитувальні листи в усі сільські товариства та власникам і орендаторам, за якими були отримані відомості про площу посівів різноманітних культур. З 1893 р. дані про кількість населення в селах і розміри посівів стали збиратися щорічно. Їх публікували у виданнях, що подавали урожайну статистику, разом з відомостями про врожайність різноманітних культур. Такі статистичні відомості вміщувалися переважно в окремих томах і випусках «Статистического Временника Российской империи» або «Статистики Российской империи». З 1883 р. щорічно почали публікуватися дані урожайної статистики в серії «Урожай ***-го года» (спочатку лише дані, які стосувалися Європейської Росії, а з 1907 р.– всієї країни). Згадана серія складається з 50 томів. Це найбільш повне зібрання відомостей про урожайність сільгоспкультур за 1883 – 1915 рр.

Центральний статистичний комітет провів кілька земельних і сільськогосподарських переписів; три переписи землеволодіння 1877, 1887, 1905 рр. Підсумки першого перепису опубліковані у 8 томах «Статистики поземельной собственности населенных мест Европейской России». Цим виданням практично було започатковано статистику землеволодіння в Росії, оскільки в

ньому було враховано загальну кількість та розміри земельних володінь за соціальними станами і категоріями власників у 49 губерніях і повітах європейської частини Російської імперії. За матеріалами другого перепису було опубліковано 46 випусків «Главнейших данных поземельной статистики по обследованию 1887 г.», а третього – «Статистику землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России», яка в цілому була подібною до першого обстеження.

Центральний статистичний комітет займався також збором даних про поголів'я великої рогатої та дрібної худоби в окремих регіонах імперії. Однак такі переписи тривали досить довго, кожне таке обстеження проводилося протягом 2 – 3 років, що не дозволяло враховувати динаміку в галузі за цей час.

Окрім того, у 1910 р. через повітові управління і поліцію були зібрані відомості про забезпечення селянського й приватновласницького господарства знаряддями і машинами. На їх підставі згодом було випущено збірник «Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году». А 1916 р. було проведено загальний сільськогосподарський перепис. Щоправда, він не був доведений до кінця, а за його матеріалами опубліковано лише три окремі статистичні збірники. Повторна спроба була здійснена 1917 р., але й вона не була реалізована у зв'язку із загальновідомими історичними подіями, які захопили у свою коловерть усю країну.

Промислова статистика присутня переважно в основних публікаціях ЦСК зведеними відомостями про фабрики й заводи, які подавалися щорічно (зазначимо, досить регулярно) губернськими статистичними комітетами. Щоправда, у цих відомостях в основному змішувалися дані про фабрично-заводські підприємства з даними про дрібні кустарні промисли, подавався нерівноцінний і неоднаковий за обсягом облік за різні роки. Ці матеріали відтворюють лише приблизно динаміку розвитку промисловості Російської імперії у цілому й України зокрема протягом другої половини XIX – початку XX ст.

4. Відомча статистика

У Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. поступово формувалися напрямки статистики, орієнтовані на забезпечення потреб окремих міністерств: *аграрна, промислова, статистика праці, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, фінансів, транспорту і зв'язку, народної освіти, охорони здоров'я* тощо.

Аграрна відомча статистика охоплювала аспекти сільського господарства, причому збір і узагальнення матеріалів здійснювали різні міністерства, відомства, відділи. Наприклад, Департамент землеробства й сільсько-

господарської промисловості (з 1894 р. перетворений на Відділ сільської економіки й сільськогосподарської статистики) Міністерства землеробства і державних маєтностей розсилав добровільним кореспондентам анкети, що містили досить широку програму. Потім узагальнені дані видавалися як серія *«*** год в сельскохозяйственном отношении, по материалам, полученным от хозяев»* (виходила протягом 1881 – 1915 рр.), яка містила відомості про урожайність різних культур, ціни на промислову й сільськогосподарську продукцію, худобу, найману працю тощо.

Докладні систематичні дані про рух землеволодінь публікувалися в *«Материалах по статистике движения землевладения в России»* (С.Пб., 1896 – 1917. Вип. I – XXV). Це видання готувало до друку Міністерство фінансів, після збору відомостей про мобілізацію земельних маєтностей (насамперед відомості про купівлю – продаж землі в європейській частині Російської імперії, які, безумовно, надзвичайно цінні для вивчення стану землеволодінь в українських губерніях).

Відомча промислова статистика стікалася до Міністерства фінансів та Міністерства торгівлі й промисловості. Основним її джерелом були відомості фабрик і заводів, які надсилалися до Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів. Їх заповнювали власники підприємств або з їх слів чини поліції, щоправда ніякої перевірки даних не здійснювалося, що й позначалося на вірогідності та репрезентативності цих джерел. З середини 80-х рр. XIX ст. формуляр, за яким подавалися відомості про фабрики та заводи, значно розширили. У ньому вказувалися такі дані: місцезнаходження підприємства, дата його заснування, кількість виготовлених виробів в натуральному вираженні, їх вартість, парові машини та їх потужність, склад робітників за віком і статтю, заробітна плата і тривалість робочого дня, використовувані механізми, відомості про паливо, сировину, збут виготовленої продукції.

Своєрідною в Російській імперії була статистика обкладеної акцизом продукції промисловості, зокрема гірничозаводської галузі. Щорічно на основі закону, викладеного в «Уставе о горных заводах», у Гірничий департамент надходили звіти від гірничих управлінь, складені за матеріалами звітів окружних гірничих інспекторів. Звіти складалися за даними, які подавалися кожним державним і приватним заводом, шахтою.

З 1859 р. виходив «Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России». Він включав відомості про заводи, рудні, промисли, каменоломні і т. д. Поступово статистична практика Російської імперії збагачувалася досвідом проведення одночасних обстежень промисловості. Так, у 1895 р. було здійснено анкетування промисловості. За його даними була підготовлена публікація під назвою «Перечень фабрик и заводов»

(С.Пб., 1897), яка містила досить докладні відомості про кожне окремо взяте підприємство.

На початку XX ст. в Російській імперії (у тому числі і в українських губерніях) було проведено відразу три загальні промислові переписи – у 1900, 1908, та 1910 – 1912 рр., у ході яких з'ясовувався стан фабрично-заводської галузі з метою розробки основних напрямів подальшої економічної політики уряду. Враховувалися вартість виробництва і виручка за замовленнями, специфіка основного й побічного виробництва, здійснювався облік енергетичного обладнання, обсяги використання сировини й палива тощо. За матеріалами переписів були видані «Списки фабрик и заводов» з іменним переліком підприємств відповідно по всій імперії із зазначенням їх основних виробничих характеристик, кількості робітників, кількості та вартості виробленої продукції та ін. У ході промислового перепису було зібрано об'ємний статистичний матеріал, який у цілому висвітлював, причому з досить високим ступенем достовірності, основні риси економічного розвитку Російської імперії на початку XX ст., галузеву структуру промислового виробництва, географію розміщення підприємств, рівень їх технічного та енергетичного оснащення, процеси концентрації виробництва.

Статистика праці не отримала належного розвитку в дореволюційній Російській імперії, однак збереглися, наприклад, матеріали так званої фабричної інспекції за 1882 – 1918 рр., у яких узагальнено дані про чисельний склад та становище фабрично-заводських робітників за вказаний період. Окрім того, ще у 80-х рр. XIX ст. було впорядковано декілька спеціальних звітів інспекторів з описом умов проживання робітників та їх сімей, їх побуту тощо, які містили й окремі статистичні таблиці.

З 1902 по 1915 р. систематично публікувалися «Своды отчетов фабричных инспекторов» (дані за 1900 – 1914 рр.), у яких можна знайти відомості про скарги робітників на власників підприємств та власників на робітників, про нещасні випадки, штрафи, стан і рух штрафних капіталів, страхування робітників, про страйки на окремих підприємствах, їх причини й масштаби, а також дані про заробітну платню тощо. На жаль, більшість даних, опублікованих у «Сводах...», стосувалися таких крупних одиниць, як фабричний округ, губернія або галузь виробництва у цілому, а це дещо знижує їх достовірність та наукову вартість, оскільки інформація узагальнювалася і наводилися середні показники. У «Сводах...» відтворено лише загальну динаміку умов праці й побуту робітників.

Статистика транспорту й торгівлі збиралася й узагальнювалася Міністерством шляхів сполучень та Департаментом залізничних шляхів Міністерства фінансів. З 1890 р. останній видавав «Общую статистику перевозок по русским железным дорогам», де реєструвався загальний обсяг перевезень

вантажів, які приймалися й відправлялися зі станцій залізниць. З 1878 р. Міністерство шляхів сполучень публікувало щорічний статистичний збірник з даними про загальну протяжність шляхів, наявність нерухомого складу та його стан, про кількість перевезених вантажів і пасажирів, кількість робітників і службовців на залізничному транспорті, різні експлуатаційні показники.

Статистика торгівлі (внутрішньої й зовнішньої) збиралася Департаментом митних зборів Міністерства фінансів і публікувалася у спеціальному «Обзоре внешней торговли России по европейским и азиатским границам». Нарешті, відомчу статистику просвіти репрезентують, у першу чергу, два шкільні переписи. Перший з них був проведений Міністерством просвіти спільно із Центральним статистичним комітетом у 1880 р. Він охопив початкові, середні та вищі навчальні заклади лише Європейської Росії (до речі, дані цього перепису містять досить змістовну інформацію про стан у галузі освіти на території України). А другий – це матеріали Всеросійського шкільного перепису, проведеного Міністерством народної просвіти 1911 р. Тоді було узагальнено відомості про типи й стан шкіл у містах і селах, склад учителів, їх матеріальне становище й освіту, дані про кількість учнів, гімназистів і студентів.

Зазначимо, що в цілому відомча статистика Російської імперії подає досить змістовну й різноманітну інформацію про найважливіші галузі господарства, освіту, культуру, економічні й соціальні процеси, щоправда не кожний з цих напрямків у ній представлений повно, а окремі статистичні збірники укладено з певними недоліками.

5. Земська статистика: основні періоди розвитку та специфіка

Земська статистика Російської імперії по праву вважається вищим досягненням російської дореволюційної статистичної науки і практики в цілому, а за обсягом, детальністю й точністю даних земські обстеження можна поставити в один ряд зі світовими зразками господарської статистики того часу – німецькими професійно-промисловими переписами та американськими цензами. Натомість за широтою порушуваних проблем, оригінальністю прийомів обстеження та обробки матеріалів земські подвірні переписи селянських господарств навіть переважали їх.

Земська статистика виникла безпосередньо з прямих потреб діяльності земств. Ними збиралася інформація про розвиток селянських і поміщицьких господарств, про кустарні промисли, про стан фабрично-заводської промисловості, працю й побутові умови робітничого класу. Але найбільш повно й всесторонньо в матеріалах земств постає аграрна статистика, розгалужена на поточну й основну. Поточна статистика грунтувалася на свідченнях добровільних кореспондентів, а також на періодичній звітності земських установ, даних волосних правлінь і ветеринарних служб. Найтиповішими виданнями

поточної земської статистики були «Статистические ежегодники», «Бюллетени», «Статистические сборники». Дані основної земської статистики збиралися експедиційним методом, і така методика збирання матеріалу забезпечувала досить високий ступінь надійності їх даних. Про повноту й представницький рівень земської статистики свідчить той факт, що за період з 1880 по 1913 рр. земськими подвірними переписами були охоплені 311 повітів 35 губерній Європейської Росії, причому за цей час у 236 повітах вони були проведені по одному разу, в 52 – двічі, а в 17 – тричі.

Виокремлюються три основні періоди розвитку земської статистики за своєрідністю одиниць обліку та об'єктів спостереження, що потрапляли в поле зору статистичних служб земств, а також за формою та видом організації обстежень, відмінністю програм.

Для першого періоду в історії земської статистики (1870 – 1893 рр.) було характерним всеохоплююче вивчення селянського господарства без втручання в діяльність земств уряду. Спочатку об'єктом дослідження (спостереження) була община (село), про яку складалися відповідні загальнообщинні списки. З часом вони поступилися місцем подвірним переписам, центром уваги яких став окремий селянський двір. Для земської статистики цього періоду характерні суцільні подвірні переписи, які проводилися в 178 повітах європейської частини Російської імперії (у тому числі і в повітах українських губерній). Програми переписів відрізнялися детальністю і спрямованістю. Вони налічували близько 100 показників за такими групами: динаміка населення (демографічна статистика), статистика землеробства й тваринництва.

Протягом другого періоду (1893 – 1905 рр.) у земських статистичних комітетах, поряд із суцільними, отримали розповсюдження вибіркові подвірні обстеження. За цей час лише в Україні було обстежено близько 120 повітів. У ці роки значно посилився контроль з боку держави за діяльністю земств, що певною мірою позначилося на земській статистиці. Стали розгорнутішими програми й поглибилися методи дослідження загальноекономічних умов селянських господарств.

Третій період (1905 – 1914 рр.) у статистичній діяльності земств характеризувався подальшим цілеспрямованим поєднанням суцільних і вибіркових обстежень з особливою увагою до питань сільськогосподарського виробництва. Помітно вплинула на зміст програм земських переписів Столипінська аграрна реформа. Під час обстежень фіксувалися відомості про купівлю-продаж землі, про виходи на хутори й відруби.

У межах земської статистики проводилися й бюджетні обстеження селянських господарств, щоправда до 80-х років XIX ст. вони не стали систематичними. Але поступово земства перейшли до масових бюджетних обстежень, охоплюючи за один раз до 1000 селянських господарств в одній

губернії. Обстеження цього характеру здійснювалися головним чином експедиційним методом, але в ряді випадків й анкетним. Програми їх були подібні до програмам подвірних переписів за глибиною й детальністю охоплюваного кола питань (дані про сімейний склад, земельну власність і землекористування, прибутки й витрати в натуральному та грошовому еквіваленті тощо). Дані бюджетних обстежень, проведених земствами, суттєво доповнювали подібні до них матеріали подвірних переписів.

У результаті реалізації різних типів статистичних обстежень земськими статистиками зібрано величезний матеріал, який характеризує досить повно, достовірно й репрезентативно основні процеси аграрного розвитку Російської імперії. Слід зауважити, що масова первинна документація земських обстежень до цього часу майже не введена до наукового обігу. Окремі ж публікації цих матеріалів не позбавлені суттєвих недоліків, зокрема в них часто відсутні необхідні підсумкові дані, а земські статистичні описи представлені переважно пообщинними й поселищними зведеннями (замість групування за господарчою спроможністю), без виділення окремих соціальних груп і станів серед селян. Публікації обстежень приватних господарств, як правило, не містять згрупованого матеріалу. Відомості подані стосовно окремих маєтностей, а підсумки, навпаки, наведені за групами господарств у волостях, повітах і губерніях.

Відомості про фабрично-заводську промисловість у земській статистиці відтворені неповно. Вони відрізняються різнорідністю програм, але можуть бути цікавими для вивчення процесів розвитку промисловості в окремих губерніях, оскільки містять дані про робітників, обладнання, кількість необхідної сировини, палива, продукції, що виготовлялася. Дещо ширше представлені дані земської статистики про кустарну промисловість (вони часто збиралися у ході подвірних переписів). Спеціально такий перепис було здійснено у Чернігівській губернії (описано склад сімей, використання найманої праці, сировини, техніки, збут продукції, час виникнення підприємства). Серед інших комплексів земської статистики важливе значення мають матеріали санітарних обстежень, які здійснювалися земствами з метою вивчення умов праці й побуту робітників. Особливо докладний і змістовний комплекс таких матеріалів зібрано земствами Херсонської губернії. В 70 – 90-х рр. XIX ст. санітарні обстеження фабрик і заводів, умов праці й побуту робітників проводилися також у Катеринославській губернії. У них відтворено дані про склад робітників, характер їх роботи, тривалість робочого дня, заробітну платню, житлові умови тощо.

Отже, статистичні матеріали, зібрані й узагальнені земствами, насправді можуть бути віднесені до найбільш інформативних та змістовних джерел з історії України в складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

ЛЕКЦІЯ 19
ДОКУМЕНТИ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ПАРТІЙ І ТОВАРИСТВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Програмні документи декабристських організацій в Україні як історичні джерела

Створення вже найперших в Україні політичних організацій і товариств на початку XIX ст. зумовило появу нового виду історичних джерел – програмних документів. Характерно, що спочатку такі джерела не мали строго визначеного формуляру, обов'язкових елементів змісту та структури. У політичних організацій першої половини XIX ст. функції програм іноді виконували найрізноманітніші за формою документи (проекти конституцій, катехізиси, правила, клятви тощо).

Першими політичними організаціями в Україні на початку XIX ст. були декабристські товариства. Відомо декілька їх головних програмних документів. Найбільший інтерес з них становлять «Конституція», укладена одним із членів Північного товариства з центром у Петербурзі Микитою Муравйовим та «Руська Правда» Павла Пестеля як програма південного осередку декабристів, що базувався в Україні. Ці та інші джерела були нерозривно пов'язані з політичними трактатами, науковими й літературними творами того часу.

Джерелознавчий аналіз програмних документів політичних організацій декабристів ускладнений існуванням декількох їх редакцій, відсутністю відомостей про їх автора (авторів) та час створення, ступінь завершеності тощо. Значна частина таких документів збереглася у дуже зміненому вигляді серед речових доказів у матеріалах слідчих справ.

Наприклад, «Конституція» М. Муравйова дійшла до нас у трьох редакціях. Це свідчить не лише про наявність у декабристському русі різних течій та напрямів (від поміркованих до радикальних), але й про те, що цей рух еволюціонував, а це потребує окремого вивчення.

За остаточним варіантом «Конституції» М. Муравйова передбачалася беззастережна ліквідація кріпосного права й рабства, військових поселень, усіх станів та станових привілеїв, повинностей і соціальних обмежень, «Табелю про ранги», усіх «придворних» виборчих прав, усунення правлячої династії від політичного життя. Згідно з нею, йшлося про рівноправність усіх громадян перед законом, свободу віросповідання, слова, друку, зборів, пересування. Вищим органом влади в країні мало стати двопалатне народне віче, а за імператором зберігалася лише виконавча влада. Однак «Конституція» М. Муравйова не була програмою всього Північного товариства, частина його членів, яка відіграла провідну роль у подіях 14 грудня 1825 р., дотримувалась більш радикальних позицій.

Натомість «Руська Правда» П. Пестеля може розглядатися як програма всього Південного товариства. Перша її редакція була написана протягом 1822 – 1823 рр., а друга (незакінчена) писалася у 1824 р. П. Пестель встиг завершити остаточну переробку тексту вступу та двох перших розділів, а також частини третього. Щодо решти розділів збереглися лише окремі авторські нотатки, які свідчать про напрямки можливого подальшого опрацювання. Однак з цим пов'язана певна складність джерелознавчого аналізу тексту «Руської Правди».

Скажімо, згідно з першою редакцією «Руської Правди» передбачалася ліквідація самодержавства, кріпосного права й станів. Звільнення селян мало здійснюватися поступово, за декілька років. Упродовж цього перехідного періоду селяни повинні були виконувати певні повинності й сплачувати оброк, щоб їх визволення не призвело до зменшення прибутків поміщиків. Зберігалися й окремі станові привілеї за тією частиною поміщиків, які «оказали отечеству большие услуги» під час війни 1812 р.

Натомість за другою редакцією «Руської Правди» передбачалося беззастережне знищення кріпацтва. Усі, хто спробував би завадити цьому, оголошувалися «извергами» і повинні були арештовуватися. Селяни мали отримати лише половину всієї поміщицької землі. Соціальні стани, привілеї скасовувалися, а всі громадяни оголошувалися рівними перед законом. Скасовувалася система станового суду, станового комплектування армії, самодержавство замінювалося республіканською формою правління, а вся царська фамілія підлягала повному знищенню. Країною мав правити однопалатний парламент, обраний усіма громадянами з 20-річного віку без будь-якого майнового цензу. Отже, друга редакція «Руської Правди» була більш послідовна з погляду державотворення, але передбачала вирішення всіх нагальних питань революційним насильницьким шляхом. За всієї радикальності у вирішенні питання про кріпосне право та роздачу землі селянам П. Пестель не передбачав повної ліквідації дворянського землеволодіння, а, надаючи всім громадянам Росії рівні права, він беззастережно відкидав право неросійських народів (у тому числі й українського) на самостійне вирішення ними питання про власну долю.

Декілька програмних документів створило «Товариство з'єднаних слов'ян», діяльність якого теж була зосереджена переважно на території українських земель. Серед них вирізняються «Правила з'єднаних слов'ян» (інша назва – «Катехізис»), автором яких був один із провідних діячів товариства Петро Борисов. «Правила» були написані у 1822 – 1823 рр. і переважно зводилися до своєрідних крилатих висловів, приповідок, лозунгів. Наприклад: «не надійся ні на кого, окрім друзів та зброї»; «не май рабів»; «не погордуй надмірно»; «простота, тверезість, скромність»; «не бажай більше того, що маєш,

і будеш незалежним» тощо. До програмних документів товариства також належить «Присяга з'єднаних слов'ян» або «Клятва», текст якої написали брати Борисови.

Програмні документи декабристських організацій віддзеркалюють стан суспільно-політичної думки та революційного руху на території України на початку XIX ст. Вони свідчать про розростання політичної прірви між окремими революційними організаціями, з одного боку, та офіційною Росією й ідеологами відвертих кріпосників – з іншого, а також про посилення політичного розмежування серед дворян-лібералів.

2. Джерела з історії діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. «Книга буття українського народу» та її авторство

Як доводять наукові дослідження та джерела про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, воно було засноване з ініціативи відомого історика й громадського діяча М. І. Костомарова в грудні 1845 – січні 1846 р. Головною метою товариства визначалася перебудова суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність і братерство шляхом здійснення кількох реформ: 1) соціальної (ліквідації кріпосництва і зрівняння у правах усіх станів); 2) національної (зрівняння всіх слов'янських народів щодо розвитку їх національної мови й культури); 3) освітньої (створення необхідних умов для навчання усього населення, поширення освіти в масах); 4) політичної (об'єднання всіх слов'янських народів в єдину федеративну державу, провідну роль у якій повинна відігравати Україна). Окрім М. Костомарова, до складу товариства входили Г. Андрузський, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, О. Марковичь, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич та ін. (усього за різними даними до 100 чол.). Тісні стосунки з ними підтримував Т. Шевченко, хоч достеменно невідомо, чи входив він до товариства безпосередньо. Та й взагалі товариство за короткий термін свого існування не набуло остаточного організаційного завершення, тому членство в його рядах для більшості згаданих осіб було більше формальним, а отже, й склад його нез'ясований остаточно.

Основними документами, у яких відбилися погляди кирило-мефодіївців і програма діяльності їх товариства, є *«Книга буття українського народу» («Закон Божий»)*, *«Статут Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія. Головні ідеї»* (авторство обох документів приписується М. Костомарову), *пояснювальна записка до статуту* товариства, складена В. Білозерським, різні *проекти* та *відозви*. В основу цих джерел покладено ідею українського відродження першої половини XIX ст. Помітний вплив на них справили ідеї європейського романтизму, панславізму, декабристів і польського визвольного руху.

Рукописні примірники «Книги буття українського народу» були вилучені під час арешту в М. Костомарова, М. Гулака та В. Білозерського. Слід зазначити, що слідчі III Відділення так і не змогли остаточно з'ясувати, хто ж був автором документа. Але в дослідницькій традиції та публіцистиці утвердилася версія саме костомарівського авторства. Однак, якщо строго дотримуватися вимог джерелознавчого аналізу, то питання щодо авторства «Книги буття» не можна вважати остаточно вирішеним, хоч найвірогідніше, ним був саме М. Костомаров. «Книга буття українського народу», що була написана під помітним впливом та з окремими запозиченнями з подібних польськомовних джерел, має й змістовну оригінальну частину. Твір був свідомою спробою створення історичного міфу про український народ, що цілком укладалася в рамки романтичної історіософської концепції. Оригінали «Книги» були написані російською, польською та українською мовами.

Сто дев'ять параграфів «Книги...» стисло передають історію українського народу, оповідають про те, як він неодноразово потрапляв у неволю, але весь час боровся за своє звільнення. Особливо ідеалізується в «Книзі буття» запорозьке козацтво та народний побут України, високо оцінено роль братств при церквах у Києві, Луцьку та Львові, наведено головні підсумки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та рішення Переяславської ради. На думку автора твору, Україна «пристала до Московщини», щоб «жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми», але невдовзі потрапила у неволю, бо «по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель». Тому невдовзі «одбилась Україна від Московщини, і не знала, куди їй схилити голову», боролася за свободу 50 років, але «вибилась із сил». Врешті на правому березі запанували поляки, а на лівому «цар Петро положив сотні тисяч козаків в канавах і на костях їх збудував собі столицю». Катерина II остаточно ліквідувала козацтво і запровадила панщину, «і поставали одні панами, а другі – невільниками». Однак українці не змирилися з таким становищем, тому двічі брали участь у повстаннях (маються на увазі декабристське і польське повстання). Сам же твір закінчується доволі оптимістично. У параграфі 108 говориться: «І в третій раз вона скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщину, і почують крик її». А в останньому параграфі зазначається, що Україна скоро повстане і «стане непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янському».

Отже, для свого часу автори «Книги буття...», наслідуючи зразки подібних польських та західноєвропейських політичних творів, сформулювали вищі критерії демократії: рівності народів, рівності всіх людей, соціальної справедливості, закликаючи до досягнення такого стану суспільства, у якому б усі «були рівні і вільні, і незалежні ні від царя, ні пана, а знали б одного Бога».

Цей твір фактично започаткував в українській історіографії декілька концепцій, які згодом отримали більш широке обґрунтування: а) концепцію безкласовості українського народу (царі не наші, пани не наші!); б) ідею слов'янської єдності, розвинувши і піднявши її на новий вищий щабель услід за «Товариством з'єднаних слов'ян»; в) покладення головної провини на царське самодержавство за порушення умов Переяславської угоди і відхід від неї; г) пояснення причин занепаду Речі Посполитої і її ліквідації небажанням уряду зрозуміти в першу чергу нагальні потреби України та її народу.

Історія створення Статуту товариства теж з'ясована недостатньо, тому можна лише умовно окреслити час його написання та автора. Статут був вилучений під час арешту у М. Гулака (два примірники) разом із «Книгою буття». Написаний він був на початку 1846 р., найімовірніше В. Білозерським, хоча М. Костомарова та М. Гулака теж немає достатніх підстав вилучати з кола можливих його авторів. Зміст Статуту дозволяє констатувати, що він, скоріше, мав своєрідний «ігровий» характер, оскільки практично не містив жодної складової, притаманної програмним документам конкретної політичної організації. Статут поділяється на дві структурні частини: головні ідеї та головні правила товариства. Головних ідей сформульовано шість: 1) мета товариства – духовне й політичне об'єднання слов'ян; 2) кожний слов'янський народ повинен бути самостійним; 3) у кожного повинне бути право народне й рівність громадян; 4) управління, законодавство, освіта й право власності повинні ґрунтуватися на засадах православної релігії; 5) освіта та мораль повинні бути підпорядковані створенню необхідних умов для участі у правлінні; 6) повинен існувати загальний слов'янський собор із представників усіх народів. Головні правила товариства такі: 1) воно повинне поширювати вищевказані ідеї шляхом виховання юнацтва, літературної діяльності та збільшення кількості членів; покровителями товариства вважалися Кирило та Мефодій, а відзнакою його членів каблучка або ікона з їх зображенням; 2) члени товариства приймали присягу і зобов'язувалися не розголошувати таємниць; 3) товариство допомагає членам сімей арештованих; 4) кожний член товариства може прийняти до його складу нового члена, не повідомляючи про це інших діячів; 5) членами товариства могли стати лише слов'яни всіх «племен і звань»; 6) стосунки між членами визначалися на принципах рівності; 7) ставилося завданням «знищення письмової і релігійної ворожнечі між племенами»; 8) викорінення рабства і будь-якого приниження нижчих суспільних верств, розповсюдження грамоти; 9) всі дії товариства і його членів повинні відповідати євангельським правилам любові, терпіння і законопослушності; 10) декілька членів товариства, перебуваючи в одному місці, можуть мати свої збори і розробляти приватні правила для своїх дій за умови, що вони не будуть суперечити головним ідеям і правилам товариства;

11) ніхто з членів товариства не повинен розголошувати відомостей про його існування та склад тим, хто не вступив до нього.

До програмних документів кирило-мефодіївців також належить складений В. Білозерським проект про створення в Україні ремісничих шкіл для «юнаків козацького стану». На відміну від двох попередніх джерел, відома точна дата створення проекту. Це 11 вересня 1846 р. Документ являв собою спробу втілити на практиці реальну програму поширення освіти серед нижчих верств українського народу.

Г. Андрузький був автором *«Проекту досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно у слов'янських землях»*, більш відомого під назвою першого проекту конституції. За змістом це, скоріше, нотатки до програми всебічного поетапного правового реформування суспільства на релігійно-християнських засадах. Тому ж автору належить твір *«Ідеал держави» («Другий проект Конституції»)*. Це вже справжній конституційний проект, але не орієнтований на реалізацію, оскільки в ньому переважно викладено власні соціально-правові міркування автора. Загальними правовими та морально-етичними засадами, на яких побудовані уявлення Г. Андрузького – це державно-правові теорії європейського просвітництва, вільні від популярних вже тоді соціалістичних ідей. Фактично це було спробою пристосувати просвітницькі засади до російських умов. Ще один твір Г. Андрузького *«Символ віри»* – це яскравий приклад характерного майже для всіх кирило-мефодіївців ставлення до релігії, яка в їх уявленні не суперечила загальним постулатам християнства.

Програмні засади товариства розкривають його відозви: *«Брати українці!»* і *«Брати великоросіяни та поляки!»* Наприклад, перша складається із семи пунктів, які загалом зводяться до такого: усі слов'яни мають об'єднатися; кожен народ повинен мати свою Річ Посполиту, мову й літературу; повинен бути один сейм – рада слов'янська; у кожній Речі Посполитій повинен бути свій правитель, а над федерацією – спільний правитель, обидва обрані на певний термін; посполита рівність і свобода станів; депутати та урядники повинні обиратися не за родом і достатком, а за розумом та освітою, до того ж «народним вибором»; віра Христова – основа закону й громадської справи. Фактично ідентична до неї й друга відозва, стиль котрої витриманий у відповідному тоні, а автор наголошує на тому, що саме український народ повинен бути головним провідником ідеї слов'янської єдності, носієм та пробудником «слов'янського духу», виразником якого не можуть бути ні росіяни, ні поляки, оскільки перші зіпсовані татарським «духом закоснелости», а другі «духом неверия» (під романським впливом). Автором обох відозв найімовірніше був М. Костомаров, хоч перша з них була вилучена при арешті у М. Гулака.

Характерно, що у всіх пам'ятках кирило-мефодіївців віддана перевага словосполученню «Річ Посполита» перед терміном республіка, хоч їх політичні

ідеали суттєво відрізнялися від сутності й характеру державного утворення з такою назвою. У цілому охарактеризовані вище та інші джерела, пов'язані з діяльністю членів Кирило-Мефодіївського товариства, є досить специфічними пам'ятками з історії громадсько-політичного руху в Україні середини XIX ст., вони мають багато спільного насамперед з публіцистичними й літературними творами того часу.

3. Програмні документи народницьких організацій в Україні як джерела

Програмні документи народницьких організацій лише частково представлені в окремих архівних фондах. Більшість їх знаходиться серед матеріалів політичних процесів або в особистих фондах діячів народницького руху. Умови нелегальної діяльності народницьких організацій істотно стримували створення їх програмних документів. Більше того, значна частина цих пам'яток масово знищувалася під час арештів та обшуків діячів руху. Взагалі з матеріалів народницьких організацій збереглися окремі програмні й статутні документи, листування, інструктивні матеріали, звітна документація, листівки, прокламації тощо. Але, звичайно, найбільшу цінність становлять джерела програмно-статутного характеру. Однак їх мали далеко не всі організації. На перших етапах їх діяльності роль програмних документів відігравали політичні твори та публіцистика ідеологів народництва. Подібні документи не завжди офіційно визнавалися народниками, хоча й активно ними обговорювалися. Серед них слід виокремити «Вперед!» – наша програма» П. Лаврова, «Додаток «А» до книги М. Бакуніна «Державність та анархія» і працю П. Ткачова «У чому повинна полягати найближча практично досяжна мета революції».

У цілому програмно-організаційні документи народництва створювалися безпосередньо в умовах розгортання визвольного руху пореформеної доби, а на формування їх комплексу впливало те, що тривалий час народництво перебувало під впливом етичних і соціальних, а не політичних ідеалів. А це знаходило іноді прояв у недооцінці ними ролі програм, статутів, що зумовлювало певну аморфність, організаційну слабкість та стихійність самого народницького руху. Частина ж народників в Україні концентрувала свої зусилля на практичній роботі серед мас, тому фактично не висунула зі своїх лав великих теоретиків, які б всебічно розвивали народницьку доктрину.

Значну увагу вивченню й класифікації джерел, пов'язаних з діяльністю народницьких організацій в Україні, приділив відомий сучасний історик і джерелознавець С. І. Світленко. Він запропонував програмно-організаційні документи народництва розділити на кілька підвидів з урахуванням їх походження, внутрішньої структури, зовнішньої форми та функціональної спрямованості. Це, зокрема *програми, статути, інструкції, протоколи* та *резолюції*

з'їздів тощо. Важливим класифікаційним критерієм, на думку вченого, для цих джерел є їх ідеологічна приналежність, згідно з якою слід розрізняти програмно-організаційні документи українського народолюбства й російського народництва, тим більше, що кожен з цих напрямів мав певні внутрішні течії.

Особлива розмаїтість притаманна *програмам*, серед яких вирізняється декілька груп: 1) програми легальних та нелегальних органів преси народницького напряму або орієнтації (наприклад, «Черниговский Листок», «Громада», «Вперед!», «Набат» тощо); 2) легальні науково-культурні програми українських народолюбців («Програма Південно-Західного Відділу Імператорського Географічного Товариства для збирання знань з етнографії» (1875 р.), «Програма збирання юридичних звичаїв і народних поглядів з карного права» О. Кістяківського 1878 р. та ін.); 3) нелегальні програми гуртків українських народолюбців (програма київського українського гуртка О. Доброграєвої середини 80-х рр. XIX ст. та ін.); 4) нелегальні програми організацій, гуртків та груп російського соціал-революційного народництва в Україні («Програма Виконавчого комітету «Народної Волі», «Програма Народної Партії», «Програма Південноросійського робітничого союзу», «Програма дій гуртка робітників-народників» тощо). Усі вони є досить важливі першоджерела з історії народницького руху. Ці пам'ятки достовірно відбивають стратегічну мету й тактичні засоби діяльності різних ідейних течій народництва і мають особливо важливе значення для вивчення ідеологічних засад їх діяльності.

Своєрідність програмно-статутних документів народницьких організацій полягає в тому, що вони досить детально віддзеркалили складний пошук народниками шляхів та методів революційної боротьби. Це зумовило виникнення багатьох програмно-статутних документів навіть у рамках однієї організації за невеликий відтинок часу. Виконуючи джерелознавчий аналіз програм та статутів народницьких організацій, слід обов'язково з'ясовувати відповідність назви документа його змістові, оскільки в ряді випадків документ програмного значення міг мати дещо звужену назву. Показовим є приклад з відмінностями між згаданою вище «Програмою Виконавчого комітету «Народної Волі» та так званою його ж інструкцією під назвою «Підготовча робота партії». Якщо перший документ досить віддалено нагадує справжню програму політичної організації, то майже кожен розділ інструкції стосується певного конкретного напрямку діяльності партії або її окремих секцій. Джерелознавчий аналіз тексту останнього документа доводить, що в ньому обґрунтовано завдання «Народної Волі» у політичній боротьбі, пошуки методів для досягнення її кінцевої мети – «зламати чинну урядову систему». Це дозволяє віднести джерело до важливих програмно-статутних документів організації, у якому відбито поступовий розвиток ідей народництва.

Програми органічно доповнюються різноманітними статутними документами народницьких організацій. Серед них вирізняються «Статут робітничих дружин» херсонського гуртка 1880 р., «Правила» одеського гуртка В. Й. Греча 1881 р. Відомі також дві редакції проекту статуту «Землі і волі», які датуються квітнем – травнем 1878 р. Крім програми, згаданої вище, існував також статут Виконавчого комітету «Народної волі», складений 1879 р., тобто безпосередньо під час створення організації. Більшість пунктів цього статуту тісно пов'язана з попередніми статутними землевольськими документами як за термінологією, так і за змістом. Але в цілому це самостійний документ, більш розроблений і продуманий, з досить чітко визначеними принципами побудови організації. Особливо багато уваги у статуті було приділено правилам документування діяльності Виконавчого комітету. У ньому, наприклад, зафіксовано, що «постанови приватних зборів заносяться до протоколу для обов'язкового повідомлення наступним загальним зборам членів».

Слід зазначити, що в таких структурних підрозділах «Народної волі», як робітнича та військова організації, існували свої програми та статути, які суттєво доповнювали відповідні документи Виконавчого комітету. Скажімо, у «Програмі робітників, членів партії Народної волі» звучать мотиви общинного соціалізму, ролі соціально-революційної партії в русі, значення робітничої організації як її складової тощо. Наукова цінність статутних документів полягає в тому, що зміст цих джерел реально відтворює загальну структуру та організаційні засади діяльності народницьких гуртків і груп. Це більшою мірою стосується радикального загальноросійського народництва, яке діяло в тому числі і в Україні. Більш складно аналізувати діяльність українських громад, які становили серцевину вітчизняного демократичного руху, хоч і були організаційно дещо аморфними, а також російських ліберальних народників, які переважно концентрувалися в легальних установах земського та міського самоврядування, а також різних громадських товариствах, зосереджуючись на поширенні грамотності, створенні селянських ощадних кас взаємодопомоги тощо.

Положення програм і статутів набували певної конкретизації й узагальнення в секретних програмно-організаційних документах інструктивного характеру, що було властиво для російського радикального народництва, і особливо народовольства. Скажімо, «Програма для збирання знань у провінції», інструкція «Провінційна діяльність учнівської молоді» та інші привертали увагу радикалів до регіонів, окреслювали головні напрями їх діяльності на периферії. Ці та інші документи безпосередньо стосувалися й України.

Ще одну групу програмно-організаційних документів народницьких і народолюбських організацій в Україні утворюють матеріали з'їздів, що відбувалися як на теренах Російської імперії, так і поза її межами і за безпосередньою

участю представників гуртків і організацій з України. Документи цих конспіративних зібрань народництва збереглися далеко не в повному обсязі. Однак їх особливості відтворені, скажімо, у матеріалах Паризького з'їзду народників-лавристів 1876 р. або Воронезького з'їзду народників 1879 р. Їх джерелознавчий аналіз засвідчує: на таких форумах після попереднього обговорення приймалися не лише програми, статути, а й резолюції, пропозиції, що теж досить важливо для ґрунтовного вивчення процесу формування головних програмно-тактичних настанов народництва.

Програмно-організаційні документи народництва тісно пов'язані з прокламаційними пам'ятками, у яких теж віддзеркалилися ідеологічні погляди представників цього руху. Прокламації є найбільш масовий вид нелегальних видань, який широко використовувався насамперед революційним крилом народництва. Це переважно листівки – як неперіодичні безцензурні публікації, невеликі за обсягом і форматом (друковані або навіть рукописні). За змістом ці яскраво виражені антиурядові агітаційно-пропагандистські твори, як правило, відбивають актуальні суспільно-політичні прагнення та ідейні засади того чи іншого народницького гуртка. За чіткістю стилю, лаконізмом мови, оперативністю і гостротою змісту прокламації наближаються до періодичної нелегальної преси. Велика розмаїтість цих документів дозволяє виокремити кілька їх різновидів: *прокламації-оголошення, прокламації-відозви, прокламації-звернення* тощо. *Прокламації-оголошення* випускалися здебільшого з інформаційною метою, як це було в одеському гуртку І. Ковальського (1877 р.), гуртку В. Осинського (1878 р.), київській та харківській організаціях «Народної волі» (1884 р.). В оголошеннях стисло переповідалося про відповідні акції народників-радикалів. Водночас окремі з таких «оголошень» відтворюють еволюцію ідейних поглядів соціалістів-революціонерів. *Прокламації-відозви* натомість містять аналіз тодішньої політичної ситуації, гасла й поточні вимоги радикального народництва, тому цінні у контексті вивчення тактики революційного підпілля. Особливим різновидом прокламаційних документів народників є підроблені грамоти, телеграми. Їх видання, наприклад групою бунтарів Я. Стефановича у 1877 р., було налагоджене з метою друкованої агітаційної пропаганди серед міського й сільського населення. У цих джерелах переважно фальсифікувалися атрибутивні дані та змістова частина.

Окреслене коло основних матеріалів народницького походження, з одного боку, не повинно досліджуватися істориком у відриві від документальних джерел урядового табору, представлених законодавчими актами, що були спрямовані на придушення народницького руху та запобігання його проявам, а також офіційної діловодної позасудової документації, судово-слідчих джерел тощо. З іншого боку, народницькі матеріали тісно пов'язані з публіцистикою відповідного періоду та мемуарною літературою народників, у яких теж

відбилися найрізноманітніші аспекти цього руху. Аналіз програм і статутів народництва повинен включати їх зіставлення з теоретико-політичними творами ідеологів окремих організацій і течій. Певному уточненню й коригуванню цих питань допомагає порівняння головних положень програм і статутів народницьких організацій з практикою їх діяльності.

Значна частина програмно-статутних документів народницьких організацій збереглася у складі судово-слідчих матеріалів, причому іноді вони писалися арештованими народниками вже під час слідства з метою обґрунтування мотивів своєї діяльності або у відповідь на фальсифікацію охоронними та судовими органами матеріалів звинувачувальних справ. Такі варіанти програмних документів породжують багато питань щодо структури та часу створення джерел, їх призначення, оскільки підсудні не повідомляли або вказували досить приблизно факти конкретної історії розробки та ухвалення цих документів.

Збереглося відносно багате листування народницьких організацій, у якому можна виділити декілька груп: листування центрального осередку з місцевими організаціями; листування народницьких організацій з ідеологами руху; приватне листування окремих представників народництва; викривальні й звинувачувальні листи народників, адресовані представникам царської адміністрації. Звичайно, обмеження письмових зносин з конспіративною метою накладало певний відбиток на народницьку епістолярію (як і на мемуари, звітну документацію тощо), спричиняло присутність у ній великої кількості шифрованих й умовних позначень, скорочень, використання партійних кличок, псевдонімів.

Увесь розглянутий комплекс матеріалів, пов'язаних з діяльністю народницьких та народолюбських організацій в Україні, являє собою сукупність джерел різних родів, видів та різновидів, які потребують специфічних дослідницьких підходів з урахуванням новітніх досягнень історичної науки.

4. Основні комплекси джерел, які відображають діяльність українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.

У зв'язку з досить пізнім періодом створення національних партій в Україні, їх документальні комплекси хронологічно представлені в межах кінця XIX – 20-х рр. XX ст. Серед них розрізняють документи, призначені до публікації і не призначені для цього. До першої групи належать програми, статути, протоколи з'їздів та конференцій, звіти центральних комітетів тощо. Програмні документи більшості партій означеного періоду дуже близькі за змістом. Слід зазначити, що процес еволюції, появи, об'єднання й зникнення з політичної арени окремих партій був настільки інтенсивний, що вони не встигали не тільки створити якісь програмні документи, а й навіть організаційно

оформитися. Серед документів другої групи слід виокремити протоколи центральних комітетів і приватних нарад партій. Ці протоколи відтворюють позиції окремих груп та особистостей всередині партій. Водночас у протоколах центральних комітетів багато досить нечітких політичних і економічних постановок, формулювань головної мети та завдань партій, лозунгів щодо посилення впливу на маси, невірних оцінок поточного моменту.

За видовими ознаками джерела, які стали головним результатом діяльності українських національних партій кінця XIX – початку XX ст., можна умовно класифікувати на такі групи: 1) *нормативні програмно-статутні документи* (програми, статути партій і культурно-освітніх товариств, доповіді на з'їздах та конференціях), які переважно публікувалися окремими брошурами або в партійних періодичних органах; 2) *діловодна документація партій* (протоколи з'їздів і конференцій, листування центральних партійних органів з низовими ланками або з окремими членами, відомості фінансового характеру, описи майна партій тощо); 3) *твори лідерів та ідеологів партій* (наприклад, «Самостійна Україна» М. Міхновського, «Листи до братів-хліборобів» В. Липинського, «Націоналізм» Д. Донцова, «Відродження нації» В. Винниченка та багато інших); 4) *партійна преса* (газети та журнали), як невід'ємна ознака політичної організації. На сторінках партійної преси формулювалися нагальні завдання партії, подавалася характеристика поточного моменту, наводилися аргументи на захист своїх позицій і критикувалися політичні суперники. Серед найавторитетніших періодичних партійних видань слід назвати часопис «Громадська думка» як орган Української радикальної партії, часопис «Слово», що видавався УСДРП, а також часописи «Громадська Думка», «Нова Громада», «Рада» тощо.

Деяка аморфність політичних організацій, посилена роль особистих стосунків у партійній практиці обумовили специфічність їх документів: у них часто відсутні чіткі формулювання рішень та резолюцій з розглядуваних питань. До того ж, значна частина таких документів відклалася у приватних фондах лідерів партій.

Першою справжньою українською партією на Лівобережній Україні вважається Революційна українська партія (РУП), про створення якої було оголошено наприкінці 1899 – на початку 1900 р. у Харкові на так званій Раді чотирьох (Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич і М. Русов). Керівництво партії відразу ж запропонувало одному з її членів, а саме Миколі Міхновському, написати програму для РУП, що останній і зробив, випустивши брошуру «Самостійна Україна», яка й була програмою партії протягом першого періоду її діяльності, а також першим програмним документом українського націоналізму. У цьому документі стверджувалося існування боротьби між нацією «грабованою» й нацією-гнобителем, а Переяславська угода 1654 р.

розглядалася як така, що визначала Україну незалежною державою, але була грубо порушена Росією. Тому головну мету РУП Микола Міхновський вбачав у «поверненні нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р., з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії». Спочатку головними для РУП були гасла: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ», «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас», «Україна для українців».

У партії переважали представники революційної української інтелігенції, але ця організація не мала широкої соціальної бази. Вже з самого початку в ній виокремилося декілька течій: драгоманівсько-федеративна, соціал-демократична, народницько-революційна та націоналістична. Перші три – чотири роки всередині РУП точилася боротьба. Свої ідеї партія поширювала переважно серед українського селянства, публікуючи спеціальні брошури. Спочатку це була вищезгадана «Самостійна Україна» (наклад 1000 примірників), потім «Дядько Дмитро» (10 000 примірників). В останній Д. Антонович гасло «За самостійну Україну» обмежив лише боротьбою за соціально-економічні інтереси українського народу. З 1901 р. РУП почала випускати у Львові свої партійні органи – газету «Селянин» і часопис «Гасло».

На початку 1902 р. РУП складалася з шести «вільних громад»: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської та Чорноморської, які у своїй діяльності були фактично автономні. Цього ж року націоналістична фракція на чолі з М. Міхновським вийшла зі складу РУП і утворила окрему партію, яка ще до 1903 р. включно мала певний вплив на політику РУП. Однак у своєму періодичному органі «Гасло» РУП офіційно заявила про своє відмежування від ідей «Самостійної України» й перехід на загальні засади марксизму з вимогою національної автономії для України. Філії партії були створені у всіх великих містах Наддніпрянщини. Та все ж подальшого розколу не вдалося уникнути. У 1903 – 1904 рр. з РУП почали виходити окремі представники соціалістично-революційної течії, які згодом у 1907 р. зробили спробу об'єднатися в Українську партію соціалістів-революціонерів. 1905 р. з РУП вийшли представники правого крила, приєднавшись до Української радикальної партії (серед них М. Меленевський, Л. Українка та ін.).

У тому ж 1900 р. українці, переважно вихована на кращих зразках польської культури, створили на чолі з Б. Ярошевським Українську соціалістичну партію (УСП), яка однак майже не мала розбіжностей з РУП, а згідно з програмними засадами наголошувала на існуванні національного й соціального гноблення з боку «чужого деспота», відстоювала незалежну Українську республіку, соціалістичні ідеї. Якоїсь теоретично розробленої програми партія не мала і через відсутність досвіду політичної боротьби намагалася поєднати у своїх засадах великою мірою протилежні ідеї соціалізму й націоналізму.

Свій друкований орган під назвою «Добра новина» партія використовувала для соціалістичної агітації серед українського пролетаріату. Деякий час УСП була близькою до Польської партії соціалістичної (ППС), але у 1903 р. увійшла до складу РУП.

М. Міхновський разом зі своїми однодумцями (братами Макаренками, братами Шеметами, братами Шевченками та Є. Любарським-Письменним) у 1902 р. заснував Українську народну партію (УНП). Майже відразу ж він написав *«Десять заповідей для УНП»*, які зводилися до таких положень: 1) «Одна єдина, неподільна, самостійна, вільна Україна – Республіка робочих людей»; 2) «Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи й мадяри – це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і гноблять нас»; 3) «Україна для українців»; 4) «Усюди і завжди вживай української мови»; 5) «Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові і тобі»; 6) «Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів». Далі йдеться про заборону вживання мови окупантів, про неможливість справжньому українцеві чи українці одружитися з чужинцем тощо. В іншій своїй праці «Робітницька справа в програмі УНП» М. Міхновський обґрунтовував необхідність створення національної армії для вигнання з України усіх зайд і захоплення промисловості. Нова програма УНП намагалася врахувати провідні тенденції українського національного руху і проголошувала соціалістичний ідеал єдино прийнятним для українського народу; передбачала створення українськими робітниками своєї незалежної партії; проголошувала, що визволення українського пролетаріату є лише його особистою справою; не поділялася думка про те, що селяни в Україні мають позбутися своєї земельної власності і перетворитися на наймитів у панських економіях; визначала корисність переходу від капіталістичного господарства до орендного фермерства.

З осені 1905 р. УНП почала видавати свій часопис «Самостійна Україна», але у Львові вийшов лише один його номер. Була також надрукована Конституція України за проектом М. Міхновського, у якій ішлося про федеративний адміністративний устрій в Україні, націоналізацію землі з викупом її в українських поміщиків і без викупу у чужих, рівність усіх станів перед законом, особисту свободу, демократичний політичний лад. Однак 1906 р. в УНП стався розкол, внаслідок цього від неї відійшла група «автономістів», які заснували Українську демократичну партію. Цього ж року М. Міхновський спробував видавати в Катеринославі газету «Запоріжжя», у якій проголошував заснування Української селянської партії, головним завданням якої визначалося «будити національну і класову свідомість українського селянства», однак ця спроба оживити партійну роботу практично не дала результату. І в

цьому році УНП продовжувала бути малочисельною й не досить популярною в масах партією, яка незабаром розчинилася серед інших партій.

Ліберальний напрям в українському політичному русі початку XX ст. представляли Українська демократична та Українська радикальна партії. Перша з них була заснована на з'їзді восени 1904 р. Ухвалена на цьому ж з'їзді її програма містила такі головні пункти: 1) введення в Україні парламентського ладу, участь народу в державних справах; 2) демократичні свободи; 3) автономія України у складі Федерації Росії з обранням Українського Крайового Сейму; 4) вирішення економічних проблем (8-годинний робочий день, державна пенсія немічним, прогресивно-прибутковий податок, знищення права спадщини на заводах та фабриках); 5) передання казенних земель у підпорядкування крайового сейму; 6) викуп землі у поміщиків і передання її за гроші селянам; 7) визнання рівних прав неукраїнських народів, які мешкали в Україні, на задоволення їх національних, економічних та культурних потреб.

Однак і ця партія була досить нестійким політичним утворенням, у якому стався розкол між радикалами та поступовцями. Зіткнулися два табори, один з яких очолював Б. Грінченко, а інший – В. Науменко. Уже в березні 1905 р. з УДП виокремилася Українська радикальна партія. Найбільша відмінність у програмах цих партій стосувалася економічних питань. Так, згідно з програмою УРП передбачався викуп у власність краю всіх без винятку підприємств, а також усіх державних, удільних та інших земель, водних просторів, лісів, пасовиськ з визначенням норм викупу. В окремих пунктах йшлося про наділення безземельних та малоземельних селян землями з «крайового земельного фонду», скасування викупних платежів та спеціальних податків, введення сільськогосподарської освіти, запровадження орендного права. Щодо робітників у програмі висувалися такі вимоги: 8-годинний робочий день, 36 годин відпочинку на тиждень, двотижнева відпустка на рік, 10 тижнів декрету, встановлення мінімуму заробітної плати, введення страхування життя робітників та незалежної інспекторської служби тощо. Отже, якщо УДП робила акцент на політичних питаннях, то УРП – на соціально-економічних. Саме це їх роз'єднало, але вже в 1905 р. вони об'єдналися в нову партію – Українську демократичну радикальну, лідерами якої стали І. Шраг, Є. Тимченко та Є. Чикаленко. Цю партію, яка фактично об'єднала дві попередні програми, підтримували переважно українські національно-свідомі поступові елементи, причому навіть окремі колишні члени кадетської партії приєдналися до неї. Щоправда, партія не користувалася широкою популярністю в Україні, не мала чітко визначеної соціальної опори й була нечисленною.

Вище вже зазначалося, що ще в грудні 1904 р. з РУП вийшла частина її членів, очолювана М. Меленевським, О. Скоропис-Йолтуховським, Лесею Українкою та ін. Саме ця група стояла біля витоків української соціал-демократії,

створивши так звану Українську соціал-демократичну спілку (іноді її ще називають просто «Спілкою»). У своїх програмних документах організація критикувала РУП і заявляла, що своїм головним завданням вбачає агітаційну роботу серед робітничого класу. Тут її інтереси перетнулися з інтересами РСДРП та Бунду. Характерно, що вже 1905 р. «Спілка» увійшла до складу РСДРП з окремим статутом як національна організація, що мала своїм завданням організацію пролетаріату, який говорить українською мовою. Згодом вона проявила себе як проросійська і русифікаторська політична організація, проти чого виступили УСДРП та українські ліберали. Врешті в1908 р. «Спілка» фактично припинила свою діяльність, частина її членів влилася до РСДРП, а інша – до УСДРП. М. Меленевський намагався відродити організацію. У 1912 р. він опублікував відозву «До всіх спілчан», яка, однак, стала останнім документом УСДС. Згодом провідні діячі «Спілки» перейшли на суто національні позиції, а М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський у 1914 р. були навіть серед засновників «Союзу визволення України».

Інша більш впливова соціал-демократична партія України – УСДРП була реорганізована з РУП після всіх розколів на з'їзді у грудні 1905 р. Її очолили Д. Антонович, Д. Донцов, М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, Л. Юркевич та ін. Це була одна з найвпливовіших українських партій періоду між двома революціями, вона налічувала до 3 тисяч членів. Згідно з програмою, прийнятою на тому ж з'їзді, УСДРП визнавала за головний постулат автономію України в її етнографічних кордонах «з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України». Партія також відстоювала демократизацію суспільного ладу та конфіскацію крупної приватної земельної власності. УСДРП видавала легальний тижневик «Слово», редактором якого з 1907 р. був С. Петлюра. Теоретик партії Л. Юркевич опублікував декілька своїх статей під псевдонімом «Л. Рибалка». Серед членів партії були й самостійники. До найбільш яскравих постатей з них належав Д. Донцов. У 1913 р. він виступив з ідеєю сепаратизму, за що був виключений з партії. Однак сама партія ще з 1909 р. переживала період занепаду. Більшість найактивніших її членів на той час перебували за кордоном, де видавалися періодичні органи УСДРП «Наш голос», «Праця», «Робітник». В. Винниченко та Б. Мартос намагалися об'єднати студентську молодь та членів партії навколо газети «Праця», яка виходила друком у Львові, але цього не сталося. Протягом 1912 – 1913 рр. партія випускала також часопис «Дзвін», де друкувалися теоретичні праці її ідеологів, літературні твори й наукові статті. Діяльність редакції «Дзвона» зазнала різкої критики з боку теоретика більшовизму В. Леніна. Однак значного впливу на народні маси України УСДРП теж не мала.

Головним суперником цієї партії у боротьбі за маси в Україні була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), створена на конференції в лютому 1907 р. Серед її засновників були В. Чехівський, М. Шаповал, О. Мицюк. Щодо загальної ідеології, то вона майже не відрізнялася від головних засад російських есерів. Українські соціал-революціонери лише домагалися скликання Українських установчих зборів та розробки земельної реформи з урахуванням особливого становища в Україні. Важливими практичними кроками партія вважала вибореннія автономії та скликання Українських установчих зборів, а в подальшому – і державної самостійності України. УПСР також мала свої періодичні органи, опублікувала значну кількість книг та брошур, активізувала агітаційну та роз'яснювальну роботу серед селян. Однак майже у всіх кроках партії відчувалися брак єдності, відсутність чіткої політичної програми. Більшість гуртків українських есерів утворилася з числа тих членів російської есерівської партії, які були невдоволені «общерусскими» діями організації.

1908 р. утворилася своєрідна безпартійна організація, яка отримала назву «Товариство Українських Поступовців» (ТУП). Членів ТУП об'єднувало визнання керівних принципів автономії, ідеї конституціоналізму та парламентаризму. Діяльність товариства полягала в організованій підтримці тих українських організацій і видань, які відповідали зазначеним принципам; спробах здобути прихильників у думських та земських колах; в ознайомленні російського та закордонного громадянства із завданнями й характером українського руху. Членами ТУП були В. Винниченко, А. В'язлов, М. Грушевський, М. Григоріїв, Ф. Матушевський, А. Ніковський, С. Петлюра, барон Ф. Штейнгель, Є. Чикаленко, П. Стебницький та ін. Неофіційними органами ТУП були щоденна газета «Рада» та щомісячник «Украинская жизнь», які видавалися у Києві. Під впливом ТУП перебували майже всі «Просвіти», наукове товариство у Києві. «Товариству» належала українська книгарня (колишня редакція «Киевской старины»). Організація займалася переважно просвітницькою діяльністю, використовуючи легальні методи, налагоджуючи тісні стосунки з представниками поступової російської громадськості в особі лідерів парламентської групи, вчених, редакторів видань. Але, як і всі попередні політичні та громадські організації, ТУП не змогло виробити чітких програмно-статутних документів і не перетворилося на справжнього лідера політичного руху в Україні на початку XX ст.

Таким чином, організаційна незавершеність українського політичного й громадського руху на початку XX ст. призвела до того, що більшість джерел, створених партіями й організаціями того часу, не мали чіткого визначення, що великою мірою унеможливлює з'ясування основних напрямків і прерогатив їх діяльності, значно ускладнює саме джерелознавче вивчення окреслених матеріалів.

ЛЕКЦІЯ 20
ПЕРІОДИКА ТА МЕМУАРИСТИКА УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Періодичні видання України XIX – початку XX ст. як історичні джерела

Досить значну й водночас цілісну специфічну групу організованих за певними формами джерел та матеріалів, які мають суспільне призначення й соціально-культурне функціонування, утворює періодика (преса), тобто сукупність журналів і газет. За змістом та організаційно-видавничими й літературно-жанровими формами до них близькі численні неперіодичні видання. Це, зокрема, праці наукових і громадських установ та організацій, які виходили у вигляді пронумерованих томів, частин, випусків, зошитів під загальною назвою («Труды», «Учёные записки», «Записки», «Известия», «Доклады и сообщения»).

У журналах та газетах можна знайти матеріали різної тематики. Як об'єкт дослідження в одних випадках можна обирати періодичний орган, взятий в обсязі всіх виданих одиниць (книг, томів, частин, номерів), у строгій хронології виходу їх у світ, в іншому – конкретний текст окремого джерела, науково-популярної статті або дослідження. Аналізуючи окрему опубліковану в періодиці статтю, слід обов'язково враховувати характер і загальну спрямованість друкованого органу (літературний, популярний, публіцистичний, науково-популярний, науковий тощо).

Слід мати на увазі, що у вихідних даних періодичного видання (журналу, газети), вміщених на його титульній сторінці, вказувалися періодичність випуску, головний зміст, прізвище видавця або назва організації. У процесі видання нерідко ці відомості змінювалися. Наприклад, змінювалася внутрішня структура журналу. Найбільш поширені є такі розділи журналів-щомісячників: 1) художньо-літературний (або словесність, белетристика); 2) наука і мистецтво; 3) внутрішній огляд (хроніка); 4) іноземний огляд (хроніка); 5) критика й бібліографія; 6) суміш. Перші два розділи утворювали першу частину журналу, решта входили до другої частини, яка частіше набиралася дрібним шрифтом. Частини журналу нерідко мали роздільну пагінацію. У другій частині щомісячника часто вміщувалися матеріали й замітки без зазначення прізвищ авторів, оскільки формувалися самою редколегією.

Видавалися два основні типи журналів: товсті *щомісячники* (наприклад, «Основа», «Киевская старина») та тонкі *щотижневики* («Нива», «Огонёк», «Родина»). Перші вважалися органами солідними й більш серйозними, орієнтованими на інтелігентного читача, а другі були більш легкі за змістом, часто суто розважальні й адресувалися різній читацькій аудиторії.

У пресі склалося кілька журнально-газетних жанрів, з характерними ознаками формування, прийомами подання й розкриття тих чи інших реальних фактів. Це *стаття, передова стаття (передовиця), нарис, огляд, фельєтон, бібліографія (рецензії), кореспонденція, судовий звіт, театральна рецензія, некролог.* Постійний і досить розповсюджений різновид текстів журнальних публікацій – оголошення – навряд чи може розглядатися як особливий жанр. Але все ж оголошення були обов'язковим елементом періодичного видання і можуть розглядатися як особлива група джерел. Стаття в журналістиці представлена трьома головними різновидами – публіцистична, критична та наукова. Передова стаття була жанром майже виключно газетним. Особливого розповсюдження цей жанр набув з другої половини 60-х рр. XIX ст. У найбільш значних і впливових газетах передові статті протягом багатьох років писалися чітко окресленим колом авторів, які вважалися спеціалістами в цьому жанрі.

Значну роль у культурно-науковому житті підросійської України відігравали загальноросійські періодичні видання. Але з другої половини XIX ст. на наших землях виходили й власні журнали та газети. Одним із перших таких періодичних видань у підросійській Україні став *«Киевлянин»* – збірник-альманах, який виходив у Києві протягом 1840 – 1841 рр. за редакцією М. Максимовича, а згодом у Москві в 1850 р. У збірнику вміщувалися переважно історичні матеріали про Київ та Київщину.

Журнал *«Основа»* став органом громад і першим саме українським літературно-художнім та історико-публіцистичним журналом-щомісячником, який виходив протягом 1861 – 1862 рр. у Петербурзі за загальною редакцією В. М. Білозерського і за діяльної участі М. І. Костомарова та П. О. Куліша. Між іншим, редакція журналу палко вітала селянську реформу 1861 р., великі надії покладала на проведення царизмом інших реформ, закликала інтелігенцію розширювати культурно-просвітницьку діяльність серед народних мас. В «Основі» друкувалися художні твори М. Вовчок, Т. Шевченка, С. Руданського, Л. Глібова, наукові дослідження М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Лазаревського та інших українських істориків. Так, наприклад П. Куліш надрукував у цьому журналі першу редакцію своєї «Історії України од найдавніших часів», а також «Хмельниччину» і «Виговщину». Матеріали, опубліковані в «Основі», відбивають процеси формування національної свідомості та розвиток національного руху в українському суспільстві у 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., висвітлюють конкретні події громадсько-політичного життя, особливо культурно-просвітницьку діяльність українських громад. Окрім того, публікації провідних співробітників журналу (М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського та ін.) характеризують стан наукової розробки окремих найбільш суттєвих проблем української історії, етнографії,

мовознавства. Зокрема, безпосередньо періоду Хмельниччини стосується критичний огляд монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький», здійснений М. Максимовичем. До речі, саме в «Основі» вперше було опубліковано цілий ряд творів Т. Шевченка, а також джерела до його біографії (останні вже невдовзі після смерті поета). Однак, проіснувавши менше двох років, журнал самоліквідувався через цензурні переслідування та недостатність засобів для його видання.

Подібним до попереднього було видання, яке здійснювалося протягом 1861 – 1863 рр. уже в самій Україні і мало назву *«Чернігівський листок»*. «Листок» редагував відомий український письменник-байкар Леонід Глібов, з яким тісно співпрацювали представники чернігівської інтелігенції (письменники, історики, етнографи, краєзнавці). Частина з них публікувала свої праці паралельно і в «Основі».

Під назвою *«Киевлянин»* також виходила щоденна газета в Києві (1864 – 1919 рр.), яка існувала переважно на кошти царського уряду і спочатку мала суто антипольську спрямованість, а згодом й антиукраїнську, оскільки боролася з «українським сепаратизмом» та «політичною інтригою». Її редакторами в різний час були В. Я. Шульгін (1864 – 1878 рр.), потім Д. І. Піхно (1878 – 1911 рр.) і В. В. Шульгін (1911 – 1919 рр.).

З кінця 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. в усіх 9 «українських» губерніях Російської імперії виходили губернські відомості (без перерв до 1917 р. включно). У додатках до них часто вміщувалися матеріали з української етнографії, описи, історико-географічні праці тощо. Особливою насиченістю вирізнялися такі газети в містах Чернігові та Полтаві. Починаючи з 1860-х рр. і до 1917 р. у губернських центрах також виходили *«Епархиальные ведомости»* як офіційні видання церкви, які теж містили багато матеріалів з української історії та етнографії.

Найбільш визначне періодичне видання в Україні другої половини XIX – початку XX ст. – *«Киевская старина»* являла собою науковий щомісячник українознавства, який виходив у Києві протягом 1882 – 1906 рр. російською мовою, а у 1907 р. під назвою *«Україна»* вже українською. Ініціатива заснування журналу належить відомим українським історикам О. Лазаревському та В. Антоновичу, а також відомим культурним діячам братам Ф. і П. Лебединцевим. Невдовзі після заснування «Киевская старина» стала своєрідним неофіційним друкованим органом так званої Старої (Київської) Громади, яка з 1883 р. була фактично її власником. Очолювали її редколегію спочатку Ф. Лебединцев (1882 – 1887 рр.), потім О. Лашкевич (до 1889 р.), Є. Ківлицький (1889 – 1892 рр.) і В.Науменко (1893 – 1907 рр.). Журнал упродовж більше 25 років був єдиним друкованим органом української думки на підросійській Україні. «Киевскую старину» вирізняє величезна кількість

наукових та документальних матеріалів – історичних, археологічних, етнографічних, філологічних, літературних (починаючи з 1890 р. друкувалися також белетристичні твори, а з 1897 р. навіть і українською мовою), бібліографічних і критичних. Усі ці публікації представляли українську науку й культуру. «Киевская старина» об'єднувала кращі наукові й культурні сили України того часу, а коло її співробітників становило справжнє наукове товариство.

Високий науковий рівень публікацій «Киевской старины» забезпечували провідні українські вчені, зокрема випускники й професори Київського, Харківського, Львівського та Санкт-Петербурзького університетів, Київської духовної академії (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, Д. І. Багалій та багато інших). Поряд з науковими дослідженнями, рецензіями, літературними творами та бібліографічними оглядами чільне місце в журналі відводилося джерельним публікаціям, що відображали політичні, економічні, соціальні й культурні процеси, які мали місце на території України упродовж XVII – XIX ст. Крім документальних джерел (законодавчих актів та актових матеріалів), у «Киевской старине» публікувалися масово джерела особистого походження – спогади, щоденники, листи визначних українських діячів (Т. Шевченка, М. Максимовича, О. Бодянського, П. Куліша, Ф. Прокоповича, А. Полетики, І. Мазепи та ін.). Окрему й досить змістовну частину публікацій журналу становили етнографічні й фольклорні матеріали (пісні, легенди, прислів'я, перекази, казки українського народу), аналіз яких здійснювали на сторінках видання І. Франко, М. Сумцов, П. Житецький, М. Драгоманов, В. Науменко та багато інших.

Спеціальні покажчики публікацій, вміщених на сторінках «Киевской старины», створили ще до 1917 р. вчені Полтавської археографічної комісії І. Павловський, В. Щепотьєв і О. Явойський та окремо В. Дорошенко (покажчик останнього був опублікований в «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» у Львові в 1912 р.). За висловом М. Грушевського «Киевская старина» відіграла визначну роль «дійсного органу українознавства: української історії, етнографії й літератури». Журнал є цінне джерело для вивчення процесу українського національного відродження та поступового зростання національної свідомості народу України.

Серед періодичних видань на особливу увагу істориків заслуговують збірники, що видавалися науковими товариствами й організаціями. Найвідоміші серед таких товариств означеного періоду – Історичне товариство Нестора-літописця у м. Києві та Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Кожне з товариств з певною періодичністю видавало свої збірники праць, до яких включалися наукові, публіцистичні і навіть художні твори, бібліографічні огляди й рецензії, джерельні публікації й некрологи.

Товариство Нестора-літописця оформило свої *«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»* як збірник і водночас власний головний періодичний орган. Саме товариство існувало протягом 1872 – 1931 рр., а перший збірник з такою назвою було опубліковано у 1879 р. Всього було видано 24 книги «Чтений». У них переважно вміщувалися дослідження з широкого кола проблем української та всесвітньої історії і філології. У «Чтениях», між іншим, публікувалися праці відомих українських істориків В. Іконникова, В. Антоновича, О. Лазаревського, Д. Багалія, М. Шашкевича, І. Лучицького, М. Владимирського-Буданова, В. Завітневича та багатьох інших. Значне місце серед публікацій займали джерельні матеріали (джерела від княжої доби до початку XX ст. – актові, статистичні, мемуарні, епістолярні тощо). Окремі з цих археографічних публікацій мають виняткове значення для вивчення історії України відповідного періоду, вони не втратили своєї вартості до нашого часу. Матеріали «Чтений Исторического общества Нестора-летописца» містять важливі подробиці й факти, необхідні для реконструкції ключових подій з історії історичної науки в Україні, для відтворення культурних процесів в українському суспільстві кінця XIX – початку XX ст., а також загального стану й рівня розвитку історичної науки в Україні. У 1989 р. сучасний український дослідник М. П. Колесник опублікував бібліографічний довідник усіх публікацій, вміщених у «Чтениях».

Товариство ім. Т. Шевченка публікувало свої збірники праць під назвою *«Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка»*. Розпочали вони виходити з 1892 р. як орган усіх секцій товариства (історико-філософської, філологічної, математично-природничо-лікарської). Щоправда, вже з 1898 р. «Записки» стали лише органом першої секції. Протягом 1892 – 1937 рр. було видано 155 томів, причому 110 з них за редакцією М. Грушевського (з 1895 до 1913 року). Після припинення видання у Львові декілька томів «Записок» було опубліковано діаспорними українськими істориками. У 1991 р. видання «Записок» було відновлене з продовженням загальної нумерації.

У «Записках» також публікувалися монографії, статі, джерела, критико-бібліографічні огляди, рецензії, протоколи засідань товариства, наукова хроніка, які є важливими джерелами з історії науки, історіографії, археографії та бібліографії України. Серед істориків, етнографів, фольклористів і мовознавців, які активно співпрацювали у товаристві, публікуючи свої праці в «Записках», окрім М. Грушевського, слід назвати І. Джиджору, В. Гнатюка, І. Франка, К. Студинського, О. Барвінського, С. Томашівського, В. Щурата, В. Левицького та багатьох інших. Товариством також видавався «Збірник історико-філософської секції», а серійним виданням його археографічної комісії були багатотомні «Жерела до історії України-Руси».

Значне піднесення україномовної періодики розпочалося на початку XX ст., особливо під час російської революції 1905 – 1907 рр. Так, уже в жовтні 1905 р. у м. Лубни на Полтавщині вийшов перший номер української газети «Хлібороб», яка прагнула стати друкованим органом всього українства. Вона розповсюджувалася у великих містах і була досить популярною. Основним політичним гаслом газети визначалося досягнення Україною автономії, а зміст вміщуваних матеріалів був досить різноманітним: від інформаційних повідомлень про становище на селі до аналітичних статей і наукових історичних досліджень. Не випадково більшість шовіністично налаштованих російських газет різко виступили проти неї, тому після виходу п'ятого номера у січні 1906 р. «Хлібороб» припинив своє існування.

З грудня 1905 р. група українських діячів Полтави (П. Мирний, Л. Падалка, М. Жебуньов, Г. Маркевич) започаткувала видання щотижневика «Рідний край». У підзаголовку він визначався часописом «політичним, економічним, літературним і науковим». У ньому також обґрунтовувалися автономістичні домагання України. Ця щотижнева газета агітувала організовувати курси для вивчення української мови, відкривати бібліотеки, створювати всі необхідні умови для розвитку української мови, у тому числі й серед українців, які мешкали в Сибіру, на Далекому Сході, у Казахстані. Спочатку видавцем газети був Г. Маркевич, а редакторами М. Дмитрієв та Г. Коваленко. За свої радикальні погляди вони зазнали переслідувань з боку уряду і врешті-решт змушені були емігрувати за кордон. Тому з жовтня 1907 р. видання щотижневика було перенесене до Києва, а редактором стала О. П. Косач (Олена Пчілка), мати відомої поетеси Лесі Українки. Цензура чинила всілякі перепони газеті, а її редакторка притягалася до кримінальної відповідальності. Однак газета певний час продовжувала виходити, публікуючи матеріали з історії та краєзнавства, а також літературні твори, гострі аналітичні статті про підневільне становище українців у Російській імперії.

Ще однією відомою українською газетою у Наддніпрянщині стала «Громадська думка», яка виходила з кінця 1905 р., а до її редакції входили С. Єфремов, М. Мотушевський, Б. Грінченко, М. Левицький, М. Дурдиновський, М. Загірна. Часопис мав радикально-демократичне спрямування, відстоюючи найбільш нагальні потреби українського народу. Газета висунула ідею скликання у Києві селянського з'їзду, вслід за «Хліборобом» розвивала ідею автономії України, але водночас не підтримувала анархічних селянських заворушень. У газеті було декілька розділів, у яких подавалася інформація окремо по Києву, по Україні, по Росії, закордонні відомості, публікувалися телеграми та інші кореспонденції. Там, скажімо, було опубліковано відкритого листа відомого письменника В. Короленка до статського радника Філоненка, якого письменник звинуватив у злодіяннях на Полтавщині, масових арештах та

вбивствах селян. Проти редакції та В. Короленка було порушено кримінальні справи і 18 січня 1906 р. київський генерал-губернатор призупинив видання газети «на час дії у Києві військового стану», але 4 лютого її випуск знову відновився (після завірянь з боку редактора, що антиурядові випади надалі не повторяться). Щоправда, газета продовжувала обстоювати антиурядові позиції, закликаючи селян до відкритих виступів проти існуючого ладу. Цензура в багатьох статтях, де розповідалося про арешти, погроми демонстрацій, життя політичних партій, вбачала протиправні дії. Врешті у серпні 1906 р. після обшуку в редакції газету було закрито. Але незважаючи на досить короткий час свого існування (вийшло всього 190 номерів), газета залишила помітний слід в історії української преси початку XX ст.

У 1905 – 1906 рр. українські газети видавалися і в інших містах: Одесі («Народна справа», «Вісті»), Катеринославі (тижневики «Добра порада», «Запоріжжя», останній за редакцією Д. Яворницького), Харкові (газета «Слобожанщина» за редакцією М. Міхновського) тощо. З січня 1906 р. почав виходити гумористично-сатиричний журнал «Шершень», у якому друкувалися Леся Українка, А. Кримський, В. Самійленко, І. Нечуй-Левицький, В. Стефаник та ін. З травня 1906 р. Українська соціал-демократична робітнича партія почала видавати двотижневик «Боротьба», проте майже з приводу кожного її номера порушувалася кримінальна справа.

Добре відомим був і літературно-науковий журнал «Нова Громада», який виходив з 1906 р. Невдовзі журнал об'єднався з перенесеним зі Львова «Літературно-науковим вісником», який редагував М. Грушевський, і вже під останньою назвою виходив до 1914 р. включно.

Після закриття «Громадської Думки» у Києві з'явилася щоденна газета «Рада», редактором якої був М. Павловський. Дозволу на видання «Ради» домігся відомий письменник та мовознавець Б. Грінченко. Одними з найбільш активних співробітників газети були С. Єфремов та В. Винниченко. Незважаючи на постійні переслідування, газета також проіснувала до 1914 р. Головним редактором іншого тижневика «Слово» був С. Петлюра. У ньому друкували свої праці Д. і В. Дорошенки, А. Жук, А. Ільченко, Л. Юркевич. Газета пропагувала переважно ідеї соціал-демократичного табору в українському національному русі, тому проіснувала недовго, її випуск припинився після 23 номера.

У червні 1909 р. за редакцією доньки відомого царського генерала Г. Ямпольської почала виходити газета «Село», де публікувалися твори М. Грушевського, М. Шаповала, А. Тертиченка, Л. Коваліва та ін. Майже щомісяця за різноманітні «провини» з газети стягували грошові штрафи, аж доки в лютому 1911 р. вона не припинила свого існування. Її місце зайняла газета «Засів», яка утрималася трохи більше року. Помітна роль серед періодичних видань в Україні на початку XX ст. належала журналу-місячнику

«Українська хата» (1909 – 1914 рр.) та журналу «Світло» (виходив з 1910 по 1916 рр.). В організації діяльності та політичному вихованні робітників заводів українських міст помітну роль відіграв заснований Л. Юркевичем журнал «Дзвін».

Сьогодні важко навіть перелічити всі ті періодичні видання, які з'являлися і зникали після 1905 р., адже лише упродовж першої половини 1906 р. побачило світ 34 журнали та газети українською мовою, а протягом наступних років засновувалися все нові й нові (хоча більшість їх існувала недовго). Все ж українська періодика Наддніпрянщини, масова поява якої була зумовлена подіями революції, засвідчила, що в розвитку національно-визвольного руху настав принципово новий етап і зводився він до активної протидії офіційній політиці російського самодержавства відносно України та її народу.

2. Методика джерелознавчої роботи з періодичними виданнями

Джерельне значення комплексного виду історичних джерел, який утворюють періодичні видання, зумовлене місцем газет і журналів у суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-культурному житті суспільства. Періодика як носій офіційної інформації публікувала державні акти, документи урядових установ, політичних організацій тощо. Але особливість цього виду джерел полягає у наявності різних публіцистичних жанрів, які одномоментно фіксували події і явища, своєрідним чином відбиваючи дух часу. Специфіку газетно-журнальної публіцистики як джерел визначають громадянське й політичне кредо видавців, обсяг, періодичність, місце й мова видання, спрямованість на певне коло читачів, професійність творчого колективу тощо.

У джерелознавстві застосовують різні критерії для класифікації періодики: 1) *за видавцями* (державна, приватна, партійна); 2) *за програмно-політичними* ознаками (демократична, монархічна, ліберальна, соціалістична тощо); 3) *за призначенням для окремих соціальних верств та за віково-статевими ознаками* (жіноча, молодіжна, дитяча, наукова і т. п.); 4) *за місцем видання* (центральна, губернська, місцева); 5) *за періодичністю* (щоденна, щотижнева, щомісячна). Різні інформативні можливості, як уже зазначалося вище, мають окремі публіцистичні жанри, які використовуються в періодиці (стаття, звіт, нарис, огляд, хроніка, оголошення, рецензія, некролог тощо). А жанри газетної публіцистики містять подвійний шар інформації: з одного боку, про історичні події, з іншого – про ставлення до них авторів статей і видавців, тобто інтерпретація ними цих подій. При цьому другий шар інформації відбивається не лише у певних коментарях щодо подій, а й у підборі інформації для публікації та у її розміщенні.

Зазначимо два головні загальні методичні правила, яких обов'язково слід дотримуватися вивчаючи періодику: 1) окрему видавничу одиницю періодичного органу бажано розглядати в комплексі з сусідніми частинами, випусками, номерами, навіть з річним комплектом такого органу; 2) використовуючи окрему видавничу одиницю даного періодичного видання, слід проаналізувати також одиниці інших найбільш впливових і близьких за часом появи, а для певної тематики – і за регіоном появи. Такі матеріали й джерела можуть істотно розширити, а то й радикально змінити уявлення дослідника щодо текста-джерела, яке безпосередньо розглядається. Пошуки в періодичних виданнях конкретних джерел щодо змісту даної теми – справа досить трудомістка. Відшукавши важливе за змістом і місцем публікації джерело, необхідно чітко визначити його вид, а потім зіставити його з іншими текстами-джерелами того ж виду й часу.

Для вивчення періодики важливе значення може мати аналіз суспільного та ідейного образу видавців і редакторів журналу чи газети, з'ясування значення даного періодичного органу в суспільно-політичному житті країни та впливу на сучасників. Будь-яке періодичне видання як своєрідне джерело потребує комплексного підходу з урахуванням не лише його власних особливостей, а й специфіки громадського життя, політичної та економічної ситуації того часу.

Важлива й водночас складна джерелознавча робота з газетними матеріалами – це систематизація газетних текстів-джерел за змістом, жанрами, джерелами інформації, авторами. Особливо корисно звернутися до «предметних покажчиків», які видавалися у свій час найбільш інформативними і значними газетами й журналами, а також до річних покажчиків змісту, які вміщували окремі газети (у першу чергу йдеться про губернські відомості). Щоправда, слід зазначити, що вивчення газетної преси на сучасному етапі значно відстає від дослідження історії журналів. Та й література, присвячена вітчизняним газетам періоду, що розглядається, надто бідна. Лише історія робітничої та більшовицької преси початку XX ст. більш інтенсивно розроблялася вченими в радянський період. Окремі, поки що незначні зрушення у період незалежності проявляються, у першу чергу, у спробах вивчати періодику, яка видавалася першими національними українськими партіями протягом 1900 – 1917 рр.

3. Мемуарна література XIX – початку XX ст. в Україні: жанри, твори, особливості аналізу

У мемуарній літературі події викладаються крізь призму сприйняття їх авторами. Обставини створення мемуарів визначають їх цінність. У мемуарах знаходимо унікальну фактографічну інформацію про події і явища, які не

відбилися в інших джерелах. Вони не мають певного заданого формуляру, тому кожний такий твір слід вивчати як досить своєрідне джерело. Жодне інше джерело не відтворює так неповторний колорит своєї епохи, особливості описуваного часу, психологічні та політичні портрети історичних осіб, як це здійснено в мемуарах. Такі джерела несуть у собі також значний шар, так би мовити, ненавмисної (латентної) інформації, оскільки іноді, навіть всупереч власним намірам, автор викладає свою громадську позицію, демонструє свої симпатії та антипатії. І часто саме така інформація може становити головний інтерес для дослідника. Адже мемуари – не наукові праці, а своєрідний жанр літературно-публіцистичної творчості з власними законами.

Мемуарні твори класифікують за різними критеріями, але одними з найрозповсюдженіших є такі класифікації: 1) *за джерелом створення* (попередні записи, щоденники, по пам'яті, за інформацією, отриманою від інших осіб, за використаними документальними джерелами); 2) *за формою* (авторський виклад, літературний запис, художнє оформлення тощо).

Українська мемуаристика бере свій початок з давніх часів – від традицій народних переказів, дум, легенд, літописання, але найбільший її розквіт припадає на XIX – XX ст. Слід зауважити, що кількість мемуарів, присвячених тим чи іншим подіям, процесам або особам визначається, з одного боку, їх історичною значимістю, а з іншого – посиленням інтересу до них, спричиненого певною соціальною ситуацією, зміною головних векторів соціально-економічного й політичного розвитку суспільства тощо. Найбільш повно матеріали з історії України XIX – початку XX ст. відбилися в автобіографічних записках, спогадах, щоденниках найвідоміших вітчизняних політичних, громадських і культурних діячів, учасників національно-визвольного руху. Як і раніше, основними різновидами мемуаристики були щоденники, спогади, автобіографії, мемуарна белетристика та епістолярія.

Серед численної, але й досі ще мало відомої широкому загалу мемуарної літератури XIX – початку XX ст. особливе місце належить щоденникові («Журналу») Т. Г. Шевченка, а також його «Автобіографії». Серед інших подібних щоденників важливими є мемуари істориків М. Марковича (неопублікований), О. Мартоса (опублікований у вигляді записок), А. Скальковського (неопублікований), О. Бодянського, Г. Милорадовича (неопублікований), О. Кістяківського (неопублікований), державного діяча Г. Галагана та інших. Збереглися відомості також про щоденник П. Куліша, однак саме джерело поки що не знайдене. Для сучасних дослідників особливо великий інтерес мають автобіографії українських громадських діячів та істориків М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського (дві зараз уже опубліковані), Д. Багалія, О. Лазаревського та багатьох інших. Період XIX – початку XX ст. досить багатий на спогади (записки), які збереглися серед особистих

паперів різних політичних і громадських діячів України у центральних архівосховищах та рукописних колекціях бібліотек і музеїв. Це, зокрема, записки українців-учасників декабристського руху першої чверті XIX ст. – М. Муравйова-Апостола, І. Горбачевського, М. Лорера та інших; записки військового історика О. Михайловського-Данилевського; спогади Л. Скалон (дочки Василя Капніста), А. Кочубея, А. Стороженка, М. Лазаревського («Памяти мои»), Я. Головацького, Л. Жемчужнікова, педагогів І. Сбитнєва й М. Чалого, революціонера-народника В. Дебагорія-Макрієвича, діячів «Старої Громади» Б. Познанського й К. Михальчука, О. Барвінського («Спогади з мого життя» оповідають про громадське та літературне життя в Галичині протягом 1860 – 1868 рр.). Один із провідних діячів українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленко теж написав мемуарний твір, що охоплював період 1861 – 1907 рр. і мав назву «Спогади». Подібна праця ще одного відомого громадського й політичного діяча, письменника й публіциста, дійсного члена Наукового товариства ім. Т. Шевченка Олександра Лотоцького мала назву «Сторінки минулого». Мемуари, які складаються з 4 томів, написані у 30-х рр. XX ст., є цінним джерелом цього виду з історії культурного й громадського життя України періоду, що розглядається. Не менш важливими є також спогади М. Славинського, В. Щербини, М. Василенка, М. Стороженка (неопубліковані) та багатьох інших українських діячів другої половини XIX – початку XX ст. Слід зазначити, що значна частина цього мемуарного матеріалу була у свій час опублікована в «Киевской старине», «Україні», інших періодичних виданнях, а також у збірнику «За сто літ», виданому історико-філологічною секцією Всеукраїнської академії наук наприкінці 1920-х рр.

Також мемуарний характер мають твори громадського діяча й письменника, члена Старої громади, ТУП та Центральної Ради, міністра земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба за часів гетьманату П. Скоропадського – Володимира Леонтовича «Спомини утікача» (1922), «Хроніка родини Гречок» (1922) та «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича». Польська мемуаристика XIX – початку XX ст. приділяла значну увагу висвітленню найважливіших подій на Правобережній Україні, зокрема її політичного й культурного життя.

Суспільні процеси початку XX ст. відображені у спогадах визначного українського громадського й політичного діяча, історика Дмитра Дорошенка («Мої спомини про недавнє минуле», «Мої спомини про давнє минуле»), а також у мемуарах М. Галагана, О. Шульгина, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Тишкевича, В. Щербаківського, М. Ковалевського та багатьох інших. Для історії громадського й культурного життя того часу важливими є «Щоденник» Євгена Чикаленка за 1907 – 1917 рр. та щоденник історика, відомого спеціаліста в галузі генеалогії та архівознавства Вадима

Модзалевського за 1915 – 1917 рр. (поки що неопублікований, а рукопис знаходиться в його особистому архіві).

Для аналізу джерел особистого походження важливе значення має встановлення особистості автора. Індивідуальні риси кожного з авторів спогадів, щоденників, автобіографій, епістолярій, а також особистий характер того, кому вони адресовані (особливо у випадку з епістолярією), відбилися на змістові, точності, достовірності даних джерел, а тому, значною мірою, визначають їх наукову вартість.

Отже, першим джерелознавчим завданням у роботі з мемуарним твором є з'ясування особи автора (ім'я, роки народження та смерті, біографічні відомості, соціальне й професійне становище тощо). Далі слід визначити час написання джерела (або його надрукування). Якщо оригінал не зберігся, а джерело доступне лише у вигляді надрукованого окремою книгою або в періодичному виданні, необхідно встановити час і місце появи цієї публікації, а також піддати аналізу редакторські принципи видання (можливі скорочення, редакторські виправлення тощо). Встановлення точного часу появи першої публікації дозволяє наблизитися до вирішення питання про час, обставини й умови написання джерела. Для з'ясування часу створення рукописного оригіналу джерела першочергове значення мають прийоми палеографічного та текстологічного аналізу.

Працюючи з джерелом певного різновиду мемуарної літератури (спогади, щоденник, автобіографія, лист), слід звертатися й до інших різновидів джерел, пов'язаних з іменем даного автора. Досить плідним за результатами є критико-аналітичне зіставлення автобіографій та мемуарів одного й того ж автора, написаних у різний, але точно визначений час (наприклад, результативним може виявитися порівняльне вивчення двох різних автобіографій відомого українського історика й політичного діяча М. Грушевського).

Аналізуючи певний мемуарний текст, слід з'ясувати мету, яку автор ставив перед собою, тобто авторську установку. Нерідко самі мемуаристи повідомляють її. У цілому загальні прийоми палеографічного, текстологічного та стилістичного аналізу мемуарних текстів, їх перевірки та порівняльної критики через зіставлення з іншими видами джерел досить добре розроблені у джерелознавстві, і про це вже йшлося у характеристиці джерел особистого походження більш раннього часу. Але щодо масової друкованої літератури XIX – початку XX ст. особливо слід мати на увазі неусталеність і нерозробленість археографічних та текстологічних принципів підготовки текстів до друкування, тому в разі збереження оригіналу надрукованого мемуарного тексту, слід порівнювати його з опублікованим варіантом.

Стосовно листів перед дослідником постають три початкові завдання: встановлення автора листа (атрибуція), з'ясування імені адресата, датування

часу створення листа, а також отримання його адресатом. Прийоми, які застосовуються в конкретних випадках, досить різноманітні. Так, для встановлення авторства важливе значення мають три головні з них: 1) розшук документальних доказів написання цього листа даним автором (свідчення самого автора, прямі посилання на нього в інших листах тощо); 2) так званий ідейний аналіз, який здійснюється за допомогою «тематичних паралелей» та «текстових зіставлень»; 3) стилістичний аналіз, орієнтований на мовний матеріал (лексика, характерні звороти, вислови тощо). Однак, користуючись цими та іншими можливими прийомами, слід бути обережним, оскільки вони не гарантують уникнення прямих помилок атрибуції.

Для встановлення адресата листа першорядне значення мають аналіз форм звертання і титулування, адреса на конверті (якщо, звичайно, останній зберігся). Установити час написання листа можна виходячи з двох моментів: 1) лист має точну дату, а на конверті є поштовий штемпель з точною датою відправлення; 2) лист без дати або з неповною датою і конверт відсутній – тоді доводиться вдаватися до приблизного датування «від і до», тобто встановлювати дві можливі межові дати. Для датування листа підставою можуть бути сам зміст, своєрідні «внутрішні ознаки», реалії листа. Дані палеографічного аналізу (почерк, папір, чорнила, знаряддя письма) можуть іноді суттєво допомогти в датуванні.

У джерелознавчій роботі з приватним листуванням корисними можуть бути знання з історії пошти, її установ, практики поштової служби у державі на певний час. Точні дані про розширення мережі поштово-телеграфного зв'язку, про види кореспонденції та інших поштових відправлень, про систему оплати таких відправлень, термін доставки їх на різні відстані допомагають у вирішенні багатьох питань, пов'язаних з джерелознавчим вивченням епістолярних пам'яток розглядуваного періоду. Дані поштової статистики містять деякий матеріал для відповіді на питання про співвідношення приватного листування, яке збереглося до нас, з усім обсягом листування, яке взагалі тоді існувало. Слід зауважити, що стійка статистика поштових відправлень велася в Російській імперії з 1825 р.

З початку XX ст. розповсюдження телефонного й телеграфного зв'язку призвело до помітного скорочення епістолярій, але водночас з'явилися нові види джерел, споріднені з листами, у вигляді телеграм і записів телефонних розмов.

Дослідникові необхідно добре розумітися на знаках (пам'ятках) поштового обігу Російської імперії – марках та поштових штемпелях. Знаки поштової оплати – марки з'явилися тут з 1858 р. і з того часу випускалися у все зростаючій кількості, мали різну вартість, різноманітні малюнки та кольори. Слід розрізняти поштові штемпелі: *датуючі, локалізуючі, спеціальні, пам'ятні,*

франкірувальні. В окремих випадках слід звертатися до поштової документації, пов'язаної з пересиланням кореспонденції.

Для вивчення епістолярних текстів суттєве значення мають помітки та надписи на самому листі й конверті, які могли залишити сам адресат або більш пізній власник листа, цензори або чиновники, жандарми III Відділення, архіваріуси. У багатьох випадках для датування та атрибуції листів важливий є конверт, у якому пересилався лист, з усіма його елементами та ознаками – форма, папір, друковані друкарські тексти та зображення на них (адреса та ім'я адресата, іноді адреса, ім'я та звання відправника).

Необхідно ознайомитися також із суспільним епістолярним етикетом, з деякими досить розповсюдженими на той час формами ведення приватного листування. Слід мати на увазі, що часом епістолярний етикет був досить жорсткий і постійні кореспонденти листів намагалися строго дотримуватися його. Титулування адрес і звертань була розроблена до тонкощів, які намагалися не порушувати. Ці правила спиралися на «Табель про ранги». Тому існували стійкі формули підписування листів, відмітки дат на них тощо.

Слід зазначити, що спеціального виявлення та обліку опублікованих й архівних епістолярних текстів щодо листування XIX – початку XX ст. поки що не здійснено. Відсутні й зведені бібліографічні покажчики опублікованих матеріалів листування цього періоду, що дещо ускладнює їх вивчення як об'єкта спеціального джерелознавчого дослідження.

Спорідненість розглядуваних різновидів джерел проявляється в тому, що особисті листи, спогади, щоденники й автобіографії ніби взаємопроникають, у практиці свого створення перетворюються з одного різновиду в інший. Так, листи, які пише одна особа іншій щоденно, майже нічим не відрізняються від особистого щоденника. Слід зазначити, що часто автори писали спогади на основі ними ж раніше створених щоденників. Інколи окремі історичні діячі паралельно вели щоденники, писали спогади й листи. До щоденників вони вносили копії відісланих й отриманих ними листів, а у спогади – уривки зі щоденникових записів тощо. Щоденники, спогади, особисті листи відомих державних, суспільних та культурних діячів України XIX – початку XX ст. стали одним із головних об'єктів збирання і колекціонування. Тому зараз в різних архівах і відділах рукописів бібліотек та музеїв знаходиться досить багато таких джерел (переважно в особистих колекція тих, хто їх зібрав у свій час).

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 6

Джерела

Бойко А. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття.– Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000.– 135 с.– (Старожитності Південної України).– Вип. 6.

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 1. 1801 – 1815 гг. / Комиссия: А. А. Громыко (председатель комиссии) и др.– М.: Политиздат, 1960 – 1972.– Т. 1 – 8; Серия 2. 1815 – 1830 гг. – М.: Политиздат, 1974 – 1980.– Т. 1 – 4.

Воспоминания участников общественно-политического и революционно-демократического движения в России: Аннотир. каталог по материалам Дома Плеханова.– Ленинград: Наука, 1973.– 432 с.

Восстание декабристов: Документы и материалы / Под ред. М.В. Нечкиной.– М.; Ленинград: Наука, 1925 – 1986.– Т. 1 – 18.

Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894 рр.) / Підгот. до видання, передмє слово, упоряд., коммент. і післямова Л. Зашкільняка.– К.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 1997.– 261 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Передмє слово Б. Т. Карапиша.– Д.: Гамалія, 1997.– 888 с.

Кістяківський О. Щоденник / Передмє слово, коммент. та публікація В. Шандри // Київська старовина.– 1992.– № 6.– С. 19 – 35.

Кирило-Мефодіївське товариство: Зб. док. і матеріалів: У 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.– К.: Наук. думка, 1990.– Т. 1 – 3.

Козирєв В. К. Матеріали до історії адміністративно-територіального устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття).– Запоріжжя: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 1999.– 528 с.

Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу).– К.: Либідь, 1991.– 40с.

Крестьянское движение в России в 1870 – 1880 гг.: Сб. док. / Под ред. П. А. Зайончковского.– М.: Наука, 1968.

Крестьянская реформа в России 1861 г.: Сб. законодат. актов / Сост. К. А. Софроненко.– М.: Госюриздат, 1954.– 499 с.

Куліш П. Щоденник / Редкол.: М. Жулинський (гол.) та ін.; Авт. вступ. ст., упоряд. тексту та приміт. С. М. Кіржаєв.– К.: Наук. думка, 1993.– 87 с.

Лазаревський Г. Київська старовина: Спогади / Авт. вступ. ст. І. Забіла, О. Лазаревський // Київ.– 1992.– № 5.– С. 138 – 145; № 6.– С. 122 – 145; № 7.– С. 124 – 137.

Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. та коммент.: В. С. Бородін, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк та ін.; Ред. В. С. Бородін.– К.: Наук. думка, 1993.– 382 с.

Листування Б. Грінченка та Ф. Вовка / Упор. В. І. Наулко. – Запоріжжя: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2001.– 152 с.

Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака, І. Гирич, Р. Майборода та ін. – К.; Нью-Йорк; Л.; Торонто: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2001.– 420 с.

Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841 – 1894 // Упор. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін.– Л.: [Ін-т укр. археографії та джерелознавства], 2001.– 734 с.

Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Болебруха.– Д.: Вид-во ДДУ, 1995.– 488 с.

Революционное народничество 70-х гг. XIX в.: Сб. док. и материалов: В 2 т. / Ред. кол.: С. Н. Валк (отв. ред.) и др.; Предисл. Б. С. Штернберга.– М.: Наука, 1964.– Т. 1.– 530 с.; Т. 2.– 472 с.

Революция 1905 – 1907 гг. в России: Документы и материалы / Предисл. А. В. Ушакова.– М.; Ленинград: Политиздат, 1975.– 407 с.

Революция 1905 – 1907 гг. на Украине: Сб. док. и материалов: В 2 т. / Отв. ред. Ф. Е. Лось.– К.: Политиздат УССР, 1955.– Т. 1 – 2.

Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861 – 1884 рр.): Зб. док. і матеріалів / АН Української РСР, Ін-т історії УРСР.– К.: Наук. думка, 1986.– 424 с.

Робітничий рух на Україні (1885 – 1894 рр.): Зб. док. та матеріалів / Голов. архів. управ. при РМ УРСР та ін.; Упоряд.: В. С. Шандра та ін.; Відп. ред. О. А. Парасунько.– К.: Наук. думка, 1990.– 398 с.

«Русская Правда» П. И. Пестеля и документы ей предшествующие // Восстание декабристов. Док. и материалы / Под ред. М. В. Нечкиной .– М.; Ленинград: Госполитиздат, 1958.– Т. 7.– 367 с.

Ситник О. М. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик.– 1991 – 1992.– Ч. 1 – 4.– С. 157 – 170.

Собрание малороссийских прав 1807 г. / Авт. предисл. К. А. Вислобоков; Отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко.– К.: Наук. думка, 1993.– 368 с.

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К.: Фенікс, 1993.– 336 с.

Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посіб. для вчителів.– К.: Вища шк., 1959.– 456 с.

Шевченко Т. Г.: Документи та матеріали до біографії (1814 – 1861) / Відп. ред. С. Д. Пількевич.– К.: Держполітвидав УРСР, 1963.– 566 с.

Література

Абросимова С. В. Яворницький та його доба у листах сучасників // Хроніка – 2000.– 1993.– Вип. 3 – 4.– С. 128 – 135.

Андреева Н. Ф., Машкова М. В. Русская периодическая печать (общие и отраслевые библиографические указатели, 1703–1975): Аннот. указатель.– М.: Книга, 1977.– 183 с.

Антонов С. И. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895 –1917).– М.: МГУ, 1966.– 56 с.

Волк С. С. Программные документы «Народной воли» // Вопросы историографии и источниковедения истории СССР: Сб. статей.– М.; Ленинград: АН СССР, 1963.– С. 56 – 69.

Воронкова С. В. Массовые источники по истории промышленности России конца XIX – начала XX века.– М.: Изд-во МГУ, 1995.– 102 с.

Воронкова С. В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма: Итоги и задачи изучения.– М.: МГУ, 1985.– 160 с.

Гозулов А. И. Очерки по истории отечественной статистики.–М.: Статистика, 1972.–312 с.

Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття.– К.: Смолоскип, 1996.–122 с.

Дмитриев С. С. Источниковедение русской исторической журналистики (Постановка темы и проблематика) // Источниковедение отечественной истории. 1975.– М.: Наука, 1976. – С. 112 – 123.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для вузів.– К.: Вища шк., 1986.– 240 с.

Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России.– М.: Учпедгиз, 1967.– 395 с.

Есин Б. И. Путешествие в прошлое: (Газетный мир XIX в.).– М.: МГУ, 1982.– 160 с.

Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России: Задачи и теоретико-методологические принципы изучения.– М.: Изд-во МГУ, 1981.– 132 с.

Есин Б. И. Русская дореволюционная газета. 1702 – 1917 гг. Краткий очерк.– М.: МГУ, 1971.– 88 с.

Журба О. І. Київська археографічна комісія (1843 – 1921): Нарис історії і діяльності.– К.: Наук. думка, 1993.– 186 с.

История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: Указатель: В 5 т. / Под ред. П. А. Зайончковского.– М.: Книга, 1976 – 1988.– Т. 1 – 5.

Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко: 2-е изд., перераб. и доп.– М.: Высш. шк., 1981.– 496 с.

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: Учеб. пособие для ист. фак. вузов / Отв. ред. И. А. Федосов.– М.: МГУ, 1970.– 469 с.

Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в.– М.: Наука, 1963.– 254 с.

Колесник М. П. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»: Бібліографічний довідник.– К.: Наук. думка, 1989.– 84 с.

Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 – 1900).– Д.: ДГУ, 1980.– Ч. 1.– 132 с.

Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку.– К.: Вища шк., 1956.– 98 с.

Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в.– М.: Наука, 1979.– 294 с.

Литвак Б. Г. Перепись населения 1897 г. о крестьянстве России (источниковедческий аспект) // История СССР.– 1990.– № 1.– С. 114 – 126.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– 352 с.: іл.

Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст.– К.: КДУ, 1959.– 258 с.

Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / Под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: Наука, 1979.– 415 с.

Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории / Под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: Наука, 1975.– 282 с.

Матях В. М. Біля витоків «Київської старовини» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // УІЖ.– 1992.– № 9.– С. 142 – 150.

Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях.– Ленинград: Наука, 1991.– 167 с.

Нечкина М. В. Движение декабристов.– М.: АН СССР, 1955.– Т.1.– 483 с.; Т. 2.– 507 с.

Островский М. М. Земская статистика помещичьего хозяйства как исторический источник // Вспомогательные исторические дисциплины.– Ленинград: Наука, 1978.– Вып. 10.– С. 285 – 295.

Развитие русского права в первой половине XIX века / Отв. ред. Е. А. Скрипилев.– М.: Мысль, 1994.– 315с.

Русская периодическая печать (1702 – 1894): Справочник / Под ред. А. Г. Дементьева и др.– М.: Госполитиздат, 1959.– 853 с.

Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917 гг.): Справочник / Авт.-состав: М. С. Черепанов, Е. М. Финтерит.– М.: Госполитиздат, 1957.– 352 с.

Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. Источниковедческое исследование.– М.: Наука, 1976.– 277 с.

Самошенко В. Н. История архивного дела в дореволюционной России: Учеб. пособ. для вузов по специал. «Историко-архивоведение».– М.: Высш. шк., 1989.– 215 с.

Свавицкий Н. А. Земские подворные переписи.– М.: Экономика, 1961.– 211 с.

Світленко С. І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: аналіз публікацій документальних джерел: Монографія.– Д.: ДДУ, 1995.– 240 с.

Світленко С. І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії.– Д.: Навчальна книга, 1999.– 240 с.

Світленко С. І. Народницький рух в Україні 1860 – 1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії: Навч. посіб. для вузів.– Д.: Вид-во ДДУ, 1996.– 128 с.

Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.) / Состав. И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым.– Полтава: [Б. и.], 1911.– 219 с.

Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму: Навч. посіб.– К.: Рад. шк., 1958.– 480 с.

Тарасюк Д. А. Поземельная собственность пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 187[7] – 1878 гг.– М.: Наука, 1981.– 128 с.

Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения.– М.: Наука, 1980.– 312 с.

Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге.– М.: Наука, 1991.– 286 с.

Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР: Учеб. пособие.– М.: Экономика, 1962.– Вып. 2.– 345 с.

Шепелев Л. Е. Проблемы источниковедческого изучения делопроизводственных документов государственных учреждений XIX – начала XX в. // Источниковедение отечественной истории. 1975.– М.: Наука, 1976.– С. 32 – 45.

РОЗДІЛ 7
ОСНОВНІ КОМПЛЕКСИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920 рр.)

ЛЕКЦІЯ 21
ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ТА МЕМУАРИСТИКА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1920 рр.)

1. Законодавчі акти Центральної Ради як історичні джерела

Законодавчі акти українських державних утворень 1917 – 1920 рр. займають надзвичайне місце у структурі джерел з історії України, оскільки саме в них було остаточно сформульовано мету та головні завдання побудови української державності, охарактеризовано її соціальну природу та специфіку. Окреслений період, незважаючи на його незначну протяжність, є один із найважливіших в історії України новітнього часу. І цим пояснюється винятковість історичних джерел, створених у ці роки.

Політику першого державного органу Української національно-демократичної революції – Центральної Ради найповніше репрезентують її чотири універсали, прийняття яких відроджувало давню традицію законодавчих

актів, започатковану ще за козацько-гетьманської доби у XVII ст. Один із авторів тексту універсалів, відомий український громадський і державний діяч, письменник В. Винниченко назвав ці документи «виразниками української державності».

З моменту свого створення очолювана видатним українським істориком та громадським діячем М. С. Грушевським Центральна Рада розгорнула активну законотворчу діяльність. Головною політичною вимогою ставилися автономія для України у складі Російської Федерації та створення необхідних умов для національно-культурного розвитку українського народу. Більшість національних партій та громадських організацій уже в березні 1917 р. висловилися за підтримку діяльності Центральної Ради. 9 (22) березня 1917 р. була опублікована відозва ЦР «До всього Українського народу», у якій констатувалося, що українці нарешті отримали змогу визначитися, як їм жити далі, та самостійно «кувати кращу долю», домагатися від нового уряду прав, які природно належать українському народу. Центральна Рада закликала зберігати спокій, але водночас «уперто братися до роботи» і створювати політичні товариства, культурні й економічні спілки, обирати органи самоуправління.

Уже на початку квітня з ініціативи ЦР зібрався український національний конгрес, на якому йшлося про розширення політичної програми Центральної Ради та було здійснено окремі зміни в її керівних органах (зокрема, заступниками голови ЦР обрано В. Винниченка та С. Єфремова). За перші місяці своєї діяльності Центральна Рада організувала й провела декілька представницьких форумів (всеукраїнські військовий і селянський з'їзди та ін.), на яких прийнято постанову про створення в Україні керівних установ на місцях, українізовано армію, здійснено спроби вирішити національне питання, висунено вимогу самоуправління для України та надання їй автономії у складі Російської Федерації.

Однак тривалий час домагання українського народу російський Тимчасовий уряд не брав до уваги. Тому у відповідь Центральна Рада 10 червня 1917 р. видала свій перший законодавчий акт загальнодержавного характеру, який в історіографічній традиції прийнято називати І Універсалом. У ньому формулювалася вимога автономії для України, проголошувалося скликання Українських Установчих зборів. ЦР закликала громадян України «приступити до підготовки правильного життя», «на низах» «повести широку дужу організацію та усвідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію». Також «приписувалось» обкладати єдиним податком все населення і «надсилати його в скарбницю Центральної Ради». У документі підкреслювалося: «всі закони, що повинні дати лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші українські збори», а закони загальнодержавного значення повинні видаватися у «всеросійському Парламенті».

Відповідно до Універсалу 15 червня 1917 р. було створено перший виконавчий орган Центральної Ради або перший український автономний уряд – Генеральний Секретаріат, який очолив Володимир Винниченко. До складу уряду також увійшли П. Христюк (генеральний писар), Х. Барановський, С. Єфремов, С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк та ін. Для більш оперативного керівництва справами Центральної Ради була створена Мала Рада із 40 чоловік, яка в період між сесіями мала вирішувати поточні справи.

Активні дії Центральної Ради змусили Тимчасовий уряд піти на переговори з нею. До Києва прибули три його представники: Керенський, Церетелі і Терещенко, які переконували український уряд не реалізовувати ідею автономії до остаточного розв'язання цього питання Всеросійськими Установчими зборами, а також не форсувати українізації армії, не нехтувати інтересами національних меншин на території України. Натомість Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду «найвищим крайовим органом управління в Україні». Однак це викликало обурення з боку більшості міністрів у самому Тимчасовому уряді і призвело до так званої липневої кризи, у результаті якої з його складу вийшло декілька досить поміркованих членів. Натомість українська сторона прийняла всі пропозиції, що спричинило появу II Універсалу Центральної Ради 3 (16) липня 1917 р. ЦР проголошувала, що не буде відділятися від Росії, передасть свою пропозицію щодо складу Генерального Секретаріату на затвердження Тимчасовому уряду, а також справу щодо комплектації українських військових частин у його відання. Згідно з II Універсалом до складу Центральної Ради додатково вводилися представники національних меншин в Україні, у тому числі делегати від загальноросійських партій (кадетів, есерів і меншовиків). Звичайно, це було значним відступом від ідей, зафіксованих у I Універсалі. Частина членів ЦР не підтримала положень другого законодавчого акта. Навіть М. Грушевський та В. Винниченко подали у відставку зі своїх посад, однак невдовзі знову повернулися до виконання своїх обов'язків. Отже, намагаючись оминути спірні питання, які могли роз'єднати національний рух, Центральна Рада в перших двох універсалах уникала гострих соціально-економічних проблем.

Невдовзі Центральна Рада оприлюднила статут вищого управління Україною під назвою «Основи тимчасового управління на Україні», де на засадах II Універсалу формулювалися принципи діяльності Генерального Секретаріату як вищого крайового органу управління в Україні. Чітко зазначалося, що у його складі повинно бути 14 секретарів. Секретар у справах національних відносин мав трьох товаришів: у справах великоросів, євреїв та поляків. Генеральному Секретаріату надавалося право самостійно формувати підпорядковані йому урядові органи в Україні та визначати коло їх повноважень, у тому

числі побудову стосунків з Тимчасовим урядом. При Генеральному Секретаріатові передбачалася посада статс-секретаря, якого мав призначати Тимчасовий уряд за погодженням з Центральною Радою. Усі попередні законопроекти Ради Генеральний Секретаріат обов'язково повинен був передати Тимчасовому уряду для затвердження. Діяльність українського уряду Центральна Рада мала контролювати «шляхом запитань по всіх справах», а її виконавчим органом у період між сесіями проголошувався Комітет Центральної Ради.

Звичайно, документ суттєво обмежував автономію України. Однак Тимчасовому уряду цього здалося замало, тому 4 (17) серпня 1917 р. з'явилася «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» (за підписами двох міністрів О. Керенського та В. Зарудного), яка додатково обмежувала автономне правління на українських землях. Згідно з «Інструкцією», повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на Київську, Волинську, Чернігівську та частину Полтавської губернії, кількість генеральних секретарів була скорочена до 8 (без генеральних секретарів військових справ, юстиції, пошт і телеграфу, шляхів сполучень), причому не менше як 4 з них повинні були бути неукраїнцями. Впроваджувалася посада «особливого комісара України у Петрограді», через якого Тимчасовий уряд мав зв'язуватися з українськими місцевими органами. Генеральний Секретаріат мав розглядати й подавати на затвердження Тимчасовому уряду проекти, що стосувалися життя «краю» та його «врядування», після їх попереднього обговорення на засіданні Центральної Ради.

Більш радикальним законодавчим кроком Центральної Ради на шляху до становлення української державності був III Універсал від 7 (20) листопада 1917 р. Ним проголошувалося утворення автономної Української Народної Республіки. Документ декларував поширення юрисдикції УНР на всі землі, заселені переважно українцями, причому зазначалося, що остаточне визначення кордонів «має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів». Таким чином, влада ЦР та її Генерального Секретаріату поширювалася на 9 губерній України: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію. Оголошувалося скасування прав власності на поміщицькі та інші землі («нетрудові хазяйства»). Секретарю в земельних справах доручалося підготувати закон про те, як земельні комітети мають у подальшому розпоряджатися тими землями. У III Універсалі проголошувалося встановлення на підприємствах 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом, була сформульована вимога розпочати негайно мирні переговори про закінчення війни, хоча застерігалося, що до підписання миру кожен «повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу». З цього питання ухвала Центральної Ради йшла врозріз з більшовицькою лінією на розвал фронту і вихід із війни

будь-якою ціною. На території України скасовувалася смертна кара, підтверджувалися демократичні права і свободи, у тому числі й національні. Народам великоруському, єврейському, польському та іншим була гарантована «національно-персональна автономія». Універсал порушував питання і про надзвичайність продовольчої справи, про необхідність боротьби з «усяким безладдям і руїнництвом». Нарешті, у документі оголошувався день виборів до Українських установчих зборів (27 грудня 1917 р.) та початку їх роботи (9 січня 1918 р.).

Стрімкий розвиток наступних подій, нерішучість дій Центральної Ради призвели до того, що більшість проголошених заходів вона не змогла реалізувати. В умовах розгортання громадянської війни, тиску з боку більшовицької Росії, різкої поляризації політичних сил у межах колишньої Російської імперії Центральна Рада поступово втрачала авторитет серед населення. Однак її керівництво наважилося на один із відчайдушних кроків, оголосивши 9 січня 1918 р. свій останній – IV Універсал, у якому засуджувалися дії більшовицького уряду і проголошувалися незалежність УНР. Згідно з цим документом вищий орган виконавчої влади України реформувався в Раду Народних Міністрів з правом самостійного ведення переговорів з іншими державами для встановлення миру. Народ України закликався до боротьби з «найманими насильниками», під якими розумілися російські більшовики. Після підписання мирних переговорів передбачалося розпустити армію, а потім створити «народну міліцію». Органи місцевого самоврядування повинні були діяти в союзі з радами селянських, робітничих і солдатських депутатів. У документі містилася обіцянка роздати землю селянам до початку весняних польових робіт, забезпечити роботою безробітних, зорієнтувати українську промисловість на виробництво товарів масового споживання, взяти під контроль держави торгівлю й банки. Передбачалося жорстоко карати, як за державну зраду, тих, хто буде агітувати за повернення під владу Росії. Йшлося про завершення виборів до Установчих зборів, яким «належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави». Характерно, що проект IV Універсалу мав декілька варіантів, написаних В. Винниченком, М. Грушевським, а також українськими есерами М. Шаповалом і М. Султаном. Хоча врешті за основу було взято варіант Грушевського, у науковій літературі авторство універсалу приписується переважно В. Винниченку. Слід зазначити, що більшість проголошених положень мала декларативний характер. Народні маси України на той час вже втратили віру у спроможність Центральної Ради втілити їх у життя, тому майже не підтримали її на цьому етапі.

Центральна Рада вважала себе тимчасовим представницьким органом управління в Україні і після проголошення останнього універсалу підготувала

проект *«Конституції Української Народної Республіки»* (інша її назва – *«Статут про державний устрій, права і вільності УНР»*). Проект був схвалений в останній день існування ЦР безпосередньо перед гетьманським переворотом 29 квітня 1918 р. Отже, Конституція мала чинність упродовж усього кількох годин, як і діяльність на посаді президента УНР М. Грушевського. Конституція складалася з 8 розділів: 1) Загальні постанови; 2) Права громадян України; 3) Органи влади Української Народної Республіки; 4) Всенародні Збори Української Народної Республіки; 5) Про Раду Народних Міністрів УНР; 6) Суд Української Народної Республіки; 7) Національні Союзи; 8) Про тимчасове припинення громадянських свобод. Конституція мала дійсно демократичні засади, оскільки проголошувала суверенне право народу в республіці, усі громадяни зрівнювалися у правах. Згідно з основним законом заборонялося вживання титулів у державних документах. Віковий ценз для участі в політичному житті встановлювався з 20 років. Верховним законодавчим органом влади проголошувалися Всенародні Збори, вищою виконавчою владою – Рада Народних Міністрів, вищим судовим органом – Генеральний Суд. Всенародні Збори на основі загального, рівного, безпосереднього й пропорційного голосування мали обиратися терміном на три роки. Обов'язки щодо представництва республіки повинен був виконувати Голова Всенародних Зборів. Конституція досить чітко визначала процедуру розробки, проходження та схвалення законів Всенародними Зборами, сфери компетенції РНМ та Генерального Суду, детально розписувала права й функції національних союзів та їх представницьких органів національних рад.

Ще одним законодавчим документом, прийнятим Малою Радою того ж 29 квітня 1918 р., був акт «Про новий територіально-адміністративний поділ України», згідно з яким вона повинна бути поділена на 30 адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історико-етнографічних особливостей регіонів. Виокремлювалися «Київ з околицями, Деревлянська земля, Волинь, Погориння, Болехівська земля, Пороссся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запорожжя, Нове Запорожжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків з повітом». З переліку видно, що в ньому певною мірою змішано окремі регіони, відсутній точний принцип адміністративного поділу, виокремлено деякі регіони, які ніколи не мали саме такої автохтонної назви або вже давно втратили її (тобто вона на той час вже не відповідала історичним реаліям). Однак все ж запропонована адміністративно-територіальна реформа була значним кроком уперед, особливо у порівнянні з відповідним поділом українських земель часів їх існування у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Центральна Рада видавала й інші акти, які, щоправда, стосувалися менш масштабних аспектів державного будівництва і які, зокрема, заслуговують на окреме наукове дослідження, розгорнуту оцінка їх як юридичних актів із з'ясуванням їх впливу на розвиток української системи законодавства у подальшому. Нині говорити з певністю про завершення всеохоплюючого вивчення законотворчості Центральної Ради і першої Української Народної Республіки протягом грудня 1917 – квітня 1918 рр. ще зарано.

2. Законодавчі акти доби гетьманату П. Скоропадського як джерела

Загальновідомо, що в результаті державного перевороту в ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшли політичні сили, очолювані Павлом Скоропадським. Останній, за погодженням з німецькою окупаційною владою, був проголошений гетьманом України. Вже 29 квітня було датовано *«Грамоту до всього українського народу»* за підписом гетьмана всієї України П. Скоропадського та отамана Ради Міністрів М. Устимовича. У «Грамоті» населення України називалося козаками, а між останнім словом і терміном «громадяни» фактично ставився знак рівності. Грамота констатувала анархію, безлад і розруху в Україні, примару голоду й безробіття, нездатність попереднього українського уряду їх подолати. Саме з цим був пов'язаний прихід до влади більш рішучих політичних сил, якими себе вважали прихильники гетьманату. Гетьман, «як вірний син України», повідомляв народу, що за таких умов він вирішив взяти на себе всю повноту державної влади «тимчасово», розпустити Центральну й Малу Ради, звільнити з посад її міністрів і натомість призначити новий Кабінет Міністрів. Згідно з «Грамотою», права приватної власності оголошувалися непорушними, однак передбачалося частину земель від найбільших землевласників передати малоземельним селянам. У документі також йшлося про прийняття необхідних заходів для покращення становища і умов праці робітників, особливо залізничників, про оголошення повної свободи торгівлі й приватного підприємництва. 16 травня 1918 р. грамота була опублікована в «Державному віснику».

Майже одночасно було оприлюднено *«Закони про тимчасовий державний устрій України»*, які повинні були діяти тимчасово до виборів і скликання Сейму як вищого законодавчого органу Української держави. Автором проекту був член української громади, досить відомий правознавець О. О. Палтов. Згідно з його проектом, в Україні передбачалося встановлення конституційної монархії на чолі з королем. Однак П. Скоропадський не підтримав цього пункту і вніс до проекту «Законів» кілька суттєвих змін. Після цього «Закони», як і «Грамота», були надруковані в першому номері «Державного вісника» 16 травня 1918 р.

«Закони» мали декілька розділів: про гетьманську владу; про віру, права та обов'язки українських козаків і громадян; про законодавство і закони; про Раду Міністрів і обов'язки міністрів; про фінансову раду; про Генеральний суд. Документ наділяв гетьмана фактично необмеженою владою. Йому належала «влада управління», затвердження законів, призначення отамана Ради Міністрів; право стосунків з іноземними державами тощо. Гетьман повинен був керувати армією і флотом, ним призначалися генеральний суддя та всі судді взагалі. Документ у цілому складався з 44 окремих статей, укладених як збірка законів.

Згідно з першою статтею (або першим законом), гетьман тимчасово (до скликання Сейму) отримував необмежені права та зосереджував у своїх руках виконавчу, законодавчу й судову владу; мав ухвалювати закони, призначати Отамана (голову) Ради Міністрів, затверджувати склад Ради Міністрів, призначати урядників, керувати міжнародними зносинами, виконувати функції «Верховного Воєводи Української армії та флоту, у разі такої необхідності оголошувати введення надзвичайного стану, а також амністії».

Згідно з другим законом «Про віру», державною релігією визначалося православ'я, а представники інших релігійних конфесій отримували право вільно відправляти богослужіння й дотримуватися своїх обрядів. Третій закон «Права і обов'язки українських козаків та громадян» визначав головним обов'язком захист рідного краю. Усі громадяни, незалежно від статі, стану й національності, повинні були сплачувати державні податки й мито, відбувати передбачені законами повинності. Власність оголошувалася недоторканною, а примусове відчуження нерухомого майна в разі державної потреби дозволялося лише за умови грошового відшкодування. Також проголошувалося право кожного громадянина вільно обирати місце проживання і роботи, купувати й продавати майно, без перешкод і заборон виїздити за кордон. У законі перелічувалися й загальнодемократичні права та свободи: слова, зборів, спілок, громад.

Четвертим законом встановлювався чіткий порядок прийняття та введення в дію законодавчих актів, проекти яких повинні були розроблятися міністерствами, обговорюватися в Раді Міністрів, а потім подаватися на затвердження гетьманові. Згідно з п'ятим законом «Про Раду Міністрів та міністрів», на цей орган покладалися обов'язки визначати головні напрями зовнішньої і внутрішньої політики України. Отаман-Міністр і міністри були підзвітними Гетьману як щодо загального ходу управлінської діяльності, так і щодо свого власного напряму роботи. Закон «Про Фінансову Раду» проголошував її найвищою установою державного кредитування та фінансової політики. До неї мали входити на правах членів Отаман-Міністр, міністр фінансів та державний контролер. Згідно з останнім, сьомим законом «Про Генеральний Суд»,

цей орган визначався охоронцем закону в судових та адміністративних справах. Він мав оголошувати всі накази уряду та стежити за їх публікацією. Генеральний суддя призначався Гетьманом.

Таким чином, згідно із переліченими «Законами», П. Скоропадський отримав справжні диктаторські повноваження, однак у дійсності вони суттєво втрачали силу через присутність німецьких окупаційних військ на території України. Водночас «Закони про тимчасовий державний устрій України», разом з іншими законодавчими та адміністративними актами доби Гетьманату, є важливими джерелами з історії українського державотворення початку XX ст.

Роль гетьмана в Українській державі була підсилена «Тимчасовим законом про верховне управління державою на випадок смерти, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного пана гетьмана всієї України». Вводилося офіційне титулування «Ясновельможний Пан Гетьман», а на випадок перелічених у назві закону обставин управління державою мало перейти (до одужання гетьмана або обрання іншого) до Колегії Верховних Правителів з трьох осіб, яких заздалегідь по одному мали обрати гетьман, Державний сенат та Рада Міністрів, причому Голову Колегії з них призначав гетьман. Документ підписали голова Ради Міністрів Федір Лизогуб та державний секретар Сергій Завадський. Фактично «Тимчасовий закон» визначав монархічну форму правління в Україні, на противагу республіканському устрою, закладеному Центральною Радою у 1917 р.

Гетьманський уряд намагався розробити й аграрне законодавство, щоб вирішити одне з найболючіших питань суспільного життя України того часу. У липні 1918 р. було опубліковано *«Проект загальних реформ земельної реформи»*, згідно з яким передбачалося розширення кількості землевласників за рахунок наділення селян державними, удільними, а також викупленими у крупних приватних власників землями. Причому землею за викуп наділялися «справжні хлібороби, які мали власні господарства» з робочою худобою та інвентарем. Лісові ж угіддя, земельні наділи площею 140 – 200 десятин (а в окремих випадках і значно більші) залишалися за власниками і розподілу між селянами не підлягали. Характерно, що така досить консервативна аграрна реформа викликали різкий протест більшості селянства. Негативно до неї поставилися й засліплені класовим егоїзмом крупні землевласники. Тому гетьманський уряд нічого реального щодо втілення проекту реформи в життя зробити не встиг.

У пошуках соціальної опори гетьман П. Скоропадський, згідно зі спеціальним універсалом від 16 жовтня 1918 р., намагався відновити козацтво як окремий соціальний стан і резерв національної армії. Козацтво було відновлено в Чернігівській і Полтавській губерніях, а також на Слобожанщині. У козацький стан могли записуватися не лише прямі нащадки козаків, але й селяни,

які брали на себе зобов'язання щодо захисту прикордонних губерній України. Козаки кожної губернії мали складати кіш на чолі з кошовим отаманом, який повинен був підкорятися безпосередньо гетьману. У кожному коші повинно було бути декілька полків, однак, як і більшість інших намірів гетьмана, ця реформа не була доведена до кінця, а полки так і не були сформовані.

Досить вдалі кроки гетьманський уряд здійснив щодо формування самостійної банківської мережі держави, становлення української грошової системи, відновлення функціонування залізничного транспорту, реформування системи освіти й створення нових наукових установ та навчальних закладів. Наприклад, згідно з відповідними законодавчими розпорядженнями гетьманського уряду, було створено Всеукраїнську академію наук та відкрито університет у м. Катеринославі (нині Дніпропетровський національний університет). Однак гетьман П. Скоропадський не зумів об'єднати зусиль українців на здійснення найважливіших державотворчих завдань і, не маючи належної підтримки, врешті склав із себе повноваження, так і не довівши розпочатої справи до завершення.

3. Найважливіші законодавчі джерела доби Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки

Створення Західноукраїнської Народної Республіки було проголошено у Львові 18 жовтня 1918 р., за існування режиму гетьмана П. Скоропадського у Наддніпрянській Україні. Цього дня там розпочала свою діяльність Українська Національна Рада, до якої увійшли українські депутати до австрійського парламенту та представники від керівництва головних національних партій регіону. На засіданні УНР було прийнято Статут, який чітко окреслив її повноваження. Уже наступного дня Українська Національна Рада прийняла «Прокламацію», згідно з якою українська етнографічна область в Австро-Угорщині оголошувалася її Українською державою. У «Прокламації» містився заклик до національних меншин негайно обрати своїх представників до Української Національної Ради. Згідно з цим документом, населенню західноукраїнських земель надавалися демократичні права, а сама Українська держава відмовлялася від послуг міністерства закордонних справ Австро-Угорщини щодо представництва її на міжнародній арені.

1 листопада 1918 р. Військово-революційний комітет, створений з ініціативи Української Національної Ради, проголосив свою владу у Львові, а згодом у всьому регіоні. Цього ж дня Рада опублікувала ще одну відозву – «Український народе!», у якій сповіщала українців про створення власного державного утворення, гарантувала громадянські та національні права, свободу віросповідання тощо.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла *«Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії»*, згідно з яким Українська держава отримала назву Західноукраїнської Народної Республіки, чітко окреслювалися її кордони, а як окремі адміністративні одиниці визначалися комітати. У законі зазначалося, що Рада планує скликати загальні Установчі Збори, а до того часу всі державні функції має виконувати Державний секретаріат, обраний із числа її членів. Гербом ЗУНР згаданим законом затверджувався золотий лев на голубому полі, повернений у правий бік.

4 січня 1919 р. Українська Національна Рада, згідно з відповідним державно-правовим актом, створила Виділ з 10 членів на чолі з Президентом. В акті також окреслювалися основні повноваження УНР та її Виділу, строго регламентувався й визначався порядок вироблення та проголошення загальнодержавних актів.

Майже одночасно в Наддніпрянській Україні, у зв'язку з поразкою Німеччини у Першій світовій війні, виведенням її військ з території України і втратою гетьманським режимом підтримки з її боку, 14 листопада 1918 р. національно свідомими громадськими й політичними силами було створено Директорію, як координуючий орган для забезпечення національних і державних інтересів України. До її складу увійшли 5 чоловік: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець (з 10 лютого 1919 р. очолював Директорію вже С. Петлюра). Директорією було розпочато повстання проти гетьмана, після чого останній 2 грудня 1918 р. зрікся влади, а 14 грудня гетьманський уряд передав усі повноваження Директорії. З цього часу Директорія вважала себе революційним органом з диктаторськими повноваженнями, який мав уособлювати в Україні вищу законодавчу, виконавчу й судову владу. Остаточно її функції закріпив Трудовий Конгрес народів України 23 січня 1919 р.

Ще 26 грудня 1918 р. Директорія утворила свій виконавчий орган – Раду Народних Міністрів, яку очолив В. Чехівський.

Першим законодавчим документом, у якому визначалася програма діяльності Директорії, була *«Декларація Української Директорії, що зробила Директорія»* (26. 12. 1918 р.). Документ констатував ліквідацію в Україні поміщицько-монархічного панування, відновлення демократичного самоврядування. У «Декларації» містилася обіцянка щодо розробки й прийняття законів, які б могли справедливо вирішити земельне питання. Згідно з «Декларацією», Директорія перебирала на себе всю повноту влади в Наддніпрянській Україні і скасовувала всі закони, прийняті гетьманським урядом. У документі проголошувалося, що справжня влада в Україні повинна належати робітникам і селянам, а інші соціальні верстви (у першу чергу, поміщики й буржуазія)

взагалі не допускаються до участі в управлінні державою. Тут також містився заклик до робітників, селян і службовців щодо проведення загальних виборів їх представників до конгресу Трудового народу України, який повинен був згодом перебрати на себе вирішення всіх важливих політичних, соціальних та економічних питань у державі. Йшлося також про необхідність негайного встановлення робітничого контролю над виробництвом на «переходовому моменті, коли нищиться старий капіталістичний світ», про заходи щодо боротьби зі спекуляцією, про проведення ряду соціальних реформ. Земля передавалася дрібним селянським господарствам, повинні бути складені описи контрибуцій, взятих поміщиками із селян, з метою повернення їм відібраного майна та грошей. Оголошувалося про початок слідства з приводу зловживань з боку гетьманської влади. Відновлювався 8-годинний робочий день, робітникам надавалися права на створення спілок, проведення страйків, відновлення діяльності фабзавкомів тощо. У стосунках з іноземними державами у Декларації проголошувалася політика «цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав», у галузі внутрішньої політики висувалася мета досягнення злагоди між різними національними політичними силами.

Директорією УНР разом з урядом ЗУНР у січні 1919 р. було вироблено й оприлюднено ще один надзвичайно важливий документ державотворчого характеру. Це так званий *Акт злуки*, прийнятий 22 січня 1919 р., згідно з яким проголошувалося об'єднання всіх українських земель в єдину державу. Йому передували досить тривалі переговори лідерів ЗУНР з Директорією УНР про фінансову й військову допомогу у боротьбі проти наступу на Галичину польських військ під командуванням генерала Ю. Пілсудського. Внаслідок цього спочатку у Фастові 1 грудня 1918 р. було підписано «передвступний договір про злуку» ЗУНР і УНР в єдину соборну державу. Потім 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада ЗУНР у м. Станіславі затвердила підписаний договір і доручила Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори про його ратифікацію. Урешті-решт 22 січня Директорія ухвалила свій акт про злуку, у якому обнародувала прийняте 3 січня рішення ЗУНР, де зазначалося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є одна незалежна Українська Народна Республіка». Текст Акта злуки був складений міністром народної освіти УНР доби Директорії Іваном Огієнком. Останній у своїх спогадах називав його V Універсалом, підкреслюючи цим виняткове значення документа.

Наступного дня, 23 січня 1919 р., у Київському оперному театрі зібралися Установчі збори об'єднаної республіки, які затвердили Акт про злуку і визнали Директорію верховною владою в УНР. Західноукраїнська Народна Республіка після цього вважалася Західною областю УНР. Документ був схвалений також у спеціальному «Універсалі Трудового Конгресу України», прийнятому 28 січня 1919 р. На цьому форумі було створено шість комісій (з питань оборони, земельну, освітню, бюджетну, закордонних справ, харчових справ). Згідно з рішеннями конгресу, виконавча влада в Україні передавалася Раді Народних Міністрів, яка повинна була бути підзвітною Трудовому Конгресу, а в період між його скликаннями – Директорії. Також було підтверджено всі основні прагнення українського народу (передання землі селянам, ліквідація безробіття, встановлення 8-годинного робочого дня тощо). Головною небезпекою для України Конгрес визнав «Московське більшовицьке військо».

У подальшому загальні політичні умови в Україні не дозволили скликати наступні Трудові Конгреси. Реалізувати положення, проголошені в Декларації, Акті про злуку, документах, прийнятих Конгресом, Директорії не вдалося. У зв'язку з масованим наступом більшовицьких військ вже 5 лютого 1919 р. вона залишила Київ, потім ще декілька разів перебиралася в інші міста. Пізніше, 12 листопада 1919 р., згідно з прийнятим *«Законом про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР»*, фактично запроваджувалося одноосібне керівництво С. Петлюри всіма органами Української Народної Республіки. Однак цим не було остаточно припинено державотворчу діяльність в Україні. Згаданий закон був виданий від імені Ради Народних Міністрів. До моменту ухвалення Конституції УНР, яку передбачалося виробити, встановлювалися три гілки влади в Україні: Директорія, Державна Народна Рада і Рада Народних Міністрів. Вищим державним органом вважалася Директорія, яка повинна була затверджувати ухвалені Державною Народною Радою закони, самі ж законопроекти мали розроблятися Радою Народних Міністрів і вноситися на розгляд Президії ДНР. Після підписання Головою Директорії закони повинні були публікуватися у спеціальному «Віснику державних законів». Проте на момент прийняття цього закону Державної Народної Ради ще не існувало, тому положення про її функції було абстрактним. В одному з параграфів зазначалося, що обов'язки ДНР тимчасово має виконувати Рада Народних Міністрів.

Того ж дня С. Петлюра підписав *«Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки»*, у якому були розділи про її склад, особисті права та обов'язки членів, порядок скликання сесій та обрання Президії, компетенцію, порядок ведення справ, внутрішній устрій тощо. Додатком до закону визначалася квота та представництво у ДНР різних політичних партій та громадських організацій. Зрозуміло, що цей документ мав вже суто

декларативний характер, а сам згаданий орган так і не був створений, оскільки Директорія на той час втратила майже всі території України, а разом з ними значною мірою і свій вплив на народні маси. Декларативність ще більшої міри характерна і для державотворчих документів, створених пізніше членами Директорії або взагалі українськими політичними діячами. Серед них, наприклад, вироблена комісією у складі М. Білінського, О. Ейхельмана, І. Липи, П. Пилипчука, В. Завадського, Ф. Хижняка, А. Ковальського, С. Мішка *Конституція (Основний державний закон УНР)*, згідно з якою передбачалося введення федеративного устрою в Україні.

Однак безсумнівним є те, що законодавчі акти українських державних утворень 1917 – 1920 рр. мали демократичний характер, оскільки були спрямовані на створення й зміцнення української державності, ґрунтувалися на ідеях рівності, соціальної справедливості, віротерпимості й визнання національних прав усіх народів, що мешкали на території України. Саме цим і визначається їх досить значна джерелознавча цінність. Але одночасно слід констатувати, що такі джерела ще потребують окремого, більш глибокого комплексного вивчення.

4. Мемуаристика доби Української національно-визвольної революції

У структурі джерельної бази доби Української національно-визвольної революції (1917 – 1920 рр.) особливе місце належить мемуарним творам, написаним безпосередніми учасниками тих подій – найбільш відомими державними та військовими діячами, письменниками, іншими представниками української інтелігенції. Мемуаристика істотно доповнює відомості, які відбилися у документальних джерелах, дозволяє конкретизувати й певною мірою розширити наші уявлення про відповідні події, факти та явища тієї епохи. Мемуарні твори являють собою досить різноманітну палітру іноді протилежних поглядів на ті ж події, подають різні оцінки поточного моменту, у них можна знайти перші спроби узагальнення відомостей про ключові складові національно-визвольного процесу.

Для систематизації мемуаристики розглядуваного періоду можна застосовувати різні критерії. Наприклад, можна систематизувати комплекси мемуарних творів за соціальним, становим і професійним походженням їх авторів. Можна згрупувати мемуари за хронологічно-тематичним принципом і виокремити комплекси таких джерел, які стосуються часів діяльності Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, доби Директорії або охоплюють окремі аспекти державного будівництва, створення й розбудови української армії, організації й діяльності освітніх установ і закладів, підсумовують внесок окремих діячів у вирішення найбільш нагальних потреб державного будівництва

тощо. Нарешті за видовими ознаками мемуаристика окресленого періоду включає щоденники, спогади, автобіографії, белетристику, своєрідні праці комбінованого жанру, які поєднують у собі окремі риси публіцистичних творів і мемуарів.

З політичних мемуарних творів розглядуваного часу особливо важливе значення мають спогади В. Винниченка під назвою «Відродження нації», які перевидавалися на початку 1990-х рр., а також його ж «Щоденник» (досі публікувався лише в уривках). Цінним мемуарним твором є спомини гетьмана П. Скоропадського. Фрагменти з них публікувалися у «Хліборобській Україні» в 30-х рр., а вже за доби незалежної України праця побачила світ повним окремим виданням. Значними мемуарними джерелами з історії Української революції початку XX ст. є твір Є. Коновальця та І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції», В. Андріївського «З минулого», щоденник Д. Донцова «Рік 1918, Київ», спогади М. Шаповала, О. Доценка, А. Марголіна та багатьох інших. Особливо багато збереглося мемуарних творів військових діячів, які публікувалися і окремими виданнями, і у збірниках, і в періодиці (особливо у таких виданнях, як «Червона Калина», «За державність» тощо). Серед них можна згадати мемуарні твори генералів В. Петрова і В. Зелінського, а також С. Шухевича, А. Крезуба, Ю. Тютюнника (Г. Юртика), В. Кедровського, О. Кобця, О. Левицького, Н. Махна та багатьох інших.

Як зазначалося вище, серед мемуаристики розглядуваного періоду можна виокремити цілі тематичні комплекси. Так, значна частина мемуарів стосується практики державного будівництва та суспільно-політичного життя періоду Центральної Ради. Скажімо, дещо по-різному в мемуарних творах відображено історію створення Центральної Ради та впливу на її діяльність різних політичних течій, організацій, партій. Наприклад, там розглядається й дискутується питання про те, за чиєю ініціативою була створена Центральна Рада («самостійників» чи «автономістів»). Важливе значення для остаточного вирішення цього та іншого дискусійних питань мають мемуарні твори В. Винниченка «Відродження нації», Б. Мартоса «Перші кроки Центральної Ради», М. Грушевського «Спомини», С. Русової «Мої спомини», П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції», Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле» тощо.

Роботу Українського національного конгресу (6 – 8 квітня 1917 р.) досить широко і всебічно висвітлено у згаданих вище працях В. Винниченка та П. Христюка, а також у мемуарах «Очима звичайного сучасника» Н. Короля та «З моїх споминів» М. Галагана.

У спогадах секретаря Центральної Ради С. Єремєєва «За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів)» подано інформацію щодо політичної активності української молоді на той час, причому автор дійшов висновку, що

саме в загальній її аполітичності крилася «головна загроза українському рухові».

Слід особливо підкреслити, що думки й погляди авторів різних мемуарів щодо оцінки одних і тих же суспільних процесів, подій і явищ часто докорінно відрізняються або є діаметрально протилежні. Наприклад, важливими джерелами для вивчення стосунків Центральної Ради та російського Тимчасового уряду є спогади В. Винниченка, М. Грушевського, М. Ковалевського. Так, член Центральної Ради М. Ковалевський у своєму творі «При джерелах боротьби» намагався пояснити, чому лідери визвольного руху в Україні оголосили своїм найближчим завданням домагатися автономії, а не державної незалежності. Він вважав, що українські робітники, і особливо селяни, були малоосвіченими, знаходилися на низькому політичному рівні, тому завданням Центральної Ради на той час була організація народних мас, мобілізація їх на боротьбу під тими лозунгами, які відповідали рівню їх свідомості, а саме ідея автономії, а не самостійності на тому етапі була більш сприйнятною в масах.

Мемуари дають змогу з'ясувати, як населення України зустрічало появу універсалів Центральної Ради, яким було ставлення суспільства до її діяльності, як сприймалися конкретні кроки, здійснювані нею, в Росії. За мемуарами також можна відстежити деталі переговорів між делегацією Тимчасового уряду й Генеральним Секретаріатом.

Група мемуарних творів містить відомості про боротьбу військ ЦР з більшовиками, зокрема про бій під Крутами. Більшість їх була опублікована в періодичних виданнях, які виходили у Львові та Варшаві в 30-х рр. («За державність» та «Літопис Червоної Калини»). Це також твори А. Гончаренка, Б. Маркевича, А. Фіголя, М. Михайлика та ін. Мемуари очевидців переконливо демонструють, якими були наслідки перших днів більшовицької влади для жителів України. У працях військових діячів можна знайти окремі подробиці бойових дій армії УНР проти більшовицьких військ. Фактичний матеріал, що міститься в них, дозволяє відстежити поступове звільнення України від червоних (наприклад, у творі Ю. Тютюнника «Звенигородський кіш Вільного козацтва», опублікованому в «Літературно-науковому віснику»).

Мемуари учасників революційних подій досить повно віддзеркалюють процес утворення збройних сил УНР, гетьманату П. Скоропадського, армій Директорії та ЗУНР, поступової українізації російської армії, формування загонів вільного козацтва, синьої та сірої дивізій, створення січового стрілецтва, нарешті регулярної армії та частин Чорноморського флоту. Серед таких праць особливо вирізняються «Спомини» П. Скоропадського, «Перші українські військові частини» В. Середи, «Спомини з часів української революції» В. Петріва, «З історії формування Другого Січового Запорозького корпусу» Б. Сулківського, «Український рух в 9 російській армії» В. Савченка тощо.

Автори повідомляють про командний склад української армії, наводять окремі дані про чисельність українських військових частин та з'єднань, місця їх дислокації, про забезпеченість зброєю, амуніцією та продовольством, висвітлюють роль окремих осіб в історії формування та діяльності військових частин. Автори мемуарів також намагалися відтворити, так би мовити, моральну сторону цього процесу, передати настрої, що склалися у військових частинах, ставлення рядових воїнів до подальшої розбудови національної армії та до будівництва незалежної Української держави в цілому.

Отже, мемуари безпосередніх учасників революції є важливе джерело для дослідження проблем державного будівництва та суспільно-політичного життя в період діяльності Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії. Використання спогадів та щоденників у наукових дослідженнях, присвячених вивченню історії Української революції 1917 – 1920 рр., сприяє більш повному й всебічному висвітленню основних етапів державного будівництва в Україні, глибшому відтворенню окремих подій, пов'язаних з активізацією політичного життя народних мас. Досить змістовний фактичний матеріал про яскраві епізоди Української революції, що міститься в мемуарних творах, поки що використовується недостатньо. Зіставлення свідчень мемуаристів з документальними джерелами сприятиме об'єктивному розкриттю й висвітленню найважливіших подій розглядуваного періоду.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 7

Джерела

Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упоряд. В. С. Журавський.– К.: Наук.-інформ. підприємство «Пошук», 1992.– 96 с.

Великий Жовтень на Київщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.– К.: Держполітвидав, 1957.– 354 с.

Винниченко В. Відродження нації: У 2 ч.– К.: Політвидав України, 1990.– Ч. 1.– 348 с.; Ч. 2.– 328 с.

Грушевський М. С. На порозі Нової України. Гадки і мрії.– К.: Наук. думка, 1991.– 128 с.

Грушевський М. С. Спомини // Київ.– 1989.– № 8.– С. 103 – 154.

Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.–К.: Знання, 1991.– 240 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918) // УЗЖ.– 1993. – № 1.– С. 131 – 139; № 2 – 3.– С. 104 – 114; № 4 – 6. – С. 80 – 93.

Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – 1920 гг.): Сб. док. и материалов.– К.: Госполитиздат, 1962.– 537 с.

Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України.– К.: Філософ. і соціол. думка, 1992.– 121 с.

Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) / Публік. підгот. Л. Коломієць // Київ.– 1993. – № 3.– С. 3 – 8.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів / Голова редкол. І. Ф. Курас.– К.: Наук. думка, 1994.– 456 с.

Петрів В. Неторованим шляхом: Спомини з історії української революції 1917 – 1921 рр. // Вітчизна. – 1993.– № 3 – 4.– С. 119 – 133; № 5 – 6.– С. 123 – 135.

Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; Под ред. Н. Н. Попова.– К.: Политиздат Украины, 1990.– 435 с.

Скоропадський П. Спомини / [Передм. Г. В. Папакіна].– К.: Україна, 1992.– 112 с.

Україна в XX столітті: Зб. док. і матеріалів (1900 – 2000): Навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв та ін.– К.: Вища шк., 2000.– 351 с.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3-х т. // Сучасність.–1983.– Т. 1.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; Гол. ред. П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1996 – 1997. – Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.).– 587 с.; Т. 2 (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.).– 442 с.

Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Передм. В. О. Шевчука.– Житомир: КВО «Газета «Житомирський вісник», 1992.– 124 с.: іл.

Література

Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду // Розбудова держави.– 1993.– Ч.1 (8).– С. 8 – 19.

Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование.– К.: РВЦ «Проза», 1993.– 592 с.

Галенко О., Яневський Д. Перший уряд демократичної України // Історичні зошити.– К., 1992.– № 6.– С. 27 – 52.

Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917 – 1918 рр. Утворення та боротьба за державу. – Л.: Світ, 1997.– 117 с.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї.– К.: Либідь, 1993.– 48 с.

Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посіб.– К.: Атіка, 2001.– 320 с.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР.– Л.: Світ, 1995.– 209 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– 352 с.

Малик А. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.).–Л.: [Б. в.], 1999.–79 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття.– К.: Укр. письменник, 1993. – 412 с.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 – 1919 рр. Історико-генетичний аналіз.– К.: Фенікс, 1995.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999.– 320 с.

Рудий Г. Я. Преса Української Держави. 1918: Питання освіти, науки, культури.– К.: [Б. в.], 1996.– 72 с.

Українська революція. 1917 – початок 1918 рр.: Зб. наук. ст. / Ред. кол. Ф. Г. Турченко та ін. – Запоріжжя: Просвіта, 1998.– 264 с.

Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) // Історичні зошити.– К., 1992.–№ 4.– С.30 – 34.

Шульгин О. Початки діяльности Міністерства Закордонних Справ України // Розбудова держави.– 1993.– № 1.– С. 22 – 24.

Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити.– К., 1992.– № 7.– С. 81 – 92.
Яковлів А. Основи Конституції УНР // Розбудова держави.– 1993. – № 5.– С. 21 – 26.
Яневський Д. Б. Маловідомі конституційні акти України 1917 – 1920 рр.// Історичні зошити.– К., 1991.– Вип. 2.– 68 с.
Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.).– К.: Наук. думка, 1990.

РОЗДІЛ 8
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

ЛЕКЦІЯ 22
ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

1. Основні різновиди законодавчих актів як джерел з історії радянського періоду. Конституції СРСР та УРСР

Законодавчі акти є головне джерело, що віддзеркалює багатогранну діяльність державних органів будь-якого історичного періоду. Вивчаючи законодавство різних етапів радянської доби, слід звертати увагу на постійні зміни у структурі вищих законодавчих органів, якими спочатку були Всеросійські з'їзди Рад, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, Рада Народних Комісарів, з'їзди Рад та ЦВК республік, їх уряди. З 1924 р., тобто після прийняття першої союзної конституції, структура цих органів змінилася. Тепер відповідні функції виконували з'їзди Рад СРСР, ЦВК і Президія ЦВК СРСР, РНК СРСР, відповідні органи союзних республік. Згідно ж з радянськими конституціями 1936 та 1977 рр., головним законодавчим органом було визнано Верховну Раду СРСР та аналогічні органи в республіках. Кожний з періодів розвитку радянського законодавства має свої особливості щодо складу й специфіки законодавчих актів. Якщо для періоду до середини 30-х рр. XX ст. була характерною варіативність назв законодавчих актів, то починаючи з 1936 р. у сфері законодавства чітко відстежується уніфікація насамперед у термінології, і головним стає закон.

Основними різновидами законодавчих актів радянського періоду можна назвати: 1) *декрети*; 2) *конституції*; 3) *положення*; 4) *резолюції*; 5) *закони*; 6) *постанови*; 7) *укази*; 8) у сфері міжнародних відносин – *договори, конвенції, протоколи, угоди* тощо. Зазначимо, що на початковому етапі розвитку радянського законодавства більшість варіацій актів не мали чіткого розмежування ні щодо їх форми, ні щодо призначення та змісту. Тому, скажімо, декретами називалися і звичайні рішення місцевого рівня, які стосувалися незначних питань, і найважливіші загальнодержавні акти. Однак у процесі історичного

розвитку відбувалася поступова уніфікація законодавчих актів, чітко сформувалися їх різновиди за сутністю та призначенням.

Першими законодавчими актами більшовицької влади були декрети (дослівно від латинського *dekretus – указ, постанова*). Вони видавалися від імені як законодавчих органів влади (з'їзди Рад та ВЦВК, відповідні республіканські органи), так і виконавчого органу більшовицької влади – Ради Народних Комісарів. Декрети регулювали і проблеми загальнодержавного значення, і окремі питання, що стосувалися організації державних органів влади у центрі та на місцях, призначення керівників різних рангів, ліквідації старих органів влади, звільнення з посад чиновників колишнього режиму, врегулювання нагальних ситуацій у військовій, управлінській, економічній, соціальній, торговельній, міжнаціональній сферах. Окремими декретами проголошувалася націоналізація фабрик, заводів та інших підприємств, визначалася офіційна політика щодо Установчих зборів або інших органів, створених до жовтневого перевороту, передбачалися заходи щодо поліпшення матеріального становища робітників і селян, визначалися кошти для асигнування різних державних потреб, визначалися функції армії та інших силових структур, організовувалася боротьба з так званими контрреволюційними елементами тощо. Згідно з диктаторським характером радянської влади, декрети переважно передбачали насильницьке впровадження своїх рішень. Головним «мечем диктатури пролетаріату» стала створена 7 (20) грудня 1917 р. Всеросійська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією та саботажем (ВНК). Однак багато декретів більшовиків мали суто агітаційний популістський зміст і були орієнтовані на завоювання симпатій народу. Такими є, зокрема, декрети про мир, землю та утворення РНК, прийняті II Всеросійським з'їздом Рад, декрети про 8-годинний робочий день, запровадження робітничого контролю над виробництвом та ін. Законодавчу силу мали також різноманітні *положення, постанови, накази, інструкції* РНК, ВЦВК і навіть народних комісарів.

Ще одним важливим різновидом законодавчих актів перших років радянської влади були декларації. Серед них прийнята Раднаркомом 2 (15) листопада 1917 р. *«Декларація прав народів Росії»*, яка визначала національну політику більшовиків; *«Декларація прав трудящого і експлуатованого народу»*, теж прийнята РНК і згодом (18 (31) січня 1918 р.) затверджена III Всеросійським з'їздом Рад; декларація, яка проголошувала утворення СРСР та ряд інших.

Звичайно, найважливішими у структурі законодавчих актів, як джерел з історії радянської доби, є *конституції*. Як законодавчі акти вони формулювали основні засади суспільного і державного устрою, характеризували соціальну, економічну й політичну основи радянського суспільства і держави. Протягом 1917–1991 рр. було прийнято в Радянському Союзі три загальносоюзні конституції (1924 р., 5 грудня 1936 р., 7 жовтня 1977 р.), яким передувала

конституція РСФСР 10 липня 1918 р., що заклала і вперше окреслила підвалини устрою радянської системи, розповсюджувала свою чинність на ті частини України, де панував більшовицький режим протягом 1918 – 1920 рр., а потім визнавалася основним конституційним актом до 1924 р. в Радянській Україні.

Більшовицька конституція 10 липня 1918 р. була прийнята й ухвалена V Всеросійським з'їздом Рад. Вона проголошувалася обов'язковою для всіх регіонів, де була встановлена радянська влада. Її зміст дає всі підстави стверджувати, що ця Конституція була недемократичною, оскільки, наприклад, згідно з нею, представництво делегатів від міст (робітничих Рад) на з'їзди передбачалося в п'ять разів більшим, ніж від сільського населення, яке вважалося ворожим або не досить лояльним для режиму елементом. А представники так званих експлуататорських класів (чиновництва, духовенства, переважної більшості інтелігенції) взагалі позбавлялися виборчих прав. 14 березня 1919 р. була остаточно затверджена вироблена Всеукраїнським з'їздом Рад та Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом перша українська радянська Конституція, яка проголосила УСРР організацією диктатури пролетаріату та найбідніших верств селянства, а головним завданням – здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму. Інші положення конституції були практично скопійовані з відповідного російського зразка.

Після утворення СРСР у 1922 р. для України обов'язковий характер мали союзні конституції 1924, 1936 та 1977 рр. Але їх положення розвивалися у відповідних конституціях УРСР 1929, 1937 та 1978 рр. В їх преамбулах (вступних частинах) вказувалося на неухильний процес демократизації суспільства від «держави диктатури пролетаріату» до «всенародної диктатури». Це, в першу чергу, знайшло своє відображення у зміні назв органів влади. Згідно з конституцією РРФСР 1918 р., союзною конституцією 1924 р. та республіканськими конституціями 1919 і 1929 рр., таким органом визначалися Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, за відповідними конституціями 1936 і 1937 рр. – Ради депутатів трудящих, а за конституціями 1977 і 1978 рр. – Ради народних депутатів. До 1936 р. виконавчі органи рад формувалися всесоюзними та всеукраїнськими з'їздами рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. В Україні центральний виконавчий орган, згідно з конституцією, мав назву Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. З 1936 р. в СРСР та Україні у радянській системі вищу владу стали репрезентувати не з'їзди Рад, а Верховні Ради. Вони обиралися на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування терміном на чотири роки, збиралися на дво- та триденні сесії двічі на рік і переважно одностайним голосуванням затверджували підготовлені партійними та державними

виконавчими органами закони, укази, бюджети, після чого депутати роз'їжджалися по місцях своєї постійної роботи до наступного скликання сесії.

Постійно діючими виконавчими органами Рад були їх Президії, в областях, містах, районах і селах – виконкоми Рад депутатів трудящих, а з 1977 – 1978 рр. – виконкоми Рад народних депутатів. Як у разі виборів делегатів на Всеукраїнські з'їзди Рад, так і в разі аналогічних виборів до Верховної Ради кандидатури депутатів у списки для таємного голосування висувалися на так званих загальних зборах колективів, але насправді спускалися партійними органами. Частіше всього серед них було приблизно три чверті комуністів, а решта безпартійні, що мало засвідчувати непорушність блоку «комуністів і безпартійних». У бюлетені завжди зазначалася єдина кандидатура, і виборці не мали альтернативного вибору, а кандидатами у депутати висувалися ті, хто не мав схильності до критики існуючої соціальної системи. На сесіях Верховних Рад СРСР та УРСР приймалися найважливіші радянські закони державного життя – затверджувалися п'ятирічні плани розвитку, державні бюджети, нововведення в системі освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо. Щоправда, усі проекти законів перед їх винесенням на обговорення та схваленням формальними законодавчими органами проходили апробацію в керівних партійних структурах (Політбюро ЦК КПРС або Політбюро ЦК КПУ). Це ще раз підтверджувало, що згадані законодавчі органи державної влади насправді за радянської доби були маріонетковими і виконували безпосередні вказівки партійних органів, тобто насправді існувала диктатура комуністичної партії.

Закони, як один із найбільш розповсюджених різновидів законодавчих актів радянського періоду, переважно розвивали основні положення відповідних «основ законодавства» і внаслідок цього зберігали свою специфіку самостійних актів. Часто вони були тією формою законодавчих актів, яка визначала чинність розпоряджень нормативного характеру. Наприклад, Основи законодавства про охорону здоров'я були затверджені відповідним законом СРСР від 19 грудня 1969 р. Спеціальні закони приймалися щодо чинності конституцій як основних законів. Також відповідними законами Верховної Ради (або інших верховних органів влади, які їй передували) остаточно затверджувалися плани п'ятирічок. Систематизація законів, яка спостерігалася в СРСР з перших років радянської влади, привела до утворення фактично нової їх форми, а саме кодексів законів. Як специфічні джерела вони дають уявлення про чинне законодавство стосовно якогось окремого напряму на певному етапі. Перші радянські кодекси були розроблені й затверджені вже у 1918 р.

За роки радянської влади в Україні було видано сотні різних законів у галузі цивільного, кримінального, сімейного права, земельних, трудових,

житлових відносин. Уже протягом 20-х рр. було проведено кодифікацію законів з основних галузей права, опубліковано Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю, Кодекс законів про народну освіту, Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, а також Закон про ліси (1923 р.), Цивільний процесуальний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану (1924 – 1925 рр.), Виправно-трудовий кодекс (1925 р.) тощо.

У повоєнний період була проведена друга кодифікація законодавства, оформлення якої було завершено протягом 1958 – 1984 рр. У результаті було прийнято 13 нових кодексів, зокрема Кримінально-процесуальний (1960 р.), Цивільний і Цивільно-процесуальний (1963 р.), Кодекс про шлюб та сім'ю (1969 р.), Земельний та Виправно-трудовий (1970 р.), Кодекс законів про працю (1971 р.), Водний кодекс, Кодекс законів про надра (1976 р.), Лісовий кодекс (1979 р.), Житловий (1983 р.), Кодекс про адміністративні правопорушення (1984 р.).

У 1960 – 1970-ті роки були прийняті окремі важливі закони, що мали самостійне значення. Це, скажімо, Закон про охорону природи України (1960 р.), Положення про товариські суди (1961 та 1977 рр.) тощо. Усі такі закони й кодекси оформлялися указами Президії Верховної Ради Української РСР, а вже потім виносилися на затвердження Верховною Радою.

На підставі законів іноді Верховною Радою, Радою Міністрів СРСР або іншими подібними до них за функціями союзними і республіканськими органами видавалися різні постанови й розпорядження, які починалися з досить широкої констатуючої частини, де містилися конкретні посилання на відповідні закони, на безпосереднє виконання яких і був спрямований цей документ. У резолюційній частині деталізувався порядок виконання запланованих конкретних заходів, формулювалися конкретні завдання міністерствам і відомствам, встановлювалися терміни виконання і порядок перевірки.

Основними формами (різновидами) законодавчих актів, розповсюджених у сфері міжнародних відносин, були протоколи, конвенції, угоди. Їх формуляр складали три основні частини: преамбула, статті-постанови й заключні статті.

У цілому за своєю формою та змістом більшість законодавчих актів радянського періоду може бути визнана бездоганними і виключно демократичними. Проте у своїх вчинках і діях громадяни Радянського Союзу ні в якому разі не мали права виходити за межі дозволеного так званим моральним кодексом будівника комунізму та головних засад і принципів соціалістичного способу життя. Насправді громадяни СРСР, а відповідно й України, не мали права на те, що стосувалося таких загальнодемократичних свобод, як право на об'єднання в партії чи товариства, що не поділяли комуністичних ідеалів,

на приватне підприємництво, діяльність переважно в інтересах українського народу, а не згідно з принципами міжнародної солідарності. Насправді в Радянському Союзі обмежувалися свобода совісті, віросповідання, зборів та інші найбільш загальні демократичні засади.

Джерелознавче вивчення законодавчих актів як історичних джерел повинне передбачати такі найважливіші методичні етапи й технічні прийоми: 1) *вивчення походження законодавчого акта* (часу, місця і причин створення, ролі в його розробці окремих осіб) для кращого розуміння його змісту, з'ясування закономірностей його появи; 2) у процесі аналізу таких джерел обов'язково *слід зіставляти опублікований текст з архівним оригіналом* (для встановлення можливих різних трактувань того ж питання, певної еволюції поглядів укладачів під впливом різних причин об'єктивного та суб'єктивного характеру тощо); 3) *встановлення назви й різновиду акта, оцінка його заключного протоколу* (підписів, дати затвердження); 4) *аналіз змісту джерела та з'ясування його місця в структурі джерельної бази відповідного періоду*, серед інших законів того часу, тобто його історичного значення. Окрім цього, кожний із різновидів законодавчих актів також потребує й окремих специфічних дослідницьких прийомів, які повинні враховувати особливості їх форми та змісту.

2. Діловодна документація громадських організацій та державних підприємств радянського часу як історичні джерела

Найбільшу за питомою вагою групу історичних джерел радянського періоду утворюють різноманітні діловодні документи підприємств, установ, закладів, організацій. Ці документи засвідчували різні факти й події, затверджували права, обов'язки та компетенцію відповідних установ. Слід мати на увазі, що напротивагу втраті у практиці управління потреби щодо певних груп документів, функція їх як історичних джерел залишилася.

Єдиною організаційною основою державної влади в радянський період були ради, які відрізнялися як за масштабами управлінської діяльності та повноваженнями, так і за відповідною внутрішньою організацією. Поступове перетворення економіки країни в єдиний народногосподарський комплекс, що було поставлено за головну економічну мету комуністичним режимом, неухильно посилювало вплив вищих державних органів влади (а насправді комуністичної партії) у суспільстві. Ними весь час проголошувалося перебрання на себе чергових координаційних та контрольних повноважень щодо діяльності місцевих рад, що, безумовно, відбилося на розвитку систем документації радянської влади.

Відбувався неухильний процес раціоналізації діловодства, а з середини 60-х рр. XX ст. розроблялися і проблеми уніфікації та стандартизації документів. Так, упродовж 1965 – 1975 рр. були розроблені й затверджені стандарти

щодо окремих систем документації, а Держстандарт СРСР затвердив єдині вимоги щодо змісту документів, виготовлення й конструювання їх форм, обробки відомостей. У 1966 р. було створено Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи, функціями якого визначалася раціоналізація системи документації та її збереження. До початку 1990-х рр. здійснювалася підготовча робота щодо введення єдиної системи державного діловодства. Стрімке поширення в народному господарстві автоматизованих систем управління та їх інформаційного забезпечення у 1970 – 1980-х рр. здійснювалося у двох основних напрямах: 1) створення інформаційно-пошукових систем, які дозволяли швидко віднайти потрібний документ; 2) створення автоматизованих систем обробки даних, вміщених у документах.

Певну специфіку мав розвиток діловодної документації державних підприємств та установ, колгоспно-кооперативного сектора, компартії, комсомолу, профспілок та інших громадських організацій, причому постійне розширення функцій та підвищення їх ролі в суспільстві супроводжувалося зростанням кількості відповідних документів.

Заходи щодо впорядкування і регламентація зберігання документів привели до швидкого розростання архівних фондів. За приблизними підрахунками обсяг документів, що створювалися щорічно в результаті діяльності підприємств, організацій та установ в Україні у 1970 – 1980-х рр. складав близько 80 млн. справ, причому лише 2 – 3 % з них мали архівну цінність і підлягали довготривалому зберіганню. У поточному діловодстві подвоєння обсягів документів відбувалося приблизно за 12 – 16 років, а в архівах – за 20 – 30 років. Незважаючи на численні кампанії боротьби з бюрократизмом, у діловодній сфері кількість та різноманітність відомостей постійно зростала, що пояснювалося збільшенням чисельності підприємств та організацій, ускладненням взаємозв'язків між ними. У переліку документів, які підлягали обов'язковому зберіганню в державних архівах, налічувалося близько тисячі найменувань. Хоча кожна сфера управлінської й громадської діяльності мала притаманні лише їй групи документів, у цілому система документації чітко регламентувалася і в ній можна виділити кілька основних груп.

Організаційна документація визначала порядок діяльності установ та підприємств, а також їх структуру, компетенції, завдання, форми та методи виконання ними своїх функцій, стосунки між собою тощо. Головні різновиди документів, що входили до цієї групи, такі: *положення, статути, правила, нормативи, обов'язки, домовленості, контракти, трудові угоди.* Створювалися вони на різних рівнях, починаючи з вищих органів державної влади і закінчуючи місцевими установами. Залежно від рівня визначалася й сфера дії документа, його повноваження та терміни виконання.

Вивчення організаційної документації радянського періоду дозволяє визначити характер діяльності окремих підприємств, установ, закладів, організацій або їх груп.

Розпорядча документація призначалася для реалізації управлінської діяльності, основи якої закладалися в документах організаційного характеру. До них належать *рішення, резолюції, накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, доручення, приписи*. Ця група тісно пов'язана з попередньою. У розпорядчій документації відображено не лише вихідні моменти в діяльності закладів, а й конкретні заходи щодо їх реалізації. До цієї групи примикають також афіші, оголошення, плакати, бюлетені інформаційно-довідкового призначення.

Особливий (перехідний) різновид організаційно-розпорядчої документації складають *протоколи* й *стенограми засідань*, кількість яких з розширенням функцій колективного керівництва в радянський період різко зросла. Як форма ведення протокольної документації набуло ширшого розповсюдження стенографування. У стенограмах фіксувався повний перебіг засідання, зборів, конференції, пленуму тощо. З післявоєнного періоду в практику почала поступово входити така форма ведення протоколів, як запис на магнітофонну плівку. Робота відповідних вищих органів влади і громадських організацій докладно висвітлювалася в газетних звітах.

До *організаційно-розпорядчої документації* належить група документів, які оформлялися як поточне листування підприємств, закладів та організацій. Серед матеріалів листування велику питому вагу мають телеграми, телеграфні та телетайпні повідомлення, радіограми, телефонограми. До даної групи документації також належить листування між установами та окремими громадянами. Специфічні особливості має дипломатичне листування (особисті та вербальні ноти, меморандуми, пам'ятні записки).

Планова документація репрезентована *планами роботи, проектами, проектними завданнями, програмами, графіками, сітковими графіками* (досить специфічними діловодними документами).

Облікові документи включають *анкети, опитувальні листки, журнали та книги обліку, реєстри, кадастри, переліки, табелі, тарифи, рахунки, баланси* та інші різновиди бухгалтерської документації.

З обліковою документацією радянського періоду тісно пов'язана група ***контрольних документів***. Нерідко їх навіть не поділяють на дві окремі групи, визначаючи як обліково-контрольну документацію, оскільки вищі за рангом органи свої контрольні функції нерідко здійснювали у формі звітних операцій. Сюди можуть бути віднесені матеріали ревізій, перевірок, висновки про роботу, довідки про діяльність, реєстрації, одночасні обстеження тощо.

Звітні документи узагальнюють найважливіші відомості з інших документів. У них міститься не лише огляд, але й аналіз діяльності підприємств, закладів та організацій, їх структурних підрозділів за певний проміжок часу. У радянський період звітували не лише перед вищими за рангом органами, але й перед виробничими колективами, громадськими організаціями, представницькими зборами. До таких документів належать звіти про роботу, огляди, трудові рапорти, зведення, донесення, доповіді.

Документація діловодства радянського періоду мала так звані *розроблені* (типові, складені за зразками) і *нерозроблені* (індивідуальні) форми. Перевага нерозроблених полягає в тому, що вони можуть містити велику кількість відомостей і додаткових вказівок, що сприяє джерелознавчій оцінці та класифікації фактів. У типових формах документів несуттєві, з точки зору управління, подробиці та деталі, як правило, опускалися. Тому документи, які не мали нерозроблених форм, іноді не містили найнеобхідніших для аналізу відомостей. Розроблені форми документів існували у вигляді типових бланків, зразків, тарифів, формулярів, відомостей, анкет, опитувальних листків. Процес переходу від нерозроблених до розроблених форм здійснювався шляхом виділення та формалізації ознак і показників у документах, які називалися реквізитами.

Стандартизація та уніфікація документів, виділення ознак та показників вели до появи і все ширшого розповсюдження статистичної форми документів. У статистичних документах концентровано й узагальнено описувалися ознаки і властивості суспільних явищ з допомогою кількісних значень. Вони були обов'язковою формою управління та планування в економіці, політиці, культурі починаючи з 1950-х рр.

Розподіл документів на первинні та похідні пов'язаний з різним рівнем узагальнення інформації, яка в них містилася. Первинні документи виникали на основі певної кількості вихідних ознак і показників, а похідні були результатом узагальнення первинних. Дещо більшу частину загального обсягу діловодної документації радянської доби складають саме похідні вторинні документи.

У діловодній документації розглядуваного періоду можна виділити комплекси службових офіційних та неофіційних документів. Офіційні документи мали службове підтвердження правильності їх оформлення з боку державних та громадських структур, а неофіційні такого підтвердження не мали. Скажімо, в особовій справі працівника знаходилася автобіографія лише з його особистим підписом і характеристика, засвідчена представником адміністрації або громадської організації. У діловодстві більшість документів мала офіційний характер, але значною була кількість і неофіційних їх різновидів (листів, ділових записів, проектів рішень, індивідуальних зобов'язань тощо).

У діловодстві багато документів фіксували, наприклад, прийом, переміщення та звільнення співробітників, отримання ними освіти. Обов'язковими атрибутами радянської системи діловодства, які осідали в особових справах, були також матеріали атестацій та присвоєння звань, документи, що відкладалися в результаті захистів дисертацій, присудження вчених ступенів і звань, нагородження, призначення персональних пенсій і т. п.

Протягом розглядуваного періоду співвідношення окремих різновидів документації залежало від управлінського рівня. Так, на рівні вищих органів (міністерства, відомства тощо) превалювали документи організаційно-розпорядчого характеру, обов'язкові для прийняття та виконання в нижчих підрозділах. Більша частина обліково-контрольної та звітної документації натомість створювалася в нижчих за рангом підрозділах. Питома вага різних груп документів залежить також від часу їх виникнення. У перші роки радянської влади, коли відбувалося становлення нового державного апарату, з'являлося особливо багато організаційно-розпорядчих документів. Збільшення обсягу документів цієї групи також простежувалося в періоди реформування, організаційних перебудов і нововведень в управлінні. Навпаки, порядок подання звітної документації стає постійним і жорстко регламентованим вже після налагодження управлінської системи.

Приблизне співвідношення між різновидами діловодної документації на окремому підприємстві або в установі в радянський період було таким: облікові документи становили приблизно 46 %, планові – 28 %, звітні – 15 %, організаційно-розпорядчі – 6 %, всі інші – 5 %. Основний обсяг облікових документів складала бухгалтерська документація. Звітні та облікові документи тісно пов'язані з плановими, але значно ширші за них, оскільки включали відображення про різну діяльність, навіть і не передбачену планом. Звітні документи узагальнювали важливі дані обліку, але, звичайно, найбільший рівень узагальнення мала річна статистична звітність підприємств, а в пропонованих до неї пояснювальних записках містився аналіз роботи підприємства за рік. Тому для вивчення історії виробничої діяльності особливе значення мають річні звіти підприємств.

3. Документи комуністичної партії та праці її лідерів як історичні джерела

Політичною течією, що визначала розвиток радянської держави, був більшовизм. Серед документів більшовицької (комуністичної) партії головна роль належала програмним документам, у яких були викладені мета й завдання, стратегія й тактика політичної боротьби, визначалися сили, засоби й форми реформування, точніше «революційного перетворення суспільства», якими керувалася партія на певних етапах. КПРС була правлячою партією, і її керівна

роль проявлялася в тому, що директивні рішення її вищих органів (з'їздів, конференцій, пленумів ЦК) становили основу законодавчої та практичної діяльності держави, комсомолу, профспілок та інших масових громадських організацій радянського періоду.

У партійних документах відображено всі принципові питання розвитку народного господарства, ідеології, культури, соціальних процесів тощо. Тому майже жоден із конкретних аспектів з історії зовнішньої і внутрішньої політики радянського уряду неможливо зрозуміти без аналізу документів КПРС, а в Україні відповідно й документів КПУ. У цих джерелах переважно відображена войовнича непримиренність до інакомислячих, готовність придушити будь-яку незгоду, підкреслена агресивність комуністичної ідеї. Усе це подавалося як виключно класова спрямованість діяльності комуністичної партії. Насправді ж документи КПРС та КПУ тою чи іншою мірою відкрито або завуальовано утверджували диктатуру, монопольне розпорядження долями країни та людей.

Документи комуністичної партії за їх походженням, формою і призначенням можна поділити на такі основні групи: 1) *програми і статути*; 2) *матеріали партійних з'їздів та конференцій* (доповіді, стенограми, резолюції тощо); 3) *документи центральних партійних органів* (ЦК, Оргбюро, Політбюро, Секретаріату ЦК) у вигляді постанов, резолюцій та доповідей; 4) *документи місцевих партійних організацій*; 5) *документи партійних груп у позапартійних організаціях і закладах*; 6) *документи лідерів партії, теоретиків, ідеологів та практиків комуністичних ідей.*

Слід зауважити, що комуністична партія насправді перестала бути політичною партією в традиційному розумінні цього слова. Вона практично нічого спільного не мала з революційно-конспіративними партіями на зразок РСДРП або партії есерів. Не стала вона й партією парламентського типу, натомість перетворившись в ядро структури тоталітарного суспільства, головний механізм у структурі влади в СРСР. Тому КПРС, як і її регіональне відгалуження – КПУ, можна лише умовно назвати партіями, оскільки вони відстоювали інтереси тоталітарної держави. Партійні оцінки та директиви, які відбилися в численній документації КПРС і КПУ, у теоретичних конструкціях та практичній діяльності спиралися на хибні, ідеологізовані схеми. Якщо взяти будь-яке партійне рішення, то навряд чи можна знайти там якісь сумнівні місця, але всі директиви партії виходили з оцінки не реального, а бажаного, надуманого.

Коли, наприклад, М. С. Хрущов висунув програму будівництва комунізму й обіцяв, що до 1980 р. буде збудована його матеріально-технічна база, а наступне покоління радянських людей буде жити при комунізмі, не можна напевно сказати, чи повірив йому народ, але ніхто не суперечив відкрито,

тому всі партійні документи почали виходити з цієї утопічної настанови. Але цей нездійсненний курс швидко дався взнаки. Тезі про розгорнуте будівництво комунізму була потрібна розумна ініціатива. Тому нове теоретичне «відкриття» було названо «розвиненим соціалізмом» і стало найважливішою методологічною настановою брежнєвського періоду радянської історії. Витоки цієї конструкції можна знайти в середині 1960-х рр., коли в газеті «Правда» була опублікована стаття під назвою «Про будівництво розвиненого соціалістичного суспільства». Саме в ній і містилася відмова від лозунгу «розгорнутого будівництва комунізму», визнання того, що в країні поки що створені лише відсталі форми соціалізму та є орієнтація на науково-технічну модернізацію, реконструкцію управління, демократичний розвиток. Дуже швидко ця концепція була ідеологічно переосмислена, і згодом стверджувалося, що в СРСР уже побудовано розвинене соціалістичне суспільство.

Концепція «розвиненого соціалізму» з'явилася у річницю 50-річчя Жовтня і являла собою своєрідний ювілейний подарунок радянському народові. Вона повинна була знаменувати новий крок у розробці теоретичних проблем соціалізму. Нову концепцію вклали в уста Л. І. Брежнєва, який констатував факт побудови в СРСР розвиненого соціалізму і висунув завдання якомога повніше використати можливості, які відкриває це суспільство. Розгорнута характеристика «розвиненого соціалізму» була сформульована в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Так з'явилася нова доктрина, а решта була похідним від неї. В усіх партійних документах 1970 – 1980-х рр. розкривалися різні аспекти цієї концепції. Найбільш активно висувалися теоретичні й прикладні питання так званого радянського способу життя. Однак у зв'язку з документами комуністичної партії як історичними джерелами виникає парадоксальна ситуація. З одного боку, джерелознавство має справу з конкретними джерелами – документами епохи, з допомогою яких можна осягнути специфіку цього історичного періоду, а з іншого – тотальна ідеологізація всіх сфер життя призводила до спотворень як окремих видів історичних джерел, так і їх комплексу в цілому. Зазначене обов'язково слід мати на увазі, використовуючи окреслене коло джерел у спеціальних історичних дослідженнях.

Найбільш значними нормативними документами комуністичної партії були її *програми*. У радянські часи було розроблено їх три: 1) програма РСДРП (б), ухвалена II з'їздом партії в 1903 р., 2) програма РКП (б), прийнята на VIII з'їзді в 1919 р.; 3) програма КПРС (XXII з'їзд, 1961 р.), за якою й передбачалося протягом 20 років побудувати комунізм. Характерно, що на XXVII з'їзді КПРС було прийнято нову редакцію програми у зв'язку з усвідомленням партійними функціонерами утопічності «генерального завдання». Це фактично була нова програма.

До найважливіших нормативних партійних документів також належали *статути*, які визначали ідеологічні та моральні нормативи для всіх рядових членів партії, а також кадрового складу її керівних та управлінських структур. Вони зводилися до надмірної централізації і беззастережного виконання волі центру всіма членами партії, передбачали недопущення будь-яких проявів вільнодумства та інакомислення, жорсткий контроль за дисципліною, особливо щодо рядових членів, і виключення з лав партії в разі порушення її статуту.

До нормативних партійних документів також належали доповіді, рішення, резолюції з'їздів та конференцій. Стенограми цих форумів опубліковані майже в повному обсязі. І саме в них дослідник може знайти основну інформацію про те, навколо яких питань всередині партії точилися дискусії в той чи інший період, яку роль відігравали в ній ті чи інші особи, яким був механізм партійної диктатури, як еволюціонували її ідеологічні засади тощо. У цілому в стенограмах вміщено значний конкретно-історичний матеріал.

До багатотомного серійного видання «КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» увійшли лише окремі найважливіші партійні рішення, які, на думку укладачів, відображали «керівну й спрямовуючу роль партії» на різних етапах радянського будівництва, «турботу» про благо народів СРСР, розквіт дружби між ними тощо. Натомість в ньому немає жодного документа, який би фіксував розпорядження про придушення національної і демократичної опозиції або, скажімо, про розбудову каральних і репресивних органів радянської влади. Знову ж таки, якою б масою одіозних постулатів не було насичене це видання, його обов'язково слід вивчати, ретельно аналізувати, щоб збагнути особливості існуючого тоді режиму. Подібний збірник партійних документів було опубліковано і в Україні. Це двотомник під назвою «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК».

Крім цих серійних видань, багато документів комуністичної партії в радянський період публікувалися в збірниках «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам», «КПСС о профсоюзах», «КПСС о молодежи», «КПСС и Советская армия» тощо. Практично після кожного партійного з'їзду публікувалися у спеціальних томах основні їх матеріали (доповіді, резолюції, склад обраних партійних органів та ін.).

Крім опублікованих партійних документів, значна їх кількість відклалася в архівах. За радянської доби існували спеціальні архівні установи, де вони зберігалися (наприклад, Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Архів Інституту історії партії при ЦК КПУ, архіви обласних комітетів партії тощо). У 1990-х рр. ці архіви стали структурними підрозділами нових державних архівів. В Україні це, наприклад, Центральний державний архів громадських об'єднань України, а в областях – державні обласні архіви з відповідними

фондами. Частина архівних партійних джерел у радянський період була недоступною навіть для членів КПРС. Засекреченими були стенограми й рішення Політбюро, що стосувалися кадрових питань, демографічної політики, формування так званого єдиного народногосподарського комплексу, коли штучно підприємства України прив'язувалися до подібних підприємств в інших регіонах Радянського Союзу, щоб загальмувати тенденції до економічної самостійності республік або економічних зон.

Близькими за змістом до загальнопартійних документів є *праці теоретиків та ідеологів комуністичної доктрини*, характерною ознакою яких було прагнення ортодоксально в якійсь одній зі сфер діяльності подати ленінську концепцію бачення історичних процесів і явищ. Чим докладніше вони відтворювали загальні засади комуністичної ідеології, чим менше в них було відступів від офіційної доктрини, тим надійнішими вважалися ці твори. Однак і в них у закамуфльованому вигляді зафіксовано багато свідчень про причини, характер і сутність радянської тоталітарної системи, про затхлу атмосферу громадського життя суспільства, про надумане існування «монолітної єдності партії і народу» тощо.

Твори державних і громадських діячів – один із видів історичних джерел особистого походження. Наукова їх цінність переважно зумовлена роллю тієї чи іншої особи в діяльності державних структур, громадських об'єднань, політичних партій, рухів у житті суспільства. Твори державних і громадських діячів виконують подвійну функцію: по-перше, вони відбивають процес розроблення, сутність, основні напрями розвитку політики держави, політичних партій, громадських об'єднань тощо; по-друге, вони окреслюють особисту роль їх авторів у визначенні та здійсненні політичного курсу, ставлення до подій та явищ суспільного життя. При встановленні місця й значення цього виду документів у джерельній базі з історії України радянського періоду слід обов'язково враховувати, що вони переважно містять офіційну позицію державного або громадського діяча щодо конкретних подій, але на них також відбилися ідеологія й політичні пристрасті епохи.

Документи державних і громадських діячів можна розбити на такі підгрупи: 1) *публічні твори* (книги, брошури, статті, доповіді, виступи); 2) *підготовчі матеріали до праць або виступів* (проспекти, тези, чернетки, варіанти праць, довідкові матеріали), які нерідко містять окремі додаткові відомості, допомагають визначити авторство, особистий внесок окремої людини в розробку певного питання, дозволяють встановити час їх написання, розкривають творчу лабораторію автора, рівень його поінформованості тощо; 3) *службове й приватне листування*, яке стосується політичних, дипломатичних, господарських, культурних аспектів суспільного життя, міжнародних відносин, розкриває таємницю міжособистісних і навіть інтимних стосунків;

4) *автобіографічні джерела* (автобіографії, анкети, заяви тощо), які мають важливе значення для оцінки діяльності самих діячів, їх поглядів, менталітету.

Досить значний пласт джерел з історії України XX ст. представлено працями діячів більшовицької партії та радянської держави, зокрема це твори В. Ульянова (Леніна), Л. Троцького, Й. Сталіна, В. Молотова, а також керівників КП(б)У і державних діячів УРСР Г. Петровського, Л. Кагановича, С. Косіора, П. Постишева, В. Чубаря, М. Хрущова, Г. Мельникова, О. Кириченка, М. Підгорного, П. Шелеста, В. Щербицького та багатьох інших. Натомість ідеї націонал-комунізму та національного відродження України відбилися у творах провідних ідеологів політики «українізації», які також належали до числа ключових державних діячів України у 1920 – 1930-х рр. – М. Скрипника, О. Шумського, М. Хвильового, П. Любченка та ін.

Звичайно, можна по-різному ставитися до постаті В. І. Леніна, але його праці слід вивчати уважно, оскільки без цього неможливо скласти уявлення про величезний вплив його ідей на соціальну практику XX ст., причому не лише в СРСР, а й за кордоном. Джерелознавчий інтерес до праць Леніна зумовлюється кількома чинниками. Насамперед це вивчення методів його роботи з документами, аналіз його творчої лабораторії; джерелознавчий аналіз самих ленінських праць; питання публікації його творів; джерелознавче дослідження матеріалів до біографії «вождя світового пролетаріату».

Із п'яти зібрань творів В. Леніна жодне не може вважатися повним. Навіть у 5-му виданні з 34 тисяч документів вождя, які зберігалися в Інституті марксизму-ленінізму, опубліковано лише 9 тисяч. Причому змушувала бажати кращого і якість видання, адже і в 4-му, і в 5-му виданнях є фальсифікації і купюри. Нові ленінські матеріали публікувалися в Ленінських збірниках. Матеріали збірників цікаві тим, що розкривають творчу лабораторію В. Леніна. З 1970 р. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС розпочалася публікація зібрання «Владимир Ильич Ленин. 1870 – 1924». До 1982 р. вийшло 12 томів видання, де у строгій хронологічній послідовності відновлено, як стверджували укладачі, усі відомі достовірні події і факти з життя та діяльності Леніна. Це видання доповнює повне зібрання творів В. Леніна та Ленінські збірники, оскільки в ньому вперше опубліковано близько 6 тисяч ленінських документів. Окремі нові документи «вождя» оприлюднювалися в газеті «Правда» та журналі «Коммунист» як в оперативних виданнях партії. З відкриттям архівів і спецхранів у науковий обіг введено багато раніше невідомих матеріалів, причому окремі з них характеризують В. Леніна, напротивагу офіційній радянській ідеології, як людину жорстоку, нетерпиму, ненависну. По суті, зараз діяльність В. Леніна та його твори слід вивчати заново, як і твори інших діячів комуністичної партії.

Серед праць інших керівників компартії та радянської держави видані найбільш об'ємні зібрання творів М. Хрущова та Л. Брежнєва. Скажімо, виступи Хрущова лише з питань сільського господарства було зібрано у вісім томів. Зібрання праць Брежнєва «Ленінським курсом» склало 9 томів. Досліджуючи ці матеріали, слід звертати увагу на проблему справжнього авторства, оскільки відомо, що сам Брежнєв майже нічого не писав, навіть свої мемуари.

Різким контрастом збіркам керівників і партійних діячів брежнєвського часу є твори комуністичних лідерів 1920-х рр., яким, безумовно, притаманна авторська індивідуальність. Навіть твори Й. Сталіна відзначені своєрідністю, адже їх лаконізм, зведення значних теоретичних проблем до досить примітивного тлумачення мали свій сенс, оскільки були орієнтовані на низький культурно-освітній рівень населення. Навіть оформлення творів, що входили у зібрання праць Сталіна, підганялося під рівень читача нижче середнього: крупний шрифт, широка відстань між рядками. Зібрання творів Сталіна не було завершене: вийшло лише 13 томів (включаючи роботи до 1935 р.), але це незамінне джерело для вивчення сталінської епохи, дослідження сталінської логіки, системи доказів, стилістики тощо.

У міру становлення авторитету й влади того чи іншого діяча розширювався діапазон його «інтересів» і «компетенції», а судження ставали «непогрішними». Так, Й. Сталін виступав з економічних питань соціалізму, вважався знавцем театру й літератури, писав навіть про «марксизм у мовознавстві», міг дорікати диригентові театру, що в нього «нині щось не дуже з бемолями» або познущатися з самого Гете лише однією фразою, сказавши, що «Дівчина і смерть» М. Горького значно сильніше «Фауста».

Взагалі для партійної публіцистики 1920-х рр. характерна надзвичайна політична загостреність. Якщо взяти, скажімо, твори М. І. Бухаріна, особливо спрямовані проти Л. Д. Троцького, то вони дуже різкі, і в цьому проявлявся дух часу, який відрізнявся гострою ідейно-політичною боротьбою і непримиренністю. Зараз поступово змінюються наші уявлення про Бухаріна, Камєнєва, Троцького та багатьох інших політичних діячів, які протягом радянського періоду розглядалися з суто негативного боку, як лідери антикомуністичної опозиції. І для нових інтерпретацій необхідне звернення до їх творів. Показовою є творча спадщина Л. Троцького. До від'їзду з СРСР (у 1928 р.) вийшло друком велике зібрання його творів, яке було швидко вилучене з наукового обігу. Заборонялися також видання інших авторів, де в позитивному сенсі згадувалося його ім'я. Таку ж долю мали і його архіви. Згодом документи Л. Троцького стали масово друкуватися за кордоном. Перш за все серед них слід назвати прекрасну публікацію Мейєром праць, написаних Троцьким до 1922 р. У цьому виданні наведений текст джерел мовою оригіналу та в

перекладі англійською, а також факсимільне відтворення документів. Зараз у Німеччині заплановано видати колосальне зібрання творів Л. Троцького в обсязі 80 – 100 томів.

Переосмислення образу комуніста – завдання складне, і його не можна спрощувати. Об'єктивному аналізові партійних документів і творів керівників партії повинен сприяти диференційований підхід до різних рівнів партійного керівництва, а також до рядових членів партії. Відповідно слід сприймати й документацію, яка надходила від різних ланок партії.

4. Документи планування народного господарства як джерела з історії України радянського часу

Радянська епоха породила особливий комплекс документів – матеріали планування розвитку народного господарства. Плани розвитку держави радянської доби, як багатоаспектні документи, відображали не лише історію становлення теорії і практики планування, але й подавали широкий спектр інформації про економічну політику держави, рівень розвитку економічних знань, виробничий стан галузей народного господарства тощо. Отже, матеріали планування є синтетичне джерело, яке в цілому створювалося за рахунок узагальнення різноманітних даних статистики, управлінської документації, результатів численних наукових досліджень, підведення підсумків економічного й соціального розвитку країни за попередній період. Тому матеріали планування увібрали в себе характерні ознаки цілого ряду інших видів документальних джерел. Планова документація, як історичне джерело, містить відомості з багатьох конкретних питань. На основі її, наприклад, можна розкрити методи керівництва економікою і соціальними процесами в радянський період, з'ясувати дані про недоліки й перекоси в соціально-економічному розвитку як СРСР у цілому, так і України зокрема.

Уся планова документація може бути поділена на кілька груп: 1) *директивні документи планування*; 2) *поточні та перспективні плани і матеріали, що склалися в процесі їх розробки*; 3) *підсумкові документи про виконання планів за квартал, рік, декілька років*. З такого групування планів випливають основні етапи джерелознавчої роботи з ними: вивчення директивних документів, прийнятих вищими органами партії і держави, на підставі яких розроблялися плани для галузей і окремих регіонів; дослідження матеріалів, які складалися у процесі розробки планів; вивчення змісту остаточно затвердженого вищими радянськими органами плану; вивчення матеріалів про підсумки виконання плану.

Директивні документи, як правило, приймалися партійними органами (на з'їздах, конференціях, пленумах ЦК). На їх основі розроблялися відповідні директивні вказівки радянськими органами (постанови та резолюції ВЦВК

і РНК СРСР, постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, відповідних республіканських органів). Так, першим директивним документом із зазначенням основних показників першого п'ятирічного плану на 1928 / 29 – 1932 / 33 рр. була резолюція XV з'їзду ВКП (б) «Про директиви складання п'ятирічного плану розвитку народного господарства» (грудень 1927 р.). Розвиваючи її положення, у січні 1928 р. РНК СРСР прийняв постанову про порядок і терміни складання плану з формуванням відповідних доручень Держплану СРСР. Для першого етапу запровадження планування народного господарства в Радянському Союзі взагалі були характерні, по-перше, довготривала розробка, а по-друге, велика кількість відповідних директивних документів. Наприклад, крім згаданих директивних документів стосовно першого п'ятирічного плану, слід назвати резолюцію XVI партійної конференції «Про п'ятирічний план розвитку народного господарства» (квітень 1929 р.).

Директивні документи містили аналіз соціально-економічного розвитку країни за попередній період. У них наводилися узагальнені відомості про економіку країни, динаміку соціально-класової структури суспільства. Певні відомості, що характеризували підсумки соціально-економічного розвитку країни за невеликі проміжки часу, подані в директивах до складання річних поточних планів, які особливо часто приймалися наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., коли досвіду перспективного планування у відповідних установ було мало.

Директивні матеріали з планування є важливе джерело для характеристики економічної й соціальної політики компартії та Радянської держави, адже вони містять визначення найголовніших завдань, вирішити які партія намагалася на певному етапі, а порівнявши прийняті плани з врешті отриманими результатами, можна з'ясувати темпи й специфіку розвитку окремих галузей народного господарства країни в цілому, а також її окремих регіонів протягом певного періоду.

Після утвердження директив складалися поточні й перспективні плани розвитку країни. Своє остаточне оформлення вони отримували у вигляді спеціальних актів-постанов з'їздів Рад і ЦВК СРСР, законів Верховної Ради СРСР, відповідних республіканських органів. Їх специфіка, порівняно з директивами, полягала в тому, що вони більш детально регламентували окреслені раніше планові завдання. За директивами можна відтворити приблизні темпи розвитку економіки, натомість як у первинних планах лише містилося узагальнене й досить жорстко регламентоване визначення завдань. Існували плани загальносоюзні, республіканські, обласні, а також з окремих галузей, плани окремих підприємств та закладів.

Держплан СРСР розробляв плани в районному та галузевому зрізах. Окружні міністерства та відомства, а також уряди союзних республік подавали

до Держплану проекти перспективних планів розвитку народного господарства своєї республіки, які потім уточнювалися та зводилися воєдино Державною плановою комісією.

Поточні (річні) плани, що будувалися на основі перспективних, покликані були забезпечити їх послідовне здійснення. Зрозуміло, це не завжди вдавалося. Водночас у річних планах могло передбачатися вирішення далекосяжних проблем, які з якихось причин не знайшли відображення у п'ятирічному плані.

За радянських часів основним різновидом перспективного планування був план розвитку народного господарства, розрахований на п'ятирічку. З цієї практики був лише один виняток – складання семирічного плану розвитку народного господарства на 1959 – 1965 рр. У 1980-х рр. приймалися й більш довгострокові плани, розраховані, зокрема, на 10, 15 і навіть 20 років, які, на відміну від п'ятирічних, були менш регламентованими. Перспективні плани розвитку народного господарства включали в себе цілу систему показників. Як правило, плани відкривалися зведеними таблицями основних показників, що характеризували масштаби й темпи передбачуваного зростання матеріального виробництва: національного прибутку, валової продукції промисловості і продукції сільського господарства, обсяги перевезень вантажів залізницями, автомобільним, водним і повітряним транспортом, розміри капітального будівництва, зростання матеріального добробуту, культурного розвитку, охорони здоров'я населення тощо.

До галузевих розділів плану перш за все включалися завдання з промислового виробництва, програми розвитку сільського господарства, роботи транспорту і зв'язку, а також розділи «Праця і кадри», «Культурне будівництво», «Охорона здоров'я», «Комунальне господарство», «Зовнішня торгівля» тощо. Перспективні плани соціально-економічного розвитку охоплювали спеціальні розділи, в яких характеризувалися основні напрями наукових пошуків на наступний період. На деяких етапах економічного розвитку до системи планування вносилися суттєві зміни, які знаходили своє відбиття, перш за все, у відповідних документах планових органів.

Перші перспективні та річні плани розвитку народного господарства за формою і змістом нагадували наукові доповіді, як правило, мали однорідну структуру і складалися з чотирьох частин: історичного огляду стану галузі, виклад економічної політики, закладеної в основу плану, кількісних і якісних перспектив розвитку, плану заходів держави щодо їх здійснення. Чітка організація розділів плану однак допускала довільну форму викладення їх матеріалу. Характерно, що в перших планах ще не визначалася система основних планових показників, які були б продиктовані центром. Взагалі період 1920-х рр. можна вивчати на основі переважно двох комплексів джерел:

теоретичних розробок економістів (М. Кондратьєва, М. Огоновського, В. Чаянова та ін.) та матеріалів президії й секцій Держплану.

Взагалі проблеми планування 1920-х рр. багато в чому відповідають сучасним. Адже нині весь цивілізований світ прагне розумно поєднати план та ринок, а тому досвід Радянського Союзу часів до введення директивного планування зараз може бути досить повчальним. Тоді (як, до речі, й тепер) основне питання методології планування зводилося до того, яким взагалі повинен бути підхід до планування: генетичним чи телеологічним. Телеологічний орієнтир виходить із свідомо поставлених завдань, а генетичне планування здійснюється залежно від об'єктивних умов розвитку народного господарства. Можливе й розумне поєднання обох підходів. Так чи інакше, на практиці отримав розвиток телеологічний метод, і досить швидко проявилися його негативні риси. Саме волюнтаристський підхід при подальшому ігноруванні реальності призвів до зриву виконання першого п'ятирічного плану. Його підсумки насправді поставили перед керівництвом країни ряд проблем. Як довели підрахунки економістів, м'яко кажучи, не відповідало дійсності твердження Й. Сталіна, що наша країна з аграрної стала індустріальною, адже цього не вдалося досягти не лише в роки першої п'ятирічки, а й за усі післявоєнні роки.

Завдання другої п'ятирічки (1933 – 1937 рр.) виконувалися в більш-менш нормальній обстановці, хоч і за цей період плани неодноразово мінялися, вносилися пропозиції в багато разів збільшити випуск продукції. Ставитися з довірою до звітних даних за цю п'ятирічку не можна. Центральне управління народногосподарського обліку подало керівництву країни підсумки п'ятирічки, які після об'єктивного зіставлення суттєво відрізнялися від планових завдань. Однак такий підхід не задовольнив керівництво, тому підсумки були доведені до загального відома лише після того, як їх грубо сфальсифікували.

Сумніви викликають показники динаміки виробленого національного прибутку упродовж майже всіх радянських п'ятирічок.

Таким чином, становлення радянської волюнтаристської системи планування, заздалегідь приреченої на невиконання, супроводжувалося колосальним обманом народу, а прикрашання дійсності ставало неодмінною частиною радянської економіки, універсальним методом виконання на папері всіх п'ятирічок. Аналіз матеріалів планування народного господарства радянського періоду приводить до таких висновків: по-перше, система планового господарства СРСР з усією очевидністю продемонструвала хибність самої методології планування, досить довільної, такої, що не враховувала реальностей, виходила з принципу досягти необхідного рівня за будь-яку ціну; по-друге, ця система була занадто деталізована, тому сковувала ініціативу підприємств, зв'язувала їм руки і була спрямова на невтримну погоню за валом за рахунок на-

віть зниження якості продукції; по-третє, підсумки виконання планів, як правило, завищувалися, що взагалі дуже ускладнює джерелознавчу роботу, адже в такому випадку під сумнів ставиться достовірність підсумкових показників.

Отже, використанню планів в історичному дослідженні повинне передувати зіставлення їх різних типів, у першу чергу перспективних та річних планів. Лише у такий спосіб можна визначити, як просувалося виконання планів, як уточнювалися, конкретизувалися, а іноді й змінювалися планові завдання і т. д. Важливе значення мають також документи, які характеризували підсумки виконання планів розвитку народного господарства СРСР. Скажімо, загальні підсумки виконання першої та другої п'ятирічок були підведені у спеціальних виданнях (опубліковані відповідно у 1933 та 1938 рр.). Починаючи з четвертої п'ятирічки, характер публікацій підсумків виконання планів змінився. ЦСУ СРСР систематично публікувало квартальні, піврічні та річні звіти про виконання планів. Після завершення п'ятирічки видавалися повідомлення Держплану СРСР і ЦСУ СРСР про підсумки виконання п'ятирічного плану. Підсумки виконання річних планів систематично повідомлялися на пленумах ЦК КПРС і сесіях Верховної Ради СРСР та союзних республік, на відповідних республіканських пленумах і сесіях. Усі вони містили загальну характеристику роботи промисловості, її окремих галузей, ходу будівельних робіт, розвитку сільського господарства, транспорту, зв'язку. Зіставлення підсумкових даних з плановими завданнями певним чином дозволяє з'ясувати ефективність плану, ступінь його виконання.

Планові документи у цілому слід використовувати в комплексі з іншими джерелами, які подають реальні відомості про економічний і соціально-політичний розвиток країни. Матеріали планування містять основні відправні показники для наукового аналізу історичного процесу радянської доби. Вони дозволяють з'ясувати справжній рівень і становище економіки, соціальної, політичної та культурної сфери у той час.

Нині планова система господарювання в Україні згорнута в розрахунку на регулівну дію ринку. Але ринок, як показує досвід країн світу, хоч і є регулятором попиту й пропозиції, все ж не може бути універсальним та ідеальним засобом. Адже планове господарство – це саме те, що шукало людство упродовж усього часу свого існування, а в розумному поєднанні плану й ринку, як стверджують теоретики економічної науки, полягає провідна сутність сучасної економіки.

5. Статистичні джерела радянського періоду, їх основні різновиди: збір, узагальнення та публікація

Статистичні документи є один із найбільш складних видів історичних джерел. Недарма англійський політичний діяч Дізраелі говорив: «Є три

способи обманювати людей: ухильна відповідь, пряма брехня і статистика». Але водночас немає нічого переконливішого, ніж добротні, надійні цифри. Статистика є форма суспільної діяльності, спрямована на отримання, обробку й аналіз інформації, що характеризує кількісні закономірності життя суспільства у всій його багатоманітності (техніко-економічні, соціально-економічні, соціально-політичні явища, культура) у нерозривному зв'язку зі змістом. У цьому сенсі поняття «статистика» збігається з поняттям «статистичний облік». Уся інформація, яка має народногосподарське значення і збирається шляхом оперативного обліку, врешті-решт обробляється й аналізується з допомогою статистичних методів. Статистика – це та галузь соціальних наук взагалі, яка вивчає загальні аспекти вимірювання та аналізу масових кількісних відносин і взаємозв'язків. Виходячи з цього, статистичний матеріал слід розглядати як вид історичних джерел, а методику їх вивчення – як особливий розділ джерелознавства.

Статистика – це кількісне вираження того чи іншого явища, облік наявного, тому можна виокремити способи такого обліку. За вибором об'єкта обліку це може бути вибіркове, галузеве, загальне охоплення. Відповідно до широти осягнення, глибини та різноманітності програми розрізняємо облік за окремими показниками або їх групами, монографічні описи (скажімо, усі сторони діяльності селянського господарства), а також бюджетні обстеження. За кількістю охоплюваних об'єктів виокремлюємо дослідження вибіркові, масові або загальні (переписи), регулярні (звіти), всезагальні (річні, квартальні, місячні). За способом вираження обліку можуть формуватися абсолютні та відносні дані (тобто в процентах). Можна також виокремити разовий часовий зріз (на початок або кінець року), динамічний порічний ряд тощо.

У радянський період існувала переважно державна статистика, що значною мірою й визначало зміст, якість та доступність її даних. Збором, обробкою та публікацією відомостей загальнодержавної статистики відало Центральне статистичне управління, яке в 1931 р. замінило Центральне управління народногосподарського обліку СРСР при Держплані СРСР (ЦУНГО). З 1941 р. останнє було перетворене на ЦСУ Держплану СРСР, а після війни – в ЦСУ при Раді Міністрів СРСР. У період перебудови функціонував Державний комітет з питань статистики.

Основними в статистиці СРСР, починаючи з 1920-х рр., були такі напрямки: статистика промисловості і транспорту; статистика сільського господарства (у тому числі вибіркові обстеження селянських господарств і селянські бюджети); статистика народонаселення; статистика освіти тощо. Серед основних статистичних видань слід відзначити: «Труды ЦСУ» (у 1920-ті рр. видано 35 томів); статистичні щорічники «Народное хозяйство СССР в ...году» (починаючи з 1956 р.); різноманітні тематичні збірники за галузями народного

господарства («Сельское хозяйство СССР», «Культурное строительство в СССР», «Торговля в СССР», «Печать в СССР») тощо.

Радянська статистика спиралася на досить непогані традиції та досвід дореволюційної земської статистики та інших систем статистичного обліку. Це правонаступництво на певний час забезпечувало надійність статистики (особливо у 1920-х рр.). Однак уже тоді проявилися й породжені радянським режимом негативні явища, які спотворювали картину розвитку суспільства. Перш за все дала збій соціальна статистика. Неп викликав пожвавлення господарчого життя на селі, що невідворотно супроводжувалося зростанням заможних верств населення, а це занепокоїло керівництво держави і воно швидко відмовилося від усталених, але «непридатних», за нових соціальних умов, методів попередньої статистики.

До 1925 р. розвиток промисловості відстежувався методом зіставлення даних про виробництво продукції в натуральних показниках за попередній та обстежуваний роки. Але оскільки видів продукції багато, то для порівняння бралися лише незначна їх частина, яка задовільно характеризувала загальний темп розвитку індустрії. Ситуація стала змінюватися в міру централізації управління і введення планування. Підприємствам видавали директивний план, у тому числі й щодо загального обсягу виробництва, а отже, вимагали і звіт про його виконання, у якому вказувалася вся продукція. За всіма заводськими звітами обчислювався загальний темп розвитку. На перший погляд, цей спосіб обліку був точнішим, але невдовзі з'ясувалося, що у звітах спотворювалися показники. Облік виконували тоді не в натуральних одиницях, а в карбованцях, оскільки завдання підприємству за загальним обсягом виробництва виразити інакше, ніж за вартістю, було неможливо. Звіт же достовірним міг бути за двох умов: і оптові ціни, і номенклатура продукції залишаються незмінними. Таке можливо лише за умови застою в економіці. А в промисловості та сільському господарстві насправді розпочалося швидке відновлення продукції. Становище погіршувалося ще й через постійну перебудову органів статистики, що не збільшує довіри до статистичних даних. Недостовірність звітів спостерігалася і в сільському господарстві, і в промисловості.

У 1931 р. в статистичних органах сталися суттєві зміни. ЦУНГО очолив відомий статистик М. Осінський, який оголосив війну спотворенню цифрової інформації. 8 січня 1932 р. було прийнято рішення про кримінальну відповідальність за подання недостовірних даних про виконання планів. Вищі органи державного правління вжили заходів щодо налагодження збору достовірних статистичних даних. Але вже 1935 р. М. Осінського зняли з посади, а через два роки були арештовані й репресовані майже всі його співробітники. Якість статистичної інформації відразу ж значно погіршилась.

Однак у деяких галузях народного господарства статистична звітність спотворювалася незначною мірою або не фальсифікувалася зовсім. Показовою в цьому сенсі є статистика залізничного транспорту, оскільки обсяги перевезень легко перевіряти за вагою продукції, виробленої в країні. До того ж у цій галузі ще з XIX ст. діяли традиції добросовісної статистики. У статистиці промисловості радянського періоду переважно достовірними є дані про виробництво електроенергії, оскільки облік кіловат-годин автоматизований і спотворити цю інформацію досить складно. Об'єктивними і вірогідними є статистичні відомості про виробництво чорної і кольорової металургії, будівельних матеріалів тощо.

Однак більшість радянських статистичних джерел містить викривлені й невірогідні цифри (особливо в тих галузях народного господарства, де їх було складно перевірити). Так, узагальненим показником виробництва, що враховувався у статистиці промисловості, був обсяг продукції в карбованцях. Але якщо план або важко, або зовсім неможливо було виконати, недостатній обсяг у карбованцях набирали двома способами: прямими приписками або підвищенням ціни кожної одиниці продукції. Оскільки перший шлях передбачав кримінальне покарання, використовувався більш безпечний другий. Тому ціни зростали швидше, ніж поліпшувалася продукція. Приписки та гра цінами – найбільш очевидні способи спотворення інформації в радянській статистиці. Навіть приблизні підрахунки доводять, що загальні розміри спотворень були значними. Створювати видимість всезростаючого виробництва товарів та послуг, невпинного, з року в рік, перевиконання плану вдавалося з допомогою найбільш зручних, легальних приписок до цін на ті чи інші види продукції. Ці приписки були орієнтовані на гасло про виконання й перевиконання планових завдань, про нарощування обсягів виробництва.

Статистика сільського господарства 1930-х рр. була явно фальсифікованою. Зараз уже доведено, що з 1933 р. дані про виробництво зернових культур у результаті маніпуляцій з методикою обліку щороку завищувалися. Особливо характерно це було щодо показників урожайності, які вираховувалися в різний час по-різному. У сталінські часи врожайність визначали за біологічним станом посівів: до початку жнив члени державних комісій об'їжджали поля і оцінювали врожай, так би мовити, «на корені». На основі розрахунків виводився врожай року по районах, областях та країні в цілому. І щоразу він виявлявся вищим від фактичного намолоту. У 1931 – 1932 рр. виникла ідея обліку валових зборів зерна на підставі біологічної врожайності. Починаючи з 1933 р. облік здійснювали тільки таким чином. Спочатку враховували можливі втрати під час транспортування, сушіння та очищення зерна. Однак з 1939 р. їх у розрахунок вже не брали. Подібна методика існувала до середини 1950-х рр., коли стали підсумовувати й публікувати дані за валовим збором

зернових та технічних культур як «амбарний урожай». З 1960-х років була введена ще одна хитра й таємнича категорія обліку – «бункерна врожайність» (кількість зерна, яку комбайнер відвантажив у машину за зміну). А різниця між бункерною та фактичною вагою зерна насправді досягала 25 – 30 % (у бункер потрапляли бур'яни, полова, вологість зерна часто була завищеною). Оскільки ж колгоспи почали звітувати за бункерною вагою, то показники врожайності були завищені. При цьому не враховувалися наступні значні втрати зерна. З року в рік різниця між бункерною та фактичною вагою зерна все збільшувалася, створюючи видимість зростання продуктивності виробництва. І в цьому були зацікавлені багато осіб. У звітних документах колгоспів все частіше проходили дві різні цифри, причому часто без позначення, де яка. Тому для з'ясування того, у яких статистичних відомостях цифри точніші, слід керуватися таким критерієм: там, де йдеться про інтереси підприємства, найімовірніше цифра наводиться реальна, а в паперах, які були звітом перед державою, її відповідно фальсифікували. З цього приводу хтось навіть пожартував: і в ЦСУ, і в ЦРУ працюють для одного й того ж – створення видимості могутньої держави СРСР.

Демографічні дані радянського періоду відтворювали: 1) *матеріали загальних переписів населення*; 2) *поточна демографічна статистика*; 3) *вибіркові обстеження*. Характерними рисами переписів населення у розглядуваний період було те, що, по-перше, вони охоплювали все населення країни, по-друге, містили дані не лише про його кількість, а й статевий, віковий та національний склад, по-третє, проводилися поіменно, нарешті, по-четверте, відомості під час їх проведення отримувалися не шляхом узагальнення документів поточної статистики, а безпосередньо від населення. За роки радянської влади проведено декілька загальних переписів населення (кожен з них охоплював і Україну): у 1920, 1923 (лише у містах), 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 роках. Кожен з них здійснювався за своєю програмою, але завжди збиралися відомості про стать, вік, національність, рідну мову, місце народження, сімейний стан, освіту, рід заняття, професію тощо. Був ще перепис 1937 р., підсумки якого не були визнані, оскільки отримані дані (170 млн. чоловік) істотно розходилися з очікуваною кількістю населення в країні. Ці дані було заборонено обнародувати, бо вони могли продемонструвати значні кількісні втрати населення внаслідок розкуркулення та голодомору, репресій проти населення. Згідно з останніми даними вітчизняних істориків, лише голодомор 1932 – 1933 рр. забрав у Радянському Союзі життя близько 7 – 8 млн. чоловік. Організаторів перепису 1937 р. звинуватили в недообліку населення, перш за все по Україні та Казахстану. Але наступний перепис, проведений у січні 1939 р., зафіксував зростання кількості населення в цих регіонах

лише на 1%, порівняно з 1926 р. Отже, все це свідчить, що дані перепису 1937 р. повинні розглядатися як серйозне статистичне свідоцтво.

За всі роки радянської влади було опубліковано лише один статистичний збірник, цілком присвячений демографічній проблематиці (Население СССР: Стат. сб. М., 1975). Крім цього, інформація про чисельність, склад та рух населення публікувалася у щорічниках ЦСУ («Народное хозяйство СССР в... году») та щомісячному журналі «Вестник статистики». Характерно, що починаючи з 1972 р. ЦСУ СРСР не подавало інформації про дитячу смертність. Того ж року було опубліковано останні скорочені таблиці смертності і середньої тривалості життя, в 1975 – 1976 рр. востаннє з'явилися у пресі повікові коефіцієнти смертності.

Становить інтерес публікація результатів переписів населення. Перепис 1937 р. був анульований, матеріали перепису 1939 р., у зв'язку з війною, так і не були окремо опубліковані. Тому повністю друком вийшли підсумки лише п'яти всесоюзних переписів 1920, 1926, 1959, 1970 та 1979 рр. Попередні результати перепису 1920 р. у п'яти тоненьких випусках були видані вже в 1921 р., а остаточні – в 1926 р. Попередні й стислі підсумки перепису 1926 р. були опубліковані в 13 випусках упродовж трьох років, а остаточні й повні – у 56 томах – до 1933 р., тобто протягом 7 років. Перепису 1959 р. були присвячені 16 томів і два невеликі спеціальні збірники. На підготовку цього видання знадобилося близько 4 років. Підсумки перепису 1970 р. видавалися теж 4 роки, але всі його матеріали вмістилися в семи томах та двох брошурах. Результатам перепису 1979 р. взагалі присвячено лише єдиний том, що вийшов друком через 5 з половиною років. Його обсяг в 7,6 разу менший від загального обсягу перепису 1959 р., у 6,7 разу – 1970 р., в 31, 3 разу – 1926 р. і лише обсяг підсумків першого радянського перепису він перевершив на 19 %.

Отже, переписи населення радянського періоду – це досить точні джерела з узагальненням даних про кількість і склад населення за регіональним принципом на певну дату. Але слід враховувати й фальсифікації, що були пов'язані з політичними й соціально-економічними процесами, що відбувалися в Радянському Союзі, через бажання владних осіб приховати справжні втрати населення під час голодоморів, Другої світової війни, внаслідок репресій і переслідувань тощо. Вивчаючи демографічну статистику радянського періоду, історик не повинен обмежуватися лише матеріалами якогось конкретного перепису, а брати до уваги усі матеріали поточної демографічної статистики, вибіркових обстежень населення (у першу чергу, дані про народжуваність і смертність, відомості про міграцію населення, про природний приріст). Слід за допомогою математичних формул демографії з'ясовувати дані про справжні втрати населення у розглядуваний період.

Матеріали одного окремо взятого перепису, безумовно, статичні, але декілька переписів дають можливість виявити динаміку розвитку суспільства і результати соціально-економічних процесів, пов'язаних з проблемами народонаселення. Переписам радянського часу звичайно притаманні численні недоліки. Зазначимо, що програма перепису 1926 р. була найповнішою, та все ж його результати не були позбавлені прагнення підтягути рівень усіх народів до середнього показника. Цим визначена певна умовність даних перепису 1926 р., як і решти переписів.

Працюючи з матеріалами переписів, дослідник не має справи з первинним масивом даного джерела, тобто з самими анкетами, оскільки це юридично заборонено й випливає з принципів проведення перепису. Але й вторинна інформація частково являє собою первинний аналіз даних перепису за однією ознакою, їх сукупністю або за всіма ознаками. Інформація, вміщена в перепису, настільки значна, що вторинна інформація теж являє собою певний масив у вигляді зведених таблиць, діаграм тощо. Масив вторинної інформації розбитий за категоріями питань, які, як відомо, формулює держава. Категорії цих питань і є ключем до роботи з масивом. Усю вторинну інформацію охопити неможливо, та й у цьому немає потреби. Більше того, таке завдання не є логічно вирішуваним, тому що така інформація відображає різні аспекти життя суспільства, найчастіше далекі один від одного. Дослідник користується інформацією, що стосується лише однієї категорії питання. Рідше вивчаються кілька категорій питань, і тоді більш доцільним є застосування ЕОМ.

У 1970-х рр. інформаційні можливості радянської статистики взагалі, порівняно з 1920-ми роками, зменшилися у 50 разів. Фальсифікація статистичних даних проникла в усі щілини соціального організму. Багато років приховувалася постійно зростаюча розбалансованість економіки, але недостовірна економічна й соціальна інформація закладалася вже в постанови з'їздів КПРС і пленумів ЦК, а на її основі приймалися відповідні господарські й політичні рішення. Однак все це зовсім не означає того, що статистичні джерела розглядуваного періоду не можуть використовуватися в історичних дослідженнях. Слід лише мати на увазі, що кожна наведена в них цифра потребує критичного ставлення.

У добу перебудови теж не відразу було визнано наростання кризових явищ у народному господарстві, відповідно не відразу все це відбила і статистика, контрольована партійно-державним апаратом. Продовжувала викликати недовіру статистика неухильного зростання прибутків трудящих, виражених у карбованцях, особливо за зростання інфляції, яка не враховувалася. Зростання прибутків населення не забезпечувалося відповідними товарами і послугами. Тому фрази у джерелах типу «грошові прибутки населення склали»,

«середньомісячна зарплата робітників і службовців досягла» насправді приховували те, що купити за ці гроші було нічого.

Якщо розгорнути будь-який статистичний довідник на розділі «Зовнішня торгівля», то там не знайдеться й натяку на поставки Радянським Союзом зброї за кордон. Але в публікаціях, скажімо, Стокгольмського інституту з дослідження проблем миру або Лондонського інституту стратегічних досліджень такі відомості присутні. Ці дані були секретом виключно для радянських людей, а справжня картина масового продажу зброї Радянським Союзом стала відома лише після агресії Іраку проти Кувейту в 1990 р.

Суттєві прогалини й недоліки має також статистика народної освіти. Офіційно стверджувалося, що лише за роки X п'ятирічки в країні було відкрито 11,3 тис. шкіл на 6,7 млн. місць, протягом наступних п'яти років – відповідно 8,7 тис. шкіл на 5,2 млн. місць. Однак архівні матеріали перевірок ЦСУ свідчать, що значний відсоток шкіл насправді не було введено в дію у зазначені терміни, а багато шкільних споруд лише згадувалися у звітній документації, натомість у реальному житті їх не існувало.

Фальсифікованою статистикою послуговувалися навіть слідчі органи. Престижною стала не стільки якість роботи, скільки належна статистика. Рівень розкриття злочинів підвищували не через покращення роботи, а шляхом приховування від обліку неочевидних злочинів та реєстрації ініціативно виявлених випадків правопорушень.

Статистична «липа» не обійшла і спорт, де також подавалося безліч фальсифікованих звітів, фіктивних зведень про «масовість і майстерність».

В економіці довгий час приховувалися справжні розміри інфляції, яка мала місце в Радянському Союзі після Першої світової війни. Насправді про неї заговорили лише восени 1988 р., коли в доповідях міністра фінансів та голови Держплану були обнародувані відомості про незбалансованість союзного бюджету. Спочатку величину державного дефіциту оцінювали в 35 млрд. карбованців, потім в 100 млрд. і навіть 120 млрд.

За часів «перебудови» з'явилася постійно уточнювана історична статистика: про людські втрати у війнах, про кількість репресованих за роки радянської влади, про кількість жертв колективізації і голодоморів, про кількість військовополонених, в'язнів таборів ГУЛАГу тощо. Певною мірою змінив характер своєї роботи Держкомстат після того, як з 1990 р. було значно розширено межі доступної інформації. Натомість комітет з власної ініціативи припинив збір зайвих даних, що в першу чергу торкнулося звітності, яка характеризувала внутрішньогосподарчу діяльність підприємств.

Настала можливість порівняти радянські статистичні відомості зі світовими даними. Поки що багато з того зазвичай непорівнянне, насамперед через відмінність у методології підрахунків, адже і конвертованість валюти, і

якість товарів, що випускалися, і багато інших показників вітчизняною статистикою розглядуваного періоду не бралися до уваги. Скажімо, підрахунки величини національного прибутку на душу населення, про яку повідомлялося радянськими статистичними установами, не витримують ніякої критики. Згідно з даними, опублікованими у збірнику «Народное хозяйство СССР за 60 лет» (М., 1977), середній прибуток на душу населення в 1976 р. в країні був вищим, ніж, наприклад, у ФРН, Данії, Нідерландах, Бельгії, Великобританії, Італії, і складав 56 % від рівня того ж прибутку в США. Майже такі ж показники зафіксував аналогічний статистичний збірник і десять років потому. До цих парадоксів призводило збереження в методиці та практиці статистики застарілих систем підрахунків.

Таким чином, прикрашаючи дійсність, офіційна радянська статистика протягом усього часу свого функціонування намагалася підтримувати міф про «високорозвинену радянську державу». Статистичні джерела цього періоду потребують критичного підходу, обов'язкового зіставлення відбитих у них статистичних показників з відомостями, зафіксованими в інших джерелах, у тому числі й іноземних.

ЛЕКЦІЯ 23
НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

1. Мемуари та епістолярія як джерела з історії України в радянський час

Мемуари разом з іншими писемними свідченнями є цінне джерело для вивчення історії радянського суспільства. У таких джерелах дослідник має справу з інформацією, поданою крізь призму світосприйняття конкретної людини, через ідеологічні мотивації суспільного впливу, її особистого життєвого досвіду, ступеня й форми участі в подіях, що стали об'єктом опису. Автори мемуарних творів досить відверто пишуть про власні пристрасті й бажання.Суб'єктивність є специфіка джерел указаного виду. Однак порівнюючи враження різних авторів про один і той же факт чи подію, дослідник має можливість розширити і збагатити свої уявлення не лише про саму історичну подію, а й про конкретних діячів відповідної епохи. Деякою перепоною в роботі з мемуарами є їх фрагментарність і навіть неоднорідність спостережень.

За формою викладу подій мемуари умовно можна поділити на кілька груп: *щоденники* – писалися безпосередньо в ході подій; *спогади* – написані автором через деякий час після того, як сталася подія; *автобіографії* – передають основні відомості з життя автора; *літературні твори* – написані письменниками на підставі спогадів учасників подій; *епістолярії* – комплекс

листів, створений у результаті кореспондентського спілкування окремих осіб. Кожна з цих груп відрізняється специфікою відображення подій та фактів і, у свою чергу, може поділятися на окремі жанри або різновиди. Усе це врешті й визначає особливості джерелознавчої методики й технології аналізу таких джерел.

Мемуари радянської доби можна згрупувати за такими різновидами: а) *класичні спогади*, б) *тематично формальні записи*, в) *сюжетні записки*, г) *спогади, написані на підставі раніше складених анкет*, д) *літературні записи*, е) *спогади-розповіді автора про іншу особу*, є) *мемуари, підготовлені до видання після смерті автора родичами або близькими*, ж) *«спогади дітей»* тощо. Специфічним жанром мемуаристики радянського часу є призначені для публікації автобіографії, службові автобіографії, що осіли в особистих справах працівників установ або в слідчих матеріалах судових інстанцій, відповіді на питання анкет різноманітних з'їздів тощо. Також можна виокремити кілька різновидів щоденників або щоденних записів за їх обсягом, регулярністю та датуванням.

Як і мемуарні твори інших періодів історії України, мемуари радянської доби можна поділити за тематико-хронологічним принципом. Першу таку досить велику групу утворюють мемуарні твори про жовтневі події 1917 р., про життя та діяльність більшовицького вождя В. І. Леніна та інших діячів партії й радянського уряду. Так, уже в 1923 р. Істпарт України опублікував збірник «Октябрьская революция. Первое пятилетие», до якого увійшли спогади десятків активних учасників подій перших років радянської влади. До 10-ї річниці радянської влади в Україні було видано декілька подібних збірників у різних містах республіки («1917 год на Харьковщине», «Борьба за Октябрь на Артемовщине», «Из истории Октябрьской революции в Киеве» та ін.). Подібні видання приурочувалися і до наступних ювілеїв жовтневого перевороту. Особливо велика їх кількість була опублікована до 50 і 60-ї річниць. Одним із найвідоміших серед них є збірник «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» (К., 1957), до якого увійшли хронікальні оповідання про революційні події в Харкові, Києві, Катеринославі, Донбасі таких відомих політичних і державних діячів, як В. Затонський, А. Іванов, С. Буздалін, Г. Петровський та ін. Усі автори подібних творів відштовхувалися від загальноприйнятої в радянський період оцінки жовтневих подій, як найважливіших в історії людства. Їх спогади, пронизані патетикою й апологетичним вихваленням більшовицької революції, все ж правомірно претендують на своє місце в структурі джерельної бази історії України як своєрідні пам'ятки своєї епохи.

Річницям від дня народження В. І. Леніна присвячувалися збірники спогадів тих, хто з ним зустрічався, разом працював у перші роки радянської влади. Характерно, що іноді такі автори насправді ніколи й не бачили «вождя

пролетаріату», але все ж намагалися дати оцінку його внеску в історичний процес, відтворити вплив цієї людини на подальший розвиток радянського суспільства. Наприклад, до 100-річного ювілею В. І. Леніна було видано п'ятитомний збірник «Спогади про Володимира Ілліча Леніна», до якого увійшли 310 мемуарів, переважна більшість яких стосується життя та діяльності вождя більшовизму в 1917 – 1924 рр. Була здійснена спроба охарактеризувати основні напрямки його діяльності, роль у подіях революції, громадянської війни, у соціалістичному будівництві.

Ще один тематичний комплекс мемуарів радянської доби утворюють публікації про події громадянської війни на території України. Перші з них з'явилися ще на початку 20-х рр. Серед них – твори найбільш значних діячів більшовицької партії та радянського уряду, окремих воєначальників. Це, зокрема, чотиритомне видання «Гражданская война» В. Антонова-Овсієнка, опубліковане протягом 1924 – 1933 рр.; «Записки о гражданской войне и военном строительстве» С. Каменєва (1963 р.); «Воспоминания о гражданской войне» Й. Якіра; «Пройденный путь» у 3-х книгах С. Будьонного (1958 – 1973 рр.); «Советская кавалерия в боях за Родину» І. Тюленєва (1957 р.) та багато інших. Серед мемуарів учасників більшовицького партизанського руху та підпілля часів громадянської війни слід відзначити збірник «Героическое подполье. В тылу деникинской армии» (1975 р.), а серед присвячених боротьбі більшовиків за зміцнення тилу – «Сквозь бури и грозы» (1969 р.); «Первые коммунистические субботники на Харьковщине» (1962 р.) та ін.

Значно більше мемуарних творів радянської доби стосуються подій Другої світової війни. Лише протягом 1958 – 1978 рр. центральні й місцеві видавництва в Україні опублікували близько 900 книг і збірників спогадів про воєнні часи на території республіки. Звичайно, особливо цінні спогади представників вищого військового керівництва, командувачів армій та фронтів, партизанських загонів і з'єднань, Ставки Верховного Головнокомандування та Генерального штабу. Велике значення для вивчення історії визволення України від німецьких загарбників мають мемуарні твори маршалів Г. Жукова «Воспоминания и размышления», С. Штеменка «Генеральный штаб у роки війни», О. Василевського «Дело всей жизни», К. Рокоссовського «Солдатский долг», І. Конєва «Записки командующего фронтом в 1943 – 1944 рр.», І. Баграмяна «Город-герой на Днепре» та ін. Не менш важливі також спогади офіцерів і солдат про події війни на території України. Це спогади І. Кожедуба «Служу Родине» (1950), О. Покришкіна «Крылья истребителя» (1948), військових кореспондентів і письменників Л. Соболя, Б. Польового, С. Борзенка. Цінна мемуаристика про оборону й визволення міст та областей України міститься у збірниках «В боях за Харьковщину» (1973), «Они освобождали Донбасс» (1963), «У битві за Київ» (1973) та багато інших.

Важливими джерелами для висвітлення історії боротьби підпільників та партизан проти німецьких окупантів на території України є літературні записи спогадів командирів партизанських з'єднань та керівників радянського партизанського руху С. Ковпака («Від Путивля до Карпат», 1976), О. Федорова («Підпільний обком діє», 1949), Т. Строкача («Наш позивний – Свобода», 1975), здійснені професійними письменниками. Виняткове значення має «Щоденник» комісара з'єднання сумських партизан С. Руднєва. Він почав робити свої щоденні записи 7 травня 1943 р., коли партизани готувалися до рейду на Карпати, а закінчив 25 липня 1943 р., за кілька днів до своєї загибелі. Зараз загальновідомо, що Руднєв був застрелений агентом органів НКВС за свою позицію, орієнтовану на необхідність зближення з оунівським підпіллям. Щоденник вперше був опублікований в 1948 р., а згодом ще двічі перевидавався в 1949 і 1960 рр. Як зазначається в підручнику з «Джерелознавства історії Української РСР» (К.: Вища шк., 1986), щоденник публікувався «повністю, без істотних змін і доповнень». Але наскільки це відповідає дійсності сказати важко, оскільки місцезнаходження оригіналу джерела невідоме. Однак в опублікованому щоденнику можна знайти багато оригінальних відомостей про бойові дії партизан, про їх життя та побут під час походу. У щоденнику подано характеристику окремих командирів та бійців, зокрема С. Ковпака.

Ще одним подібним джерелом для вивчення історії партизанського руху в Україні є «Щоденник» секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренка, також одного з керівників радянських партизанів. У «Щоденнику» охоплено події від 23 серпня 1941 до 19 січня 1943 р. У кінці видання упорядники вмістили тексти 54 радіограм про дії партизанських загонів на Чернігівщині, надісланих Попудренком до ЦК КП(б)У та Українського штабу партизанського руху, очолюваного генералом Т. Строкачем. Певне значення мають також спогади Т. Строкача і О. Сабурова «Відвойована весна» (1975), Д. Медведєва «Сильні духом» (1975), М. Наумова «Степной рейд» (1968), мемуарні твори Г. Базима, П. Вершигори, П. Воронька, Т. Гнідаша, Ф. Ткаченка.

В іншій великій групі мемуарів розповідається про трудовий героїзм робітників, селян та інтелігенції в тилу. Серед них у першу чергу слід відзначити тематичні збірники «Подвиг тыла» (1970), «Далеко от линии фронта» (1977), «Большая жизнь» (1949) тощо. У цих творах звичайно присутні окремі фактичні помилки, невідповідності, ідеологічні штампи та нашарування, однак за умови критичного підходу вони цілком можуть використовуватися як джерела для конкретних історичних досліджень.

Окрему тематичну групу мемуарних творів радянського періоду утворюють праці про відбудову народного господарства та так зване соціалістичне будівництво. Авторами цих творів є робітники й колгоспники, інженерно-технічні працівники й науковці, керівники підприємств та організацій. Існують

комплекси мемуарів про будівництво Харківського тракторного заводу, Дніпрогесу, інших промислових гігантів на території України. Це, скажімо, збірники «Социалистические рекорды» (1932), «Говорят строители социализма» (1959), спогади учасників так званого стаханівського руху (О. Стаханов «Рассказ о моей жизни», П. Кривонос «Мои методы работы», М. Мазай «Записки сталевара», П. Ангеліна «Люди колгоспних ланів»), а також кадрових робітників і колгоспників, керівників промислових і сільськогосподарських підприємств, передовиків виробництва, учасників так званого соціалістичного змагання, винахідницького й раціоналізаторського руху. У 1970-х рр., наприклад, було опубліковано декілька мемуарних творів вихідців з України, учасників будівництва Байкало-Амурської магістралі. Серед них «Поезд особого назначения» О. Давидова, «Магистраль века» Л. Горлача і С. Тельнюка та ін. Спогади новаторів розраховані переважно на виробничників, тому вони перевантажені різними розрахунками, статистикою тощо. Особливість мемуарних творів робітників і колгоспників полягає в тому, що їх автори розповідають не лише про своє особисте життя й працю, а й про колектив, участь у громадсько-політичному житті. Для цієї групи джерел також притаманна ідеологічна заангажованість. Водночас автори часто перебільшують роль власного внеску в «соціалістичне будівництво», намагаються прикрасити історичну дійсність. Зазначене однак не може стати на заваді використання таких мемуарних творів як історичних джерел.

Значна частина мемуарів розглядуваного періоду стосується окремих політичних подій, діяльності громадських організацій (з'їздів Рад, більшовицької партії, профспілок, комсомолу тощо). Важливими є спогади перших комсомольців, діячів Робітничо-селянської інспекції, делегатів з'їздів, космонавтів Ю. Гагаріна, П. Поповича, Г. Берегового. Для вивчення розвитку науки й культури важливі мемуари Є. Патона, А. Терпигор'єва, О. Корнійчука, О. Антонова, М. Амосова, І. Мар'яненка та інших учених, діячів літератури та мистецтва.

Цілий ряд мемуарів радянського періоду розповідають про становище на західноукраїнських землях. Зокрема боротьбу Західної України за своє соціальне та національне визволення, возз'єднання зі Східною Україною з суто радянських позицій висвітлено в збірках спогадів «КПЗУ – організатор революційної боротьби» (1958), «На чолі визвольної боротьби» (1965), «За владу Рад» (1957) та ін.

Значно спрощують роботу з мемуарами радянського періоду «Літописи книг», які досить регулярно публікувалися. Щоправда, у них відомості про опубліковані мемуарні твори вміщені в різних рубриках. Окрім цього, в 1958 р. було видано бібліографічний довідник «История советского общества в воспоминаниях современников», у якому було зібрано дані про близько 1500

окремих мемуарних творів, опублікованих центральними і місцевими видавництвами. Однак до нього були включені лише російськомовні публікації, тому видання, враховуючи відсутність в ньому україномовної мемуаристи, не може вважатися повним бібліографічним покажчиком такої літератури з історії України. У 1961 та 1967 рр. вийшли друком дві книги другої частини цього ж видання, де подано відомості про журнальні публікації мемуарів.

Альтернативну інформацію з історії України радянського періоду можна знайти в мемуарних творах українських авторів, опублікованих за кордоном, насамперед у діаспорних виданнях. Це проявилося, перш за все, у розробці мемуаристами абсолютно інших сюжетів і проблем (голодомори, репресії і переслідування народу, жорстока діяльність каральних органів в Радянському Союзі, перекоси соціалістичного будівництва тощо). У цих мемуарах розроблялися й окреслені вище традиційні сюжети радянської мемуаристики, однак з інших позицій, орієнтованих на критичне сприйняття радянської дійсності. Наприклад, про життя українців в умовах терору та під час голодомору 1932 – 1933 рр., про концентраційні табори (зокрема на Соловках) йдеться в таких спогадах, як «Недостріляні» та «Українська інтелігенція на Соловках» С. Підгайного, «Тортури» К. Туркала, «595 днів совєтським в'язнем» І. Німчука, «Проклинаю» І. Шкварка, творах В. Юрченка, В. Дубровського та ін. Про голодомор розповідається у декількох діаспорних виданнях мемуарних творів різного часу.

Історії Другої світової війни, діяльності українського націоналістичного підпілля та партизанського руху теж присвячено досить значна кількість мемуаристики, опублікованої поза межами України, але створеної українцями за походженням. Політичну ситуацію в Україні під час війни аналізують у своїх творах К. Паньківський («Від держави до комітету»), В. Кубійович (згодом головний редактор «Енциклопедії українознавства»), М. Величківський, В. Дубровський, З. Книш та багато інших. Окрема група мемуарних творів написана колишніми бійцями та офіцерами Червоної Армії, які були військовополоненими німецьких концентраційних таборів та опісля так і не наважилися повернутися на батьківщину, цілком справедливо побоюючись переслідувань з боку комуністичного режиму (це, наприклад, своєрідні спогади-репортажі Д. Чуба, М. Сергієнка та ін.).

У значній кількості мемуаристики змальовується боротьба ОУН і УПА проти німецьких окупантів, а потім проти радянської влади. Спогади З. Матли, Л. Шанковського, С. Хріна публікувалися в окремому збірнику, а також у журналі «До зброї», інших періодичних виданнях. Подібними є спогади генерала П. Шандрука, Є. Загачевського, Ю. Крохмалюка та ін., опубліковані в журналі «Вісті Братства колишніх вояків І Ударної дивізії УНА». Писали мемуари члени націоналістичних організацій, які були в'язнями німецьких

концтаборів. Серед них відзначимо такі твори, як «Мозаїка квадрів в'язничних» М. Бажанського, «Хочу жити» О. Данського, «В німецьких млинах смерті» П. Мірчука тощо. Із мемуарних творів, які розповідають про радянські тюрми та концтабори, одне з найважливіших місць займає праця А. Княжинського «На дні СРСР».

Досить значну групу утворює мемуаристика української інтелігенції – спогади про окремих культурних діячів України, про основні процеси в українському суспільстві. Серед них, перш за все, можна назвати спогади Н. Полонської-Василенко, Б. Лепкого «Казка мойого життя», П. Карманського «Українська богема», збірники спогадів про М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмару, Ю. Нарбута, українських митців-неокласиків Ю. Клена та В. Домонтовича. Усі ці мемуарні твори досить важливі для вивчення окремих аспектів і конкретних проблем історії України.

Часто у спогадах різних осіб можна зустріти протилежні й суперечливі оцінки одних і тих же подій, однак у цілому все це лише дозволяє певною мірою розширити наші уявлення про недавнє історичне минуле.

Унікальним видом джерел радянського періоду є листи, які теж мають виняткову цінність для історичних досліджень. Епістолярія була найбільш розповсюдженим засобом спілкування упродовж розглядуваного періоду, тому листи можуть бути покладені в основу вивчення широких суспільних настроїв. Щоденники й спогади у цьому сенсі їм програють, оскільки їх значно менше і до того ж вони несуть відбиток своєрідного соціального й політичного замовлення та цільової настанови.

З погляду видової приналежності до епістолярій можна відносити і своєрідний газетний жанр, і особливий різновид діловодних документів, і відкриті листи відомим політичним діячам, артистам, письменникам, і нарешті звичайне приватне листування. Виділення листів у самостійну групу бажане тому, що це унікальні джерела, а недостатньо адекватне ставлення до них може знизити можливості ґрунтовного вивчення соціальної історії.

2. Основні напрями аналізу та оцінка джерелознавчої цінності мемуаристики

Отже, мемуари – це не лише неупереджена фіксація подій минулого, а й сповідь, виправдання чи звинувачення щодо своїх сучасників, суспільства, роздуми їх авторів. Суб'єктивність є не недолік, а найбільш характерна риса мемуарів. У цьому й полягає їх оригінальність та привабливість для дослідника. Цінність мемуарів пов'язана і з відтворенням тих аспектів вітчизняної історії, які не знайшли достатнього відображення в офіційних документах. Найбільш характерні особливості радянських мемуарів: ідеологічна заангажованість та «витриманість у дусі вірності соціалістичним ідеям»; жорсткий

вибір теми й сюжету; їх об'єктом частіше є не особисті переживання авторів, а подія чи вождь; стандартизована характеристика ситуації, людей, формування образу «ворога», звідси часті недомовки, наявність людей, про яких заборонено навіть згадувати, езопова мова.

Для мемуарів радянського часу характерні традиційні для цього виду творів гостра полемічність та публіцистичність. Нерідко до написання мемуарного твору автора спонукали викривлені уявлення у суспільстві щодо тих чи інших подій (наприклад, спогади генерала Штеменка «Генеральний штаб у роки війни»). Досліджуючи мемуарні джерела або використовуючи їх для спеціальних наукових цілей, слід визначати форми й конкретні прояви історичного контексту. У щоденниках цей вплив простежується в самому сюжеті розповіді, у відборі фактів та їх інтерпретації. Водночас у такому творі, зовсім не орієнтованому на стороннього читача, можна зустріти відвертий опис події, яку особисто пережив автор чи свідком якої став, знайти живу й яскраву характеристику сучасників, у них рідші помилки й «провали пам'яті», викладаються власні погляди автора без зовнішніх нашарувань. Переповідаючи подію, автор щоденника ще не знає, чим вона закінчиться. Він фіксує відомості лише про найважливіші, на його думку, події.

Щоденні записи в радянський період називалися по-різному: щоденник, записки, записна книжка тощо. Вони рідко охоплюють увесь життєвий шлях автора і частіше присвячені окремим подіям чи етапам у його житті. Однак такі твори дозволяють зазирнути у внутрішній світ їх автора, отримати емоційний опис події крізь призму сприйняття сучасника. Щоденники частіше стають відомі дослідникам у результаті їх публікації. Слід враховувати, що в таких виданнях можливі відмінності від оригіналу. Наприклад, упорядник поділив текст щоденника на розділи та глави, пропустив окремі деталі тощо.

Як уже зазначалося, спогади містять відтворення подій минулого в такому вигляді, як вони запам'яталися їх очевидцю, сучаснику. Вони пишуться через певний проміжок часу, тому автор має можливість оцінювати події минулого, заздалегідь знаючи їх наслідки. Спогади переважно розраховані на широку аудиторію. У результаті уточнення та зміни погляду мемуариста на минулі події між з'явитися новий варіант спогадів, у яких минуле осмислене по-новому. Різні варіанти спогадів на одну й ту ж тему називають їх редакціями.

Спогади радянської доби можна поділити на кілька груп: 1) *присвячені конкретним подіям* (річниця революції, розгром фашизму, день народження В. І. Леніна тощо) – це так звані спогади-нариси; 2) *колективні* (наприклад, «Рассказы строителей метро» або спогади про голодомор 1932 – 1933 рр.), коло авторів яких може бути досить широким; 3) *автобіографічні* (наприклад, діячів більшовицької партії й керівників держави, робітників, військових,

учених, селян).; 4) *біографічні життєписи,* написані рідними, близькими, соратниками певних осіб тощо (у цьому випадку одним із найважливіших прийомів відтворення особистих вражень є відбір фактів, у яких документуються основні життєві процеси, а увага концентрується на головних проблемах); 5) *спогади-некрологи,* які також являють собою окремий біографічний мемуарний жанр. Автори названих груп спогадів, пишучи їх, могли використовувати раніше створені щоденники, листи, періодику, спогади інших осіб, різні документи і навіть наукові праці.

Методика використання спогадів як історичних джерел базується на зіставленні їх суперечливих свідчень, перевірці їх достовірності на основі документальних джерел. У процесі вивчення мемуару слід обов'язково дослідити історію життя автора з моменту описуваних подій до написання мемуарного твору, з'ясувати роль автора в описуваних подіях, скласти уявлення про структуру його поглядів.

Як бачимо, мемуари радянської доби, як і будь-який інший вид джерел цього періоду, потребують критичного підходу. У цілому в джерелознавстві вже відпрацьована технологія критики мемуарної літератури. Значення мемуару для дослідника залежить від розроблюваної теми. Скажімо, для відтворення біографії історика, політичної історії країни, окремого історичного факту мемуари є важливе джерело. А для реконструкції соціально-економічної історії, масових суспільних рухів, вивчення історії народного господарства мемуари відіграють другорядну роль, поступаючись місцем статистичним даним, звітам тощо.

Слід пам'ятати ще про одну обставину. Мемуари – це окремий жанр художньої літератури, тобто матеріал не стільки для досліджень, скільки для читання. Історик, вивчаючи мемуар як виключно історичне джерело, часом не враховує, що мемуарист, аби надати спогадам цікавість, міг знехтувати достовірністю. Для аналізу мемуаристики слід обов'язково залучати методи лінгвістики та літературознавства.

У комплексі джерел радянської доби важливу роль відіграють матеріали листування. Слід мати на увазі, що виявлені епістолярії після належного опрацювання істориком могли бути, по-перше, опубліковані у відповідних збірниках документів або спеціальних журнальних добірках; по-друге, виставлені у вигляді експозицій в музеях (особливо в краєзнавчих); по-третє, передані на зберігання в архіви для наукового дослідження. Щоправда, зараз ефективність використання епістолярії досить низька. У більшості випадків для ілюстрації якогось положення автори наукових праць наводять для прикладу 2 – 3 або більше подібних джерел як своєрідний ілюстративний матеріал. Добірки великої групи листів можуть підсилити аргументацію висновків у науковій праці. У цьому разі доцільно виконати їх контент-аналіз, який є

досить дієвим і ефективним методом не лише для вивчення епістолярії, а й мемуаристики взагалі. У вітчизняному джерелознавстві вже накопичений позитивний досвід такого застосування вказаної методики.

3. Періодичні видання радянського часу як джерела з історії України. Своєрідність періодики як історичного джерела

Для дослідників історії України радянської доби періодика є фактично невичерпне як за тематикою, так і за широтою охоплення дійсності джерело. Однак слід пам'ятати, що радянська періодика була одним із засобів ідеологічної пропаганди і, за рідкісними винятками, відверто служила інтересам партійно-державної номенклатури. Вона входила до системи органів пропаганди, була одним із найдієвіших засобів впливу на маси. Газети й журнали покликані були виховувати маси, доводити до відома народу керівні вказівки, чергові підсумки побудови «соціалістичного суспільства» і шляхи переходу до «комуністичної формації», повідомляти про «нові суспільні потреби», виражати думки й настрої людей і т. д.

Напрями пропагандистської й «дороговказної» діяльності преси в радянський час визначали відповідні директиви КПРС та радянської держави про перспективу і найближчі завдання розвитку суспільства. Партійні й державні органи постійно контролювали пресу, фактично виконували функції цензури (типовим прикладом може бути постанова ЦК КПРС від 1959 р. про журнал «Советская печать», де вказувалось на недостатню увагу цього видання щодо відтворення головної «проблеми комуністичного будівництва»). Директивні документи про пресу публікувалися у виданні «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», у спеціальних збірниках «Ленин о печати» (1959), «Советская печать в документах» (1961), «О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении» (1972) тощо.

За радянської доби різні періодичні видання призначалися для певних читацьких груп. Серед них розрізняють такі види: 1) *загальнополітичні видання*; 2) *видання для окремих суспільних верств* (робітників, селян, інтелігенції) і *членів громадських організацій* (КПРС, ВЛКСМ, профспілок); 3) *професійні виробничо-галузеві видання для спеціалістів різних профілів*; 4) *адміністративно-територіальні видання з урахуванням адміністративного поділу для певних регіонів*; 5) *видання з урахуванням вікових особливостей населення* (наприклад, для дітей та юнацтва) тощо.

Складна й розгалужена система радянських періодичних видань зумовлює існування різноманітних підходів щодо їх класифікації. Залежно від конкретних завдань вивчення періодика може бути поділена на групи за такими ознаками, як адміністративно-територіальний поділ, періодичність, мова видання, видавець, зміст, читацьке і цільове призначення.

У розвитку радянської періодики в Україні виокремлюють два періоди. Перший охоплює 1917 р. – середину 40-х рр. XX ст. Після встановлення радянської влади в Україні вільну українську пресу було тимчасово негласно заборонено. Натомість утвердилася монополія більшовицьких газет та журналів (наприклад, «Комуніст» (з 1918 р.), «Вісті ЦК КП(б)У», «Вісті ВУЦВК», «Більшовик України» та ін.). Була поширена місцева партійно-державна преса у вигляді багатотиражних газет. Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. на підґрунті політики «українізації» на короткий термін кількість україномовних видань та преси національних меншин (поляків, євреїв, німців, болгар, румунів та ін.) помітно зросла, але потім знову у фаворі опинилися саме російськомовні газети й журнали, які поступово перетворилися у своєрідний рупор тоталітарної системи та одне із знарядь репресій.

Уже в перші роки радянської влади виокремилися основні структурні групи преси. Серед них чільні місця зайняли партійна й радянська періодика. Їх чітко спланована мережу очолювала газета «Правда» (з 16 березня 1918 р. вона виходила в Москві, а до цього в Петрограді), як орган ЦК і МК РКП(б). Існували ще дві центральні газети – «Известия ВЦИК» і «Беднота». Склалися також групи центральних профспілкових та комсомольських видань: з 1921 р. виходила газета «Труд», з 1920 – «Гудок», з 1925 – «Комсомольская правда», з 1922 – журнал «Молодая гвардия», а з 1924 – «Смена». У цілому лише під час громадянської війни виходило близько 100 масових червоноармійських газет. Протягом усіх років існування радянської влади помітною була тенденція до постійного збільшення кількості періодичних видань. Наприклад, лише історична наука мала у 20-х рр. XX ст. декілька періодичних видань: «Пролетарська революція» (1921 – 1941), «Красная летопись» (1922 – 1934; 1936 – 1937), «Каторга и ссылка» (1921 – 1935), «Красный архив» (1922 – 1941), «Историк-марксист»(1925 – 1941).

Велику групу в структурі радянської преси цього періоду утворили масові видання («Крестьянская газета», «Рабочая газета», «Журнал крестьянской молодёжи»), де вміщувалися переважно короткі статті й замітки. Для цих видань було характерне поєднання функцій керівного (управлінського) й одночасно масового періодичного органу.

Упродовж 1917 – 1930-х рр. склалися основні типи газетної періодики в територіальному зрізі: всесоюзна, республіканська, крайова і обласна, автономних республік і областей, міська, низова. У 1928 р. з'явилися перші районні газети, які мали на меті інформаційне забезпечення багатомільйонного сільського населення країни.

Журнальна періодика диференціювалася на масову, наукову, науково-популярну, науково-практичну й виробничу, інструктивно-методичну, офіційно-документальну, довідкову. Деякі види періодики були характерні лише для

окремого періоду (під час громадянської війни – РОСТА, «Окна РОСТА», «Агит-РОСТА»). Спочатку існували окремі друковані органи буржуазних партій та об'єднань (наприклад, журнали «Мысль», «Мысль и слово», «Голос минувшего», «Вопросы философии и психологии», «Вестник литературы»; зміновіхівські видання – газета «Россия», журнали «Летопись дома литераторов», «Современный мир», які, особливо в ідейному плані, були неоднорідними). У період непу вони жорстко контролювалися з боку партійних і державних органів. Основними типами «буржуазної» преси у 1920-х рр. були літературно-художні та професійно-галузеві видання.

Важливою особливістю преси розглядуваного періоду є зародження і широке розповсюдження так званого робсількорства, тобто участь у підготовці матеріалів для преси добровільних кореспондентів, які не мали відповідної освіти і походили з робітничого середовища.

Ґрунтовним довідковим виданням про періодику СРСР є «Периодическая печать СССР» в 10 томах (М., 1955 – 1963), яке містить близько 20 тисяч назв журналів і газет лише за 1917 – 1949 рр. Окрім цього, починаючи з 1934 р. виходила «Летопись периодических изданий СССР в *** году», яка теж може бути довідником з періодики радянських часів.

Другий етап розвитку радянської преси охоплює 1945 – 1991 рр. Протягом цього часу вона стала виразником ідей лише однієї партії. Остаточно утвердилася тенденція до цілковитої централізації й уніфікації видання газет та журналів. Преса перетворилася на знаряддя партії в «комуністичному будівництві», вона виконувала функції колективного пропагандиста й агітатора. Українські газети цього часу здебільшого виходили обсягом 4 сторінки, відзначалися одноманітністю й обмеженістю як за змістом, так і за інформативністю. Інформація подавалася лише згідно з офіційними повідомленнями ТАРС і РАТАУ, при цьому обов'язково переглядалася цензурою. Головна увага приділялася повсякденному «покращенню» життя та добробуту народу. Вміщувалися статті й новини переважно про виробничі успіхи підприємств та окремих робітників. Публікації як прояв громадянської активності та суспільної думки були відсутні. Преса обмежувалася поданням офіційних звітів і повідомлень, постанов і заяв партії та уряду, коментарів в офіційному дусі до них. Періодичні видання були в основному офіційними органами ЦК КПУ, ЛКСМУ, Ради Міністрів УРСР, органами міністерств або профорганізацій, інших державних і громадських установ. Нагляд за пресою здійснював спеціальний Відділ пропаганди та агітації при ЦК КПУ та Комітет з питань преси при РМ УРСР. Роль цензорів виконували відповідальні редактори, яких призначали з членів партії або довірених осіб.

Газети радянського періоду за територіальним принципом можна поділити на загальнореспубліканські, обласні, міські, районні, низові,

колгоспні. Так, у середині 1970-х рр. в УРСР видавалося 19 республіканських, 72 обласних, 525 міських і районних газет, 639 багатотиражок, 109 журналів. Вони друкувалися як українською, так і російською мовами. Загалом у 1970 р. в Україні налічувалося близько 1400 різних газет (без колгоспних). Разовий наклад усіх газет становив близько 7,5 млн. примірників. Причому майже кожна республіканська газета обов'язково дублювалася російськомовним виданням («Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України»). Перша із згаданих газет була органом ЦК КПУ, ВР і РМ УРСР. Органами ЦК КПУ також були «Робітнича газета» і газета для сільськогосподарських робітників і службовців «Сільські вісті» (до 1965 р. – «Колгоспне село»). «Молодь України» була органом ЦК ЛКСМУ (до 1943 р. газета називалася «Комсомолець України»), паралельно з нею видавалося російськомовне «Комсомольское знамя».

Основними галузевими органами Спілки письменників України були «Літературна Україна» (до 1962 р. – «Літературна газета»), а також «Життя» (до 1955 р. – «Радянська культура». Вчителі та працівники народної освіти читали «Радянську освіту» (виходила з 1940 р.). Досить поширеною була «Спортивна газета» (до 1955 р. вона виходила під назвою «Радянський спорт»).

Переважна більшість обласних та районних газет були періодичними органами обласних, міських або районних комітетів КПУ та ЛКСМУ, а також обласних і міських рад депутатів. За формою та змістом вони дублювали загальнореспубліканські, але більше уваги приділяли висвітленню подій з життя регіону. Середній разовий тираж газет в Україні у 70-х рр. становив близько 70 тис. примірників.

Журналів у 1970-х рр. в Україні налічувалося близько 100 найменувань. Близько 60 з них виходили українською мовою, однак відбувалося зростання кількості й накладу російськомовних журналів, що було наслідком посиленої русифікації державних та наукових установ, які їх видавали. До найбільш масових політичних та суспільно-економічних видань України належав журнал «Комуніст України», щорічний тираж якого в цей час складав в середньому 158 тис. примірників (українською та російською мовами). Наймасовішим літературно-мистецьким виданням був щотижневик «Україна» (наклад – 340 тис. примірників), місячник «Радянська жінка» (1,6 млн.), «Вітчизна» (23 тис.), «Радуга» (17, 6 тис.), «Всесвіт» (50 тис.) тощо. Провідними історичними журналами були «Український історичний журнал» (9 тис.), «Архіви України» (21 тис.), видавалися також «Радянське право» (7, 76 тис.), «Народна творчість та етнографія» (13, 6 тис.), «Філософська думка», «Мистецтво», «Український театр», «Радянська школа», єдиний гумористичний журнал «Перець» (наклад 1, 5 млн. примірників), спортивний журнал «Старт».

Зазначимо, що радянська періодика є дуже специфічне історичне джерело, яке потребує продуманої й чітко структурованої методики опрацювання, спрямованої на підвищення її інформативної віддачі.

Окреме місце серед української періодики радянської доби належить архівній періодиці. Вона являла собою сукупність спеціальних (спеціально-галузевих) періодичних (у тому числі й таких, що продовжуються) видань, які виходили (або продовжують виходити) в Україні впродовж певного часу і висвітлювали питання з історії, теорії й практики архівної справи. Архівна періодика була розрахована на працівників архівних установ, істориків, джерелознавців та архівознавців. У 1918 – 1931 рр. зародилася ідея створення першого українського архівного видання. За доби Центральної Ради це був журнал «Пам'ятки», а за часів Директорії українська інтелігенція організувала видання часопису «Українська старовина». За радянської доби Укрцентрархів за тісної співпраці з місцевими архівними кореспондентами налагодив видання журналів «Архівна справа» (1925 – 1930) та «Бюлетень Укрцентрархіву» (1925 – 1931). Видавалися також науково-інформаційні бюлетені на місцях: «Червоний архівіст» (Київ, 1926 р.), «Архівний робітник» (Луганськ, 1926 – 1927 рр.). Архівна періодика України в цей час продовжувала популяризувати результати діяльності губернських учених архівних комісій (Полтавської, Чернігівської, Катеринославської), які публікували свої «Труди», а з іншого боку – орієнтувалася на російські галузеві видання «Архивное дело» та «Красный архив». Через брак фінансування окремим планам українських архівістів у той час не судилося збутися. У середині 20-х рр. було започатковано два періодичні видання – «Архівна справа на Україні» та «Бюлетень Головархіву», та оскільки вони знаходилися під пильним ідеологічним контролем, то поступово втратили свою цінність саме як наукові періодичні видання.

Протягом 1931 – 1938 рр. було згорнуто видання часописів «Радянський архів» (у 1931 р. вийшло всього 6 номерів) та «Архів Радянської України» (у 1932 – 1933 рр. було опубліковано 8 випусків). За цей час також було видано два архівні щорічники («Архівознавчий науково-інформаційний збірник» та «Архівознавчий збірник»), які однак свою головну увагу зосередили на «нещадній критиці буржуазних теорій» в архівознавстві.

У наступні 10 років жодного спеціального архівного періодичного видання в Україні не виходило. З 1947 по 1991 рр. існувало єдине центральне галузеве видання – «Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР», а з 1961 р. почав виходити науково-інформаційний бюлетень «Архіви України». Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися й периферійні журнали, які спрямовували свою діяльність на вирішення низки науково-методичних проблем, публікацію архівних документів, забезпечення ними міських і районних архівів.

З 1991 р. в Україні розпочалося відродження національних традицій архівної періодики. Відновилося видання окремих журналів та щорічників (серед них – «Український археографічний щорічник», «Пам'ятки»), з'явилися також нові видання: «Вісник статистики архівного управління», «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України». Зараз українська архівна періодика спрямовує зусилля істориків та архівістів України на розробку питань з історії, теорії та практики архівної справи, підготовки фахівців, сприяє інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, встановленню наукових контактів з архівістами інших країн.

Провідне історичне періодичне видання України повоєнного періоду *«Український історичний журнал»* був створений у 1957 р. як періодичний орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК Компартії України (з 1992 р. – Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України). З самого початку в цьому багатопрофільному виданні публікувалися статті та повідомлення з теорії, методології, методики і логіки історичної науки, з історії України та зарубіжних країн, вміщувалися критико-бібліографічні огляди літератури, хроніка та інформація про події науково-історичного життя. Постійними в журналі були і продовжують залишатися рубрики «Історіографія та джерелознавство», «Документи та матеріали».

Зміст та загальна спрямованість журналу загалом відбивають стан історичної науки в Україні протягом більше, ніж 40 років. Створений за часів «хрущовської відлиги» журнал спочатку звернувся до тем і сюжетів, які раніше вважалися «недоторканними» для радянських істориків. Зокрема, зросла увага до проблем джерелознавства, методології й методики історичного дослідження, видання джерел. У подальшому журнал через об'єктивні причини не зміг протистояти офіційним партійним настановам щодо історичної науки. Тому на його сторінках головна увага стала приділятися висвітленню радянського періоду історії України, діяльності більшовицької партії, періодам Жовтневої революції та Великої Вітчизняної війни. Журнал не порушував дозволених меж радянської історичної періодики, партійно-класової методології науки. Тому вміщені в ньому матеріали й публікації є джерелами, які досить адекватно відбивають стан і розвиток історичної науки в Україні за радянських часів. Більш докладну інформацію про зміст журналу можна знайти у трьох виданнях систематичного покажчика до нього за 1957 – 1966 рр. (опублікований у 1968 р.), 1967 – 1976 рр. (1982 р.), 1977 – 1986 рр. (1987 р.).

Цінним джерелом для вивчення історії України є також головні періодичні видання колишнього СРСР, окремі зарубіжні видання, преса української діаспори.

4. Методи вивчення періодики

Періодика – це специфічне багатопланове джерело, що містить найрізноманітнішу за жанром, походженням та змістом інформацію: офіційні повідомлення й документи, законодавчі акти, публіцистику, листи, хроніку, інформаційні повідомлення, оголошення, белетристику, некрологи тощо. Особливістю періодики є оперативність щодо обнародування суспільно значимої інформації. Своєрідність преси як джерела полягає не лише в особливій інформаційній функції та складності структури, але й у різноманітності жанрів.

Виконуючи свої соціальні функції, перш за все інформаційну, преса зберігає й передає найрізноманітніші види джерел. У ній друкувалися законодавчі, діловодні, статистичні документи, мемуари тощо. Ця видова особливість визначає складність структури інформації, вміщеної в пресі. Одну складову її уособлює власне матеріал, який публікується, а іншу створює сама періодика за рахунок своїх джерел і в своїх специфічних формах. Методика роботи з окремою публікацією в журналі і в цілому з періодичним виданням дещо відрізняються: у першому випадку використовують джерелознавчі прийоми аналізу, типові для тих видів документів, до яких належить і опублікований, а в другому – прийоми, якими послуговуються історики журналістики. Своєрідність преси як джерела полягає не лише в особливій її інформаційній функції, а і в її складній структурі, в різноманітності її специфічних жанрів.

За ступенем відтворення подій інформація в періодиці може бути умовно поділена на безпосередню й опосередковану, а за співвідношенням фактичного матеріалу й авторського коментаря, за ступенем узагальнення фактів – на фактографічну та аналітичну. У цьому сенсі жанри періодики можна умовно поділити на три групи: *інформаційні, аналітичні, художньо-публіцистичні.* Для першої групи характерні такі жанрові варіанти: *замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю*. Спільна риса цих жанрів – прагнення якнайточніше передати відомості про подію, факт. *Замітка* переважно містить констатацію факту, лаконічну передачу відомостей без будь-яких оціночних моментів. *Звіт* відрізняється описом подробиць події, деталей об'єкта (кількість і прізвища учасників події, зміст їх виступів тощо). Цей жанр інформації використовується для опису дипломатичних переговорів, зустрічей, важливих державних подій, де необхідна передача найсуттєвіших моментів у мінімальному обсязі. Суб'єктивний план, оцінкові моменти зведені тут до мінімуму, у зв'язку з цим історик повинен перевірити достовірність лише самого факту. У *репортажі* авторське ставлення до події виражене чіткіше. Він передає співучасть автора в описуваній події, поєднує документальну безвідмовність з наочністю. Тому використовуючи репортаж, слід приділити особливу увагу особі автора. *Інтерв'ю* відображає ставлення до подій відразу двох осіб – журналіста та його співбесідника. Цей жанр дозволяє отримати додаткові відомості про події,

але для аналізу текст інтерв'ю складний, оскільки доводиться відслідковувати точність передавання фактів, з'ясовувати ставлення до них журналіста, що знаходить свій прояв у формулюванні ним питань та ставлення до видання з боку особи, у якої беруть інтерв'ю.

До *аналітичних жанрів* належать *кореспонденції, рецензії, огляди, статті*. Основне призначення цих матеріалів – найширше передати не саму інформацію про подію, факт, а авторські роздуми з приводу них. Особливо це характерно для жанру статті. Факт тут виступає як ілюстрація чи аргумент у роздумах автора. У кореспонденції факти зображаються у всіх деталях, у конкретних проявах, але одночасно відбувається їх осмислення.

Художньо-публіцистичні жанри (*нарис, фельєтон, памфлет*) поєднують документалізм з літературним домислом, у них подається досить емоційна оцінка подій.

Про цінність окремих жанрів як джерел можна судити лише щодо якогось конкретного дослідження. Але знання особливостей жанрів періодики дає основу для кваліфікованого використання її як історичного джерела.

Слід зауважити, що преса майже ніколи й ніде не була вільною, а отже, об'єктивною – ні на Заході, ні в СРСР, ні в пострадянській Україні. Також помилковим є розповсюджене судження про те, що преса є засобом вираження суспільної думки. Насправді вона завжди і всюди мала господаря: чи то могутній капітал, чи не менш всесильну КПРС. Тому у кращому випадку преса може виражати інтереси групи людей (наприклад, видавців), а не загальну суспільну думку. Інша річ, що преса намагається себе подати виразником суспільних поглядів, бореться за формування позиції, яка ніби-то відтворює ідеї суспільства. Виконуючи так зване соціальне замовлення, тобто волю господаря, журналісти інколи не зупиняються ні перед чим, підбираючи потрібне й відкидаючи зайве, і, якщо це було комусь потрібно, писали неправду: щось замовчували, перекручували інформацію. Замовчування, до речі, було одним із головних принципів радянської преси, як і будь-якого засобу масової інформації взагалі.

Радянська преса орієнтувалася на висловлювання В. І. Леніна, головні партійні документи. І хоча в цих джерелах зовсім не йшлося про суто інформаційні функції засобів масової інформації, саме вони були покладені догматиками у фундамент всієї теорії і практики радянської періодики. Преса намагалася відтворити життя не таким, яким воно було насправді, а таким, яким повинне було бути згідно з офіційно прийнятою схемою розвитку радянського суспільства. Окрім тотальної залежності преси від місцевих партійно-радянських органів, на шляху до свободи слова стояла ще й цензура, яку в СРСР здійснював Головліт, саме згадування про який у періодиці було заборонено.

Все це обов'язково слід враховувати при джерелознавчому аналізі періодики радянської доби та окремих публікацій, вміщених у ній.

Джерелознавча критика не повинна обмежуватися лише формальним встановленням достовірності інформації, взятої з періодики. Методи джерелознавчого аналізу преси розглядуваного часу повинні бути орієнтовані на виявлення механізму формування ідеологічних стереотипів у суспільстві та їх впливу на кожну конкретну людину. Адже тієї пори фальсифікувалися не лише зміст періодичних видань, а й сама сутність журналістської діяльності. Нині у засобах масової інформації почав перемагати так званий англосаксонський принцип журналістики, суть якого полягає у чіткому поділі публікацій: новини та аналітичний огляд. Хоча констатація фактів, поступове накопичення інформації є безумовно досить прийнятним методом, оскільки дає можливість читачеві аналізувати факти самостійно і формувати своє власне, незалежне судження щодо них, але читачів-аналітиків небагато, тому більшість читацької аудиторії вимагає від преси пояснень, оцінок, практичних висновків і дій, тим самим підштовхуючи її на відхід від англосаксонського принципу журналістики.

Альтернативою офіційній періодиці радянської доби є комплекс позацензурних матеріалів, якими були самвидав та так звана альтернативна преса. Звичайно, використовувати її як об'єкт джерелознавчого дослідження досить складно, оскільки постає проблема пошуку місцезнаходження і зберігання цих переважно малотиражних видань. Інший комплекс проблем пов'язаний з достовірністю публікацій незалежної преси, яка внаслідок свого нелегального становища часто користувалася чутками, сюжетами, переданими з інших рук, неперевіреними матеріалами зарубіжної та офіційної радянської періодики. Крім передачі невірно сприйнятої інформації, в альтернативній пресі мало місце бажання підвищити популярність свого видання якою-небудь сенсаційною публікацією, але з неперевіреною інформацією. У багатьох випадках це пояснювалося некомпетентністю кореспондентів, небездоганним телефонним зв'язком, складністю перекладу або просто недбалим поводженням з інформацією. Тому в цілому більшість непідцензурних публікацій радянського часу слід вважати переважно емоційними, аніж інформативними. Та все ж з альтернативної преси, як з унікального джерела, можна дізнатися про різні проекти, розроблені громадськими групами та партіями, на її основі можна вивчати окремі аспекти розвитку культури, живопису, музики, кінематографу.

Досліджуючи періодику, поряд із загальними методами джерелознавства, слід скористатися особливими, насамперед тому що в ній опубліковано різний за жанром, походженням і різновидом матеріал, який вимагає диференційованого підходу. Наприклад, листи в періодиці легко класифікувати за тематикою, тому для їх аналізу цілком придатні кількісні методи. Публіцистика

вимагає індивідуального підходу в кожному окремому випадку. Звичайно, об'єднуючим елементом преси насамперед є політична спрямованість, що дозволяє кваліфікувати періодику за вираженням думок певних соціальних верств, політичних партій, угруповань.

Установити політичне «обличчя» періодичного видання може допомогти сама його назва, вказівка про видавця або засновника, а також лозунги, девізи тощо. Кожний різновид матеріалів, опублікованих у періодиці, потребує індивідуального підходу. Найбільшу увагу істориків зазвичай приваблюють опубліковані офіційні документи. Їх цілком можна прийняти «на віру», оскільки такі публікації призначалася для керівників державних установ і суспільних організацій. Однак слід мати на увазі, що в пресі не завжди повністю обнародувалися деякі постанови уряду. До офіційних матеріалів можна віднести також повідомлення, що публікувалися під рубрикою «Хроніка». У них йшлося про призначення нових посадовців. Однак у радянський період така інформація не була послідовною, інколи вона взагалі відсутня.

Газетна й журнальна інформація в радянські часи компонувалася за рахунок джерел різного походження: повідомлень ТАРС, матеріалів інших агентств (іноземних або республіканських), нарешті матеріалів, підготовлених власними кореспондентами. Перевіряючи достовірність матеріалу публікації, завжди слід мати на увазі, що в газет і журналів є власні архіви, до яких корисно звертатися. З'ясовувати достовірність опублікованої інформації історику, який часто вивчає події багаторічної давності, досить складно. Однак слід мати на увазі, що інколи сумнівну інформацію редакція газети чи журналу перевіряла сама (особливо це стосується найбільш солідних періодичних видань) і, переконавшись у недостовірності вже опублікованого факту, друкувала спростування або поправку.

Критичному аналізу такого жанру періодики, як інтерв'ю, допомагає визначення його місця серед подібних жанрів періодики. Інтерв'ю можуть розбиватися на групи за авторством, змістом, формою, повнотою переданої інформації тощо. Це дозволяє більш глибоко проаналізувати інформаційні можливості джерела, визначити його джерелознавчий рівень. Слід також пам'ятати, що публікувалося достатньо таких інтерв'ю, яких насправді не було. Аналізуючи інтерв'ю слід враховувати, що інтерв'юер під тиском різних причин міг подати свідомо спотворену або неповну інформацію.

У цілому велика сукупність примірників одного (або різних) періодичного видання (циклу статей і окремих публікацій у ньому) за певний час може скласти досить значну джерелознавчу базу. Аналіз цієї бази дозволяє зробити аргументацію дослідника більш доказовою. Таку можливість надає контент-аналіз, один із найбільш дієвих методів кількісної обробки описових джерел.

Дехто з істориків вважає, що газети й журнали – джерела потрібні, але не найважливіші, а скоріше другорядні, додаткові або ілюстративні. Однак все залежить не стільки від джерела, скільки від обраної теми дослідження. Скажімо, для вивчення політичної історії, громадської свідомості, історії культури періодика – важливе й незамінне джерело, і навіть газетна неправда – своєрідний показник культурного розвитку суспільства, його загального цивілізаційного рівня.

Отже, цінність та достовірність інформації в періодичних виданнях переважно встановлюється зіставленням вміщених повідомлень з документальними джерелами відповідного періоду. Для вивчення досить значних масивів публіцистичних матеріалів все більшу роль відіграють математико-статистичні, кількісні методи аналізу масових джерел. Пошук необхідних публікацій у періодиці спрощується використанням різноманітних довідкових видань бібліографічного характеру (каталогів, довідників, покажчиків тощо), у тому числі й створених із застосуванням комп'ютерних технологій.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 8

Джерела

Безбородов А. Б., Мейер М. М., Пивовар Е. И. Материалы по истории диссидентского и правозащитного движения в СССР 50 – 80-х годов: Учеб. пособие для студ. по курсу отеч. истории новейшего времени.– М.: Ист.-архив. ин-т РГГУ, 1994. – 154 с.

Борьба за власть Советов на Киевщине: Сб. док. и материалов / Отв. ред. А. И. Касименко.– К.:Политиздат Украины, 1957.– 514 с.

Бош Е. Год борьбы.– К.: Политиздат Украины, 1990.– 107 с.

Василевский А. М. Дело всей жизни: В 2 т.– М.: Политиздат, 1988.– Т. 1 – 2.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (Февраль 1917 – апрель 1918): Сб. док. и материалов: В 3 т.– К.: Политиздат УССР, 1957.– Т. 1 – 3.

Великая Отечественная в письмах: Сборник / Составитель В. Г. Гришин.– М.: Политиздат, 1980.– 238 с.

Воспоминания генерала барона Н. П. Врангеля: В 2 ч.– М.: Наука, 1992.– Ч. 1 – 2.

Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т.– М.: Политиздат, 1989 – 1991.– Т. 1 – 8.

Всесоюзная перепись населения 1926 года.– М.: Экономика, 1928 – 1935.– Т. 1 – 34.

Всесоюзная перепись населения 1970 года.– М.: Статистика, 1971 – 1975.–Т. 1 – 5.

Врублевский В. Щербицкий: правда и вымыслы.– К.: Довіра, 1993.– 219 с.

Газеты первых лет Советской власти, 1917 – 1922: Свод. библиогр. каталог / ГБЛ СССР им. В. И. Ленина.– М.: Наука, 1990.– Ч. 1 – 4.

Газеты СССР, 1917 – 1960: Библиогр. справочник / Всесоюз. кн. палата.– М.: Наука, 1970 – 1984.–Т. 1 – 5.

Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали / Голов. упоряд. О. М. Веселова; Відп. ред. В. А. Смолій.– К.; Нью-Йорк: М. П. Коць, 1996.– 876 с.

Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький.– К.: Наук. думка, 1993.– 240 с.

Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.– К.: Політвидав України, 1990.– 605 с.

Голод 1933 року в Україні. Свідчення про винищування Москвою українського селянства: 2-е вид., доп.– Д.; Мюнхен, 1993.– 222 с.

Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918 – 1920 гг.): Документы и материалы / Под ред. В. И. Шаповаленко.– Д.: Промінь, 1968.– 312 с.

Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: Сб. док. и материалов: В 3 т.– К.: Наук. думка, 1967.–Т. 1 – 3.

Декреты Советской власти / АН СССР. Ин-т истории; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.– М.: Наука, 1957 – 1989.– Т. 1– 13.

Довженко О. Із щоденникових записів // Дніпро.– 1991.– № 11.– С. 45–61.

Документы внешней политики СССР / Мин-во иностр. дел СССР; Отв. ред. А. А. Громыко и др.– М.: Наука, 1957 – 1992.– Т. 1 – 22.

Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле.– 1993. – Ч. 1 (6).– С. 39 – 155.

Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 – 1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Иваницкого.– М.: Политиздат, 1989.– 526 с.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; Вст. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Перед. слово Б. Т. Карапиша.– Д.: Гамалія, 1997.– 888 с.

Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії.– Л.: Червона калина, 1993.– 327 с.

Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т.– М.: АПН, 1974.– Т. 1 – 3.

Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917 – 1937 рр.: Документи: В 3 т. / Під ред. О. В. Дядиченка.– К.: Наук. думка. –Т. 1.– 1962; Т. 2. – 1965; Т. 3.– 1972.

История советского общества в воспоминаниях современников. Аннот. указ. мемуарной лит.– М.: Книга.– Ч. 2.– Вып. 1: Журнальные публикации 1917 – 1927 гг.– 1961.– 252 с.; Ч. 2.– Вып. 2: Журнальные публикации 1928 – 1957 гг.– 1967.– 551 с.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Уклад., комент. В. Короля.– К.: ВЦ «Академія», 2001.– 448 с.

Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – 1920 гг.): Сб. док. и материалов.– К.: Политиздат, 1962.– 537 с.

Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933: Зб. док. і матеріалів: У 2 т./ Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.– К.: Наук. думка, 1992 – 1993.–Т. 1 – 2.

Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986): В 15 т. – 9-е изд., доп. и испр.– М.: Политиздат, 1983 – 1989. –Т. 1 – 15; Справ. том.– 1990.– 223 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т.– К.: Політвидав України, 1976 – 1977.– Т. 1 – 2.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 13 т.– К.: Політвидав України, 1978 – 1984.– Т. 1 – 13.

Конев И. С. Записки командующего фронтом.– М.: Воениздат, 1991.– 242 с.

Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Конституции (Основные Законы) Союзных Советских Социалистических Республик.– М.: Госполитиздат, 1978.– 573 с.

Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док.: У 3 т.– К.: Політвидав УРСР, 1959.– Т. 1 – 3.

Куп'як Д. Спогади нерозстріляного / Авт. вступ. ст. В. Барладяну.– Л.: Каменяр, 1993.– 431 с.

История советской Конституции: (В документах), 1917 – 1956 / Предисловие и общ. ред. С. С. Студеникина.– М.: Наука, 1957.– 1046 с.

Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий.– К.: Украина, 1991.

Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Підгот. Я. Лялька; Авт. передм. Я. Лялька, Р. Бачинський. – Л.: Просвіта. – 1993. – Кн. 1.– 796 с.

Літопис Української Повстанської Армії. –Т. 19. Група УПА «Говерля». – Кн. 2: Спомини, статті та видання історико-мемуарного характеру / Зібр. і впорядк. П. Содоль. – Торонто; Л.: Спільне укр.-канад. підприємство «Літопис УПА», 1993. –359 с.

Лихо з розуму: (Портрети двадцяти «злочинців»): Зб. матеріалів / Уклав В. Чорновіл.– Л.: Меморіал, 1991.– 340 с.

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.– К.: Вітчизна, 1991.– 156 с.

Махно Н. И. Воспоминания / Вступ. ст. С. С. Волка; Коммент. С. С. Волка, И. А. Цыганова.–М., 1992.– 334 с.

Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Стат. зб.– К.: Статистика, 1973.– 316 с.

Народное хозяйство СССР. 1917 – 1977.– М.: Статистика, 1977.– 710 с.

Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбил. стат. ежегодник.– М.: Финансы и статистика, 1987.– 768 с.

Народное хозяйство СССР в 1988 г.– М.: Финансы и статистика, 1989.– 765 с.

Народное хозяйство СССР в 1989 г.– М.: Финансы и статистика, 1990.– 766 с.

Народное хозяйство СССР в 1990 г.– М.: Финансы и статистика, 1991.– 750 с.

Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: Стат. сб.– М.: Финансы и статистика, 1990.– 235 с.

Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году: Стат. ежегодник.– К.: Техніка, 1985.– 407 с.

Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990 років: Документи і матеріали: В 2 т. / За ред. А. Русначенка.– К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998.– Т. 1 – 2.

Национальный вопрос на перекрестке мнений: 20-е гг.: Документы и материалы / Сост. В. А. Горный (отв. ред.) и др.– М.: Наука, 1992.– 269 с.

НЭП: Взгляд со стороны: Сб. / Сост. и автор предисл. В. В. Кудрявцев.– М.: Наука, 1991.– 304 с.

Оглашению не подлежит. СССР – Германия, 1939 – 1941: Документы и материалы / Сост.-переводчик Ю. Фельштинский; Предисл. В. Дашичева.– М.: Наука, 1991.– 367 с.

Октябрьская революция: Мемуары / Сост. С. А. Алексеев.– М.: Наука, 1991.– 426 с.

Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны: 2-е изд.– М.: Госполитиздат, 1976.– Т. 1 – 2.

Периодическая печать СССР, 1917 – 1949: Библиогр. указатель.: Журналы, труды, бюллетени: Свод. указатель.– М.: Книга, 1955 – 1963.– [Т. 1 – 10].

Періодичні видання УРСР. 1917 – 1960 рр. Газети. Журнали: Бібліогр. довід.– Х.: Книжкова палата УРСР, 1968.

Политические партии, неформальные самодеятельные организации и независимая пресса СССР: (Каталог-справочник) / Подгот. Д. Ф. Левичева.– М.: Книга, 1990.– 307 с.

Преса Української РСР. 1918 – 1975: Наук.-стат. довід.– Х.: Кн. палата УРСР, 1976.– 223 с.

Промышленность СССР.– М.: Экономика, 1957; М.: Финансы и статистика, 1964.

Промышленность и рабочий класс Украинской ССР: Сб. док. и материалов: В 3 т.– К.: Политиздат УССР, 1964 – 1977.– Т. 1 – 3.

Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства: Сб. док.– М.: Наука, 1991–1993.– Ч. 1 – 2.

Протоколы Президиума Госплана СССР, 1923 г.: Сб. док.: В 2 ч. / Редкол.: В. П. Воробьев (отв. ред.) и др.– М.: Госполитиздат, 1991. Ч. 1.– 365 с.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. док. і матеріалів.– К., 1962.

Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: Березень 1917 – березень 1921 р.: Зб. док.– К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– 757 с.

Сборник документов для практических занятий по источниковедению истории СССР. – Вып. 4. Эпоха социализма: Учеб. пособ. / Под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: Высш. шк., 1987.– 336 с.

Сборник законов СССР, 1938 – 1975.– М., 1975 – 1976.– Т. 1 – 4.

Сельское хозяйство СССР: Статистический сборник ЦСУ. – М.: Экономика, 1971.–564 с.

Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы: Сб. / Сост. П. Н. Knышевский.– М.: Наука, 1992. – 382 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Док. и материалы: В 3 т.– К.: Наук. думка, 1980.– Т. 1 – 3.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сб. док.: В 6 т. / Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.) и др.– М.: Госполитиздат, 1984.– Т. 1 – 6.

Социалистическое соревнование в СССР. 1918 – 1964: Док. и материалы профсоюзов.– М.: Профиздат, 1965.– 295 с.

Спогади про Володимира Ілліча Леніна: У 5 т.– К.: Політвидав України, 1969 – 1972.– Т. 1 – 5.

Тегеран – Ялта – Потсдам: Сб. док.– 3-е изд., испр. и доп.– М., 1968.

33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Підгот. Л. Коваленко, В. Маняком.– К.: Рад. письменник, 1991.– 582 с.

Україна в XX столітті (1900 – 2000): Зб. док. і матеріалів: Навч. посіб. для студ. іст. спеціальностей вузів / Упоряд.: А. І. Слюсаренко, В. І. Русін та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 351 с.

Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів, 1986 – 1990 рр. / Упоряд. і авт. коммент. Ю. К. Качуренко; Редкол. А. М. Зленко (відп. ред.) та ін. – К.: Україна, 1993. – 551 с.

Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали / Національна Академія наук України.– К.: Смолоскип, 1996.– 312 с.

Шелест П. Ю. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна.– 1990.– № 21.– С. 9 – 11.

Література

Алаторцева А. И. Советская историческая периодика 1917 – середина 1930-х годов / Отв. ред. Ю. С. Борисов.– М.: Наука, 1989.– 252 с.

Бойко М. К. Промислова статистика – джерело з історії робітничого класу України 20 – 30-х років // УІЖ.– 1990.– № 1.– С. 31 – 39.

Бокарев Ю. П. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник.– М.: Наука, 1981.

Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях.– М.: МГУ, 1986.– 187 с.

Борщевский В. Я. Документы пятилетних планов как исторический источник: Учеб. пособие.– Д.: ДГУ, 1980.– 56 с.

Борщевский В. Я. Источниковедение истории СССР. 1917–1985: Учеб. пособ. для студ. ист. фак. вузов.– К.: Вища шк., 1985.– 232 с.

Генкина Э. Б. Протоколы Совнаркома РСФСР как исторический источник для изучения государственной деятельности В. И. Ленина.– М.: Наука, 1982. – 218 с.

Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970.– 114 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В, Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки.– К.: Політвидав України, 1991.

Джерелознавство історії України: Довідник/ Ред. кол.: М. Я. Варшавчик (голова) та ін.– К.: [Б. в.], 1998.– 212 с.

Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів.– К.: Вища шк., 1986.– 240 с.

Дробижев В. З., Дунаевский В. А., Кукушкин Ю. С. История советского общества в воспоминаниях современников 1917 – 1957 гг.: Аннот. указ. мемуар. лит.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958.– 407 с.

Жиромская В. Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 годов. История подготовки и проведения // История СССР.– 1990.– № 3.– С. 84 – 104.

Журавлев В. В. Декреты Советской власти 1917 – 1920 гг. как исторический источник.– М.: Наука, 1979.– 399 с.

Источниковедение истории Великого Октября: Сб. ст. / Под общ. ред. М. П. Ирошникова.– М.: Наука, 1977.– 288 с.

Источниковедение истории советского общества: Сб. ст.: В 4 вып. / АН СССР. Ин-т истории СССР.– М.: Наука, 1964; Вып. 1.– 375 с.; 1968.– Вып. 2.– 502 с.

Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева.– М.: Рос. гуманит. ун-т, 1998.– 702 с.

Источниковедческие исследования по истории Великого Октября и становления Советского государства. 1917 – 1920 гг.: Сб. ст. / Редкол.: М. П. Ирошников (отв. ред.) и др.– М.; Ленинград: Наука, 1983.– 100 с.

Кабанов В. В. Источниковедение советского общества.– М.: Рос. гуманит. ун-т, 1997.– 234 с.

Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років.– К.: Либідь, 1995 – 224 с.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.– К.: МП «Глобус»; МП «Вік»; Едмонтон: Канад. ін-т Українських Студій Альбертського Ун-ту, 1992 – 175 [1] с.

Коржихина Т. П. История государственных учреждений СССР: материалы к источниковедению и историографии (1917 – 1990 гг.) / Ред. С. П. Стрекопытов.– М.: Наука, 1992.– 236 с.

Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України.– Л.: Світ, 1996.

Курносов А. А. Приемы внутренней критики мемуаров // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы: Сб. ст. – М.: Наука, 1969.– С. 56 – 71.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– 352 с.; іл.

Макогон С. О., Ткач А. П., Цвєтков В. В. Розвиток радянської державності на Україні.– К.: Вища шк., 1966.– 334 с.

Максудов С. Оцінка втрат населення України в роки колективізації / Перекл. з рос. Л. Г. Малишевської // Філософ. і соціолог. думка.– 1992.– № 4.– С. 118 – 131.

Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И. Д. Ковальченко.– М.: Наука, 1979.– 386 с.

Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР.– К.: Вища шк., 1965.

Панфилов А. М. Советская периодическая печать как исторический источник.– М.: МГУ, 1974.– 64 с.

Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття: Навч. посіб.– Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000.– 392 с.

Плошко Б. Г., Елисеева И. И. История статистики: Учеб. пособие.– М.: Наука, 1990.– 319 с.

Поленина С. В., Сильченко Н. В. Научные основы типологии нормативно-правовых актов в СССР.– М., 1987.

Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население.– М.: Наука, 1986.– 236 с.

Романовский В. К. Письма рабочих как источник для изучения социального облика рабочего класса 20-х гг. // Вспомогат. ист. дисциплины.– Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1990.– Вып. 21.– С. 54 – 65.

Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970) / Відп. ред. І. О. Гуржій.– К.: Наук. думка, 1972.– 203 с.

Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917 – 1941.– К.: Наук. думка, 1981.– 206 с.

Сидоренко В. П. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва.– К.: Наук. думка, 1975.– 106 с.

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції.– К.: Знання України, 1993.– 191 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг.: В 2 т.– К.: Наук. думка, 1980. – Т.1 – 2.

Стрельский Г. В. Мемуари як джерело вивчення окремих проблем новітньої історії України.– К.: КДУ, 1989.– 132 с.

Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка.– Л.: Світ, 1994– 1996; Вип. 1.– 1994; Вип. 2. – 1995; Вип. 3.– 1996.

Фельштинский Ю. Г. К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики.– М.: Наука, 1990.– 184 с.

Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР: Советский период: 2-е изд., испр. и доп.: Учеб. пособие.– М.: Высш. шк., 1976.– 296 с.

Черноморский М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества // Вопросы истории.– 1960.– № 12.– С. 19 – 30.

Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Уч. пособие по источниковедению истории СССР.– М.: Моск. гос. истор.-архив. ин-т, 1959.– 80 с.

Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії.– К.: Наук. думка, 1993.– 349 с.

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи.– К.: Наук. думка, 1997.– 412 с.

Шаталина Е. П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20 – 30-х гг.– К.: Наук. думка, 1982.– 135 с.

РОЗДІЛ 9
ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991 – 2001 рр.)

ЛЕКЦІЯ 24
ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Джерелознавче значення державотворчих пам'яток перших років незалежності

Період незалежності в історії України зумовив появу нових джерел, що ознаменували нову епоху в історії українського народу і відбили головні її особливості. Першим документом на шляху до відродження державності в Україні була *Декларація про державний суверенітет України*, яка являла собою офіційну програмну заяву, що проголошувала державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, основні принципи побудови держави, її нової Конституції і законів, внутрішньої і зовнішньої політики. Декларація була прийнята 16 липня 1990 року у Києві Верховною Радою Української РСР з метою утвердження суверенітету і самоврядування народу України, його повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку, всебічного забезпечення прав і свобод людини, побудови демократичного суспільства і правової держави. Документ складається з 10 розділів, у яких викладено основні засади самовизначення української нації, народовладдя, державної влади, громадянства, територіального верховенства, економічної самостійності, безпеки, культурного розвитку, міжнародних відносин. Проголошення суверенітету розглядалося як «здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення». Єдиним джерелом влади в республіці оголошувався народ України. Утверджувалися рівність усіх громадян незалежно від соціального стану, національності, освіти, релігії, а все національне багатство визначалося власністю народу. Згідно з Декларацією, Україна повинна була забезпечувати «національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя». Наголошувалося на обов'язку України піклуватися про задоволення культурно-національних потреб зарубіжних українців, констатувалося право України на власні Збройні сили, на проведення самостійної зовнішньої політики. У документі визнавалися переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права

над нормами внутрішнього державного права. Логічним продовженням процесу суверенізації України став Акт проголошення незалежності України.

Однак ще до 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР прийняла декілька державотворчих законодавчих актів і серед них Закон про економічну самостійність (серпень 1990 р.), проекти концепції та програми переходу УРСР до ринкової економіки, Закони «Про заснування поста Президента Української РСР», «Про президента Української РСР». Між іншим, в останньому законі зазначалося, що Президент повинен обиратися терміном на п'ять років і не більше, ніж на два строки. На цю посаду міг бути обраний кожний громадянин України, котрий досяг 35-річного віку, користувався виборчими правами, проживав в Україні не менше 10 років, володів українською мовою.

Ще одним дуже важливим законодавчим, державотворчим документом є *Акт проголошення незалежності України*, прийнятий 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Української РСР. У ньому відзначалося, що виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р., а також продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, згідно з Декларацією про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України як самостійної держави. Документ став кінцевим результатом багатовікової боротьби українців за створення соборної незалежної України. Він належить до числа найважливіших джерел, які ознаменували початок існування нової української державності. З ним тісно пов'язані інші державотворчі джерела, зокрема матеріали всенародного референдуму, який відбувся 1 грудня 1991 р. Понад 90 % його учасників проголосували за утвердження Акта незалежності, а це, у свою чергу, зумовило остаточне визнання України міжнародною громадськістю як самостійної держави, як рівноправного члена світового співтовариства.

Найважливішим зовнішньополітичним актом початкового етапу становлення Української державності була Угода про Співдружність незалежних держав, яка була ратифікована Україною 10 грудня 1991 р. На початку наступного року було ухвалено закони про державні символи України (герб, прапор, гімн). До ухвалення Конституції України було прийнято низку загальнодержавних, дуже важливих законів: «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (25 березня 1992 р.), «Про службу безпеки України», «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.), «Про міжнародні договори України» (22 грудня 1993 р.), «Про державну таємницю» (22 листопада 1994 р.), «Про правовий статус іноземців», «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» і багато інших, кожен з яких регулював окремий аспект політичного, економічного або соціального характеру.

В Україні здійснювалася кодифікація законодавства. Так, 13 березня 1992 р. було ухвалено Земельний кодекс України; 27 липня 1994 р. – Кодекс України про надра; 21 січня 1994 р. – Лісовий кодекс тощо.

Ці та інші джерела, що містять достовірну інформацію про складний шлях державотворення, відбили найхарактерніші ознаки цього процесу.

2. Конституція (Основний Закон) незалежної України як джерело

Конституція України як *Основний Закон* нашої суверенної держави була прийнята на засіданні Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Ця подія стала помітної віхою у новітній історії України, а сама Конституція є важливе джерело законодавчого характеру доби незалежності, яке зафіксувало основні політичні, соціальні та економічні пріоритети для держави на сучасному етапі й окреслило напрями вирішення найважливіших державотворчих завдань.

Конституція складається з преамбули та 14 розділів, які у свою чергу поділяються на 161 статтю та перехідні положення. Цей політико-правовий документ визначив підвалини та шляхи подальшого розвитку українського суспільства. У Конституції закріплено основні принципи Української демократичної, соціальної і правової держави, у якій сама людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю. Основна ідея Конституції України полягає в тому, що держава повинна функціонувати для людини, а не навпаки. Український народ визначено джерелом влади, яку він може реалізовувати через відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція закріпила принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та незалежності цих гілок одна від одної. Основою зовнішньої політики України, згідно з Основним Законом, є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу. Конституція базується на кращих досягненнях вітчизняного та зарубіжного законодавства з урахуванням набутого людством історичного досвіду. Уперше в історії конституційного законодавства України наголошується на тому, що норми Конституції є норми прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на підставі Основного Закону гарантується.

Порівняно з попередніми радянськими конституціями, Основний Закон України від 26 червня 1996 р. регулює значно більше окремих аспектів суспільних відносин. 48 статей Конституції складають другий розділ «Права та обов'язки громадянина», у якому узагальнено зміст таких важливих, визнаних усім світом міжнародно-правових актів, як Загальна декларація прав людини, Декларація про право на розвиток, Концепція про права дитини тощо. Це дозволило значно розширити у документі систему прав і свобод людини й

громадянина в Україні, наповнити Конституцію новим демократичним змістом, наблизити рівень відповідних параметрів у державі до світових стандартів щодо прав людини.

Згідно з Конституцією, Україна є унітарна, соборна держава, національна за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі реалізації права української нації, усього українського народу на самовизначення.

Важливим питанням будь-якої конституції є питання про владу. В Основному Законі України зазначено, що єдиним джерелом влади в країні є народ. Це свідчення демократичного характеру держави, народ якої може вільно висловлювати своє ставлення до влади на виборах та референдумах. Єдиним органом законодавчої влади в Україні, згідно з Конституцією, є Верховна Рада. В її складі 450 народних депутатів, які обираються прямим голосуванням на 4 роки і працюють у парламенті на постійній основі. Окрім законотворчої діяльності, Верховна Рада має значні повноваження у сфері державного будівництва: призначення виборів Президента у терміни, передбачені Конституцією; ухвала кандидатури, пропонованої Президентом України на пост прем'єр-міністра; затвердження Генерального прокурора України; призначення на посаду та звільнення Голови та інших членів Рахункової палати, Голови Національного банку; призначення третини Конституційного Суду та деякі інші повноваження.

Згідно з Конституцією, Президент України є глава держави і виступає від її імені. Він обирається прямим всенародним голосуванням терміном на п'ять років. Президент України не є главою виконавчої влади, однак має значні повноваження: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, представляє державу у міжнародних зносинах. Головним органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, очолюваний прем'єр-міністром України. За новою Конституцією,цей орган має значно більше функцій і повноважень, ніж раніше. Вони пов'язані з формуванням та витратами державного бюджету, забезпеченням рівних умов розвитку для всіх форм власності. Уряд здійснює управління об'єктами державної власності, забезпечує обороноздатність, безпеку та громадський порядок у державі. Виконавчу владу в областях та районах, згідно з Конституцією, здійснюють обласні державні адміністрації.

Судочинство в Україні покладено на Конституційний Суд України та суди загальної й галузевої юрисдикції. Відповідно до світової практики повноваження судової влади значно розширені. Новим органом став саме Конституційний Суд, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України. Важливі функції покладено на Прокуратуру України.

Конституція також закріпила територіальний устрій України та визначила принципи місцевого самоврядування.

Суттєвий вплив на суспільно-політичні процеси у державі мали «Перехідні положення» Конституції України. Головним серед них стало визначення чітких термінів виборів до Верховної Ради (вони були призначені на березень 1998 р. і тоді ж відбулися) та Президента України (відбулися наприкінці жовтня 1999 р.).

У цілому прийняття Конституції України 1996 р. поставило невідкладні відповідальні завдання у сфері державотворення, приведення чинного законодавства та структури органів усіх гілок влади у відповідність з Основним Законом.

Однак процес ефективної реалізації конституційних положень стримувала і продовжує стримувати довготривала розробка та впровадження відповідних законодавчих актів, які повинні сприяти реалізації основних положень Конституції. Наприклад, планувалося в найкоротші терміни ввести в дію 60 першочергових конституційних законів, натомість протягом першого року чинності Конституції прийняли лише два. За цей час не було навіть затверджено життєво важливі закони про Кабінет Міністрів, державні адміністрації та місцеве самоврядування. Натомість розроблялися альтернативні проекти, які ставили за мету відразу «підправити», а то й «перекроїти» Конституцію. Проте Верховна Рада все ж затвердила Закон та персональний склад Рахункової палати, а в січні 1997 р. прийняла Концепцію національної безпеки України, яка визначила її основні засади та заходи.

Конституції взагалі не мають якогось загальновизначеного формуляру. Структура будь-якої з них відбиває насамперед національні традиції, особливості суспільного середовища та історичної епохи. Декларативна форма Конституції, як носія інформації, вимагає встановлення рівня адекватності проголошених принципів та положень конкретним соціально-політичним процесам, зокрема механізму забезпечення конституційних норм та гарантій.

Джерельне значення для досліджень у галузі політичної історії має також комплекс підготовчих матеріалів, який складається з конституційних проектів, робочих матеріалів політичних партій, громадських рухів. Вони допомагають реконструювати не тільки їх політичні платформи, концепції, але й визначити провідні тенденції розвитку політичної думки, правової культури суспільства. Тому Конституція незалежної України має виняткове значення не лише як найважливіший для держави закон, а й як історичне джерело, за яким можна вивчати новітню історію українського народу.

3. Основні види джерел з історії України доби незалежності

Комплекс джерел з історії України доби незалежності поки що лише формується. Однак окремі з цих матеріалів уже відіграли суттєву роль у становленні Української державності, її подальшому функціонуванні. Звичайно, глибока й загальна оцінка вказаного комплексу повинна стати предметом спеціального вивчення в наступні роки, однак вже зараз можна підвести окремі підсумки й подати хоча б узагальнену класифікацію цих джерел, абстрагувавшись від дійсності і поставивши себе на місце майбутніх дослідників історії України останнього десятиліття XX – перших років XXI ст.

Усі писемні джерела з історії України доби незалежності можна віднести до двох родів: документальні й наративні. Звичайно, кожному з цих родів належить своє важливе місце у структурі джерельної бази, але традиційно вважається, що саме документальні джерела подають найбільш повну, достовірну, автентичну й репрезентативну інформацію навіть про таке недавнє минуле, яке цілком вписується в останнє десятиріччя. Найважливіша роль серед документальних джерел належить *законодавчим актам*. Загальна характеристика окремих з них була подана вище (у двох попередніх пунктах тексту лекції). Законодавчі акти в незалежній Україні, згідно з Конституцією, розробляються, обговорюються й затверджуються вищим законодавчим органом держави – Верховною Радою, а згодом ратифікуються Президентом України і публікуються в державних періодичних виданнях. Головні різновиди законодавчих актів з історії України доби незалежності такі: *Конституція, закони і їх кодекси, декларації, положення, правила*, а у сфері міжнародних відносин – *протоколи, комюніке, меморандуми, договори, угоди* тощо.

Найбільш великий за обсягом різновид джерел розглядуваного періоду (як, між іншим, і радянської доби) є *діловодна документація* різних державних і приватних підприємств, установ, товариств, громадських організацій, партій, об'єднань тощо. Вона може бути поділена на групи як за змістом та формою документів, так і за їх походженням та призначенням. Найважливіші групи діловодної документації, сформовані за попередній період, продовжують існувати й зараз: 1) *організаційна* (положення, статути, правила, нормативи, обов'язки, домовленості, контракти, трудові угоди); 2) *розпорядча* (рішення, резолюції, накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, доручення тощо), сюди ж примикають також афіші, оголошення, плакати, бюлетені, протоколи і стенограми засідань; 3) *планова* (плани роботи, проекти, проектні завдання, програми, графіки; 4) *облікова* (анкети, опитувальні листки, журнали та книги обліку, реєстри, кадастри, переліки, табелі, тарифи, рахунки, баланси та інші різновиди бухгалтерської документації); 5) *контрольна* (матеріали ревізій, перевірок, висновки про роботу, довідки про діяльність,

реєстрації, одноразові обстеження тощо); б) *звітна* (звіти про роботу, огляди, рапорти, зведення, донесення, доповіді тощо).

Окреме місце належить *документам, пов'язаним з діяльністю українських партій та інших громадських об'єднань*. За перше десятиріччя незалежності в Україні досить швидкими темпами просувалися саме політичні процеси, що викликало появу нових політичних організацій. Слід зазначити, що їх кількість зростала небачено швидко. Звичайно, це не завжди сприяє обранню компромісних варіантів подальшого суспільного розвитку, згуртуванню української нації навколо вирішення найбільш нагальних питань державного будівництва, але цей процес врешті є об'єктивний, тому не може розглядатися лише з суто негативістським підтекстом. Серед таких джерел вирізняються, у першу чергу, програмно-статутні документи, а також матеріали, утворені в результаті практичної діяльності партій під час виборчих кампаній, документи партійних з'їздів, конференцій, пленумів, звітна документація (у тому числі й фінансова), праці партійних ідеологів і найбільш визначних діячів.

Ще одним видом документальних джерел доби незалежності є *статистика*. Особливістю її є те, що вона збирається, узагальнюється і спеціально публікується не лише державними статистичними органами (насамперед Центральним статистичним управлінням України), а й різними недержавними статистичними установами й службами, окремими організаціями, громадськими об'єднаннями тощо. Статистику можна поділити на *поточну* та *підсумкову*. Статистичні джерела прийнято класифікувати за їх головною тематичною спрямованістю, тобто орієнтовані на узагальнення кількісних показників щодо промисловості, аграрного сектору, освіти, науки, медицини, культури тощо. Окреме місце належить статистиці праці та демографічній статистиці. Основними різновидами статистичних джерел є описи й переписи. На початку 2002 р. проведено перший загальний перепис населення незалежної України, під час якого узагальнено значний масив даних про статево-віковий склад, рівень освіти, зайнятість, рух населення тощо.

Серед наративних джерел особлива роль за доби незалежності належить *публіцистиці, періодиці* та *мемуаристиці*. Усі ці види продовжують активно формуватися. Наприклад, з моменту проголошення незалежності в Україні поновлено випуск цілого ряду періодичних видань, які продовжують традиції преси попередніх етапів історії нашого народу (у тому числі ще дожовтневих). Продовжує публікуватися переважна більшість періодики радянського часу. Одні з видань змінили свою назву, інші значно реорганізувалися, переключивши свою увагу на інші соціальні верстви, статево-вікові категорії населення, збільшили тираж, перейшли на значною мірою трансформовані ідеологічні засади. Зараз свій періодичний орган мають майже кожна політична партія та громадське об'єднання (а окремі й по декілька), не говорячи вже

про державні республіканські, обласні, міські та районні видання, незалежну та так звану альтернативну періодику. Звичайно, для істориків становлять інтерес насамперед професійно орієнтовані видання, а серед них слід виокремити «Український історичний журнал», «Київська старовина», «Архіви України» та інші центральні видання. Усе помітнішу роль відіграють і регіональні періодичні органи, орієнтовані на спеціалістів-істориків. Практично кожен навчальний заклад і наукова установа публікує свої вісники або збірники наукових праць, що є теж однією із знаменних віх у розвитку періодики на сучасному етапі.

Зараз роль мемуарних творів дещо послабилася, що пов'язано із суттєвим зміщенням головних акцентів в інформаційному просторі і відповідним зменшенням ролі писемних джерел у цілому. Однак за перші роки незалежності вже створено і навіть опубліковано цілий ряд мемуарних творів окремих політичних і громадських діячів та діячів культури Української держави, побачили світ також спогади про попередні десятиліття радянської доби, які внаслідок ідеологічних обмежень не могли з'явитися друком раніше. Нині досить цілеспрямовано перевидаються мемуарні твори українських діячів доби Російської імперії, Української національно-демократичної революції початку XX ст., праці, присвячені подіям радянського періоду, які до того були під негласною забороною і не пропускалися цензурою. Усі ці джерела, безумовно, утворюють потенційну джерельну базу майбутніх спеціальних наукових досліджень.

Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 9

Джерела

Громадсько-політичне життя України: Бібліографічний покажчик.– Вип. 5 / Уклад. Г. І. Гамалій; Відпов. ред. В. В. Патока.– К.: [Б. в.], 1993.– 37 с.

Декрети Кабінету Міністрів України: Офіційний текст по матеріалах періодичної преси / Упоряд.: О. І. Мацегорін, В. В. Мачульський.– К.: [Б. в.], 1993.– 1993.– 238 с.

Закон УРСР про Президента Української РСР. 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України.– 1991.– № 23.– 13 серп.

Історія України: Документи. Матеріали: Посіб./ Уклад., комент. В. Короля.– К.: ВЦ «Академія», 2001.– 448 с.

Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.– К.: Преса України, 1997.– 64 с.

Народне господарство України у 1992 році: Статистичний щорічник / Відп. за вип. В. В. Самченко. – К.: Техніка, 1993.– 464 с.

Політичні партії в Україні: Інформ.-довідк. видання / Центральна виборча комісія; Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центр. виборч. комітет, 2001.– 360 с.

Права людини: Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. і авт. комент. Ю. К. Кичуренко. – К.: Наук. думка, 1992.– 198 [1] с.

Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій.– К.: МП «Пам'ятки України», 1991.– 112 с.

Україна в XX столітті (1900 – 2000): Зб. докум. і матеріалів: Навч. посіб. для студ. іст. спеціальностей вузів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Русів та ін.– К.: Вища шк., 2000.– 351 с.

Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року.– К.: Дніпро, 1991.– 187 с.

Хто є хто в українській політиці: Довідник / С. Білокінь, О. Гриценко, О. Кілієвич, Ю. Марченко та ін.– К.: Київ. наук. т-во ім. Петра Могили, 1993.– 296 с.

Література

Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол.: М.Я.Варшавчик (голова) та ін.– К.: [Б. в.], 1998.– 212 с.

Кремінь В. Г., Базовкін Є. Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів.– К.: [Б. в.], 1993.– 90 с.

Леонід Кравчук. «Є така держава – Україна»: Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упорядкув. та передм. М. Шпаковатого.– К.: Глобус, 1992. – 225 с.

Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 рр.).– К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000.– 360 с.

Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій.– Л.: Світ, 1999.– 352 с.; іл.

Національна безпека України: історія і сучасність / Ред. О. М. Гончаренко; Авт. кол.: О. С. Бодрук, В. О. Врадій, О. М. Гончаренко та ін. – К.: УНЦПД, 1993.– 81 с.

Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя.– К.: Т-во «Знання України», 1993.– 64 с.

Шморгун О. Україна: шлях відродження (економіка, політика, культура).– К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994.

Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001) / Авт. кол.: Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001.– 704 с.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Основні теоретико-методологічні проблеми джерелознавства як галузі історичної науки 3
Лекція 1. Предмет та завдання джерелознавства. Історичні джерела та їх класифікація 3
Лекція 2. Основні джерелознавчі категорії 15
Лекція 3. Найважливіші методологічні та методичні аспекти джерелознавства 21
Список рекомендованої літератури до розділу 1 26

РОЗДІЛ 2. Найдавніші іноземні джерела з історії праукраїнських земель 28
Лекція 4. Джерела з історії Причорномор'я та Придніпров'я з V ст. до н. е. по X ст. н. е. 28
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 2 36

РОЗДІЛ 3. Джерела з історії Київської Русі та південно-руських князівств (X – перша половина XIV ст.) 38
Лекція 5. Документальні джерела з історії Київської Русі та періоду поліцентризму 38
Лекція 6. Літописи XI – XIII ст. як історичні джерела 48
Лекція 7. Джерелознавче значення літератури, публіцистики та агіографічних творів XI – першої половини XIV ст. 64
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 3 72

РОЗДІЛ 4. Джерела з історії України польсько-литовської доби 75
Лекція 8. Документальні джерела 75
Лекція 9. Літописання польсько-литовської доби з історії України 96
Лекція 10. Українська та російська публіцистика XVI – першої половини XVII ст.: джерелознавчо-порівняльний аспект 106
Лекція 11. Записки іноземців як джерела з історії України XV – першої половини XVII ст. 113
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 4 124

РОЗДІЛ 5. Джерела з історії Лівобережної України та Слобожанщини другої половини XVII – XVIII ст. 128
Лекція 12. Законодавчі та правові пам'ятки з історії Гетьманщини 128
Лекція 13. Основні різновиди актових джерел доби Гетьманської України 144
Лекція 14. Основні джерела статистичного характеру з історії Лівобережної України та Слобожанщини другої половини XVII – XVIII ст. 150

Лекція 15. Літописні джерела з історії України другої половини XVII – XVIII ст. ... 163
Лекція 16. Джерела особистого походження з історії України другої половини XVII – XVIII ст. ... 179
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 5 ... 190

Р О З Д І Л 6. Джерела з історії України XIX – початку XX ст. ... 193
Лекція 17. Джерела офіційного походження з історії України XIX – початку XX ст. ... 193
Лекція 18. Статистичні джерела з історії українських земель XIX – початку XX ст. ... 205
Лекція 19. Документи політичних організацій, партій і товариств як джерела з історії України ... 219
Лекція 20. Періодика та мемуаристика України XIX – початку XX ст. як історичні джерела ... 236
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 6 ... 250

Р О З Д І Л 7. Основні комплекси джерел з історії Української національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) ... 253
Лекція 21. Законодавчі акти та мемуаристика часів Української революції (1917 – 1920 рр.) як джерела ... 253
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 7 ... 269

Р О З Д І Л 8. Джерела з історії України радянського періоду ... 271
Лекція 22. Документальні джерела радянського періоду ... 271
Лекція 23. Наративні джерела радянського періоду ... 299
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 8 ... 318

Р О З Д І Л 9. Джерела з історії України доби незалежності (1991– 2001 рр.) ... 324
Лекція 24. Законодавчі акти незалежної України як історичні джерела ... 324
Список рекомендованих джерел та літератури до розділу 9 ... 331

Навчальне видання

Віктор Іванович Воронов

Джерелознавство історії України

Курс лекцій

Українською мовою

Редактор В. П. Шиян
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. П. Шиян
Оригінал-макет В. І. Воронов

Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців № ДК – 289 від 21. 12. 2000

Підписано до друку 28. 05. 08. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір друкарський. Гарнітура Times New Rom. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,53. Ум. фарбовідб. 19,53. Обл.-вид. арк.25,5.
Вид. № 1041. Наклад 300 пр. Зам.

Видавництво Дніпропетровського університету, пр. Гагаріна, 72 а,
м. Дніпропетровськ 49050
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ 49050